LUND UNIVERSITY

En nordisk blick på det moderna miljömedvetandets genombrott

Larsson Heidenblad, David

Published in:
Nordens historiker. En vänbok till Harald Gustafsson

2018

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Larsson Heidenblad, D. (2018). En nordisk blick på det moderna miljömedvetandets genombrott. I E. Bodensten, K. Brilkman, D. Larsson Heidenblad, & H. Sanders (Red.), *Nordens historiker. En vänbok till Harald Gustafsson* (s. 113-124). (Studia historica Lundensia; Vol. 28). MediaTryck Lund.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

STUDIA HISTORICA LUNDENSIA

Nordens historiker

EN VÄNBOK TILL HARALD GUSTAFSSON

Red. Erik Bodensten, Kajsa Brilkman,
David Larsson Heidenblad & Hanne Sanders

Nordens historiker är en festskrift tillägnad Harald Gustafsson, professor i historia vid Lunds universitet. Boken samlar forskare från hela Norden och visar på förtjänsterna med att skriva historia utifrån ett gränsöverskridande nordiskt perspektiv. Detta arbetssätt har varit kännetecknande för Harald Gustafssons forskargärning och inspirerat de medverkande författarna till att prova nya vägar.

Bokens fyra redaktörer är alla verksamma i Lund.

LUNDS UNIVERSITET

STUDIA HISTORICA LUNDENSIA
HISTORISKA INSTITUTIONEN
ISBN 978-91-88473-59-2

NORDENS HISTORIKER

Nordens historiker

En vänbok till Harald Gustafsson

Erik Bodensten, Kajsa Brilkman,
David Larsson Heidenblad och Hanne Sanders (red.)

Lunds universitet

STUDIA HISTORICA LUNDENSIA 28

Studia Historica Lundensia kan beställas via Lunds universitet: www.ht.lu.se/serie/shl
E-post: skriftserier@ht.lu.se

Omslag, framsidan: Vestan úr Dölum / Dalir, West Iceland, 1904, av Þórarinn B. Þorláksson.
Foto: Listasafn Íslands / National Gallery of Iceland, LÍ 922.
Omslag, baksidan: Harald Gustafsson. Foto: privat.

Copyright: Respektive författare, 2018
Historiska institutionen
Lunds Universitet

Studia Historica Lundensia 28
ISBN 978-91-88473-59-2 (tryck)
ISBN 978-91-88473-60-8 (pdf)
ISSN 1650-755X

Omslag & sättning av Gunilla Albertén, Media-Tryck

Tryckt i Sverige av Media-Tryck, Lunds universitet, Lund 2018
Miljömärkt enligt Svanen, 3041 0903

Innehåll

Inledning
Erik Bodensten, Kajsa Brilkman, David Larsson Heidenblad & Hanne Sanders 9

I. Vad är det nordiska?

At vælge et nordisk perspektiv
En udfordring til en nationalstatslig historieskrivning
Hanne Sanders 17

Det var en gang et norgesvelde
Tanker om en samfunnsdannelse som ikke lenger er
Steinar Imsen 31

'Norden' og 'Skandinavien'
Begrepsbruk i brytningstid
Ruth Hemstad 45

Scandinavia Magna
En alternativ nordisk statsbildning 1743
Erik Bodensten 61

II. Nordiska komparationer

Språkmöten i det tidigmoderna Norden
Isländska och finska bönder i interaktion
med överheten
Leon Jespersen & Nils Erik Villstrand 79

Den privatiserade välfärdsstaten
Extremer och medelvägar i den nordiska modellen
Mats Hallenberg 97

En nordisk blick på det moderna
miljömedvetandets genombrott
David Larsson Heidenblad 113

De politiska flyktingarna från Nazi-Tyskland
och den skandinaviska socialdemokratin
Samarbetet kring flyktinghjälpen 1933–1940
Pär Frohnert 125

Nationens hjältar och offer
i industrialiseringen
Bo Persson 139

III. Möten och identiteter
Nordiskt samarbete och
vetenskaplig *persona*
De nordiska historikermötena på 1920-talet
Lars Edgren 159

Att se över Sundet
Rumslig positionering och mobilisering
på Baltiska utställningen 1914
Lina Sturfelt 175

”Gud naade oss alle
Danske, Svenske och Norske”
Om nordisk identitet i senmedeltidens
och 1500-talets Norden
Per Stobaeus 189

Den som sa det kunde vara det
Om att förställa tillhörighet i
1600-talets nordiska gränsland
Jens Lerbom 203

The Voices of Constables in 1770
Constables (hreppstjórar) in Iceland in a period of
administrative changes within Denmark-Norway
Hrefna Róbertsdóttir 213

IV. Norden i Europa

Savonarola i Norden
Reception av luthersk konfessionskultur i Sverige och Danmark under andra hälften av 1500-talet
Kajsa Brilkman 231

Øer i et transnationalt hav
Upåagtede forbindelser mellem Island og den danske vadehavsregion i 1700-tallet
Christina Folke Ax 245

Pyramiden ved Segeberg
Slægten Rantzau og dannelsen af staten Danmark-Slesvig-Holsten
Gunner Lind 259

The Danish Habsburgs
Hans, Dorothea and Christina of Denmark as part of the Habsburg dynasty
Liesbeth Geevers 273

Nordens historiker som pappa
Tove Sanders och Björn Sanders 287

Medverkande 291

Harald Gustafssons bibliografi i urval, 1978–2017 297

Tabula gratulatoria 309

Inledning

Erik Bodensten, Kajsa Brilkman, David Larsson Heidenblad & Hanne Sanders

Högsommaren 2016 skrev Harald Gustafsson ett nytt förord till sin flitigt använda och vida spridda bok *Nordens historia – en europeisk region under 1200 år*. I förordet till denna tredje reviderade upplaga uttrycker han en viss ambivalens inför att boken, som första gången gavs ut 1996, fortfarande efterfrågas. Förvisso glädjer han sig åt att boken alltjämt används i undervisningen vid många lärosäten. Samtidigt beklagar han sig över att ingen ny syntes över nordisk historia har skrivits efter hans egen.[1] Detta trots att strävan efter internationalisering har varit en av de starkast verkande krafterna inom historievetenskapen under 2000-talet.

Stockholm, juli 1985. Foto: privat.

1 Harald Gustafsson, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, Lund 2017, s. 9.

I förordet lägger han fram sina tankar kring denna till synes paradoxala utveckling. Hur kommer det sig att intresset för att skriva nordisk historia tycks ha minskat trots att ambitionerna att internationalisera historieforskningen har tilltagit? Det tentativa svar som Harald ger är att nordisk historia av många inte uppfattas som tillräckligt internationell. Detta menar han är en felsyn. Istället lyfter han fram att Norden uppvisar en inre mångfald som gör det till en utmärkt enhet att arbeta med för den som vill bryta sig loss från invanda nationella ramar.[2]

Vad Harald inte visste om när han skrev sitt nya förord var att vi, hans vänner och kollegor, tidigare samma år hade påbörjat arbetet med denna festskrift: *Nordens historiker*. Den samlar forskare från hela Norden och syftar till att visa på de historievetenskapliga förtjänsterna med att arbeta med gränsöverskridande nordiska perspektiv. På detta sätt vill vi hedra Harald på hans 65-årsdag den 16 februari 2018. Vi gör det på det finaste sätt forskare känner till – genom att bygga vidare på det som Harald själv har gjort.

De 18 bidragen i boken har alla tillkommit som en följd av att vi i redaktionen ombad författarna att prova på att arbeta som Harald. Vi utmanade dem att utforska vad en nordisk blick skulle kunna tillföra deras egna forskningsområden. Bidragsgivarna uppmanades att se framåt och söka nya forskningsfrågor. Vår målsättning har varit att visa på hur Haralds forskning kan inspirera andra att tänka i nya banor. Boken innehåller även ett specialskrivet nittonde bidrag av Haralds barn,

Danmark, sommaren 1998. Foto: privat.

2 Gustafsson, s. 9.

Björn och Tove, som ger en unik inblick i hur det är att växa upp med Nordens historiker som pappa.

Slutresultatet är en samling texter som vi redaktörer är mycket stolta över att kunna överlämna till Harald. Geografiskt täcker de in hela Norden och komplicerar dessutom vilka regionens yttre gränser är. Kronologiskt sträcker bidragen sig från medeltiden till vår omedelbara samtid. Tematiskt rymmer de både sådant som Harald är djupt fascinerad av och sådant som han – trots att han inte är speciellt intresserad – ändå har betydande kunskaper om. Sammansättningen av författare speglar Haralds stora nordiska nätverk och spänner över hela hans karriär.

Vi redaktörer har valt att ordna bidragen i fyra sektioner som på var sitt sätt åskådliggör det fruktbara i att använda sig av nordiska perspektiv. I det första, *Vad är det nordiska?*, samlas fördjupande resonemang om värdet av en nordisk blick samt de skiftande föreställningar som har funnits kring Norden och det nordiska. I det andra, *Nordiska komparationer*, förs metodologiska diskussioner kring hur nordiska jämförelser är särskilt väl lämpade för att belysa specifika fält och forskningsfrågor. I det tredje, *Möten och identiteter*, återfinns texter som analyserar nordiska sammankomster och hur olika identiteter har samspelat med varandra. I det fjärde, *Norden i Europa*, lyfts den geografiska blicken för att visa på hur Norden kan förstås som en europeisk region. Samtliga teman har utgjort viktiga spår i Haralds egen forskning och i det följande ska bidragen kortfattat presenteras.

Danmark, sommaren 2000. Foto: privat.

Island, sommaren 2016. Foto: privat.

Vad är det nordiska?

Den första sektionen inleds med Hanne Sanders argumentation för värdet av nordiska perspektiv. Hon visar genom exempel från sin egen och andras forskning på hur detta kan ge oss fruktbara alternativ till den hävdvunna nationalstatliga blicken. Detta följs av ett bidrag från Steinar Imsen som konkret visar hur nationella myter kan snedvrida förståelsen av det förflutna. I detta fall hur moderna nationalstatliga föreställningar på ett missriktat sätt projiceras bakåt till medeltida statsbildningar. Ruth Hemstad gör i sitt bidrag en begreppsanalys av två centrala geografiska begrepp i politisk debatt och tänkande: ”Norden” och ”Skandinavien”. Hon visar hur innebörden i dessa förändrades från sent 1700-tal till tidigt 1900-tal. Sektionen avslutas av Erik Bodensten som lyfter fram vikten av att studera historia framlänges och inte enbart analysera de idéer som kom att realiseras. Han gör detta genom att undersöka hur politiska idéer om ett förenat Norden cirkulerade under den svenska tronföljdskrisen på 1740-talet.

Nordiska komparationer

Den andra sektionen börjar med Leon Jespersens och Nils Erik Villstrands analys av språkets betydelse för interaktionen mellan överhet och undersåtar i de tidigmoderna nordiska konglomeratstaterna. De tar sin utgångspunkt i att såväl isländska som finska bönder talade ett annat språk än det deras respektive överhet vanligtvis använde sig av. Mats Hallenbergs bidrag visar att nordiska jämförelser även är fruktbara i ett samtidshistoriskt perspektiv. Han jämför den svenska debatten om vinster i välfärden med de diskussioner som förts i Danmark och Norge. Även David Larsson Heidenblad behandlar skeenden som utspelat sig under Haralds livstid. Han argumenterar för att en nordisk blick är särskilt påkallad i studier av den ekologiska vändningen omkring 1970. Pär Frohnerts bidrag behandlar den socialdemokratiska flyktinghjälpen i Skandinavien under 1930-talet. Han vinner nya insikter genom att göra jämförelser och studera kontakter mellan de respektive flyktingkommittéerna. Sektionen avslutas med Bo Perssons analys av hur industrialiseringen skildras i olika nationella översiktsverk. Genom att ta ett nordiskt grepp på frågan ger han nya perspektiv på den nationella historieskrivningen.

Möten och identiteter

Den tredje sektionen inleds med Lars Edgrens studie av 1920-talets nordiska historikermöten. Han visar hur detta internationella samarbete växte fram och vilka skilda förhållningssätt tongivande forskare intog. Lina Sturfelt undersöker i sitt bi-

drag föreställningar kring och omkring Öresundsregionen. Hennes utblickspunkt är den Baltiska utställningen som ägde rum i Malmö sommaren 1914. I Per Stobaeus bidrag ställs frågan om det fanns en nordisk identitet i det senmedeltida Norden som gick utöver språkliga likheter och politiskt samarbete. För att undersöka detta analyserar han texter som uppvisar spår av en föreställd kulturell gemenskap. Jens Lerbom griper sig an folkliga identitetsföreställningar i 1600-talets svensk-danska gränsland. Han belyser särskilt hur människor gick till väga för att övertyga andra om att de hade en viss rikstillhörighet. I avdelningens sista bidrag belyser Hrefna Róbertsdóttir möten mellan centralmakt och lokalsamhälle i det sena 1700-talets Island. Hon fokuserar på de arbetsuppgifter, villkor och uppfattningar som omgärdade en speciell grupp av lokala ämbetsmän: *hreppstjórar*.

Norden i Europa

Den fjärde sektionen tar sitt avstamp i Kajsa Brilkmans text om luthersk konfessionskultur i Sverige och Danmark under 1500-talets andra hälft. Hon framhåller att det inte rörde sig om ett passivt mottagande av tyskt tankegods utan att det skedde en självständig rekontextualisering. Christina Folke Ax uppmärksammar i sitt bidrag europeiska handels- och konsumtionsmönster under 1700-talet. Genom att fokusera på Island och den danska Vadehavsregionen komplicerar hon frågan om vilka Nordens yttre gränser var och vilken betydelse de hade. Hos Gunner Lind står den danska statsbildningsprocessen och hertigdömena Slesvig och Holstein i fokus. Han riktar särskilt blicken mot relationerna mellan släkterna Rantzau och Oldenburg. Släktrelationer står även i fokus hos Liesbeth Geevers som intresserar sig för Kristian II:s barn Hans, Dorothea och Christina. Hon placerar in dem i ett europeiskt dynastiskt perspektiv och visar på nordiska relationer till den habsburgska maktsfären.

*

Tillsammans visar dessa texter att det finns ett betydande intresse och engagemang för nordiska perspektiv 2018. Värdet av att träffas och diskutera forskningsproblem på nordisk basis märktes också vid det 29:e nordiska historikermötet som hölls i Aalborg i augusti 2017. Där presenterades nordiska nätverk och pågående samarbeten kring bland annat reformationen, kunskapshistoria, antifascism och mänskliga rättigheter. I Aalborg delades även för första gången det nordiska historikerbokspriset ut.[3] Vår förhoppning är att *Nordens historiker* ska väcka ytterligare intresse för nordisk historieskrivning och kanske rentav inspirera jubilaren själv att återigen ge sig i kast med genren?

3 Priset gick till Rasmus Glenthøj & Morten Nordhagen Ottosen, *1814 – krig, nederlag, frihed. Danmark-Norge under Napoleonskrigene*, Oslo 2014.

I.
Vad är det nordiska?

At vælge et nordisk perspektiv

En udfordring til en nationalstatslig historieskrivning

Hanne Sanders

Indledning

I denne bog samles forskere, som har valgt at skrive om Nordens historie. Det adskiller sig fra den konventionelle måde at skrive historie. Selv i vor globale tid er det ofte det nationalstatslige, som styrer den måde, der stilles spørgsmål om historien på, og siden, hvordan resultaterne ordnes til et svar. Mindre studiers repræsentativitet knyttes også ofte til den udvalgte stat. Og sammenligninger mellem stater er styret af et ønske om at opdage det særprægede ved de stater, som indgår i sammenligningen. Selv i den internationale forskning, som kaldes transnational, gives nationen en vigtig plads i selve den trans-nationale problemformulering.

Jeg vil i denne artikel tage det nordiske som udgangspunkt og samtidig diskutere, på hvilke måder det udfordrer den nationalstatslige historiefortælling. Mit mål er at vise, at denne udfordring er frugtbar for historisk forskning.

Udgangspunktet for Harald Gustafssons bog *Nordens historia* er ønsket om at skrive imod det, som ofte kaldes metodologisk nationalisme. Han opridser fire måder at gå til det nordiske på. Det kan for det første være at se det nordiske som en del af det europæiske defineret som den kristne kulturkreds. For det andet kan Norden ses som en egen del inden for denne kulturkreds. Norden kan også være en region bestående af specifikke stater. For det fjerde kan man splitte det endnu mere op og undersøge dele af hver af disse nordiske stater. Gustafsson vælger den anden, nemlig at se Norden som en egen europæisk region, men siger, at han i teksten også vil bruge de andre måder.[1]

Inspireret af dette vil jeg fordybe mig i, hvordan det nordiske perspektiv er forsk-

1 Harald Gustafsson, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, tredje uppl., Lund 2017, s. 11-16.

ningsmæssigt frugtbart ved netop at kunne problematisere et fokus på nation og stat. For mig åbner det nordiske for den mulighed, at de stater, vi har i dag, ikke var de selvfølgelige mål i historien, og heller ikke altid var dominerende eller vigtige for at forstå fænomener i historien. Det giver også en mulighed for at få øje på meget af det, som ikke var stat, eller det, som interagerede med staten. Det nordiske kan også tvinge os til at tænke over statsgrænsers forskellige betydninger under historiens gang, og hvorvidt lokale studier altid bør være brikker i et nationalt puslespil. Og ikke mindst viser det, hvor styrende vore forskningsspørgsmål er for forskningens resultat, især når man ikke med et poppersk begreb forsøger at falsificere spørgsmålet. Artiklen indeholder en række diskussioner ud fra tidligere forskning, min egen og andres, og en mindre undersøgelse af en grænseoverskridende region i Norden.

Skandinavisme – en nationalisme i Norden

En vigtig del af den nationale historieskrivning er beskrivelser af en moderne national identitet, som nogle forskere mener er meget gammel og andre, at den opstod i løbet af 1800-tallet. Begge grupper er dog enige om, at den velkendte nationale identitet var stærk og meget betydningsfuld fra 1800-tallet og frem.

Dette store fokus på de i vor tid eksisterende nationale identiteters historie, helst som en enerådende identitet i hver stat, har ført til, at den store interesse for skandinavismen, som fandtes i 1800-tallet, glemmes eller ses som en del af andre politiske kampe eller som et kendetegn ved en ungdommelig studenterbevægelse i 1840'erne. Vigtigt for sådanne forståelser er en opfattelse af, at en politisk skandinavisme, som fandtes i midten af århundredet, døde, da svenskerne modsat deres løfte ikke hjalp danskerne i krigen mod Preussen i 1864. Efter det skal der kun have eksisteret en kulturskandinavisme, som man har ment ikke havde stor samfundsmæssig betydning.

I 2014 udgav jeg sammen med Magdalena Hillström en antologi, hvor vi eksplicit gik imod denne opfattelse og ønskede at præsentere en analyse af skandinavismen, som en bevægelse og en idé som var stærk og betydningsfuld i hele 1800-tallet.[2] Henrik Ullstad viste i bogen, at den skandinavisme, man kan finde i studenterskandinavismen, kan analyseres som en nationalisme, som ligner den danske og den svenske, både idémæssigt og i dens performative praktik. Fredrik Nilsson viste, at skandinavismen var en vigtig del af det demokratiske gennembrud, hvilket ofte ses som en årsag til, at just nationalismer blev stærke i løbet af 1800-tallet. Kari Haarder viste, hvor vigtigt det skandinaviske var for forfattere, som nu er nationale klenodi-

2 *Skandinavism. En rörelse och en idé under 1800-talet*, red. Magdalena Hillström & Hanne Sanders, (Centrum för Öresundsstudier 32), Göteborg/Stockholm 2014.

er, som H.C. Andersen og Fredrika Bremer, og ligeledes for det svenske forlag Bonnier. Ole Vind viste, at også N.F.S. Grundtvig, som virkelig er en hovedfigur i dansk nationalisme, var skandinav. Og til sidst viste Magdelena Hillström, at det store kulturhistoriske museum i Stockholm, Nordiska Museet, som ofte er blevet genstand for undersøgelser af udviklingen af den nationale svenskhed, faktisk var nordisk i løbet af 1800-tallet, som navnet netop siger. Ja, museet begyndte med at hedde Skandinavisk-etnografiska samlingen.[3]

Skandinavismen var altså en levende identitet i løbet af 1800-tallet, som på mange måder lignede de nationalismer, som vi regner med i dag, og den fandtes de steder, hvor vi ofte leder efter nationale identiteter. Skandinavismen var en stærk nationalisme som tidens andre nationalismer. Magdalena Hillström kritiserer den traditionelle skandinavismeforskning, der som nævnt er gået ud fra, at skandinavismen blev uinteressant, når den bliver kulturel, ved at påpege, at det netop er på det kulturelle område, at det nationale udvikledes i 1800- og 1900-tallet, og hvor forskere har ledt efter nationale udtryk.[4]

Det er desuden interessant, at det skandinaviske levede videre i politiske, administrative og videnskabelige netværk. Det er for eksempel tydeligt i forarbejdet til den ægteskabslovgivning, som i begyndelsen af 1900-tallet gav den gifte kvinde i alle nordiske lande en mere selvstændig stilling. Dette er af forskere blevet set som en vigtig udvikling mod den ligestilling mellem kvinder og mænd, som kendetegnede de nordiske samfund efter 1900.[5]

Det er også interessant med Kim Simonsen og hans undersøgelse af Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab at se, hvordan Norden var en central del af en romantisk historisme i Norden og Europa. Det er tanker som disse, som man traditionelt ser som den idémæssige oprindelse til de senere nationalismer. Det nordiske var altså med fra begyndelsen.[6]

Man kan kalde skandinavismen for Nordens nationalisme. Ved at gøre dette viser man, at de moderne nationalismer ikke var enerådende i løbet af 1800-tallet. Dette fører til en kritik af den nationalstatslige historiefortællings stærke interesse for netop de nationalismer, som vandt i løbet af 1900-tallet. Det gør os også klogere på, hvordan nationale identiteter udviklede sig og understreger, at man i lang tid kunne have flere identiteter samtidig. Man kunne for eksempel være både dansker og skan-

3 Alle artikler findes i *Skandinavism*.

4 Magdalena Hillström, "Nordiska Museet och skandinavismen", *Skandinavism*, s. 214-247.

5 *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i Norden ca 1850-1930*, red. Kari Melby m.fl., (Centrum för Danmarksstudier 11), Göteborg/Stockholm 2006.

6 Kim Simonsen, "The Cultivation of Scandinavism. The Royal Society of Northern Antiquaries' International Network, Seen Through the Letters of Carl Christian Rafn", *Skandinavismen. Vision og virkning*, red. Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller og Dag Thorkildsen, Odense 2018, s. 73–97.

dinavist. De nationale identiteter var ikke enerådende i 1800-tallet og heller ikke modsatrettede som i vor tid, men de gav mening som en helhed. Dette ligner den ældre kristne historiefortælling, hvor alle kristne folk var delagtige i en fælles historie fra skabelse til dommedag.[7] Dette skrives bort i en national historieskrivning, hvor netop den nationale identitets lange historie er vigtig, og hvor dette er den moderne opfattelse af denne identitet.

Den lutherske ånd og det socialdemokratiske Norden

Hvis man søger noget, som er fælles for Norden i 1900-tallet, bliver den nordiske velfærdsstat ofte foreslået. I et stort forskningsprogram om Norden og Europa finansieret af Nordisk Ministerråd handlede flere projekter da også om netop den nordiske velfærdsstat. I en antologi fra et af disse projekter undersøgte forfatterne den nordiske velfærdsstat i en europæisk kontekst. Resultatet blev kort sagt, at der var variationer inden for det nordiske, og at der fandtes kontakter til det europæiske, men at det var meningsfuldt at operere med en særlig nordisk model, og at det ikke gik at tale om en øget europæisering af denne i 1980'erne og 1990'erne.[8]

I en antologi fra et andet af projekterne skrev den danske historiker Niels Finn Christiansen, at der trods variationer mellem velfærdsstaterne i de nordiske lande fandtes noget specielt nordisk. Det handlede om et autonomt arbejdsmarked i nært samarbejde med statsmagten, om socialdemokratier, som det lykkedes at skabe alliancer om indførelse af afgørende sociale reformer for at nå en national og social integration, og om en velfungerende balance mellem det individuelle og det kollektive.[9] Forskningen om velfærdstaten er stor, især betragtes velfærdstaten som en national skabelse for eksempel det svenske "folkhemmet", men også denne forskning om den nationale velfærdsstat kompletteres ofte med nordiske sammenligninger. Jeg skal ikke udvikle dette mere her, men blot påpege, at søger vi efter noget nordisk i moderne tid, så er velfærdsstaten et godt bud.

Et frugtbart spørgsmål er derfor, hvorfor denne socialt engagerende samfundsmodel opstod i alle nordiske lande? Forklaringen kan følgelig ikke være national, men kunne netop være nordisk. I en nyudkommet bog, *Lutheranism and the Nordic Spirit of Social Democracy: A Different Protestant Ethic*, argumenterer forfatteren

7 Hanne Sanders, "Religiøst eller nationalt verdensbillede? Skåne efter overgangen til Sverige i 1658", *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800*, (Nord 2001:19), København 2001, s. 231-252.

8 *Nordic Welfare States in the European Context*, red. Mikko Kautto m.fl., London 2001.

9 Niels Finn Christiansen, "What is Nordic about the Nordic Welfare States?", *The Nordic Model of Marriage and the Welfare State*, red. Kari Melby m.fl, (Nord 2000:27), København 2000, s. 197-205.

Robert H. Nelson for, at det var den lutherske reformation og det faktum, at de nordiske lande stort set kun bestod af lutheranere, som kan forklare udviklingen og legitimiteten af den nordiske velfærdsstat. I Norden fandtes hverken store katolske eller calvinske miljøer.[10]

I et protestantisk samfund var loyaliteten mod staten stor, da kirke og stat havde arbejdet tæt sammen i et fælles projekt siden reformationen. Særlig vigtig for Nelsons tolkning er dog en diskussion af Max Webers berømte bog om den nære sammenhæng mellem en protestantisk etik og den kapitalistiske ånd. Den protestantiske etik i Webers bog var den calvinske, som satte den enkeltes samfundsmæssige succes i fokus i forhold til den religiøst vigtige frelse. Den lutherske etik handlede om at være gode mod andre mennesker, fordi denne opførsel var et udtryk for, at mennesker troede på Gud, og frelsen fik man gennem at tro på Gud. Individuel, økonomisk succes var snarere et udtryk for et usaligt liv.[11] I den nordiske sekulære verden i 1900-tallet, hvor velfærdsstaten opstod, var det vigtigste selvfølgelig ikke at blive frelst af Gud efter døden, men Nelson skriver, at målet med at skabe en velfærdsstat i stedet kan ses som et ønske om at skabe en nordisk himmel på jord. Med denne forklaring af den nordiske velfærdsstat skabes ikke kun en kort 1900-talshistorie, men en lang fælles nordisk historie fra 1500-tallet og frem til i dag.

Variationer mellem vækkelser i Danmark og Sverige 1820-1850

1800-tallets vækkelser optræder forskelligt i nordiske historieskrivninger og ofte som indledning til en speciel modernisering i det enkelte land. I Danmark anses vækkelser inden for statskirken i første halvdel af århundredet for at stå for en åndelig frigørelse efter den økonomiske frigørelse, som kom fra landboreformerne i slutningen af 1700-tallet, og med en demokratisk grundlov og en folkekirke som resultat. Ved vækkelser i Sverige forstås derimod frikirker, som opstod samtidigt med arbejderbevægelsen og afholdsbevægelsen, og disse tre "folkrörelser" anses tilsammen at have skabt det socialdemokratiske 1900-tals samfund. Ved at vælge et nordisk perspektiv undgår man disse nationale historiefortællinger og kan i stedet, som jeg har gjort, lede efter variationer af vækkelser inden for samme lutherske kultur.[12]

Alle vækkelser i Danmark og Sverige udfordrede samfundets fælles verdensbillede,

10 Robert H. Nelson, *Lutheranism and the Nordic Spirit of Social Democracy: A Different Protestant Ethic*, Aarhus 2017.

11 Se også Hanne Sanders, "Webers protestantiska etik – ett levande lik?", *Häften för Kritiska Studier* 92, 1, s. 58-62.

12 Hanne Sanders, *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*, (Studier i stads- och kommunhistoria 12), Stockholm 1995.

og de gjorde det ved at udgå fra det lutherske fokus på den enkeltes relation til Gud og den enkeltes bibellæsning. Forskelle mellem de eksisterende vækkelser kan forstås som variationer over, hvor stærk denne udfordring var. Mindst provokerende var de vakte, som ud fra deres individuelle tro valgte mellem statskirkens præster og vandrede til de kirker, hvor den "sande" præst prædikede. Det var en præsteledet vækkelse. Næste niveau var de vakte, som arrangerede egne husandagter (konventikler) med lægmandsprædikanter, en konventikelvækkelse. Udfordringen blev endnu større, når de vakte også udførte de to lutherske sakramenter: dåb og nadver. Og sidste skridt var ønsket om at forlade den fælles kirke og i stedet oprette frikirker.

Før midten af 1800-tallet eksisterede der ikke frikirker i Danmark og Sverige. De tre andre typer fandtes i forskellige regioner i både Danmark og Sverige, og ikke som et ensartet nationalt fænomen. Som eksempel kan nævnes, at konventikelvækkelser især fandtes på de danske øer og i Vest- og Sydsverige, mens der ikke eksisterede vækkelser i Østsverige. Forklaringen på denne forskel synes at være, at vækkelsen før 1850 var organiseret omkring husandagter og derfor var afhængig af en stærk bondeøkonomi, mens det havde mindre betydning, om bonden ejede jorden selv.

De regionale forskelle i et fælles nordisk område kan give os et redskab til at forstå den tidlige vækkelse og opdage vækkelser, som man ikke troede fandtes, fordi de ikke passede med den nationale fortælling, som alle svenske lægmandsledte, ikke-frikirkelige vækkelser. Vækkelserne før 1850 kan ikke forstås nationalt.

Øresundsregionen – en grænseoverskridende region i Norden

Med et nordisk udgangspunkt kan man også vælge at arbejde med grænseoverskridende regioner i Norden. Herved kan man sætte fokus på, hvad en statsgrænse, og dermed også en stat, betød. Hvis noget skal være gældende i en stat, kan det ikke være tilstrækkeligt at undersøge en hovedstad. En grænseoverskridende region giver mulighed for at se, hvad der var og ikke var bestemt af staten og det nationale. Langs alle statsgrænser i Norden findes grænseoverskridende regioner, og på grund af Nordens historie har disse regioner ofte en fælles historie, men denne historie forsvinder også ofte i den nationalstatslegitimerende historie.

Jeg har længe arbejdet med den grænseoverskridende Øresundsregion, som har haft en særlig aktualitet de sidste 25 år på grund af Øresundsbroen fra 2000. I denne regions historie er det vigtigt, at Skånelandskaberne inden Roskildefreden i 1658 var en central del af det danske rige. Man kan derfor følge Øresundsgrænsens historie i løbet af dens godt 350-årige historie, og jeg har bl.a. i to artikler fulgt den i

perioden fra 1895 til 2009 ved hjælp af den skånske avis *Sydsvenska Dagbladet*.[13]

I 1895 kan man i avisen finde vidnesbyrd om et fælles marked omkring Øresund i annoncer for kvalitetsvarer som cigarer, pels og god vin og ligeledes hotelophold. I 1935 var dette fælles marked for varer og tjenester mindre tydeligt i den skånske avis, men nu så man i stedet udtryk for et ældre fælles arbejdsmarked i annoncer efter skånske kvinder som tjenestepiger i København. Avisen viste stor interesse for dansk politik, og hvad der skete i Danmark, og desuden for det nordiske samarbejde. Det mest interessante var dog en tydelig regional samhørighed på to områder, som vi ofte betragter som nationalitetsskabende, nemlig kultur og idræt. I 1965 er meget af dette fællesskab forsvundet. Det nordiske forstået som et samarbejde mellem de nordiske stater er stadig vigtigt, og der begynder at vise sig træk af nationale stereotyper. Og i 2005 og 2009 står det nationale meget stærkt. Det nordiske er borte, og alt der skrives om Danmark er interessant, fordi det er dansk, og ofte i en eksplicit eller implicit modsætning til det svenske. Staten og siden det nationale voksede stærkt i løbet af 1900-tallet, men det interessante er, at det i mine undersøgelser først sker efter anden verdenskrig. Det er denne stærkt nationaliserede grænse, som pendlere og fællesskabsstimulerende arbejde må kæmpe mod efter indvielsen af Øresundsbroen.

Udviklingen omkring Øresund problematiserer en national historieskrivning, hvor det nationale opstod i 1800-tallet og blev stærkt i tiden op til anden verdenskrig, hvor især 1930'erne menes være et nationalt årti, med nazismen som en ekstrem variant og med olympiaden i Berlin som en milepæl. I moderne forskning er idræt blevet brugt til at påvise det nationales betydning i første halvdel af 1900-tallet, hvilket for eksempel ses i to nyere doktorafhandlinger om OL i 1912 og blandt andet i 1948.[14]

I mine tidligere undersøgelser så jeg kun på regionen fra den skånske side af Øresund. Den københavnske side må selvfølgelig med for at kunne sige noget om Øresundsregionen. Jeg kompletterer her med en analyse af, hvad der stod om Sverige, det svenske og Skåne i to berlingske aviser: *Berlingske Tidende (BT)* og *Berlingske Tidende, aftenudgaven (BTa)*. Jeg fokuserer her på 1935, da mine tidligere resultater

13 Hanne Sanders, "Øresundsregionen i avisen. Danmark i *Sydsvenska Dagbladet* 1895-2005", *Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner i tid och rum*, red. Fredrik Nilsson, Hanne Sanders & Ylva Stubbergaard (Centrum för Danmarksstudier 14), Göteborg/Stockholm 2007, s. 179-220; Hanne Sanders, "De skyder i København. Om kulturelle kommunikationsproblemer i Øresundsregionen", *Regionauterna. Öresundsregionen från vision till vardag*, red. Orvar Löfgren & Fredrik Nilsson (Centrum för Danmarksstudier 24), Göteborg/Stockholm 2010, s. 115-137.

14 Christian Widholm, *Iscensättandet av solskensolympiaden. Dagspressens konstruktion av föreställda gemenskaper vid Stockholmsolympiaden 1912*, Umeå 2008; Helena Tolvhed, *Nationen på spel. Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948-1972*, Umeå 2008.

fra netop det år var særligt interessante i forhold til en traditionel national forståelse. Som ved *Sydsvenska Dagbladet* læser og analyserer jeg aviserne fra uge 41, det vil sige 14.- 20. oktober 1935.

Svensk politik er ikke tilstede i de berlingske aviser, som dansk politik var i den svenske avis i 1935. Og ikke kun svensk, men også skånsk og malmøitisk politik mangler. Grænsen er på den måde mere lukket set fra København. Det nordiske samarbejde mellem de nordiske stater var tydeligt i den svenske avis, og det er også tilstede i de danske aviser, nemlig i forbindelse med en omfattende omtale af et kommende møde i Rigsdagen, hvor der i en række konferencer skal diskuteres vigtige emner som udveksling af arbejdskraft, revision af firmalove, ensartet økonomisk statistik mm. Det oplyses, at man i februar havde holdt et lignende fællesmøde i Stockholm.[15] Ved første gennemlæsning er det altså tydeligt, at regionen var tydeligere på den skånske side, hvilket måske kan forklares af, at København er en hovedstad. Heller ikke en grænseoverskridende region er homogen. Det gør dog ikke det stærke regionale fokus i *Sydsvenska Dagbladet* mindre interessant, især fordi det forsvinder efter anden verdenskrig. Samtidig viser det at jeg har ret i min antagelse, at stat og hovedstad ikke er det samme, og at det måske er hovedstaden, som er speciel.

Regionen eller nærheden mellem det danske og det svenske findes dog i de københavnske aviser, hvis man leder lidt. I *Sydsvenska Dagbladet* fik man information om det danske kongehus, og det svenske kongehus er også tilstede i de berlingske aviser, og på en måde som ikke gælder andre europæiske kongehuse. Det kan selvfølgelig forklares af, at Danmark samme år fik en svensk kronprinsesse, Ingrid, hvilket sikkert skabte et royalt interessefællesskab. Der rapporteres, at Ingrid har besøgt sine forældre på Sofiero, og at hun kørte bil selv.[16] I aftenavisen kan man læse, at det sølvtøj, som kronprinsessen fik i bryllupsgave fra indbyggerne i Stockholm, nu er færdigt og bliver vist i "den kendte" hofjuveler Hallbergs vinduer i Stockholm. Hallberg havde lavet sølvtøjet.[17] Der rapporteres også, at den svenske konge, som er en "habil jæger", skal besøge det danske kongepar for at gå på jagt, og at den svenske prins Gustav har været på jagt med to danske hofjægermestre (Vind og Sehestedt-Juul) og skudt to elge i Småland. En dansk-svensk greve Adam Moltke-Huitfeldts besøg i København får også omtale.[18] For mig viser disse historier, og måske især de om kronprinsessen, en nærhed og et kendskab til Sverige. Sofiero og juveler Hallberg er velkendte, og historierne er ret omfattende fortalt. Denne nærhed og kendskab er et af hovedindtrykkene fra læsningen af de danske aviser.

I en af reportagerne fra Addis Abeba, med anledning af den italienske invasion,

15 *BT* 17. oktober 1935, s. 7.

16 Ibid. 20. oktober 1935, s. 24.

17 *BTa* 14. oktober 1935, s. 4.

18 Ibid.15. oktober 1935, s. 6; 19. oktober 1935, s. 10; *BT* 14. Oktober 1935, s. 24; 20. oktober 1935, s. 24.

nævnes at flere lande har givet ambulancer, men om den svenske ambulance fortælles mere. Den er en gave fra den svenske kronprins og "en stor, pragtfuld Volvo-Vogn med Karrosseri fra Kathrineholm". Der fortælles også om en svensk overlæge, som har uddannet 24 abessiniere og nu er ved at uddanne 200 sygepassere. Lægen ville rejse til nordfronten, men kejseren ønskede at have ham hos sig selv.[19]

Der er også en speciel fortælling om en svensk forretningsmand, som havde breve som absolut skulle sendes til Stockholm. Han gik til nattoget og ledte efter postkassen, men kunne ikke finde den og fik hjælp af konduktører og en passager og fandt i sidste øjeblik et lille skilt med teksten "Postkupé" i den forreste togvogn og nåede præcis at lægge brevene der. Det må have været velkendt for læserne, at breve kunne sendes med nattoget til Stockholm, hvorved det dramatiske i denne begivenhed blev genkendelig og interessant.[20]

Jeg finder ingen pladsannoncer, som ønsker dansk arbejdskraft til Skåne, og heller ikke annoncer for hoteller og dansesteder, hvilket fandtes i den skånske avis. Der er dog en interessant annonce midt i en mængde annoncer for boliger mm. i og omkring København. Under overskriften "Landophold" og derunder "Udlandet" gøres reklame for Pensionat Furuhem i Båstad. Der står at det har været velkendt i 20 år. Det er åbent hele året for hvile og rekreation for et begrænset antal gæster. Der er god mad, "propre" værelser, varmt og hyggeligt og med mulighed for smukke spadsereture i fyrreskov. Læge og sygeplejerske findes i Båstad. Det er underskrevet Eva og Bror Forslind. Der er i denne uge ikke lignende annoncer for landophold i udlandet, og det er en gennemtænkt, venlig, målrettet og personlig reklame. Skove med fyrretræer var ikke så normale i Danmark, og man forventer ikke, at danskere er utrygge ved svensk sundshedspersonale i løbet af deres rekreation.[21]

Udover dette er der flere gange annonce for Ramlösa mineralvand, uden at man nævner, at det kommer fra Sverige, og en annonce for Husqvarna Symaskine, som markedsføres med at "Svensk Staal holder længst".[22] At knytte det svenske til stærkt stål og god teknik så vi også i omtalen af de stærke volvobiler.

Hvad sker der, hvis vi nærmer os de to temaer, som i Skåne gav en klar fornemmelse af en region omkring Øresund: kultur og idræt? I *Sydsvenska Dagbladet* blev dansk litteratur anmeldt, som var det en del af en fælles litteratur, og ikke som en speciel dansk litteratur. I de berlingske aviser skrives der meget lidt om kultur og litteratur. Der er klassiske annoncer for bøger, som ofte er internationale bøger, men ikke svenske. I de meget få kommentarer, som der trods alt er om litteratur, får det svenske ved et tilfælde en speciel behandling, som jeg tolker som et udtryk for den

19 *BT* 15. oktober 1935, s. 6.
20 *BTa* 15. oktober 1935, s. 6.
21 *BT* 14. oktober 1935, s. 19.
22 Ibid. 14. oktober 1935, s. 4; 15. oktober, s. 21; *BTa* 16. oktober 1935, s. 6.

nævnte grænsefrie nærhed. Man refererer fra et litterært tidsskrift nærmere bestemt fra det "sidste Nummer af Bonniers litterære Magasin", hvor Kjell Strömberg i "en højst interessant Artikel" har skrevet om "Gide og Kommunismen". I artiklen refereres en stor diskussion i Paris i den "eksklusive *Union pour la Vérité*". Strömbergs resultat er i følge *Berlingske Tidende, aftenudgaven*, at Gide befinder sig i "en Tilstand af 'uendelig fortsat Pubertet'".[23] Dette selvfølgelige og omfattende referat fra et svensk tidskrift og fra en artikel skrevet af en tilsyneladende kendt svensker mener jeg viser, at det litterære marked var sammenhængende dansk-svensk også i København.

Der er endnu et eksempel på den hverdagsagtige approach, når avisen fortæller, at der på National-Scala afholdtes et såkaldt Kunstner-Forum, hvor der var fire numre, 3 danske og 1 svensk. Det svenske nummer hed "De tre Larsson", men der var kun to, som journalisten skriver, men det var trods det "en original musikalsk Akt".[24] Man nævner også, at "Fritzes Förlag" i Stockholm udsender en oversættelse af Sara Nielsen-Stevens' "smukke Kærlighedsroman *Den kostelige Gave*".[25] Sara Nielsen-Stevens var en norsk forfatter gift og bosat i Danmark. Det er den eneste omtale af en oversættelse af dansksproget litteratur. Kulturlivet i København er aktivt og internationalt, men der er ingen annoncer eller omtale af kulturlivet i Malmö. Og det eneste svenske som findes er en premiere på en film med Gösta Ekman om Karl XV. Filmen hedder *Kongen kommer*, og det nævnes, at den havde et budget på 300 000 kr.[26]

Grænsen mod Sverige og Skåne er kraftfuldere i de københavnske aviser sammenlignet med den skånske avis. Der findes dog samtidig en bemærkelsesværdig indforståethed og hverdagsselvklarhed i forhold til det svenske. Det handler dog ikke specielt om det skånske, men om det svenske, men årsagen kan være en kontakt med det svenske omkring Øresund. Der er dog et klart udtryk for et litterært fællesskab i disse aviser, som stort set ikke skriver om litteratur. På dette område mener jeg, at både københavnske og skånske aviser viser samme åbenhed, hvilket understøtter mit tidligere resultat om, at litteratur og måske kultur kunne findes i et dansk-svensk rum og ikke have samme nationale betydning i 1935 som i dag.

Idræt er i modsætning til kultur vigtig især i *Berlingske Tidende*, og her er det svenske og det skånske tilstede på flere måder. Man refererer mere fra svensk sport end fra noget andet land, og flere idrætsmænd og idrætskvinder synes at være velkendte. Det handler om nordisk banemesterskab for motorcykler i Solvalla, hvor flere navngivne svenskere vinder.[27] Fra et idrætsstævne i Örebro rapporterer avisen,

23 *BTa* 18. oktober 1935, s. 7.
24 *BT* 17. oktober 1935, s. 8.
25 *BTa* 18. oktober 1935, s. 7.
26 *BT* 17. oktober 1935, s. 8.
27 Ibid. 14. oktober 1935, s. 3.

at der blev sat svensk rekord i diskos og kuglestød, det sidste af "Berg, Gøteborg".[28] Man videregiver resultater fra Allsvenskan og fortæller at AIK har engageret Chelsea til at spille i den svenske hovedstad, og at to kendte tennisstjerner kommer til Stockholm i midten af januar.[29] Man fortæller også sine læsere, at det svenske tipsbureau har tjent så meget, at idrætten i Sverige får 1 220 000 kr.[30]

Der rapporteres også fra stævner, hvor danske idrætsudøvere konkurrerer med svenskere, forskellige steder i Sverige. En landskamp i tennis 22.-24. november skal afholdes i B93s hal på Østerbro i København, men samtidig er der en B-landskamp i en svensk by, nok Malmö. De unge og talentfulde spillere skal have lejlighed til at møde hinanden under festlige former, mener avisen.[31] To danske kvinder, Ragnhild Hveger og Eva Arndt, og en dansk mand, Poul Petersen, er inviteret til et internationalt svømmestævne i Stockholm, og de to kvinder vil som avisen skriver "gøre Lykke i Mälarstaden", og nogle dage senere kan man læse, at Hveger vandt 300 m. med Arndt som nummer to, og at det blev omvendt i 400 m., og dagen efter, at Arndt slog banerekord i Stockholm.[32] Københavns Svømme-Union skal siden være vært for 22 svømmere, blandt andet Arndt, Hveger, Petersen, 2 fra Sverige og 2 fra provinsen og så meget som 15 tyskere.[33] Når det handler om stævner i Danmark har svenskere ikke en særposition, da også englændere, tyskere, letter, nordmænd og franskmænd deltager.[34]

Det er inden for idrætten, at man ser flere udtryk for en regional enhed, hvor idrætsmænd fra Skåne kæmper mod københavnere, uden at man nævner dansk og svensk. Der skrives om to boksestævner. Ved det ene deltager en bokser fra Hermond, en fra CIK, en fra Valby og en fra Helsingborg (Sven Hansson), og i bokseklubben Rolfs stævne på Enghavevej i København deltager tre navngivne svenskere fra Malmö, og dagen efter fortæller man, at to af bokserne fra Malmö vandt.[35] Det meddeles også at bokseren Hans Holdt skal være træner i den skånske bokseklub Enighet.[36] Og da en stor turnering i Lawn Tennis skal flyttes fra Stockholm pga for høj leje, skal det svenske forbund have henvendt sig til en ny hal i Malmö, og bliver turneringen afholdt der, så tror avisen, at der kommer en "Invasion af danske Tennis-Interesserede" til Malmö.[37] I galopsporten skal et par svenske heste konkurrere i

28 Ibid. 14. oktober 1935, s. 11.
29 Ibid. 14. oktober 1935, s. 11; 15. oktober 1935, s. 4; 20. oktober 1935, s. 4.
30 Ibid. 17. oktober 1935, s. 4.
31 Ibid. 15. oktober 1935, s. 4.
32 Ibid. 15. oktober 1935, s. 4; 18. oktober 1935, s. 4; 19. oktober 1935, s. 4.
33 Ibid. 18. oktober 1935, s. 4.
34 Ibid. 16. oktober 1935, s. 4; 17. oktober 1935, s. 4; 19. oktober 1935, s. 4; 20. oktober 1935, s. 4.
35 Ibid. 18. oktober 1935, s. 4; 19. oktober 1935, s. 4.
36 Ibid. 19. oktober 1935, s. 4.
37 Ibid. 15. oktober 1935, s. 4.

København (Månsson med Daniela og Olsson med Yvette), og man rapporterer resultater fra hestevæddeløb på Jägersro i Malmö, men også på Ulriksdal uden for Stockholm på lige fod med danske resultater.[38]

Der er mange reklamer for rejser med dampskibe i *Berlingske Tidende* og blandt disse findes der en rejse langs den svenske vestkyst med sidste stop i Göteborg. Men vigtigst i forhold til sejlads fra København er Sundstrafiken, som transporterer skåninger og københavnere over Øresund seks gange om dagen hver vej, og en ekstra sen afgang om søndagen og dermed muliggør, at mennesker kan skabe en sammenhængende region. Til Helsingborg kan man komme hver dag 16.45 undtagen lørdag.[39]

Øresundsregionen ser forskellig ud hvis man ser på den i aviser fra den danske hovedstad sammenlignet med aviser fra den skånske by Malmö. Interessen var større i Malmö, hvilket kan skyldes, at København er en hovedstad. Samtidig skriver man ofte om Stockholm, når man skriver om Sverige i de berlingske aviser. Det underbygger min grundtanke om, at der er forskel på hovedstaden og resten af staten, og at undersøgelser af hovedstæder ikke automatisk kan gælde for hele staten. Og det kunne måske også åbne for nordiske netværksanalyser af relationer mellem hovedstæder i stedet for mellem stater.

Samtidig kan det i reportager på begge sider af Øresund lade sig gøre at finde en spontan genkendelighed i den anden, og denne genkendelighed kan meget vel forklares af mødet i Øresundsregionen. Fællesskabet omkring kultur og idræt var tydelig i *Sydsvenska Dagbladet*. Jeg vil mene, at det kulturelle fællesskab også kan belægges i de danske avisers i øvrigt magre interesse for kultur. Når det handler om idrætten, er der næppe tvivl om, at man i København er lige så knyttet til det skånske som omvendt. Samtidig er relationen til den svenske idrætsverden også tydelig i denne danske avis, som øjensynlig er interesseret i idræt, ikke kun som en national sport, men som netop idræt. Jeg har tidligere set den manglende nationale holdning til idræt som uventet for en analyse af 1930'erne, og forklaret det med, at idrætten som en ny samfundsaktivitet havde brug for fællesskaber over en statsgrænse og endnu ikke var blevet så nationalt vigtig og afgrænset.

Selvom der er store forskelle mellem de københavnske aviser og den malmøitiske avis, så kan man konkludere, at hvis man placerer sig ved statsgrænsen i 1935, også på den københavnske side, så opdager man en speciel regional nærhed, kommunikation og forståelse omkring Øresund, som ikke kan forstås nationalt, og man får desuden indsigter om både kultur og idræt, som ikke passer med den konventionel-

38 Ibid. 14. oktober 1935, s. 2; 15. oktober 1935, s. 6; 20. oktober 1935, s. 6.

39 Ibid. 14. oktober 1935, s. 12; 15. oktober 1935, s. 16; 16. oktober 1935, s. 16; 17. oktober 1935, s. 14; 18. oktober 1935 s. 13; 19. oktober 1935, s. 13; 20. oktober 1935 s. 12, 15.

le nationalstatslige historieskrivning. Begge dele var i 1935 noget af det, som ikke behøvede at være stat og nation.

Afslutning

Med denne artikel har jeg villet vise, hvad der kan ske, når man vælger et nordisk perspektiv. Resultatet kan blive en historieskrivning, hvor det fælles nordiske bliver forklarende for historiens udvikling, hvilket passer med opdagelsen af en skandinavisk, national identitet, men også med de lange lutherske tråde som noget fælles nordisk. Det åbner for regioner, som er repræsentative for andet end det nationalstatslige, både grænseoverskridende regioner og regioner inden for en statssamling, og hvor en national sammenhæng ikke bibringer den bedste forståelse. Det viser med andre ord, at meget andet end staten og nationen har haft betydning for den historiske udvikling i det nordiske område. Et nordisk perspektiv kan også vise, at den nationalstatslige historiefortællings dominans har virket og virker begrænsende på den videnskabelige forskning, ja det nordiske perspektiv kan til og med ændre en del af den viden, som denne fortælling har fået os til at mene var rigtig.

Kilder og litteratur

Berlingske Tidende (BT) 14.-20. oktober 1935

Berlingske Tidende, aftenudgaven (BTa) 14.-19. oktober 1935

Christiansen, Niels Finn, ”What is Nordic about the Nordic Welfare States?”, *The Nordic Model of Marriage and the Welfare State*, red. Kari Melby m.fl. (Nord 2000:27), Nordisk Ministerråd, København 2000, s. 197-205

Gustafsson, Harald, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, tredje uppl., Studentlitteratur, Lund 2017

Hillström, Magdalena, ”Nordiska Museet och skandinavismen”, *Skandinavism*, s. 214-247

Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i Norden ca 1850-1930, red. Kari Melby m.fl. (Centrum för Danmarksstudier 11), Makadam, Göteborg/Stockholm 2006

Nelson, Robert H., *Lutheranism and the Nordic Spirit of Social Democracy: A Different Protestant Ethic*, Aarhus University Press, Aarhus 2017

Nordic Welfare States in the European Context, red. Mikko Kautto m.fl., Routledge, London 2001

Sanders, Hanne, *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850* (Studier i stads- och kommunhistoria 12), Stockholm 1995

Sanders, Hanne, ”De skyder i København. Om kulturelle kommunikationsproblemer i Øresundsregionen”, *Regionauterna. Öresundsregionen från vision till vardag*, red. Orvar Löfgren & Fredrik Nilsson (Centrum för Danmarksstudier 24), Makadam, Göteborg/Stockholm 2010, s. 115-137

Sanders, Hanne, “Religiøst eller nationalt verdensbillede? Skåne efter overgangen til Sverige i 1658”, *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800*, red. Hanne Sanders (Nord 2001:19), Nordiska Ministerrådet, København 2001, s. 231-252

Sanders, Hanne, ”Webers protestantiska etik – ett levande lik?”, *Häften för Kritiska Studier* 92, 1, s. 58-62

Sanders, Hanne, "Øresundsregionen i avisen. Danmark i *Sydsvenska Dagbladet* 1895-2005, *Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner i tid och rum*, red. Fredrik Nilsson, Hanne Sanders & Ylva Stubbergaard (Centrum för Danmarksstudier 14), Makadam, Göteborg/Stockholm 2007, s. 179-220

Simonsen, Kim, "The Cultivation of Scandinavism. The Royal Society of Northern Antiquaries' International Network, Seen Through the Letters of Carl Christian Rafn", *Skandinavismen. Vision og virkning,* red. Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller og Dag Thorkildsen. Syddansk Universitetsforlag, Odense 2018, s. 73–97

Skandinavism. En rörelse och en idé under 1800-talet, red. Magdalena Hillström & Hanne Sanders (Centrum för Öresundsstudier 32), Makadam, Göteborg/Stockholm 2014

Tolvhed, Helena, *Nationen på spel. Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948-1972*, Bokförlaget H:ström, Umeå 2008

Widholm, Christian, *Iscensättandet av solskensolympiaden. Dagspressens konstruktion av föreställda gemenskaper vid Stockholmsolympiaden 1912*, Bokförlaget H:ström, Umeå 2008

Det var en gang et norgesvelde

Tanker om en samfunnsdannelse som ikke lenger er

Steinar Imsen

”Nationalstatens segertåg har [...] inte bara resulterat i att vi ser på världen i dag som bestående av sådana nationella enheter. Vi tenderar också att föra dem bakåt i historien”, sier Harald Gustafsson i boka *Makt och människor*.[1] Det er lett å kjenne seg igjen i Haralds utsagn. Siden 1814 har norske historikere satt seg som mål å koble dagens norske nasjonalstat med middelalderkongenes norske rike. Selv om man ikke lenger ekskluderer ”dansketida” som en ”uekte lodning” i vår nasjonale historie, er det likevel ”gammelnorsk tid” som danner basis for det egentlig norske. Men en slik baklengs salto er ingen uproblematisk øvelse ettersom de norske middelalderkongenes rike verken geografisk eller etnisk svarer til dagens Norge.

Her skal det handle om det såkalte Norgesveldet, som er en del av vår nasjonale gullaldermyte, og som Sverre Bagge så seint som i 2010 presenterte for engelskspråklige lesere under navnet ”The Norwegian Empire”.[2] Problemet er bare det at et norsk imperium aldri har eksistert. Det ble skapt av norske historikere etter 1814 og har siden spøkt i norsk offentlighet. Når de gammelnorske kildene viser til ”Noregs veldi”, er det tale om kongens herredømme over Norge og ikke om Norges eller nordmennenes herredømme over andre.[3] (Velde og rike er for øvrig synonymer i gammelnorsk terminologi.) Og når det gjelder de områdene utenfor Norge som hørte til den norske kongens rike, dreier det seg om hans herredømme over de såkalte skattlandene, det vil si land som var tributt- eller skattepliktige. Den norske

1 Harald Gustafsson, *Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen*, Göteborg 2010, s. 11.

2 Sverre Bagge, *From Viking Stronghold to Christian Kingdom: State Formation in Norway, c. 900–1350*, Copenhagen 2010, s. 85ff.

3 Ebbe Hertzberg definerer ”veldi” som ”hvad der underligger nogens vald”, og ”vald” defineres som ”magt, myndighed”, *Norges gamle Love*, Femte Bind, red. Gustav Storm & Ebbe Hertzberg, Christiania 1895, s. 682f., 701.

kongens rike var med andre ord todelt, fastlandsdelen Norge og de norrøne landene vest i havet; dessuten ble hans rike snarere forstått dynastisk enn nasjonalt. Riket tilhørte kongehuset ved arv, og i 1260 ble det automatiske arvekongedømmet innført ved lov. Til sammen dannet Norge og skattlandene i etnisk, geografisk og politisk forstand det vi kan kalle en norrøn verden.[4]

Når jeg i det følgende skal forsøke å skissere den politiske utviklingen i dette norrøne Vest-Norden, faller det naturlig å starte med Norge ettersom øysamfunnene i vest i stor grad var preget av norsk immigrasjon. Likeså vil oppmerksomheten nødvendigvis bli rettet mot kongene i Norge ettersom de var den dominerende faktor i dannelsen av et norrønt politisk rom. Den skisseaktige gjennomgangen nedenfor har også til hensikt å vise hvor fleksibelt og flyktig et slikt rike kunne være. Selv om begrepet skattland bare er kjent fra norrøne kilder, er fenomenet velkjent også fra de andre nordiske riksdannelsene i tidlig middelalder, og heller ikke ukjent utenfor Norden. Nils Blomkvist har valgt å kalle riker som var basert på betaling av tributt til en "overkonge", for nettverksriker.[5] Fram til ca. 1260 hadde også den norske kongens oversjøiske rike en slik nettverkskarakter. Da skulle det riket som under Magnus Håkonsson Lagabøte og hans sønner (1263–1319) fikk statlige strukturer, bli mer stabilt. Det paradoksale er at i kongens norrøne land kom disse strukturene til å overleve hans herredømme. Heller ikke Norden som sådan har vært uforanderlig. Både deler av de britiske øyer og landene rundt Østersjøen må i perioder kunne regnes som tilhørende Norden. For øvrig fantes det ikke noe eget navn for Norden i middelalderen. Det nærmeste vi kommer, er norderlandene (gno. norðrlǫnd), som særlig ble brukt om landene nord for Saksland (svarende til nåværende Nord-Tyskland).

Vest-Norden

Når Norge dukker opp i kildene ved slutten av 800-tallet, er det som et geografisk begrep, Norðweg. I Harald Hårfagres tid var kyststrekningen opp til Kolahalvøya blitt en viktig del av et nordeuropeisk kommunikasjons- og handelssystem. Det er noe uklart hvor Nordvegen startet. Mye kan tyde på at kysten langs Kattegat opp til Oslofjorden opprinnelig ikke er blitt regnet som en del av leia nordover. Noreg (Norðweg) er med andre ord verken blitt definert etter etniske eller politiske kriterier og er

4 I samtidig islandsk språkbruk kalles nordmennene også norrøne menn, mens det felles språket ble kalt norrønt, se Alfred Jacobsen, "Nordmenn", "Norrønt mål". *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, Bind XII, red. Allan Karker, København 1967, sp. 334–336, 356–357.

5 Nils Blomkvist, "The skattland – a concept suitable for export? The role of loosely, integrated territories in the emergence of the Medieval State", *Taxes, tributes and tributary lands in the making of Scandinavian kingdoms in the Middle Ages*, red. Steinar Imsen, Trondheim 2011, s. 167–188.

dermed heller ikke blitt forstått som et land omkring år 900. Men langs kysten helt opp til Malangen i Hålogaland var det bofaste folk som ble kalt nordmenn.[6]

Nordmannaland kaltes kystlandet som nordmennene bebodde. Det var deler av dette nordmennenes land som ble erobret av Harald Hårfagre. At de nye rikskongene kalte seg konger av Norge, og at man etter hvert begynte å tale om Norges (Noregs) rike, innebar en pretensjon om herredømme over hele Nordvegen.

En eller annen gang i løpet av 1000-tallet går Norge (Norðweg/Norwegia) fra å være et rent geografisk navn til å bli navnet på et territorielt definert samfunn, et land. Dette skiftet i navnebruk anskueliggjøres av Adam av Bremen (ca. 1070), som i sin beretning om erkebiskopene i Hamburg og landene i nord helst vil tale om Nordmannia, som er den latinske versjonen av Nordmannaland. Samtidig kan han fortelle at det moderne landsnavnet Norge (Noreg, latinisert til Norvegia) nå er i ferd erstatte navnet Nordmannia. Adams Nordmannaland er imidlertid mer vidstrakt enn det Nordmannaland vi møter i kildene 170 år tidligere. Adam forestiller seg et nærmest grenseløst Nordmannia vestover og nordover i havet, helt til sivilisasjonens ende. Han er påfallende vag når det gjelder forholdet mellom nordmennenes land og den norske kongens rike, men understreker Nordmannias perifere karakter sammenlignet med de territorielt sett mer kompakte naborikene i sør og øst.[7]

Adam regner opp en rekke navn på øyer i det vidstrakte Nordmannia så som Orknøyene, Island (Thule), Grønland og til og med Vinland. Dette svarer til de norrøne landene som lå innenfor horisonten til erkebispesetet i Hamburg. Ingen av de norrøne samfunnene vest for Skottland og i Irskesjøen nevnes. Han sier heller ingenting om samfunnsforholdene på disse øyene, enda vi vet at den norrøne verden, som var enda mer vidstrakt enn det Adam gir inntrykk av, alt i hans tid var spaltet i en rekke land og riker. Siden vikingtida hadde det i dette norrøne rommet vært på gang en rekke riksdannelsesprosesser parallelt med dem vi møter i Skandinavia. Her møter vi både jarledømmer og kongedømmer, og fram til ca. 1100 har knapt noen av aktørene i spillet om makten i det nordlige og vestlige Britannia inklusive Irland maktet å hevde en hegemonisk posisjon over lengre tid. Dette skulle endre seg på 1100–1200-tallet da kongene av England, Skottland og Norge strevde etter overherredømme over det norrøne Britannia. I det lange løp maktet ikke de norske kongene å opprettholde noen maktposisjon av betydning vest for Skottland og i Irskesjøen. Fredsavtalen mellom Magnus Håkonsson Lagabøte og Alexander III

6 Janet Bately, "The Source", *Ohthere's Voyages: A late 9th-century account of voyages along the coasts of Norway and Denmark and its cultural context*, red. Janet Bately & Anton Englert, Roskilde 2007, s. 18–59.

7 Bernhard Schmeidler, *Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte*, Hannover & Leipzig 1917, s. 263–267; Tore Nyberg, "Adam av Bremens syn på Norden", *Dokumentation av medeltidssymposiet i Lidköping 21–22 april 1990 i anledning av Götiska Förbundets 175-års jubileum*, Lidköping 1990.

i 1266 danner for så vidt et epokeskille ettersom drømmen om et politisk forent norrønt Britannia under norsk kongelig overherredømme dermed ble skrinlagt. Selv om Orknøyene rett utenfor nordspissen av Skottland ble værende kongelig norsk land enda et par hundreår, var den norrøne verden heretter å forstå som et nordatlantisk rom. Samtidig ble de siste autonome norrøne landene nord i havet, Island og Grønland, kongelige norske skattland.

Poenget er at det vidstrakte Nordmannia alt på Adam av Bremens tid ikke bare var en etno-geografisk størrelse, slik Adam kan gi inntrykk av, men også et konglomerat av ulike samfunnsdannelser, og at det ennå ikke fantes klare politiske eller kulturelle grenser mellom Vest-Skandinavia og Vest- og Nord-Britannia inklusive Irland. Dette skulle imidlertid endre seg etter 1100 med dannelsen av statslignende monarkier på de britiske øyer og i Skandinavia.

Mens Adams Nordmannia var et stort og politisk sett amorft rom bosatt av nordmenn, var det nyere Norge et skandinavisk kystland, som i lengderetningen strakte seg mot det ytterste nord, og med ei fast grense mot Danmark i sør, nemlig Elven (Göta elv). Mellom Norge og gautenes, svearnes og kvenenes land var det ifølge Adam ingen riksgrense. Der bodde värmlendinger, finnveder (i Småland) og andre (trolig jemter), som riktignok var kristne, men som enn så lenge var fri fra kongelig herredømme.

Så, hundre år seinere møter vi for første gang et Norge som ligner vårt. Østlandet er kommet med, helt opp til Dovrefjell. Det ble muligens innlemmet i kongens rike under Harald Hardråde ved midten av 1000-tallet. På Adam av Bremens tid var altså kystriket Norge i ferd med også å bli et innlandsrike. I 1160–70-åra har landet ifølge *Historia Norwegie* fått et inndelingssystem i lagdømmer og sysler.[8] Men det nye inndelingsverket strekker seg ikke lenger nordover enn det som også på 900-tallet hadde vært grense for Nordmannaland. Det var ennå ikke brakt noen politisk orden til den nordligste og nordøstligste delen av Nordvegen, og fortsatt var landet langs Kjølen ei stor uveisom mark hvor de hedenske samene holdt til. Jemtland lå som i Adams tid utenfor kongelig herredømme. Den uavklarte politiske situasjonen i det indre Skandinavia illustreres så seint som i 1220-åra ved Håkon Håkonssons tokt til Värmland og skattleggingen av folket der. *Historia Norwegie* er for øvrig den eldste kilden som kan berette om kongens skattøyer. De besto hovedsakelig av jarledømmer og kongedømmer utenfor Skottland og i Irskesjøen, og hadde en etnisk sett blandet befolkning.

Også de første virkelige riksgrensene mellom alle de tre nordiske kongedømmene er relativt seine, selv om altså Elven tidlig kom til å skille den norske kongens rike fra Danmark. På begynnelsen av 1200-tallet kilte Sverige seg inn mellom Danmark

8 Inger Ekrem & Lars Boje Mortensen, red., *Historia Norwegie*, Copenhagen 2003.

og Norge ved munningen av Elven.[9] Men først i 1270-åra ble riksgrensa fra Värmland og nordover til og med Jemtland endelig fastsatt.[10] Bare få år tidligere var det blitt trukket ei riksgrense mellom Norge og Skottland gjennom Pentland Firth.[11] Grenseforhandlinger ble også ført mellom Norge og Novgorod i 1320-åra. De resulterte trolig ikke i annet enn en avtale om delt beskatningsrett, skjønt man kan ha hatt ambisjoner om også å trekke ei slags riksgrense lengst i nordøst. Så langt markerte festningen på Vardøya fra omkring 1320 det nordøstligste punktet for Norges rike i middelalderen. Da hadde allerede erkebiskop Jørund vigslet den første kirken på øya (1307). I det hele tatt var nok erkebiskopen i Trondheim og kirken mer nærværende lengst i nord enn konge og verdslig øvrighet. Nord for Jemtland ble det ikke faste grenser mot Sverige før i 1751.[12]

Det må legges til at trass i fastere riksgrenser ved slutten av høymiddelalderen forble situasjonen i det indre Skandinavia uklar ut gjennom seinmiddelalderen. Halvdan Koht mener at det parallelt med fastere riksdannelser i Skandinavia ved slutten av 1200-tallet fant sted en føydaliseringsprosess som på sikt kom til å undergrave de nasjonale riksdannelsene og bane vei for de nordiske unionene.[13] Det mellomnordiske riket som hertug Erik av Södermanland bygde seg i skjæringspunktet mellom Norge, Sverige og Danmark på begynnelsen av 1300-tallet, og som skulle leve videre som dronningriker under Blanka og Margrete fram til 1412, bidro til at

9 Thomas Lindkvist, "Västsverige som medeltida gränsregion", *Grenser og grannelag i Nordens historie*, red. Steinar Imsen, Oslo 2005, s. 252–262.

10 Riktignok hevder Olof Holm at grensene i øst var til dels betydelig eldre enn fra slutten av 1200-tallet, og det er i en viss forstand rett ettersom det i indre Skandinavia fra gammelt av fantes velorganiserte landskap med grenser mot nabolandskap og bygder. Olof Holm, "Den norsk-svenska gränsen sålder och hävd", *Collegium Medievale*, vol. 16, 2003. Disse grensene ble rimeligvis lagt til grunn da riksgrensene ble trukket. Men offisielle riksgrenser definert av kongelig oppnevnte grensekommisjoner og nedtegnet i samtidige dokumenter, er noe prinsipielt annet enn de landskapsgrensene som allerede fantes. Og det var det som skjedde i Magnus Håkonsson Lagabøtes tid mellom Norge og Sverige fra Jemtland og sørover til Magnor. Steinar Imsen, "Det norske grenselandskapet Jemtland", *Vid gränsen. Integration och identiteter i det förnationella Norden,* red. Harald Gustafsson & Hanne Sanders, Göteborg 2006, s. 61–85.

11 Steinar Imsen, "The Scottish-Norwegian Border in the Middle Ages", red. Alex Woolf, *Scandinavian Scotland – Twenty Years After*, St Andrews 2007, s. 9–30.

12 Carsten Pape, "Rethinking the Medieval Russian-Norwegian Border", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, bind. 52, 2004.

13 Halvdan Koht, "Nordisk historie kringom 1300", *Scandia*, bd. IV, Lund 1931.

grensen mellom hva som var norsk, og hva som var svensk, kunne bli noe uklar.[14] Ekstra problematisk var det for Jemtland som kirkelig sett hørte under Uppsala og statlig under den norske kongen. Jemtland ble dessuten behandlet som et kongelig skattland i middelalderen. Situasjonen ble tilspisset etter at Gustav Vasa oppkastet seg til kirkens herre. Jemtene fikk da to konger å forholde seg til.

Den klarere territorielle utformingen av Norge mot slutten av 1200-tallet svarer til en klargjøring av det politiske forholdet mellom den norske kongen og hans norrøne skattland. Gjennom politiske avtaler, kongelig lovgivning og beskatning ble disse landene etter 1260 inkorporert i en felles monarkisk stat. I stedet for tributt, som ifølge Thomas Lindkvist var en form for "external appropriation […] demanded from people and areas outside the territory", ble skattlandsfolkene nå pålagt å betale skatt, som var en form for "exploitation within the realm". Mens skatten ble oppkrevd regelmessig hvert år, var tributten blitt krevd inn nå og da.[15] Dessuten var tributten av de eldste skattlandene, kongedømmet Man og Suderøyene (Hebridene) og jarledømmet Orknøyene med Shetland, blitt betalt av landets fyrster, mens alle innbyggerne i skattlandene etter 1260 måtte betale skatt på lik linje med nordmennene. Dermed ble de alle kongelige undersåtter, islendinger som nordmenn. Magnus Lagabøtes skattland, som altså utgjorde restene av den norrøne verden, ble likevel ikke en del av Norge, heller ikke ble islendinger og orknøyinger nordmenn. Kongens rike var og forble todelt; det besto av hans norske rike og hans rike utenfor Skandinavia, som for så vidt kan karakteriseres som et øyrike bestående av flere land. Den engelske munken Matheus Parisiensis som besøkte Norge i 1248, kunne derfor med god grunn kalle Håkon Håkonsson "rex insularum" (øyenes konge).[16]

De vestnordiske folkene

Hva så med nordmannsnavnet som dukker opp i kildene omtrent samtidig, eller kanskje heller litt før det geografiske navnet Norge? Allerede før Harald Hårfagre erobret (deler av) Nordmannaland, har våre nærmeste naboer hatt en forestilling om at det langs Nordvegen bodde folk som de kalte nordmenn. Nå er det et faktum at navnet nordmenn også ble brukt om nordboer generelt av folk utenfor Norden, både i Frankerriket og i England. Det er i det siste også blitt diskutert om de irske

14 Halland som egentlig var dansk land kom i hertug Eriks besittelse via hans svigerfar Håkon V Magnusson (1299–1319), og etter Eriks død var Varberg en viktig base for Eriks enke, Ingebjørg Håkonsdatter.

15 Steinar Imsen, "From tributes to taxes", *Taxes, tributes and tributary lands in the making of the Scandinavian kingdoms in the Middle Ages*, red. Steinar Imsen, Trondheim 2011, s. 3f.

16 Steinar Imsen, "Introduction", *Rex Insularum: The King of Norway and His "Skattlands" as a Political System c. 1260–c. 1450*, red. Steinar Imsen, Bergen 2014, s. 13.

begrepene Dub Gaill og Finn Gaill opprinnelig er etnonymer som viser til henholdsvis danske og norske fremmede, eller om de er merkelapper på vikingflokker under forskjellige ledere. Det kan godt være at man på 800-tallet ikke har skilt klart mellom dansker og nordmenn verken i Irland, England eller Frankerriket, men utover i 900-åra ser det ut til at man også utenfor Norden har tatt i bruk en mer differensiert etnisk terminologi. Mye tyder på at i alle fall folk i Norden alt før 900 har operert med relativt klare etnonymer så som daner, nordmenn, gauter og svear knyttet til sine respektive land og riker. Hos Adam av Bremen ligger mønsteret fast. Han utstyrer til og med enkelte av de skandinaviske folkene med en egen folkekarakter. Vi vet ikke når nordmennene begynte å kalle seg selv nordmenn, men mye tyder på at det var blitt vanlig på 900-tallet. Ottar fra Hålogaland, som besøkte kong Alfred i Wessex omtrent samtidig som Harald Hårfagre erobret deler av Nordvegen, har i møte med den vestsaksiske kongens klerk sannsynligvis kalt seg selv for nordmann og ikke hålogalending, skjønt vi må regne med at han kan ha operert med to identiteter, en regional og en overregional.

"[T]he medieval world defined people by ethnicity no matter how fragile and arbitrary the labels might be", sier Clare Downham om de norrøne "østmennene" i Dublin på 1100-tallet.[17] Det er ingen grunn til å legge for mye etnisk innhold i begrepet nordmann før 1000-tallet, men en sammenkobling av folk og land må ha skjedd seinest ved utgangen av vikingtida, og da ikke bare i nordmennenes opprinnelige hjemland, men også blant nordmennene vest i havet, som dermed ble forstått og forsto seg selv som suderøyinger, islendinger, orknøyinger osv. Ennå lenge etter at den norske kongen hadde trukket seg ut av Irskesjøen og øyene vest for Skottland, ble disse øyene kalt Innse Gall (de fremmedes øyer). Situasjonen i den norrøne verden som i Skandinavia for øvrig synes i mangt å ligne på den Patrick Geary finner ellers i Europa på 700-tallet: "Relatively stable kingdoms had appeared across Europe […] Even contemporaries did not distinguish clearly between ethnic, political, and territorial terminology. […] Peoples had become […] territorial units of geographical and political organization, not social or cultural groups", sier han.[18] For øvrig ser vi at dette i den norrøne verden ikke bare gjelder konge- og fyrstedømmer, men også andre typer territorielt avgrensede politiske samfunn som Island og Færøyene.

Den etniske differensieringsprosessen, som hadde vært i gang siden slutten av vikingtida, akselererte etter 1260. Dette ser vi tydelig på Island i begynnelsen av 1300-åra og på Orknøyene hundre år seinere. I et brev orknøyingene brakte med seg til kongen i København i 1425, har således begrepet land og folk smeltet sammen

17 Clare Downham, "Living on the edge: Scandinavian Dublin in the twelfth century", *West over Sea: Studies in Scandinavian Sea-Borne Expansion and Settlement before 1300* (The Northern World), red. Beverly Ballin Smith, Simon Taylor & Gareth Williams, Leiden & Boston, s. 34.

18 Patrick J. Geary, *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*, Princeton 2002, s. 151.

idet landet Orknøy oppfattes korporativt og altså synonymt med folket på Orknøyene. Og merk at det er den felles kongen landet Orknøy forholder seg til i 1420-åra, ikke til Norge eller Norges rike. Etter 1380 ble det derfor vanlig at kongens skattlandsundersåtter oppsøkte ham og hans hoff i Danmark. Fortsatt var han likevel Norges konge, og det var fortsatt tre øvrighetsinstanser som middelalderen ut knyttet skattlandsundersåttene til Norge: kongens skattmester i Bergen som sto for innkreving av skatter og avgifter fra landene i vest, kanselliet i Oslo hvor drapsmenn måtte framstille seg for det endelige oppgjøret med kongemakten, og endelig kirkeledelsen i Trondheim.

Hvordan kan vi karakterisere disse norrøne folkene når vi kommer ut på 1300-tallet? Var de blitt egne nasjoner, slik mange historikere på 1800-tallet begynte å kalle islendingene, færøyingene og nordmennene? Spørsmålene lar seg ikke besvare entydig, ikke minst fordi vårt nasjonsbegrep er uklart og belastet med anakronismer og politiske føringer. I diskusjonen om de moderne europeiske nasjonenes opphav og utvikling finnes det to hovedposisjoner, den ene kan kalles konstruktivistisk, idet det hevdes at nasjonene er sosialt konstruerte størrelser i moderne tid, den andre tradisjonalistisk, da man mener at de europeiske nasjonene er av nærmest urgammelt opphav, og i alle fall historisk gitt lenge før den franske revolusjon og Napoleon Bonaparte. A.D. Smith, som er en av vår tids ledende nasjonsforskerne, har forsøkt å stake ut en mellomkurs. Han hevder at mange moderne nasjoner springer ut av langvarige og holdbare etniske fellesskap. Slike fellesskap kaller han "etnier". De har kollektive navn, felles opphavsmyter, en nærværende og normgivende historie, en egen kultur, tilknytning til et bestemt territorium og en slags gjensidig solidaritet.[19]

At vi kan observere utviklingen av slike etnier i Norge og i de andre norrøne landene i middelalderen, synes utvilsomt. Dette har vært en alleuropeisk prosess. Patrick Geary kaller det etnogenese. Svensken Ralf Rönnquist som har skrevet om nasjonsdannelsen i Skottland i middelalder og moderne tid, bruker begrepet "etno-territorialitet". Ifølge Rönnquist er nasjonen å forstå som "[e]n etno-territoriell grupp för vilken territoriet har en grunnläggande […] betydelse då det inngår som en viktig del i den etniske identiteten, i gemensamma föreställningar och i symboler för samhällelig gemenskap".[20]

Spørsmålet er om vi ikke kan gå enda et skritt videre. Allerede på 1100-tallet må vi ut fra Smiths definisjon kunne kalle nordmennene, islendingene og de andre øyfolkene for etnier. 1200-tallets statsvekst synes å ha tilføyd disse norrøne etniene en ny politisk komponent, nemlig statsmakten symbolisert ved kongens person.

19 Anthony D. Smith, *The Ethnic Origin of Nations*, Oxford 1986.

20 Ralf Rönnquist, *Historia och nationalitet. Skotsk etno-territorialitet i ett historiskt perspektiv*, Lund 1990, s. 24.

Kongemakten har utstyrt dem med en ny politisk identitet, kan vi si, uttrykt ved egne landssegl, egne lovbøker og egne styringsorganer. Karakteristisk for den norske kongens stat var at den i en grad som er ukjent fra de fleste andre steder i Europa lot bonde- og bygdesamfunnene få del i den lokale utøvelsen av statsmakten, og det gjaldt både for nordmennene og for skattlandsfolkene. Utviklingen svarer for øvrig godt til Susan Reynolds oppfatning av middelalderens kongedømme som en institusjon som forholdt seg til et folk "(gens, nation, populus) which was assumed to be a natural, inherited community of tradition, custom, law and descent".[21]

Begrepet nasjon er mangetydig og dermed også problematisk. Jeg vil likevel driste meg til å mene at nordmennene, liksom islendingene og de andre skattlandsfolkene var på vei til å bli en slags nasjoner etter 1260. Og jeg må medgi at jeg ikke er i stand til å se den avgjørende forskjellen mellom Smiths etnier og de nordiske rikenes nasjoner i seinmiddelalderen. Både nordmenn og islendinger, og for den saks skyld også svensker og dansker, hadde sine egne land, som de med styrke hevdet eneretten til; de identifiserte seg med hverandre som landets folk og avgrenset seg mot fremmede. Den norske kongens statsambisjoner etter 1260 liksom unionskongenes etter 1397 har styrket det vi kan kalle en nasjonal identitet. Spørsmålet om de innfødtes enerett til len og ombud ble et hett politisk tema på 1400-tallet. Både nordmenn og svensker betraktet unionsmonarkiets danske og tyske undersåtter som fremmede og krevde enerett til len og ombud i sine egne land. Likeså gjorde orknøyingene i 1420-åra felles front mot de fremmede skottene.

Også de små norrøne samfunnene vest i havet må sies å fylle kriteriene for å kalles nasjoner: forestilling om å være et folk for seg, tilknytning til et eget territorium og egne lover og selvstyreorganer. Og dette "nasjonspreget" forsvant ikke med det norske rikets innlemmelse i den danske krone i 1536–37. Så seint som i 1661 og 1662, etter at det arvelige eneveldet i 1660 var blitt proklamert i København, ble det arrangert separate hyllinger for den nye arvekongen i Norge, på Island og på Færøyene. En tilsvarende hylling fant også sted i Danmark, men der var ikke bøndene representert, slik tilfellet var i Norge og de gamle skattlandene. Det ser heller ikke ut til å ha vært aktuelt å holde tilsvarende hyllinger for de danske landene Jylland, Sjælland osv.

Noen form for nasjonalisme finnes det ikke spor etter i de norrøne og norske kildene. Nasjonalismen og den form for nasjonsbygging som kjennetegner norsk samfunnsliv etter 1814, er et moderne fenomen. Men patriotisme og det vi kunne kalle en gryende nasjonalfølelse møter vi i middelalderen både blant elitene og etter hvert også blant bygdefolk, og ikke bare i Norge, men også ute i skattlandene. Den norske

21 Susan Reynolds, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900–1300*, 2. utg, Oxford 1997, s. 250.

kongens rike var med andre ord et konglomerat av folk og land. Det eneste de hadde felles, var kongen, loven og språket, skjønt det språklige fellesskapet var i oppløsning på 1400-tallet. Noen felles norrøn identitet har jeg ikke funnet spor etter, selv om islendingene i sine sagaer helt fram til slutten av 1300-tallet klynger seg til sitt opphav i Norge og synes å orientere seg i verden som om de fortsatt var i Norge.[22] Avstandene var store, og kontakten mellom skattlandsfolkene og nordmennene var heller beskjeden. Dagens Norge ble skapt i 1814 og var territorielt sett basert på det området som var igjen etter de nordiske krigene på 1500–1600-tallet. Mange av middelalderens nordmenn var da blitt svensker og skotter, og den norske befolkningen som skulle danne basis for denne nye norske nasjonen, var en miks av norske bønder og embetsmenn og byfolk med opphav i Danmark, Schleswig-Holstein, Skottland og Nederland. Først ved midten av 1800-tallet begynte den nye nasjonen å ta form. Den var på mange måter designet av den "fremmede" kultureliten.

Det svundne er en drøm

Mye av det som er sagt ovenfor bygger på resultatene av det internasjonale prosjektet *The Realm of Norway and its Dependencies as a Political System*, som fra 2010 til 2014 levde godt på generøse bevilgninger fra Norges forskningsråd.[23] Som tittelen antyder, orienterte vi oss på søknadstidspunktet fortsatt under en "nasjonal" horisont. Dette skulle endre seg underveis. Når sluttboka fikk tittelen *Rex Insularum. The King of Norway and His "Skattlands" as a Political System c. 1260–c. 1450* skyldtes det at vi måtte løsrive oss fra det nasjonale motivet for bedre å se mangfoldet i det riket de norske kongene skapte seg i middelalderen. Vi skiftet ganske enkelt ut det nasjonale begrepet "Norges rike" med "den norske kongens herredømme", og vi fokuserte på kongens forhold til øyene i vest, samt de skandinaviske grenseområdene som seint ble fullverdige deler av kongens norske rike.[24] Statsutviklingen i det egentlige Norge kom bare til å tjene som en slags klangbunn for analysen av den politiske utviklingen i skattland og grenseland.

Middelalderkongenes "norrøne" rike er for lengst et avsluttet kapittel, selv om

22 Else Mundal, "Framveksten av den islandske identiteten, dei norske røtene i forholdet til Noreg", *Collegium Medievale,* vol. 10, 1997.

23 Steinar Imsen, "Norgesveldet som politisk system", *Nordens plass i middelalderens nye Europa: samfunnsomdanning, sentralmakt og periferier*, Rapporter til det 27. nordiske historikermøte, Tromsø 11.–14. august 2011 (Speculum Boreale nr. 16), red. Lars Ivar Hansen, Richard Holt & Steinar Imsen, Stamsund 2011, s. 13–29.

24 Først i 1570 ble Jemtland fullt og helt norsk. Det skulle bare vare til 1645, og middelalderens Finnmark var en grenseløs frontier fram til grensefastsettelsen mellom Norge og Sverige i 1751 og mellom Norge og Russland i 1826.

enkelte nordmenn har drømt om å gjøre Norge stort igjen. Slike fantasier førte oss til Svalbard etter første verdenskrig, og noe seinere til Øst-Grønland, som fikk navnet Eirik Raudes land. Den norske okkupasjonen av dette området skulle bli en flau affære, som endte ved den internasjonale domstolen i Haag. Og så fantaserte Quisling og hans menn om et Stor-Norge i øst.

Å studere en samfunnsdannelse som ikke lenger eksisterer, er både befriende og utfordrende. Befriende fordi man slipper å bry seg om de teleologiske føringene og de nasjonale verdiene som er innbakt i den nasjonale historiografien.[25] Utfordrende fordi man må finne alternative innfallsvinkler å orientere seg etter. I stedet for å følge den nasjonale statens opphav og utvikling fram mot vår egen tid, kan man eksempelvis studere statsutviklingen per se ut fra et synkront og komparativt perspektiv. Alle de fire bøkene i serien *Norgesveldet, Occasional Papers*, som tar opp forskjellige aspekter ved statsutviklingen i den norrøne verden, trekker inn sammenlignbare forhold i våre naboland, i øst som i sør og vest.[26] Og vi har hatt god hjelp av kolleger fra Sverige, Danmark, Finland, Island, Skottland, England, Tyskland, Estland og USA. En sammenligning mellom de nordiske storrikene i middelalderen foreligger som del av konklusjonen i sluttboka *Rex Insularum* fra 2014. Men slik komparasjon mellom de nordiske land kan det gjøres mye mer ut av.

Det kan også være fruktbart å sammenligne middelalderens statsdannelseprosesser i Norden med tilsvarende prosesser ellers i samtidas Europa. Men slike synkrone analyser utelukker selvfølgelig ikke diakrone studier. Selv om det ikke finnes noen direkte link mellom de norske middelalderkongenes rike og dagens norske nasjonalstat, er det ikke vanskelig å oppdage sporene etter gamle og seige strukturer i samfunns- og kulturliv, både i Norge og i de norrøne landene i vest. Dessuten har sosiale og materielle betingelser holdt seg ganske konstant langt oppover i tid. Det kan heller ikke nektes for at framveksten av moderne stater i Europa står i gjeld til middelalderens statsdannelser, noe blant annet prosjektet *The Origins of the Modern State in Europe, 13th to 18th Centuries* i regi av The European Science Foundation har dokumentert.[27] Men selv om enkelte av dagens europeiske nasjonalstater bærer på en arv fra tidligere statsdannelser, representerer nasjonalstaten noe kvalitativt nytt i statshistorien. Det er bare tilsynelatende at Nordens politiske kart av i dag ligner på middelalderens.

---

25 Jf. eksempelvis Steinar Imsen, *Noregs nedgang*, Oslo 2002.

26 Steinar Imsen, red., *The Norwegian Domination and the Norse World c. 1100–c. 1400*, Trondheim 2010; Steinar Imsen, red., *Taxes, tributes and tributary lands in the making of Scandinavian kingdoms in the Middle Ages*, Trondheim 2011; Steinar Imsen, red., *Ecclesia Nidrosiensis and Noregs veldi: The role of the Church in the making of Norwegian domination in the Norse World*, Trondheim 2012; Steinar Imsen, red., *Legislation and State Formation: Norway and its neighbours in the Middle Ages,* Trondheim 2013.

27 Harald Gustafsson, ”Den gamla staten på nya äventyr. Synpunkter på nyare statsbildningsforskning”, *Scandia* 2006:1.

Litteratur

Bagge, Sverre, *From Viking Stronghold to Christian Kingdom: State Formation in Norway, c. 900–1350*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 2010

Bately, Janet, "The Source", *Ohthere's Voyages: A late 9th-century account of voyages along the coasts of Norway and Denmark and its cultural context* (Maritime Culture of the North 1), red. Janet Bately & Anton Englert, The Viking Ship Museum in Roskilde, Roskilde 2007

Blomkvist, Nils, "The skattland – a concept suitable for export? The role of loosely, integrated territories in the emergence of the Medieval State", *Taxes, tributes and tributary lands in the making of Scandinavian kingdoms in the Middle Ages* (Rostra. Trondheim Studies in History), red. Steinar Imsen, Tapir Academic Press, Trondheim 2010

Downham, Clare, "Living on the edge: Scandinavian Dublin in the twelfth century", *West over Sea: Studies in Scandinavian Sea-Borne Expansion and Settlement before 1300* (Northern World), red. Beverly Ballin Smith, Simon Taylor & Gareth Williams, Brill, Leiden & Boston 2007

Ekrem, Inger & Mortensen, Lars Boje (red.), *Historia Norwegie*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 2003

Geary, Patrick J., *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*, Princeton 2002

Gustafsson, Harald, "Den gamla staten på nya äventyr. Synspunkter på nyare statsbildningsforskning", *Scandia* 2006

Gustafsson, Harald, *Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen*, Makadam Förlag, Göteborg 2011

Holm, Olof, "Den norsk-svenska riksgränsens ålder och hävd", *Collegium Medievale*, vol. 16, Oslo 2003

Imsen, Steinar, *Noregs nedgang*, Det norske Samlaget, Oslo 2002

Imsen, Steinar, "Det norske grenselandskapet Jemtland", *Vid gränsen. Integration och identiteter i det förnationella Norden*, red. Hanne Sanders & Harald Gustafsson, Makadam, Göteborg 2006

Imsen, Steinar, "The Scottish-Norwegian Border in the Middle Ages", *Scandinavian Scotland – Twenty Years After*, red. Alex Woolf, St. Andrews 2007

Imsen, Steinar (red.), *The Norwegian Domination and the Norse World c. 1100–c. 1400*, Rostra. Trondheim Studies in History (Norgesveldet, Occasional Papers 1), Tapir Academic Press, Trondheim 2010

Imsen, Steinar (red.), *Taxes, tributes and tributary lands in the making of the Scandinavian kingdoms in the Middle Ages*, Trondheim Studies in History, Tapir Academic Press, Trondheim 2011

Imsen, Steinar, "Norgesveldet som politisk system", *Nordens plass i middelalderens nye Europa. Samfunnsomdanning, sentralmakt og periferier*, Rapporter til det 27. nordiske historikermøte, Tromsø 11.–14. august 2011 (Speculum Boreale nr. 16), red. Lars Ivar Hansen, Richard Holt & Steinar Imsen, Orkana Akademisk, Stamsund 2011

Imsen, Steinar (red.), *"Ecclesia Nidrosiensis" and "Noregs veldi": The role of the Church in the making of Norwegian domination in the Norse World*, Rostra. Trondheim Studies in History, (Norgesveldet, Occasional Papers 3), Akademika Publishing, Trondheim 2012

Imsen, Steinar (red.), *Legislation and State Formation: Norway and its neighbours in the Middle Ages*, Rostra. Trondheim Studies in History, (Norgesveldet, Occasional Papers 4), Akademika Publishing, Trondheim 2013

Imsen, Steinar (red.), *Rex Insularum: The King of Norway and His "Skattlands" as a Political System c. 1260–c. 1450*, Fagbokforlaget, Bergen 2014

Jacobsen, Alfred, "Nordmenn", "Norrønt mål", *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, Bind XII, red. Allan Karker, Rosenkilde og Bagger, København 1967

Koht, Halvdan, "Nordisk historie kringom 1300", *Scandia*, bd. IV, Lund 1931

Lindkvist, Thomas. ”Västsverige som medeltida gränsregion”, *Grenser og grannelag i Nordens historie*, red. Steinar Imsen, Cappelen Akademisk, Oslo 2005

Mundal, Else, ”Framveksten av den islandske identiteten, dei norske røtene i forholdet til Noreg”, *Collegium Medievale*, vol. 10, 1997

Norges gamle Love, Femte Bind, red. Gustav Storm & Ebbe Hertzberg, Christiania 1895

Nyberg, Tore, ”Adam av Bremens syn på Norden”, *Dokumentation av medeltidssymposiet i Lidköping 21–22 april 1990 i anledning av Götiska Förbundets 175-års jubileum*, Lidköping 1990

Pape, Carsten, “Rethinking the Medieval Russian-Norwegian Border”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, bind. 52, 2004

Reynolds, Susan, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900–1300*, 2. utg. Clarendon Press, Oxford 1997

Rönnquist, Ralf, *Historia och nationalitet. Skotsk etno-territorialitet i ett historisk perspektiv*, Lund 1990

Schmeidler, Bernhard (red.), *Adam von Bremen, Hamburgische Kirchengeschichte*, 3. opplag, Hannover & Leipzig 1917

Smith, Anthony D., *The Ethnic Origin of Nations*, Oxford 1986

’Norden’ og ’Skandinavien’

Begrepsbruk i brytningstid

Ruth Hemstad

Hva og hvor er Norden? Hvor finnes ”det berømte Land Scandinavien”, som Henrik Wergeland spurte i sin *Normandens Katechisme* i 1845? Hans svar var at lå det noe sted, så var det nok ”i Maanen”.[1] Dette polemiske spørsmål-og-svar var en observant kommentar samme år som det store skandinaviske studentmøtet i København gikk av stabelen, der deltakerne gikk rundt med mottoet ”Skandinavien” i silke på brystet. Utbruddet kan imidlertid også forstås på bakgrunn av den mer avgrensende svenske begrepsbruken i de foregående tiårene.

’Norden’ og ’Skandinavien’ – tilsynelatende tilforlatelige geografiske betegnelser – har en omskiftelig begrepshistorie. De har ikke vært uskyldige eller klart avgrensede begreper – det framgår tydelig når man ser nærmere på begrepene i bruk gjennom det lange 1800-tallet, fra 1790-årene til rundt 1920. Begrepene kunne være sprengfulle av mening, eller også luftige konstruksjoner, relativt nøytrale eller høyst omstridte, avhengig av den konkrete kontekst og den gitte sender eller mottaker. Nordenbegrepet var et ’trekkspillbegrep’ som kunne utvides eller innskrenkes, har Torkel Jansson påpekt.[2] Det samme er tilfelle med skandinaviabegrepet, som vi skal se.

En ’Nordens’ og ’Skandinaviens’ begrepshistorie ville anskueliggjøre de mange historiske, politiske, kulturelle, geografiske og vitenskapelige kontekster og konflikter som begrepene er blitt skrevet inn i.[3] Skjønt, en begrepshistorie, ikke minst en

1 Henrik Wergeland, *Normandens Katechisme*, Christiania 1845, s. 18.

2 Torkel Jansson, “Some Reflections on the Concept of ’Norden’ and Nordic Identification in Time and Space”, *People, Citizen, Nation*, red. Lars-Folke Landgrén & Pirko Hautamäki, Helsinki 2005, s. 202.

3 Et grunnlag er lagt fra tysk side i Hendriette Kliemann-Geisinger, *Koordinaten des Nordens. Wissenschaftliche Konstruktionen einer europäischen Region 1770–1850*, Berlin 2005. Se også Kliemann-Geisinger, “Mapping the North – Spatial Dimensions and Geographical Concepts of Northern Europe”, *Northbound: Travels, Encounters, and Constructions 1700–1830*, red. Karen Klitgaard Povlsen, Aarhus

nordisk begrepshistorie, vil i seg selv være problematisk, for her er det potensielt ulike lag av mening avhengig av ståsted – det ville vært minst en dansk, en norsk, en finsk, en islandsk og en svensk begrepshistorie, om enn med mange overlappinger. Noen ganger er konfliktene mellom de ulike begrepsfortolkningene tydelige og eksplisitte, andre ganger er det en mer hegemonisk enighet som dominerer. Men begrepene har sjelden vært hverken entydige eller likegyldige.

La oss i det følgende gå på jakt etter fragmenter av og biter til 'Nordens' og – kanskje først og fremst – 'Skandinaviens' begrepshistorie i nyere tid. Vi er i denne letingen henvist til språket og tekstene, til de etablerte begrepene som vi og andre har brukt om denne delen av Europa. Pragmatisme kan noen ganger være en dyd av nødvendighet, og 'Norden' og 'Skandinavien' som samlende betegnelser er ofte hensiktsmessige og nødvendige, og må ikke alltid dissekeres og problematiseres. Men noen ganger trenger vi å gjøre nettopp det – legge begrepene under lupen og se på deres historiske transformasjoner. For det er ikke alltid så lett å få tak på disse geografiske, historiske, kulturelle og politiske begrepene og deres vekslende meningsinnhold. Noen ganger er begrepene minefelt der mye står på spill, og der det gjelder å få øye på de fine, men vanskelige nyansene.

Hva er for eksempel egentlig Nordens eller Skandinavias historie? Hva slags 'Norden' og hva slags 'Skandinavien' blir det henvist til, om begrepene i det hele tatt blir problematisert og definert? I 1800-tallets historieskriving kan det stå om mye, om fortolkningskamper og politiske utlegninger, når man ser nærmere etter. Det er derfor hensiktsmessig å skjerpe det begrepshistoriske blikket i omgangen også med disse begrepene, å gripe tak i den samtidige konteksten og se nærmere på begrepene i faktisk bruk.

La oss begynne på slutten av 1700-tallet, i den perioden Reinhart Koselleck kaller Sattelzeit, der nye ord og begreper dukker opp, og der begrepene i større grad enn før har et erfaringsrom og en forventningshorisont knyttet til seg.[4] Koselleck peker på begrepenes mangetydighet, at de ofte er omstridte og kan være mobiliserende. Det gjelder også begreper som 'Norden' og 'Skandinavien' – de peker bakover, blant annet på en gjenoppdaget nordisk oldtid og de gamle 'skandinaver', og de peker, potensielt mobiliserende framover til et ønsket framtidsland. Fra slutten av 1700-tallet til midten av 1800-tallet gjennomgår disse begrepene, og da særlig 'Skandinavien', interessante

2007, s. 69–88; Norbert Götz, "Gibt es den Norden als Einheit? Über die Differenz von mentalen Landkarten und politischen Willen", *Die Ordnung des Raums. Mentale Landkarten in der Ostseeregion*, red. Norbert Götz, Jörg Hackmann & Jan Hecker-Stampehl, Berlin 2006, s. 111–141. Hjalmar Grape, "Norden: Ett begrepps historia", *Nordisk tidskrift*, 1969:45, s. 149–156, er en kort oversikt som ser mest på begrepets eldste historie, før 1800.

4 Reinhart Koselleck, "Erfahrungsraum und Erwartungshorizont", i Koselleck, *Vergangene Zukunft*, Franfurt am Main 1979, s. 349–375.

dreininger i meningsinnhold. Det er derfor særlig denne perioden som vil legges under lupen i det følgende, men noen linjer vil også trekkes fram til tidlig 1900-tall.

"[D]e tre nordiske Rigers Forening"

Hva var 'Skandinavien' og 'Norden' på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet?[5] Det dansk-norske eneveldige monarkiet og det svenske riket, med Finland som integrert del, var to, med Gustafssons begrep, konglomeratstater.[6] Like fullt tales og skrives det om, ikke de to, men de tre nordiske riker.

I Det nordiske Selskab i London, opprettet av nordmannen John Collett i 1786, er en tale fra 1792 kjent gjennom senere publisering, oversettelser og gjenutgivelser. Det gjelder professor Frederik Sneedorffs tale over "Vigtigheden af de tre nordiske Rigers Forening".[7] I talen henvender Sneedorff seg til selskapets norske, danske og svenske medlemmer og peker i flere omganger på "Scandinavien, vort Fædreland"og på den geopolitiske betydningen av en nordisk sammenslutning i en verden med økende russisk og tysk innflytelse, for: "[H]vilken Magt paa Jorden kan være farlig for det forbundne Scandinavien?" Han snakker om "tvende" nordiske stater, men tre nordiske riker.[8]

Sneedorff døde samme år, men hans tale ble utgitt, "[a]ftrykt efter hans egenhændige Udkast", i Det Skandinaviske Literaturselskabs tidsskrift *Skandinavisk Museum* i 1798.[9] Selskapet ble etablert, trolig som det første med 'skandinavisk' i navnet, i 1796. Nasjonale adjektiv i navn på selskaper og organisasjoner ble svært alminnelig utover på det tidlige 1800-tallet, men hadde ikke vært det før, som Torkel Jansson har påpekt.[10] Det gjaldt også for den tilsynelatende mer transnasjonale varianten, skandinaviske og nordiske selskaper, som det ble mange av både i og utenfor de nordiske landene utover på 1800-tallet.

Norskfødte Christen Pram, en av medlemmene i – og blant initiativtagerne til – Det Skandinaviske Literaturselskab, publiserte høsten 1808 sin studie "Om Befolkningen i Skandinavien" i selskapets skriftserie. Artikkelen ble gjenopptrykt og utgitt året etter.[11] Mens den russisk-svenske krigen om Finland ennå pågikk, ble

5 Se også Erik Bodenstens bidrag i denne boken.

6 Harald Gustafsson, "The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe", *Scandinavian Journal of History*, 1998:23, s. 189–210.

7 Frederik Sneedorff, "Vigtigheden af de tre nordiske Rigers Forening", *Skandinavisk Museum*, b. 2, 1798, København, s. 123–143.

8 Ibid., s. 123f, 134.

9 *Skandinavisk Museum*, København, utgitt 1798–1805, i alt syv bind.

10 Torkel Jansson, "To riker blir til fem nasjonalstater – og flere nasjoner", i *Nordens historie 1397–1997*, København 1997, s. 77.

11 Christen Henriksen Pram, *Om Befolkningen i Skandinavien og dens Tilvæxt i Tidslöbet 1769–1800*,

Finland her omtalt som "Det nu tabte Finland". Svealand, Götaland og Norrland inngikk i "det nuværende Sverrig". I den vedlagte tabellen over befolkningen i Danmark, Norge og "nuværende" Sverige framgikk det at for "hele Skandinavien" var befolkningen i 1801 på 4 757 645.[12]

Det er det samme 'Skandinavien' og 'Norden' som er nøkkelbegrepene i en rekke danske offisiøse skrifter utgitt på samme tid som Prams skrift, mellom 1808 og 1810. De inngår i en dansk agitatorisk virksomhet. Det er et forent 'Skandinavien' som er budskapet i det såkalte luftballongskriftet, et svenskspråklig skrift, trykt i Danmark, utgitt anonymt og fraktet over sundet i flere omganger i løpet av desember 1808, januar og februar 1809.[13] Skriftet, forfattet av den svenske landsforviste Carl Fredrik Gyllembourg-Ehrensvärd, skulle påvirke svenske mottakere i forkant av en planlagt landgang. Her ble Frederik 6. framhevet som "Nordens Fredrik" som nå må "bära Scandinaviens Krona".

I mars 1809 avsettes Gustav 4. Adolf i et statskupp. Den danske prins og norske stattholder Christian August velges ved årsskiftet til svensk tronfølger, som Carl August. En medvirkende årsak var håpet i sentrale svenske miljøer om å få nordmennene med på kjøpet, og tanken om en skandinavisk union var heller ikke fremmed for den danske prinsen. I slutten av mai døde han brått og uventet, og igjen var det tronfølgervalg i Sverige – og nye muligheter for Frederik 6. Målgruppen for de nye danske pamflettene var de svenske politikerne som på Riksdagen i Örebro skulle velge ny tronfølger. Begrepsbruken dreide seg massivt og intenst rundt 'Norden' og 'Skandinavien' – samlet under den danske kongen.

Her snakkes det om "Skandinaviens Folkeslag", "Skandinavien, betragtet som en særskilt historisk Gruppe", "enhver patriotisk Borger af Skandinavien" og om "Skandinaviens Held" som "i Fremtiden beroer paa de trende nordiske Rigers Forening til eet".[14] Den geografiske avgrensningen av 'Skandinavien' defineres som fra "Lin-

---

Kiøbenhavn 1809. Særtrykk av *Det Skandinaviske Literaturselskabs Skrifter*, 2. h., 1808. Trykkene er identiske, bare innholdsfortegnelsen er blitt flyttet. I den innbundne utgaven av skriftserien ved Nasjonalbiblioteket i Oslo er ikke tabellene, som det er vist til i teksten, inkludert. Skriftene ble utgitt 1805–1832, i alt 23 bind. Trolig var Prams bidrag tenkt som en selvstendig utgivelse, det var uvanlig med en egen innholdsfortegnelse i en artikkel. Artikkelen er også kommet inn helt på tampen av året (evt. tidlig i 1809, men ble bundet inn som en del av 1808-årgangen), kanskje som følge av et uttalt behov for manus i selskapets skriftserie (1808: 223).

12 Ibid., s. 63f (1808: s. 397f), tabell IV.

13 [Carl Fredrik Gyllembourg-Ehrensvärd], *Strödda anmärkningar öfver Sveriges ställning sommaren 1808* [København 1808]; se Ruth Hemstad, "Fra 'det förenade Scandinavien' til 'Nordens Tvillingrige'. Skandinavistisk propaganda før skandinavismen, 1808–1814", *Skandinavism. En rörelse och en idé under 1800-talet*, red. Magdalena Hillström & Hanne Sanders, Göteborg 2014, s. 47–81. For tidligere pamflettvirksomhet angående danske kongelige i Sverige, se Erik Bodenstens bidrag i denne boken.

14 *Noget om Örebroes Rigsdag*. Juli 1810 [København 1810], s. 8, 12.

desnæs til Torneaa, fra Elben til Nordkap".[15] I et annet skrift oppmuntres det til å kaste et øye "paa Kortet over Norden", og det understrekes at et "Skandinavisk Rige" vil være kraftfullt, både innad og utad.[16] *Nordens Gjenforening* er tittelen på et annet skrift som flommer over av nordisk begrepsbruk.[17] I løpet av 27 små sider brukes 'Norden(s)' 62 ganger, 'nordisk' 12 og 'Skandinavien' fire ganger. Også N.F.S. Grundtvig følger opp i skriftet *Er Nordens Forening ønskelig? Et Ord til det svenske Folk*.[18] Han er den eneste som utgir i eget navn, de andre skriftene er anonyme og offisiøse – utenrikspolitikk var ikke et tema som kunne berøres uten kongelig sanksjon i tidens strenge danske trykkefrihetsregime. Grundtvigs bidrag er trolig et uttrykk for et prekært personlig behov for den danske kongens støtte.[19] Også Sneedorffs tale trekkes fram igjen, denne gang oversatt til svensk, og er et eksempel på tidens sirkulasjon av tekster.[20] Det er ingen tvil om hva tidens 'Norden' og 'Skandinavien' er, i alle fall sett fra dansk perspektiv – det er Danmark, Norge og Sverige, helst i forening under dansk ledelse.

Svenske skandinaver og kampen om Norge

Et nytt og mer begrenset 'Skandinavien' trådte tydelig fram – i Sverige – etter 1812. Etter det svenske rikets dramatiske reduksjon i omfang og befolkning i 1809 måtte den geografiske tenkningen og den geopolitiske strategien endres. Det kvadratiske Sverige ble omdefinert i en rektangulær retning. Finland ble aktivt tenkt bort i den nødvendige reorienteringen av de mentale kartene.[21] Sveriges kontinentale brohode, svensk Pommern, var også på vei ut, endelig i 1815. Inn rykket Norge og med det en fornyet, politisk bruk av begrepet 'Den skandinaviske halvøy'. Havet gikk fra å være et sammenbindende element, en kontaktsone, til å bli en skillelinje og en grensesone.[22]

'Den skandinaviske halvøy' fikk en prominent plass som et nøkkelbegrep i mange

15 Ibid., s. 22.

16 *En Dansk Mands velmeente Opfordring til det svenske Folk* [København 1810], s. 1ff.

17 A. Nielsen, [i.e: Andr. Chr. Gjerlew], *Nordens Gjenforening, et ønske til det Svenske Folk, i Anledning af den forestående Rigsdag den 23de Julii 1810*, København 1810.

18 N.F.S. Grundtvig, *Er Nordens Forening ønskelig. Et Ord til det svenske Folk*, København 1810.

19 Jes Fabricius Møller, "Grundtvig, Norden og Danmark", *Skandinavismen. Vision og virkning*, red. Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller og Dag Thorkildsen, Odense 2018, s. 102.

20 Frederik Sneedorff, *Wigten af de tre nordiska rikens förening*, öfwersättning, Stockholm 1810.

21 Nils Erik Villstrand, *Riksdelen. Stormakt och riksprängning 1560–1812*, b. 2 i *Finlands svenska historia*, Helsingfors 2009; Åke Sandström, "Den nordiske rockaden 1809–1814", *Formandet av det nya Norden. Om Norden och det nordiske under och efter Napoleonskrigen*, red. Åke Sandström, Visby 2005, s. 56–64.

22 Roald Berg, "Denmark, Norway and Sweden in 1814: A geopolitical and contemporary perspective", *Scandinavian Journal of History* 2014, 39:3, s. 273.

av de agitatoriske skriftene til den nye svenske tronfølgeren, den franske marskalk Jean Baptiste Bernadotte, fra 1812 av.[23] Det svenske ønsket om en forening med Norge var adskillig eldre, men fikk nå fornyet aktualitet og nødvendig internasjonal støtte – fra russisk og britisk side. I det som utviklet seg til å bli en internasjonal pamflettstrid om Norge, eksponeres og diskuteres den endrede begrepsbruken. "[W]hat may be termed the Scandinavian peninsula", het det i et av de sentrale skriftene fra svensk side i 1813.[24] I motskriftene fra dansk side kom det svar på tiltale: Her ble det slått ned på "what may be termed, according to Madame de Stäel Holstein's new Geographical Nomenclature, the Scandinavian Peninsula".[25] Om de svenske troppene som kom til Tyskland som en del av Carl Johans armé, ble det påpekt at de "immediately assumed the appellation of SCANDINAVIANS, which certainly meant more than met the eye", og det ble ironisert over det lovede "Scandinavian Empire". Det kommenteres videre at svenskene nok vil våkne opp fra Bernadottes "troublesome *Scandinavian* dreams […]".[26]

Begrepsstriden fortsatte utover i 1813 og 1814. En svensk håndskrevet pamflett, formet som et brev til "Min Egen Wän!" og distribuert i Norge, ble imøtegått i et dansk skrift, som først sto på trykk i danske *Statstidende* og siden ble utgitt som eget trykk i Christiania. Til punktet om "Et scandinavisk Riges Gjenoprettelse" het det syrlig i kommentaren: "Navnet *Normænd* skal altsaa ophøre, Navnet *Scandinavere* skal indtræde i dets Sted […]".[27]

'Skandinaver' i denne nye terminologien var nordmenn og svensker. Ikke bare Finland, men også Danmark var definert ut gjennom den svenske nyorienteringen – danskene var ikke lenger skandinaver, Danmark ikke lenger en del av 'Skandinavien'. Dette var en gjennomført svensk begrepsbruk, om enn ganske ensidig. Den hadde imidlertid noe støtte fra både en historisk og en kontinental forståelse av

23 Se Ruth Hemstad, *Propagandakrig. Kampen om Norge i Norden og Europa*, Oslo 2014.

24 [A.W. Schlegel, (utgitt i Madame de Staël Holsteins navn)], *An Appeal to the Nations of Europe against the Continental System*, London 1813, s. 88. Om Madame de Stäels rolle som *spin doctor* for Carl Johan, se Ruth Hemstad, "Madame de Staël and the War of Opinion Regarding the Cession of Norway 1813–1814", *Scandinavica* 2015, 54:1, s. 100–120.

25 Andreas Andersen Feldborg, *Cursory Remarks on the meditated Attack on Norway; comprising Strictures on Madame de Staël Holstein 'Appeal to the Nations of Europe',* London 1813, i appendikset "Traits of Norwegian character", s. 48.

26 Ibid., s. 2, 6, 82, 86.

27 *En Dansk Privatmands Meddelelse af et i Norrig indsendt Svenskt Brev*, Christiania 1813, s. 7, note 23, som var svar på det såkalte "fingerte brev" av J.P. Lefrén. Om den håndskrevne pamflettstriden om Norge, se Hemstad, "'Kampagnen med Blæk istedet for Blod'. Håndskrifter, trykk og opinionskamp i skandinavisk offentlighet, 1801–1814", *Sjuttonhundratal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies,* 2017, s. 106–128.

'Skandinavien' som Sverige og Norge.[28] Begrepsbruken hadde en politisk funksjon og slagside, både i og etter at unionen ble inngått. Det var en omstridt begrepsbruk, ikke minst sett fra norsk perspektiv.

Foreningen

I et lite hefte på Kungliga biblioteket i Stockholm har noen – trolig rundt 1815 – samlet "Poemer, i anledning af FÖRENINGEN", med mer enn 25 poetiske utgytelser om foreningen mellom Sverige og Norge. På et tidspunkt er samlingen gitt til biblioteket, blitt katalogisert, fått et omslag og plassert i et magasin. Mange av disse skriftene er kjent fra andre sammenhenger, og mange av dem inngikk i pamflettstriden om Norge.[29] Her er dikt og sanger på latin, svensk og dansk, utklipp fra svenske og norske aviser, små trykk og mer eller mindre sirlige håndskrifter om hverandre. Her er svenske hyllingsdikt fra nyåret 1814, men mest materiale fra høsten, da unionen faktisk ble inngått. Fra denne perioden er det også tatt med flere dikt fra norsk side.

I diktene og sangene prises foreningen og Carl Johan, og her flommer det over av fellesbetegnelser på den nye enheten. I poetiske vendinger framskrives et nytt vokabular, og etablerte ord og vendinger gis en fornyet fortolkning: Her handler det om "Scandier", om "Scandiens Traee", om "Scandiens Halvøe", og her er det en "Skandinavisk Sång", men det skrives også om "Lugn i Norden" og om "Nordens Forening".

I samlingen er blant annet "Förenings-Sång" av J.D. Valerius, med den innledende strofen "Förenom oss Scandier, – blifvom ett helt!", trykt på Sohms svenske felttrykkeri, som etter en runde på kontinentet ble med den svenske hæren over grensen til Norge i slutten av juli 1814. Unionen ble inngått i en slags tvungen samforstand, gjennom konvensjonen i Moss i august og Stortingets revidering av den nye norske Grunnloven og valget av Carl 13. til norsk konge 4. november. "Snart Nore skall sträcka, försonad och trygg, / Sin hand öfver fjellarnes molniga rygg", diktet Valerius håpefullt videre. Håpet om at søsknene skulle "flyga hvarandra i famn" slo ikke helt til. I stedet ble det mange eksempler på at de fløy hverandre i strupen. Det gjaldt også med hensyn til hvilke begreper som skulle tas i bruk. 'Skandinavien' var i denne sammenheng slett ikke et uskyldig og samlende begrep – snarere tvert imot.

I den håndskrevne innholdsfortegnelsen til den dikteriske minneboken fra for-

28 Se Kliemann-Geisinger om tyske oppslagsverk rundt 1800, Kliemann-Geisinger, *Koordinaten des Nordens*, s.134ff.

29 Hemstad, "Fra det 'förenade Skandinavien' til 'Nordens Tvillingrige'".

eningsinngåelsen mangler et dikt i samlingen – et håndskrevet norsk dikt. Det er snakk om "Svar fra den Norske hofved Armée på den Sv. Reserve Armees Krigssang". Diktet skiller seg markant ut fra det øvrige hyllingskoret. Her er det den kritiske norske motstand som kommer til uttrykk i sarkastiske vendinger. Diktet er fra høsten 1813, og her er det den "Norsk Danske Tronen" og "Fredrik" som forsvares mot den "omdøpte" Carl Johan. Diktet retter seg mot "Krigs-sång för reservarmeen", Pehr Wahlströms dikt skrevet for den hjemlige svenske armeen i 1813, der det avslutningsvis i et av versene heter: "Och Sverige skall snart ha till gräns – blott ett Haf – // Och kärlekens känsla hos hvar Skandinav // Dig hylla som skyddsgud och *Förste*". I den omdiktede verselinjen, som en norsk motmelding til den svenske krigssangen, heter det: "Ej Sverige till gränse skal fa blot et haf; // Og altid, naar nævnes det ord Skandinav: // skall adskilles Norman og Svenske." Striden om begrepsbruken på den skandinaviske halvøy var i gang og skulle fortsette i mange år.

'Skandinavien' etter 1814

Svenske geografibøker og kart etter 1814 veiledet den svenske befolkningen, og ikke minst den oppvoksende generasjonen, i den oppdaterte begrepsbruken. Det ikke helt fikserte i begrepet ble understreket ved at det i flere sammenhenger ble tilføyd et "det såkalte", både om den skandinaviske halvøy og om 'Skandinavien'. I de nye kartene som ble satt i produksjon, med start i 1814, het det nå "Sverige och Norrige eller det fordna så kallade Skandinavien", eller også bare "Swerige och Norrige eller Skandinavien".[30] Dette var en kartografisk begrepsinnsnevring fra foregående kart, som C.J. Pontoppidans kart over "Scandinavien" fra 1781, som inkluderte Danmark, Norge, Holstein og Sverige.[31]

I en rekke av tidens svenske geografibøker, statistikk, statskunnskaps- og historiebøker defineres 'Skandinavien' på samme måte – som Sverige og Norge. I 1818 ble det utgitt et geografisk leksikon over *Skandinavien eller de förenade rikena Swerige och Norige*.[32] I et innføringsverk om geografi het det: "Skandinavien består af två

30 Carl af Forsell, *Karta öfver Södra Delen af Sverige och Norrige eller det fordna så kallade Skandinavien,* Stockholm 1815–1826; *Några underrättelser hörande till kartan öfver södra delen af Swerige och Norrige eller Skandinavien i 8:ta blad*, Stockholm 1825. Om den geopolitiske begrepsbruken etter 1814, se Ruth Hemstad, "Geopolitikk og geografibøker for folket. Den norsk-svenske unionens besværlige beskrivelser", *Sann opplysning? Naturvitenskap i nordiske offentligheter gjennom fire århundrer*, red. Merethe Roos & Johan Tønnesson, Oslo 2017, s. 101–126.

31 C.J. Pontoppidan, *Forklaring over Constructionen af Kortet over Scandinavien*, Kiöbenhavn 1782; jf. Pontoppidan, *Kort over Danmark, Norge og Sveriges Riger med angrænsende Russiske Provincer,* Kiöbenhavn 1778.

32 Daniel Djurberg, *Geografiskt lexicon öwer Skandinavien eller de förenade rikena Swerige och Norige*, Örebro 1818.

hufvuddelar: Sverige och Norrige", og tilsvarende "*Swerge* och *Norge*, med ett gemensamt namn, kallas Skandinavien".[33] Den kreative nye begrepsbruken i Sverige etter 1814 kom mest eksplisitt til uttrykk i den oppdaterte sjette utgaven i 1815 av en mye brukt geografibok for begynnere av kartografen Daniel Djurberg. Her het det: "*Swerige* i vidsträckt Begrep eller *Skandinavien* består af 2 Huvuddelar. *Egenteliga Swerige* och *Norge*".[34] Dette var virkelig geografisk nytale. Djurbergs definisjon var, som det het i en senere reaksjon fra den norske kartografen og offiseren Carl B. Roosen, "falsk begrepsbruk".[35] Roosen, som tok til motmæle i et skrift utgitt først i 1833, målbar den norske frykten for amalgamasjon (sammensmeltning): "Forfatteren bestræber sig for at gjøre Sverig og Skandinavien til synonyme Udtrykke, og derved da om muligt omsider aldeles udslette det gamle Norge".[36]

Den nye geografiske klassifiseringen fikk imidlertid begrenset gjennomslag utenfor Sveriges grenser. De mange reisebøkene om og fra 'Skandinavien' var ikke begrenset på samme måte, men kunne bli brukt om reiser i Norge og Sverige, men også med Danmark inkludert. I 1823 utga norske Ludvig Stoud Platou *Udtog af de Skandinaviske Rigers Historie*. Her het det utvetydig: "*Skandinavien, d.e.* de 3de nordiske Riger, *Norge*, *Sverige* og *Danmark*."[37] Begrepsbruken stod heller ikke uimotsagt i Sverige. Det kom tydelig til uttrykk i et oversatt verk om *Skandinavien och Carl XIV Johan* fra 1823. 'Skandinavien' i tittelen er, unødvendig å si, Sverige og Norge.[38] Men definisjonen i boken, oversatt av Lorenzo Hammarsköld, som, på samme måte som Esaias Tegnér, hadde reservasjoner mot Carl Johans antidanske politikk rundt 1814, tar høyde for en bredere begrepsbruk:[39]

> Skandinavien, i egentlig mening, är ett gemensamt namn för de tre nordiska rikena, Sverige, Danmark och Norrige, och endast sednare Svenska författare hafva ensidigt velat inskränka det till en benämning för den stora, af Sverige och Norrige bildade, nordiska halfön.[40]

33 Christian Gottfried Daniel Stein, *Lärobok i allmänna geographien, enligt de nyaste politiska förändringarne*, Stockholm 1819, s. 209; *Elementar-bok i geografin*, Christianstad 1821, s. 58.

34 Daniel Djurberg, *Geographie för Begynnare*. 6. opplag, Örebro 1815, s. 225.

35 Carl B. Roosen, *Norges og Sveriges Geographi for Begyndere*, Christiania 1839, forord.

36 Carl B. Roosen, *Alvorstale i Anledning den i Sverig udgivne Bog: Geographie eör [sic] Begynnare*, författad af Daniel Djurberg, Fredrikshald 1833, s. 16.

37 Ludv. Stoud Platou, *Udtog af de Skandinaviske Rigers Historie*, Christiania 1825, s. 1.

38 [Lorenzo Hammarsköld, Anders Magnus Strinnholm], *Skandinavien och Carl XIV Johan. Läsning för svenska medborgare af alla klasser*, b.1, Stockholm 1823, s. III.

39 Victor Svanberg, "Skandinavismen i Tegnérs 'Nore'", *Samlaren* 1932, s. 37.

40 Hammarsköld, s. 1.

Det var i tråd med den svenske avgrensede begrepsbruken da det i 1816 ble satt i gang et stort utgivelsesprosjekt i Sverige: *Handlingar rörande Skandinaviens Historia*, utgitt i 40 deler fra 1816 til 1865. Kildeutgivelsene er i overveiende grad relatert til svensk historie og til Sverige.[41] Her er 'Skandinavien' mer som Djurbergs "*Swerige* i vidsträckt Begrep".

Kongeriket 'Skandinavien', som Carl 13. drømte om som tittel på sitt nye rike i 1814, ble ikke en realitet, annet enn i svensk begrepsbruk. Betegnende er det at et av de nye svenske orlogsskipene, ferdigstilt i 1825, fikk navnet "Skandinavien". Også i andre sammenhenger, blant annet i avistitler, ble 'Skandinavien' tatt i bruk.[42] 'Skandinavien' må i denne perioden, i Sverige, primært forstås som Sverige og Norge, eller også bare Sverige. Danmark var skrevet ut av begrepet. Finland var fortrengt. Denne begrepsbruken påtales med all tydelighet fra norsk side, i 1814 og årene etter, som en del av en pågående strid om unionens innhold og form. Et pregnant uttrykk er en redaksjonell artikkel i avisen *Den Constitutionelle* i 1837, rettet mot begrepsbruken, ikke minst i bøker og kart:

> […] ogsaa os ere Ordene "Skandinavien", "Skandinaver" og "skandinavisk" forhadte, – det er Orme, som gnave paa tvende Rigers Nationalitet –; og fortrinsviis mistænkelige og forhadte for enhver Normand ere Bøger og Charter, som meer eller mindre aabenbar[t] gaae ud paa at udbrede og bestyrke saadanne falske Begreper om Norges Forhold til Sverige, ifølge hvilke hiint kun skulde være Provinds af dette.[43]

Et nytt 'Skandinavien'

Den svenske begrepsbruken ble først virkelig utfordret i møte med et videre begrep om 'Skandinavien' fra tidlig 1840-tall. Da begynte en opprinnelig dansk bevegelse for alvor å spre nye ideer om et fellesskap som potensielt kunne utvide de eksisterende unionelle rammene. Danske Christian Molbech kommenterte kritisk de nye ideene i Danmark om "Skandinaviens Eenhed" etter en reise i Sverige i 1842.[44] I sin reiseskildring skriver han om de to stater – det vil si Danmark og Norge-Sverige –

41 Fra 1832 utgitt av Kungliga Samfundet för utgifvande af Handskrifter rörande Skandinaviens Historia. Fra 1861 og framover ble en ny serie utgitt: Historiska Handlingar.

42 Se Henrik Edgren, *Publicitet för medborgsmannavett. Det nationallt svenska i Stockholmstidningar 1810–1831*, Uppsala 2005.

43 *Den Constitutionelle*, nr. 50, 19. feb. 1837. Artikkelen var et svar på et innlegg i *Dagligt Allehanda*, der den norske motstanden mot disse begrepene ble latterliggjort. *Dagligt Allehanda*, 13. feb. 1837.

44 Christian Molbech, *Lund, Upsala og Stockholm i Sommeren 1842. Nogle Blade af en Dagbog med et Tillæg om 'den skandinaviske Eenhed'*, Kiøbenhavn; Lund 1844, s. 283–320.

som "man hos os pleier at indbefatte under Fællesnavnet Skandinavien", og legger til i parentes: "(i Sverrige brugtes det *hidtil* altid kun om dette Land i Forening med Norge, eller om den skandinaviske Halvø*)." I en fotnote legger han til: "I den seneste Tid har man vel ogsaa i Sverrige begyndt at overføre Navnet paa alle tre nordiske Riger."[45] 'Skandinavien' var i ferd med å endre sitt meningsinnhold, ikke bare til igjen å inkludere alle de tre skandinaviske landene, begrepet fikk også en ideologisk og potensiell politisk dimensjon med en viss oppslutning i både Danmark og Sverige, om enn i mindre grad i Norge.

På dette tidspunktet var de første 'skandinaviske' møtene, i det som etter hvert ble en lang rekke med ulike typer sammenkomster, allerede startet opp. Det som ble kalt skandinaviske naturforskermøter, begynte sine jevnlige samlinger i 1839 i Göteborg, og det ble snakket om betydningen av 'Nordens' vitenskapelige forening.[46] I de mange møteseriene ble 'skandinavisk' og 'nordisk' brukt om hverandre, med en gradvis utvikling fra primært 'skandinavisk', til, fra 1870-årene av, i økende grad 'nordisk'.

Den nye bevegelsen, med nye meningstunge begreper og fraser som "Den skandinaviske Eenhedstanke" og "Den skandinaviske Idee", ble fra tidlig 1840-årene kalt "Skandinavisme", med utgangspunkt nettopp i den nye, ladede betydningen av 'Skandinavien' og 'Skandinav'.[47] 'Skandinavien' ble for de nye 'Skandinavene' et felles dansk-norsk-svensk framtidsland, i kulturell og potensielt politisk forstand.

Høsten 1843 ble det Skandinaviske Selskab opprettet i København, i etterkant av det første 'skandinaviske' studentmøtet i Uppsala samme sommer, og med mål om en nærmere forbindelse mellom de 'skandinaviske' folk. Et tilsvarende selskap ble opprettet i Uppsala samme år. I 1848 var "Skandinaviskt sällskap" oppslagsord i det første svenske konversasjonsleksikonet, og her inngikk den ideologiske dimensjonen ved disse selskapene i definisjonen.[48] Det foregående oppslagsordet var "Skandien och Skandinavien", definert som "gamla benämningar på Sverige och Norrige". Dette illustrerer den flytende begrepsbruken i tiden, der parallelle betydninger levde – bokstavelig talt – side om side.

---

45 Ibid., s. 284.

46 Ruth Hemstad, *Fra Indian Summer til nordisk vinter. Skandinavisk samarbeid, skandinavisme og unionsoppløsningen*, Oslo 2008. Grundtvig publiserte samme år sin artikkel "Om Nordens videnskabelige Forening" i *Brage og Idun*.

47 Ruth Hemstad, "Skandinavismen som ett nordiskt nationellt projekt", *Synvinkel: Sverige, Danmark, Norge och Island*, red. Jussi Nuorteva, Päivi Happonen & John Strömberg, b. 3 i *Pro Finlandia – Finlands väg till självständighet*, Helsingfors 2016, s. 60–73; "'Skandinavismens' tilkomst som samtidig og omstridt begrep", *Skandinavismen. Vision og virkning*, red. Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller og Dag Thorkildsen, Odense 2018, s. 21–43; "Scandinavianism – mapping the rise of a new concept", *Contributions to the History of Concepts*, 2, 2018.

48 *Svenskt konversationslexikon*, b. 3, Stockholm 1848, s. 547f.

En infrastrukturell betingelse for det nye 'Skandinavien' var dampskipsforbindelsen over Öresund fra 1829. I 1842 hadde danske og svenske studenter truffet hverandre og blitt utstyrt med devisen 'Skandinavien' i gult.[49] Dette gjentok seg på møtet i Uppsala i 1843, og på det store møtet i København i 1845, med hele 1400 deltakere, der det utdelte kjennemerket var et hvitt silkebånd med 'Skandinavien' i blå bokstaver. De norske studentene, som for første gang var med, ble møtt med begeistring og hilst med H.C. Andersens nye sang "Vi er eet Folk, vi kaldes Skandinaver!", publisert i 1840.[50]

I det Skandinaviske Selskabs regi skålte juristen og en av de ledende i bevegelsen, Orla Lehmann, våren 1844 håpefullt for den nye svenske kongen, Oscar I, og for "det fælles Fædreland, – vort store, herlige skandinaviske Norden". Han gjentok frasen på studentmøtet i byen året etter, i sin store tale på Ridehuset, der han tok studentene i ed på at de ville ofre alt for dette felles, imaginære fedreland.[51] Talen ble utgitt og Lehmann satt under tiltale, men han ble i siste omgang frikjent av Høyesterett. Lehmanns ord ble gjentatt i ulike varianter på de følgende studentmøtene, som pågikk fram til det 'nordiske' studentmøtet i Uppsala i 1875.

Drømmen om 'Skandinavien', som hadde en viss betydning midt på 1800-tallet, holdt ikke stand mot tyske angrep mot det dansk-tyske grenselandet, hertugdømmene Holstein og Slesvig, som ble tapt i 1864.[52] Med den tyske samling i 1870–1871 hadde framtidslandet 'Skandinavien' − der Slesvig, i alle fall fra dansk side, hadde vært en nødvendig og integrert del – knapt noen mobiliserende kraft. Imens utfoldet samarbeidet seg innenfor stadig nye områder. Fra slutten av 1800-tallet ble det nordiske igjen satt på dagsorden for en kort periode, igjen mobilisert gjennom nye ytre trusler. Gamle 'skandinavister' trådte frimodig fram igjen, som professor Martin Weibull i Lund, som på det andre nordiske akademiske møtet i Göteborg i 1899 fremholdt: "Vi ha […] samlats här under egiden af ett gemensamt stort fädernesland, Skandinavien."[53] Drømmen om et i alle fall kulturelt forent 'Norden' eller 'Skandinavien' havarerte for alvor på grunn av oppløsningen av den norsk-svenske unionen i 1905. Høsten 1905 erklærte svenske Karl Warburg at man "måste erkänna, att den kära tanken om ett enigt Norden, ett andligt sammanbundet Skandinavien

49 H.F. Poulsen, "Skildring af de danske og svenske studenters gensidige besøg sommeren 1842", *Brage og Idun*, V.1, s. 34–76, samt som særtrykk.

50 Se Kari Haarder Ekman, *"Mitt hems gränser vidgades". En studie i den kulturella skandinavismen under 1800-talet*, Göteborg 2010.

51 *Berättelse om Studenttågen till Lund och Köpenhamn sommaren 1845*, Uppsala 1846, s. 104.

52 Av nyere studier se særlig Rasmus Glenthøj, 1864. *Sønner af de slagne*, København 2014.

53 [Ludvig Wåhlin], *Berättelse om det andra nordiska akademiska mötet i Göteborg, den 18–20 Maj 1899*, Göteborg 1900, s. 11.

nu for längliga tider är begrafven".[54] Den svenske drømmen om 'Skandinavien', både i avgrenset og utvidet forstand, brast for godt, med en påfølgende vending mot det nasjonale – og med en aktiv fortrengning av unionen.[55]

Også fra norsk side kom det nasjonale utspill i forkant av unionsoppløsningen som vendte seg mot 'Norden'. Høyesterettsadvokat Johannes Irgens tok i *Verdens Gang* tydelig avstand fra all form for nordisk samarbeid, som han mente ikke var nyttig for Norge. Nordmennene burde slutte å delta i nordisk lovgivning og nordiske kongresser og for framtiden søke sine forbindelser alle andre steder, hevdet han og konkluderte: "praktisk talt bør Norge nu melde sig ud af Norden."[56]

Ett nytt Norden

Først rundt den første verdenskrig kom 'Norden' og 'Skandinavien' igjen tilbake som potensielt potente begreper. Da var det snakk om et nytt 'Norden', med Finland og Norge som selvstendige stater ved siden av Sverige og Danmark. "Norden" ble navnet på de nye kulturelle foreningene, etablert i de skandinaviske landene i 1919 og i Finland i 1924, for å fremme nordisk samarbeid. I 1920 ble Nordslesvig – Sønderjylland – igjen dansk etter en folkeavstemning. 'Norden' ble en mer samlende betegnelse, ikke like omstridt og ladet som tidligere, om enn ikke nødvendigvis helt nøytral, og ble en bredere kategori enn 'Skandinavien', som primært var avgrenset til de tre skandinaviske landene.

Den omskiftelige begrepsbruken i løpet av det lange 1800-tallet, med en utvikling fra to konglomeratstater til et tydeligere småstats-Norden, belyser det ambivalente og omstridte ved begreper som 'Norden' og 'Skandinavien'. En historisk bevissthet om det sammensatte ved disse begrepene er viktig, både i historiske studier og i våre dagers begrepsbruk. 'Norden', den 'nordiske modell' og relaterte begreper kan fortsatt være vage og mangetydige, og de er i økende grad også internasjonal *branding*. Fortsatt kan ulike lag av mening klinge med. 'Norden' finnes, men hva det er, hva det har vært, og hva det kan bli, er under vedvarende forhandling og kan og bør stadig legges under lupen og settes under debatt.

54 Karl Warburg, "Nyskandinaviska tendenser", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 16. juni 1905. Se også Hemstad, *Fra Indian Summer til nordisk vinter*, s. 314.

55 Harald Gustafsson, "Förlusten av Norge gav nordisk istid", *Svenska Dagbladet*, 24. mars 2009.

56 Se Hemstad, "1905 – kulturunionens oppløsning?", *Mellem brødre. Danmark og Norge før og efter 1814*, red. Rasmus Glenthøj, København 2016, s. 148–161.

Kilder og litteratur

Berg, Roald, "Denmark, Norway and Sweden in 1814: A geopolitical and contemporary perspective", *Scandinavian Journal of History* 2014, 39:3, s. 265–286

Berättelse om Studenttågen till Lund och Köpenhamn sommaren 1845, Uppsala, Wahlström 1846

Dagligt Allehanda, 1837

Den Constitutionelle, 1837

Djurberg, Daniel, *Geographie för Begynnare*, 6. opplag, Örebro, N.M. Lindh 1815

Djurberg, Daniel, *Geografiskt lexicon öwer Skandinavien eller De förenade rikena Swerige och Norige*, Örebro, N.M. Lindh 1818

Edgren, Henrik m.fl. red., *Nationen så in i Norden. Festskrift till Torkel Jansson* (Studia historica in honorem Torkilli Helsingii edita, Nr. 1), Skellefteå, Artos & Norma 2013

Edgren, Henrik, *Publicitet för medborgsmannavett. Det nationallt svenska i Stockholmstidningar 1810–1831* (Studia historica Upsaliensia, Nr. 216), Uppsala, Uppsala universitet 2005

Ekman, Kari Haarder, *"Mitt hems gränser vidgades". En studie i den kulturella skandinavismen under 1800-talet* (Centrum för Danmarksstudier 23), Göteborg, Makadam förlag 2010

En Dansk Mands velmeente Opfordring til det svenske Folk [København: s.n., 1810]

En Dansk Privatmands Meddelelse af et i Norrig indsendt Svenskt Brev, Christiania, Jacob Lehmann 1813

Elementar-bok i geografin, Christianstad, Cedergréens boktryckeri 1821

Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, 1905

Feldborg, Andreas Andersen, *Cursory Remarks on the meditated Attack on Norway; comprising strictures on Madame de Staël Holstein 'Appeal to the Nations of Europe'; with some historical and statistical fragments relating to Norway*, London, Hamblin & Seyfang 1813

Forsell, Carl af, *Karta öfver Södra Delen af Sverige och Norrige eller det fordna så kallade Skandinavien på Hans Majest. Konungens Allernådigste befallning*, Stockholm, [s.n.] 1815–1826

Forsell, Carl af, *Några underrättelser hörande till kartan öfver södra delen af Swerige och Norrige eller Skandinavien i 8:ta blad*, Stockholm, [s.n.] 1825

Glenthøj, Rasmus, *1864. Sønner af de slagne*, København, Gad 2014

Grape, Hjalmar, "Norden: Ett begrepps historia", *Nordisk tidskrift*, 1969:45, s. 149–156

Grundtvig, N.F.S., *Er Nordens Forening ønskelig? Et Ord til det svenske Folk*, København, Andreas Seidelin 1810

Gustafsson, Harald, "Sentrum og periferi", i *Nordens historie 1397–1997*, 10 essays, København, NRK, Nordisk Ministerråd 1997

Gustafsson, Harald, "The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe", *Scandinavian Journal of History*, 1998:23, s. 189–210

Gustafsson, Harald, "Förlusten av Norge gav nordisk istid", *Svenska Dagbladet*, 24.03.2009

[Gyllembourg-Ehrensvärd, Carl Fredrik], *Strödda anmärkningar öfver Sveriges ställning sommaren 1808* [København, s.n. 1808]

Götz, Norberg, "Gibt es den Norden als Einheit? Über die Differenz von mentalen Landkarten und politischen Willen", i *Die Ordnung des Raums. Mentale Landkarten in der Ostseeregion*, red. Norbert Götz, Jörg Hackmann & Jan Hecker-Stampehl, Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag 2006, s. 111–141

[Hammarsköld, Lorenzo & Strinnholm, Anders Magnus], *Skandinavien och Carl XIV Johan. Läsning för svenska medborgare af alla klasser*, b. 1, Stockholm, Zacharias Haeggström 1823

Hemstad, Ruth, "Fra 'det förenade Scandinavien' til 'Nordens Tvillingrige'. Skandinavistisk propaganda før skandinavismen, 1808–1814", *Skandinavism. En rörelse och en idé under 1800-talet*, red. Magdalena Hillström & Hanne Sanders (Centrum för Öresundsstudier 32), Göteborg, Makadam förlag 2014, s. 47–81

Hemstad, Ruth, *Fra Indian Summer til nordisk vinter. Skandinavisk samarbeid, skandinavisme og unionsoppløsningen*, Oslo, Akademisk Publisering 2008

Hemstad, Ruth, "Geopolitikk og geografibøker for folket. Den norsk-svenske unionens besværlige beskrivelser", *Sann opplysning? Naturvitenskap i nordiske offentligheter gjennom fire århundrer*, red. Merethe Roos & Johan Tønnesson, Oslo, Cappelen Damm, 2017, s. 101–126

Hemstad, Ruth, "'Kampagnen med Blæk istedet for Blod'. Håndskrifter, trykk og opinionskamp i skandinavisk offentlighet, 1801–1814", *Sjuttonhundratal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies,* 2017, s. 106–128

Hemstad, Ruth, "Madame de Staël and the War of Opinion Regarding the Cession of Norway 1813–1814", *Scandinavica* 54:1, 2015, s. 100–120

Hemstad, Ruth, "1905 – kulturunionens oppløsning?", *Mellem brødre. Danmark og Norge før og efter 1814*, red. Rasmus Glenthøj, København, Gad 2016, s. 148–61

Hemstad, Ruth, *Propagandakrig. Kampen om Norge i Norden og Europa,* (Nota bene – Nasjonalbibliotekets skriftserie, nr. 9), Oslo, Novus 2014

Hemstad, Ruth, "Scandinavianism – mapping the rise of a new concept", *Contributions to the History of Concepts*, 2, 2018

Hemstad, Ruth, "Skandinavismen som ett nordiskt nationellt projekt", *Synvinkel: Sverige, Danmark, Norge och Island*, b. 3 i *Pro Finlandia – Finlands väg till självständighet*, red. Jussi Nuorteva, Päivi Happonen & John Strömberg, Helsingfors, Riksarkivet, Edita Publishing 2016, s. 60–73

Hemstad, Ruth, "'Skandinavismens' tilkomst som samtidig og omstridt begrep", *Skandinavismen – visjon og virkning*, red. Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller & Dag Thorkildsen, Odense, Syddansk Universitetsforlag 2018, s. 21–43

Holstein, Madame de Staël [i.e. August Wilhelm Schlegel], *An Appeal to the Nations of Europe against the Continental System*, London, J.M. Richardson 1813

Jansson, Torkel, "Some Reflections on the Concept of 'Norden' and Nordic Identification in Time and Space", *People, Citizen, Nation*, red. Lars-Folke Landgrén & Pirko Hautamäki, Helsinki, Renvall Institute 2005, s. 190–207

Jansson, Torkel, "To riker blir til fem nasjonalstater – og flere nasjoner", *Nordens historie 1397–1997*, 10 essays, København, NRK; Nordisk Ministerråd 1997

Kliemann-Geisinger, Hendriette, *Koordinaten des Nordens. Wissenschaftliche Konstruktionen einer europäischen Region 1770–1850*, Berlin, Berliner Wissenschafts-Verlag 2005

Kliemann-Geisinger, Hendriette, "Mapping the North – Spatial Dimensions and Geographical Concepts of Northern Europe", i *Northbound: Travels, Encounters, and Constructions 1700–1830,* red. Karen Klitgaard Povlsen, Aarhus, Aarhus University Press 2007, s. 69–88

Koselleck, Reinhart, "Erfahrungsraum und Erwartungshorizont", i *Vergangene Zukunft*, Franfurt am Main 1979, s. 349–375

Molbech, Christian, *Lund, Upsala og Stockholm i Sommeren 1842. Nogle Blade af en Dagbog med et Tillæg om 'den skandinaviske Eenhed',* Kiøbenhavn, Gyldendalske; Lund, C.W.R. Gleerup 1844

Møller, Jes Fabricius, "Grundtvig, Norden og Danmark", *Skandinavismen. Vision og virkning,* red. Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller & Dag Thorkildsen, Odense, Syddansk Universitetsforlag 2018, s. 99–120

Nielsen, A. [i.e: Andr. Chr. Gjerlew], *Nordens Gjenforening, et ønske til det Svenske Folk, i Anledning af den forestående Rigsdag den 23de Julii 1810*, København, [s.n.] 1810

Noget om Örebroes Rigsdag. Juli 1810 [København, s.n. 1810]

Platou, Ludv. Stoud, *Udtog af de Skandinaviske Rigers Historie*, Christiania, Lehmann 1825

Poulsen, H.F., "Skildring af de danske og svenske studenters gensidige besøg sommeren 1842", *Brage og Idun,* V.1., s. 134–176

Pontoppidan, C.J., *Kort over Danmark, Norge og Sveriges Riger med angrænsende Russiske Provincer,* Kiöbenhavn 1778

Pontoppidan, C.J., *Forklaring over Constructionen af Kortet over Scandinavien*, Kiöbenhavn, Johan Rudolp Thiele 1782

Pram, Christen Henriksen, *Om Befolkningen i Skandinavien og dens Tilvæxt i Tidslöbet 1769–1800*, Kiøbenhavn, Andreas Seidelin, 1809. Særtrykk av *Det Skandinaviske Literaturselskabs Skrifter*, 2. h. 1808

Roosen, Carl B., *Alvorstale i Anledning den i Sverig udgivne Bog: Geographie eör [sic] Begynnare*, författad af Daniel Djurberg, rector Scholae. Ledamot af cosmographiska Societeten i Upsala. Sjette Uplagen. Örebro, trykt hos N.M. Lindh, 1815, Fredrikshald 1833

Roosen, Carl B., *Norges og Sveriges Geographi for Begyndere*, Christiania, trykt i Guldberg & Dzwonkowskis Officin ved P.T. Malling 1839

Sandström, Åke, "Den nordiske rockaden 1809–1814", *Formandet av det nya Norden. Om Norden och det nordiske under och efter Napoleonskrigen*, red. Åke Sandström, Visby, [s.n.] 2005, s. 56–64

Sneedorff, Frederik, "Vigtigheden af de tre nordiske Rigers Forening", *Skandinavisk Museum*, b. 2, 1798, København, s. 123–143

Sneedorff, Frederik, *Wigten af de tre nordiska rikens förening,* öfwersättning, Stockholm, [s.n.] 1810

Stein, Christian Gottfried Daniel, *Lärobok i allmänna geographien, enligt de nyaste politiska förändringarne*, öfversatt och försedd med en serskild artikel öfver Skandinavien, af C. Netherwood, Stockholm, Zacharias Haeggström 1819

Svanberg, Victor, "Skandinavismen i Tegnérs 'Nore", *Samlaren. Tidskrift för svensk litteraturhistorisk forskning*, ny följd, årgang 13, 1932, s. 1–51

Svenskt konversationslexikon, b. 3, Stockholm, Per Gustaf Berg 1848

Villstrand, Nils Erik, *Riksdelen. Stormakt och riksprängning 1560–1812*, b. 2 i *Finlands svenska historia* (Svenska litteratursällskapet i Finlands skrifter 702:2), Helsingfors, Svenska litteratursällskapet i Finland 2009

Wergeland, Henrik, *Normandens Katechisme*. Anden forøgede og omarbeidede Udgave, Christiania, Feilbergs og Landmarks Forlag 1845

[Wåhlin, Ludvig] *Berättelse om det andra nordiska akademiska mötet i Göteborg, den 18–20 Maj 1899*, Göteborg, Wettergren & Kerber 1900

Scandinavia Magna

En alternativ nordisk statsbildning 1743

Erik Bodensten

Inledning

Hösten 1743 cirkulerade i Sverige en anonym tryckt pamflett med titeln *En redlig swänsk patriots politiska tros bekiännelse*.[1] Texten var en rasande uppgörelse med det korrupta partiväsendet, adelsväldet, hattregimens havererade krigspolitik och sommarens fredsverk och val av tronföljare. Som en följd var Sverige nu underkastat en rysk övermakt fastslog författaren. Detta var en vid tiden vanlig uppfattning, och det är inte svårt att förstå varför. I juni hade ständerna valt en av Ryssland anmodad tronföljare, Adolf Fredrik (1710–1771), i ett försök att återfå det av Ryssland erövrade Finland. Militärt besegrat och utan allierade tvingades Sverige därefter be om ryskt beskydd gentemot ett fruktat danskt anfall. En rysk armékår inkvarterades i landskapen närmast huvudstaden.

Det i efterhand mest anmärkningsvärda med pamfletten var emellertid hur författaren ansåg att den ryska övermakten hade varit möjlig att bryta, nämligen genom en förening mellan Danmark-Norge och Sverige. Den anonyme författaren sade sig övertygad om att en sådan förening skulle ha hindrat och förekommit ett för svenskarna ”förestående ryskt ok” och upphjälpt dessa staters ”under ballance” i Norden. Nu försvagades istället ”bådes lilla styrcka” som förenade tvärtom skulle ha varit stor. En ”oskiljachtig och ewigwarande förbindelse” mellan dessa kristna riken skulle ha gjort dem till ett blomstrande ”Scandinavia Magna”, inte olikt det nuvarande ”Britania Magna”.[2]

Pamfletten härrör från en episod i nordisk historia – den svenska tronföljdskrisen

1 *En redlig swänsk patriots politiska tros bekiännelse*, U.o.u.å. [1743], opag.

2 Ibid. Storbritannien fördes fram som en attraktiv modell också i ett riksdagsmemorial, *Bondeståndets riksdagsprotokoll. På riksgäldskontorets uppdrag, utgivna av Sten Landahl, 5, 1742–1743*, Stockholm 1954, s. 559.

1741–1743 – då det var mycket nära att ständerna till svensk tronföljare valde den danske kronprinsen Fredrik (1723–1766), som tre år senare blev dansk regent. Detta skulle ha inneburit uppkomsten av en ny dynastiskt sammansatt tidigmodern konglomeratstat i norra Europa. Nu blev det inte så och tronföljdskrisen har kommit att framstå som en perifer episod i nordisk historia. Som Harald Gustafsson har framhållit bör vi emellertid ta de icke-realiserade alternativen till stater på allvar då de påminner oss om att statsbildningsprocessen hela tiden kunde ha gått annorlunda. Det finns annars en uppenbar risk att vi, med Haralds ord, kommer att överbetona det som i efterhand visade sig peka framåt, nämligen ett Norden bestående av små nationella enhetsstater. Vi behöver kort sagt påminna oss om att de territoriella ”byggklossar” som konstituerade de tidigmoderna europeiska konglomeratstaterna kunde ”tas isär och sättas ihop på olika sätt” också i Norden, också så sent som vid 1700-talets mitt. Detta kapitel är tänkt som ett korrektiv till en sådan teleologisk historiesyn och ett försök att i Haralds anda skriva historia ”framlänges”. Under tronföljdskrisen, särskilt under vårvintern 1743, framstod den tilltänkta statsbildningen *Scandinavia Magna* eller *Det förenade Skandinavien* som den kanske hade kommit att kallas som ett fullt möjligt – och för vissa mycket lockande – alternativ.[3]

Jag ska i det följande undersöka de viktigaste argumenten för och emot en sådan förening. Denna argumentationsanalys kastar ljus över statsbildningsprocessen, gemensamma nordiska säkerhetserfarenheter, liksom frågan om konglomeratstatens ställning som statsbildningsmodell vid Norden i mitten av 1700-talet. Analysen bygger på dels det dryga tjugotal tryckta och handskrivna pamfletter som cirkulerade i Sverige åren 1742–1743 och som behandlade tronföljdsfrågan, dels ett femtontal riksdagsmemorial i samma fråga, som inlämnades till och upplästes i bondeståndet under första halvåret 1743.[4]

Skeendet

Tronföljdskrisen inleddes av den svenska drottningen Ulrika Eleonoras (1688–1741) död i november 1741.[5] Eftersom hon och den åldrande kungen Fredrik (1676–1751)

3 Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Stockholm 2000, s. 13, 21, 27f, 338.

4 För pamfletterna se Ingemar Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur. En bibliografi*, Göteborg 1967, s. 73–78. Memorialen är tryckta i *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, s. 550–667.

5 Nedanstående referat grundar sig på Olof Nilsson, *Danmarks uppträdande i den Svenska Tronföljdsfrågan, åren 1739–1743. Efter handlingar i K. Danska Geheimearkivet*. Del 1–4, Malmö 1874–1901; Carl Gustav Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772*. Tredje delen, 2:a uppl., Stockholm 1897, kap. 16, särskilt s. 121–153, 171–185; Olof Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia, del II:2. 1721–1792*, Stockholm 1957, s. 155–160.

inte hade några legitima barn stod riket utan tronföljare. Mitt under brinnande krig hade Sverige kastats ut i en tronföljdskris. Det fanns nu all anledning att, som en pamflettist uttryckte det, frukta att Ryssland ”uti ett interregno skulle giöra hos os hwad det giordt i Pohlen, och twinga oss at wälja een konung efter sitt behag”.[6] Detta var en farhåga som skulle visa sig välgrundad. Mot löftet att återlämna åtminstone en del av Finland uppmanade den ryska kejsarinnan Elisabet (1709–1762) de svenska ständerna, som hade samlats i Stockholm i augusti 1742, att välja sin unge skyddsling hertig Karl Peter Ulrik av Holstein-Gottorp (1728–1762) till svensk tronföljare. Samtidigt förde Frankrike, Storbritannien och Danmark fram sina egna tronföljdskandidater.

Rysslands kandidat vann snabbt ett stort stöd. Pådrivande var bondeståndet och i slutet av oktober valde ständerna enhälligt hertigen till svensk tronföljare. Inom kort nåddes dock Stockholm av ryktet att den ryska kejsarinnan hade andra planer för hertigen. Istället förordade hon nu hertigens släkting och förmyndare, den tyske småfursten tillika administratorn av Holstein-Gottorp Adolf Fredrik, till svensk tronföljare. Dennes kandidatur väckte dock inte samma starka gensvar. Adolf Fredrik saknade hertigens givna arvsrätt till den svenska tronen och hans val förklarades endast kunna fria Sverige från de ryska kraven på krigsskadestånd; kraven på Finland var ovillkorliga. Av riksdagens tidigare enighet om vem som skulle väljas till tronföljare återstod därmed inte mycket.

Istället ryckte nu Danmark till sig initiativet. För Danmark representerade varje dynastiskt närmande mellan ärkefienden i syd Holstein-Gottorp och Sverige och Ryssland ett existentiellt hot. Så var inte fallet för Frankrike och Storbritannien, vars två kandidater vårvintern 1743 snart framstod som överspelade. Den danska beskickningen i Stockholm, under ledning av Gustav Grüner (1688–1763), hade sedan försommaren 1742 sökt utverka stöd för den danske kandidaten. Stärkt av den förändrade situationen vid årsskiftet och med argumentet att en nordisk förening och en dansk intervention i det svensk-ryska kriget (1741–43) var det enda sättet för Sverige att kunna återfå Finland trappade man nu upp sina ansträngningar. För att visa på allvaret i de danska utfästelserna inleddes omfattande rustningar, samtidigt som Christian August von Berkentin (1694–1758) – inflytelserik medlem av det danska kungliga kabinettet – anlände till Stockholm och med ambassadörs titel övertog arbetet som beskickningschef.

Genom omfattande opinionsbildning, traktering och bestickning – både på riksdagen och runt om i riket – vann den danska kandidaten ett allt större stöd, också bland många politiskt inflytelserika ståndspersoner, och särskilt i Sveriges södra och

6 [Johan von Brehmer] *Een swänsk uthomlands wistande adelsmans breef till sina bägge syster söhner i Swärje*, U.o.u.å [1742], s. 8.

västra delar. Den danska beskickningen bedömde kring årsskiftet det som fullt möjligt att kunna uppnå en majoritet för sin kandidat i samtliga riksdagsstånd. Störst var emellertid stödet bland allmogen och i bondeståndet.[7] Under hela vårvintern 1743 mottog ståndet deputationer och skrivelser från runt om i riket som alla yrkade på fred och ett snabbt val av tronföljare, företrädesvis den danske kronprinsen. Bondeståndet, undantaget de finska ståndsbröderna, blev alltmer otåligt över att de andra stånden sökte förhala ett nytt tronföljdsval. Sedan Ryssland i fredsförhandlingarna, vilka inletts i Åbo i början av februari, hade förnyat sina hårda fredskrav, och den stora sekreta deputationen tillstyrkt ständerna att fatta ett beslut, valde bondeståndet den 8 mars under tumultartade former kronprins Fredrik till svensk tronföljare. De andra stånden fortsatte dock att gång efter annan uppskjuta valet tills dess att ständerna den 18 mars delgavs nyheten att de ryska fredsförhandlarna förklarat sig villiga att återlämna större delen av Finland förutsatt att man valde Adolf Fredrik. Detta besked tycks ha tagit loven av den danska kandidaturen. De andra stånden beslöt att ytterligare skjuta på tronföljdsvalet och ge fredsförhandlarna mer tid och avfärdade bondeståndets protester och hot om att lämna riksdagen.

Medan de ryska förhandlarna i Åbo förhalade och ständerna diskuterade hur stor del av Finland man var beredd att uppge inkom under våren alltmer alarmerande uppgifter om att allmogen runt om i riket gjorde sig beredd att ta till vapen och tåga till riksdagen för att där få den danske kronprinsen vald. I maj bröt också ett uppror med just de intentionerna ut, samtidigt som allmogen i Roslagen och Södermanland inkom med skrivelser till bondeståndet om att de genast ville svära trohetsed till den danske kronprinsen. Under intryck av dessa händelser fattade de tre andra stånden den 9 juni 1743 ett beslut: om inte besked om preliminärfred nått dem den 20 juni skulle också de följande dag välja den danske kronprinsen till svensk tronföljare. Den 19 juni, samma dag som upprorshären nådde fram till Stockholm, mottog staden nyheten att preliminärfred hade slutits i Åbo, i vilken Ryssland lovade återlämna merparten av det ockuperade Finland. Den 22 juni slogs revolten ned med våld och dagen efter valde ständerna Adolf Fredrik till tronföljare. Bland bönderna vågade endast några skånska fullmäktige opponera sig.

7 Bjarne Beckman, ”De danska muträkenskaperna för år 1743”, *Historisk tidskrift* 1944, s. 244–273; Bjarne Beckman, *Dalupproret 1743 och andra samtida rörelser inom allmogen och bondeståndet*, Göteborg 1930, särskilt kap. 6–8; Karin Sennefelt, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Hedemora 2001, särskilt s. 176–183.

Argumenten

För att förstå argumentationen för och emot en nordisk förening måste vi ta vår utgångspunkt i det geopolitiska skifte som hade ägt rum i Östersjöområdet till följd av det stora nordiska kriget (1700–1721). Den sekellånga kampen mellan Danmark och Sverige om hegemonin i regionen hade då avgjorts med att istället Ryssland framträtt som den dominerande makten. Detta skifte och frågan om yttre säkerhet i förhållande till Ryssland kom att stå i centrum för tronföljdsdebatten.

De författare som motsatte sig en nordisk förening tillstod vanligen implicit eller explicit att Ryssland hade upphävt maktbalansen och verkligen blivit övermäktigt såväl Danmark som Sverige. Författarna var dock tveksamma, eller rent avfärdande, till att de nordiska staterna ens med gemensamma krafter var förmögna att ändra på detta förhållande, eller återta Finland. De danska sändebuden tvingades vintern 1743 gå allt längre och bli allt mer konkreta i sina löften om militärt bistånd. I början av mars kallades von Berkentin till stora sekreta deputationen för att specificera sitt och Danmarks tidigare anbud om att hjälpa Sverige att återerövra Finland.[8] Det specifika danska anbudet om trupper och fartyg tycks emellertid redan ha cirkulerat en tid. En anonym pamflett, daterad 23 januari, hänvisade till det men ansåg det helt otillräckligt. Danmark var dessutom nära nog statsbankrutt, menade författaren, som istället förordade fred och Rysslands kandidat. ”Hvarföre skulle vi risquera alt”, frågades retoriskt, ”när vi kunna få vårt igen med säkerhet?”.[9] I detta instämde en annan anonym pamflett några veckor senare. Danmark var inte endast fattigt, utan också i avsaknad av en galärflotta och kunde därför svårligen förhindra en upprepning av 1719 och 1720 års ryska härjningar på den svenska ostkusten, vilka nu var att vänta. Också på längre sikt var det högst tveksamt om Danmark kunde förbättra Sveriges säkerhet. Tvärtom var risken stor att Danmark skulle komma att dra in Sverige i konflikter, antingen i sin jakt på utländska subsidier, eller genom konflikten med Ryssland om hertigdömena Slesvig-Holstein, så att Sverige blev ett ”theatrum belli”.[10]

En annan unionskritisk och anonym pamflett – daterad den 1 maj 1743 och i efterhand attribuerad professorn i historia och moralfilosofi vid Åbo akademi Algot Scarin (1684–1771)[11] – såg dock värdet av att Danmark och Sverige stod enade gentemot Ryssland. Detta var så mycket nödvändigare eftersom de stormakter som annars gärna talade om jämvikten i Europa och som överallt försökte ”afwäga och

8 Malmström, s. 141f, 148f.

9 *Swar på en wäns bref*, D 351:9 KB, s. 419, 417, 413f.

10 *Min kiäraste herr broder*, D 156:3 KB, fol. 317–320.

11 Nils Eriksson, *Dalin – Botin – Lagerbring. Historieforskning och historieskrivning i Sverige 1747–1787*, Göteborg 1973, s. 173.

justera den samma" tydligen var helt ointresserade av "Norden och jämnwigtens återställande bland de der belägne riken och cronor". En sådan förening förutsatte emellertid inte någon "systematisk union" utan här räckte det med en "simpel alliance".[12] Det var också en sådan mot Ryssland riktad allians som hattregimen hade sökt få till stånd alltsedan år 1739.

För övrigt, tillflikade flera unionskritiska pamfletter, var det inte enbart upp till de nordiska staterna om de ville förena sig. Flera europeiska stater skulle aldrig acceptera att "de nordiska cronorna blifva förenade", trodde en pamflettist.[13] Storbritannien och Nederländerna hade under föregående sekel flera gånger visat, framhöll en annan, att de inte längre tillät att en enda stat kontrollerade de strategiskt viktiga inloppen till Östersjön.[14]

De som i motsats förespråkade en nordisk förening framhöll att en sådan var det enda sättet att uppnå yttre säkerhet på. Såväl det pågående som det föregående kriget hade tydliggjort, framhöll en författare, att både Storbritannien och Frankrike var oförmögna att lämna något avgörande stöd till Sverige. Även med den bästa av vilja låg dessa två riken för långt bort, och inte ens de omfattande franska subsidierna hade härvidlag gjort någon större skillnad. Istället var Danmark "den endaste puissance i Europa, som med eftertryk kan assistera oss emoth Ryssland".[15] Endast en förening av de "tree kronor, Swärje, Dannmark och Norwegen" – under en konung – kunde garantera dem alla "independence" och "säkerheet". Nödvändigheten av att som nu behöva söka sin säkerhet i än det ena än det andra allianssystemet, och "tiäna andre Mackter", skulle då helt kunna upphöra. En nordisk förening hade förvisso också andra fördelar, inte minst genom att den skulle gynna ekonomin. Den största nyttan gällde likväl den yttre säkerheten. Man skulle nu kunna frigöra sig från den för en "fry nation odrägliga servitude och föraktning" som den ryska övermakten innebar. Att i ett sådant läge låta Ryssland anvisa sig en tronföljare för att uppnå fred och få Finland tillbaka var förvisso en medicin som vore "fahrligare och mehr dödande, än sielfwa siukdommen".[16]

Den verkligt avgörande skiljelinjen mellan de som förespråkade respektive motsatte sig valet av den danska kronprinsen och en nordisk förening gällde emellertid inte frågan om yttre utan *inre* säkerhet – huruvida den svenska friheten kunde anses säker under en dansk regent. Motståndarna hänvisade här genomgående till Kal-

12 *En academisk prætection angående Calmare union huru wida then må synas Sverige anständig och nyttig at åter ingå med Danmark*, D 920 KB, s. 14f.

13 *Om thronföljare valet 1743*, D 351:9 KB, s. 354.

14 *En academisk*, D 920 KB, s. 26–29.

15 [Brehmer], s. 4f.

16 Ibid., s. 12–14. Ovanstående argument förekommer även i memorialen i *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, s. 552–554, 556f, 561, 587f, 663.

marunionen och förvånades, som en författare uttryckte det, över hur någon svensk med förnuftet i behåll och som var aldrig så lite bekant med historien kunde tro att friheten var möjlig att vidmakthålla under sådana omständigheter.[17]

Det dansk- och unionsfientliga historiebruket var vanligen ganska svepande; läsarna förväntades redan vara väl bekanta med vad Kalmarunionen hade inneburit för svensk del. Skulle en ”confoederration” med Danmark likt den förra ”Calmareunion” kunna bevara svensk ”frihet och rolighet” för framtiden, frågade sig en författare och tillät sig att tvivla – en sådan skulle ”om icke genast, doch likwel framdeles” kasta in riket i ”samma äfwentyr, som förr” då riket blivit grundligt ”ruinerat”, fått sin ”frihet och rätt” undertryckt och slutat under ett ”främmande herrskap”.[18] Flera texter uppehöll sig vid hur förfäderna, som hade förlorat ”frihet, lif och egendom” och utstått så mycket nöd och elände under den förra unionstiden, skulle ha förbannat de samtida för att ens överväga en ny förening.[19] Andra påminde om ”blod-badet, som Kong Christiern II i Stockholm anrättade och [...] tyranskeligen fullbordade”.[20]

Argumentationen kunde emellertid också vara specifik, som i fallet med tjänstetillsättningarna som det fanns anledning att frukta skulle tillfalla endast danska herrar – i strid med ståndsprivilegierna – så att den svenska adeln skulle fördärvas och förtryckas och likt den polska tvingas ”plöja och tjena”.[21] Stor betydelse tillskrevs också valet av huvudstad, som med självklarhet ansågs bli Köpenhamn. Oundvikligen skulle detta dra handel, manufakturer och skattemedel från Sverige och Stockholm. Köpenhamn skulle också bli ett kostsamt resmål för de svenskar som där måste uppvakta hovet i hopp om tjänster; liksom för bönderna som där måste ”angifva sina besvär öfver danska fogdarnes öfverwåld”.[22] Med tanke på det stora gensvar som den danska kandidaturen väckte bland allmogen och i bondeståndet är det inte förvånande att flertalet pamfletter sökte avskräcka just bönderna. En författare hänvisade exempelvis till de gamla rimkrönikorna som kunde berätta om hur de danska fogdarna hade tyranniserat och bestulit den svenska allmogen och ”spändt

17 *Min kiäraste*, D 156:3 KB, fol. 312.

18 *En academisk*, D 920 KB, s. 5, 7, 35.

19 *Om thronföljare*, D 351:9 KB, s. 352; *Vad skäl och grund var en svenske patriot har, at icke samtycka, at den danska cronprintsen blir successor til Sverjes krona*, N 933 UUB, fol. 70; *Svecia antiqua et hodierna*, D 887 KB, opag.

20 *En academisk*, D 920 KB, s. 8; ”En gammal saga, som icke är ny; om hjorten, om hästen och om skytten”, Bengt Holmén (utg.), *Samling af gamla djupsinniga sagor och forn-tidens hemligheter. Bd 1*, Upsala 1768, s. 43; [Dalin, Olof] *Ett bref till en fröken från en gammal wän angående hennes tre friare*, D 351:9 KB, s. 315; *Svecia antiqua*, D 887 KB, opag.

21 *Swar på*, D 351:9 KB, s. 416; *Min kiäraste*, D 156:3 KB, fol. 321f; *Om thronföljare*, D 351:9 KB, s. 352.

22 *Om thronföljare*, D 351:9 KB, s. 352f; *Swar på*, D 351:9 KB, s. 415f; [Dalin], D 351:9 KB, s. 315f; *Min kiäraste*, D 156:3 KB, fol. 321f.

deras hafwande hustrur för plogen”.[23] En annan påminde om de pålagor som den danska allmogen led under, medan en tredje varnade för de stora beviljningar som man planerade utkräva av de svenska bönderna.[24]

Den vanliga stötestenen för tidens konglomeratstater – förekomsten av olika konfessioner – förelåg emellertid inte i det lutherska Norden, vilket ofta påtalades. Det tyngst vägande skälet mot en dansk regent var istället konstitutionellt. Den danske kungen var suverän och om det var något som man på den svenska riksdagen 1742–1743 kunde enas om – med eventuell reservation för bondeståndet – så var det just avskyn och rädslan för det kungliga enväldet. Sverige var förvisso i behov av militär hjälp från Danmark, men vad hindrade att denna hjälp sedan sökte införa suveräniteten, frågade en anonym pamflettist. ”En fri nation” likt den svenska, som valde en ”utländsk suverän konung”, hade i ett sådant läge ingen som helst garanti häremot.[25] Fruktan för att den nya kungen, stödd på ”danska hjelptrupper”, skulle göra sig suverän också i Sverige kan sägas ha förenat det yttre och det inre säkerhetshotet och var som sådant synnerligen potent; genom föreningen skulle den ”svenska nationen” oundvikligen läggas under det danska ”oket” och svenskarna tvingas leva i ”träldom”, ”tyranni”, ”herravälde” etcetera.[26]

Dessa argument tillbakavisades bestämt av föreningens förespråkare. Det samtida Danmark hade inget gemensamt med forna tiders tyranni, ansåg en författare; ”tidernas belägenhet är av nu helt annorlunda än förr”. Lärdomarna från ”then så högt omskriade Calmare union” kunde orimligen tillämpas på samtiden, vidhöll en annan. Inte minst erbjöd den efterföljande reformationen ett sätt att distansera samtiden från den förra unionstiden, präglad som den varit av ”påfwisk wilfarelse”.[27] Den åberopade Kristian tyrann hade för övrigt uppträtt lika grymt i sina andra riken och kunde knappast utgöra grund för en samtida fruktan.[28] Vidare, vad gällde farhågan att Sverige genom föreningen skulle förlora sin ”fryheet, och med tyden lyka som Norwegen bly een province under Dannmark” borde föreningsakten tydligt slå fast att unionskungarna alltid skulle residera en viss tid av året i Stockholm. Knepigare var det med den svenska rädslan för suveräniteten. Denna var den ”eendasta och wicktigasta consideration” som borde kunna avhålla svenskarna från en fören-

23 *En academisk*, D 920 KB, s. 13, 10.

24 *Swar på*, D 351:9 KB, s. 416; *Vad skäl*, N 933 UUB, fol. 69.

25 *Min kiäraste*, D 156:3 KB, fol. 316f.

26 *Swar på*, D 351:9 KB, s. 414f; *Om thronföljare*, D 351:9 KB, s. 353, 356f; *Min kiäraste*, D 156:3 KB, fol. 321f; *Svecia antiqua*, D 887 KB, opag. För synen på det yttre och inre säkerhetshotet liksom det republikanska tyranni-begreppet se Erik Bodensten, *Politikens drivfjäder. Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken*, Lund 2016, s. 171–186.

27 [Dalin], D 351:9 KB, s. 332; *En redlig*, opag.

28 *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, s. 556.

ing.[29] Här förlitade sig dock författaren, liksom en handfull likasinnade, på realpolitiken. De andra europeiska staterna kunde förväntas garantera den fria svenska regeringsformen eftersom de hade ett intresse av att inte vilja se enväldet återinfört i Sverige.[30]

Det verkliga hindret för en nordisk förening förklarades av de sympatiskt inställda författarna istället vara den ömsesidiga och djupt kända misstron rikena emellan. Författaren till den i Danmark tryckta och vitt spridda pamfletten *Een swänsk uthomlands wistande adelsmans breef till sina bägge syster söhner i Swärje* – sannolikt landshövdingen och friherren Johan von Brehmer (1677–1754), men på uppdrag av Grüner – tillstod gärna att hans tankar vid första påseende kunde synas både främmande och orimliga.[31] Själv ”revolterade” han i förstone vid tanken på en nordisk union

> men sedan iag saken länge och noga öfwerlagt, fann iag at min widrigheet härrörde af den, som fast hwar och een swänsk med modermiölken sugat uti sig emoth den danska nationen, och som allenast är een rest af dee tyder, då Swärje och Dannmark wore allena dee twå ryken i Norden, som täflade med hwarannan om öfwer wickten; men nu är den tredie oss mäst skadeliga makten i Norden uppstigen, hwilken aldrig på annat sätt, än genom fullkomlig förbindelse af desse bägge ryken kan balancerat warda.[32]

Det vore därför helt oförnuftigt, fortsatte han, att ”längre behålla ett gammalt haat, sedan orsaken därtill aldeles cesserar, och om det bybehålles, wår undergång därigenom omsider följa måste”. Det bästa sättet att motsätta sig Rysslands ”makt och wåldsamma uppsåth” var istället att ”aflägga och å sido sätta all prejugé” gentemot Danmark.[33]

Här framskymtar ett intressant embryo till en skandinavistisk historiesyn med en tragisk sensmoral. ”Jag tror”, fastslog en annan författare, ”at thessa rickens skiljachtighet och inbördes misshällighet uti alla tider warit theras olycka, armod och underwigt uti all theras handtering”. Det var genom Danmarks och Sveriges inbördes stridigheter, snarare än genom egen förmåga, som deras fiender hade blivit dem övermäktiga.[34] Samma synsätt återfinns i flera samtida bondememorial. Riksdagmannen Hans Jacobsson från Bohuslän fastslog exempelvis att det var en oförneklig

29 [Brehmer], s. 14f.
30 Ibid., s. 15f; [Dalin], D 351:9 KB, s. 333; *En redlig*, opag.; *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, s. 558.
31 Nilsson, del 1, s. 31; Nilsson, del 2, s. 17f; Beckman, s. 91f.
32 [Brehmer], s. 16f.
33 Ibid.
34 *En redlig*, opag.

sanning att de tre nordiska rikenas ”mishällighet” varit deras största olycka, likväl som grunden för deras grannars framgång.[35] Enligt Johan Eriksson, bonderiksdagsman från Jönköpings län, hade Sveriges och Danmarks fientligt sinnade grannar systematiskt sökt skapa missämja dem emellan, med målet att först bryta upp den förra unionen och sedan vidmakthålla den nordiska splittringen.[36]

Det stora flertalet författare uppvisade dock en grundmurad misstro gentemot Danmark, som för övrigt antogs vara ömsesidig. En pamflettist vände sig explicit gentemot den påstått vanliga uppfattningen att tiderna hade förändrats; att ”den förra statsantipathien är desse twenne riken emillan intet mera at befruckta, sedan den å ömse sidor liksom naturligen kommit at wända sig mot öster”.[37] Det var förvisso sant att Ryssland hade blivit alltför starkt och att de båda staterna hade gemensamma säkerhetsintressen. De danska försöken att få sin kung vald till svensk tronföljare syftade emellertid endast till att etablera en dansk ”superiorite i Sverige” och ”giöra riket til en province”, eller åtminstone återvinna de provinser ”som Sveriges crona, snart för 100 år sedan” erövrade. Gång efter annan hade Danmark visat sig falskt och förbrutit sig mot avtal, lagar och privilegier, exempelvis då man efter unionsupplösningen behöll det svenska Gotland. Dessa edsbrott vidrörde också själva kärnfrågan – vid upprepade tillfällen hade tidigare den utlovade danska militära hjälpen uteblivit varför Sverige ensamt tvingats möta gemensamma fiender.[38] En anonym författare sade sig vara övertygad om att Danmark omedelbart efter tronföljdsvalet avsåg sluta fred med Ryssland och byta Finland mot Slesvig-Holstein, en misstanke som framfördes också av flera andra. Förlusten av Finland måste i sin tur leda till Stockholms undergång, vilket i själva verket påstods vara en del av det vidare syftet med att försvaga Sverige, så att man aldrig skulle förmå ”afkasta sig danska oket”.[39] Den dansk- och unionsfientliga historieskrivning som under flera århundraden hade underblåst misstron visade nu sin kraft och betydelse.[40]

Intressant att notera är vidare vilken underordnad betydelse som etnoterritoriella identitetsföreställningar gavs i argumentationen. Såväl förespråkarna som motståndarna till en nordisk förening bedömde uppenbarligen att argument grundade i kopplingen folk–stat eller nation–rike inte hade någon större tyngd. Men det fanns likväl undantag. En författare menade att ”sielfwa naturen” syntes förespråka en nordisk förening, och påtalade närmast i förbigående att man var ”så till säyandes af een härkomst”, och förutom det geografiska läget också delade språk och religi-

35 *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, s. 565.
36 Ibid, s. 556.
37 *En academisk*, D 920 KB, s. 12.
38 Ibid., s. 8f, 12, 15; *Min kiäraste*, D 156:3 KB, fol. 321f; [Dalin], D 351:9 KB, s. 315.
39 *Vad skäl*, N 933 UUB, fol. 69; *Om thronföljare*, D 351:9 KB, s. 355f.
40 Eriksson, s. 169ff.

on.[41] En annan betecknade den gamla fientligheten emellan ”nationerne” i de ”nordiska ricken” som ett missförstånd och var hoppfull om en endräktig förening. Rikena sades inte endast dela religion och gemensamma intressen utan hade också ”så godt som et och samma tungemål, hwilcket är et owedersäjeligt bewis, at de af warannan härkomma och således i sig sielf så godt som en och samma nation äro”.[42] En tredje tyckte sig ana Guds avsikt bakom dessa rikens ”naturliga belägenhet”, liksom ”nationernes likhet” gällande ursprung, språk och religion.[43] Här ser vi således tidiga prov på vad Ruth Hemstad har betecknat som en protoskandinavism – en rudimentär uppfattning om att de nordiska folkens gemensamma ursprung, språk, kultur och geografiska närhet borde förena dem också politiskt.[44] Det är likväl talande att sistnämnde pamflettist i sin argumentation lade större vikt vid en *dynastisk* skandinavism, en önskan om att de nordiska rikena skulle förenas under en och samma regent.[45] Den danske kronprinsen sades vara mer lämplig än de tyska kandidater som samtidigt diskuterades eftersom de senare var ”fremlingar i wårt ryke”, något som kronprinsen uppenbarligen inte var. ”Wårt nordiska clima, lag och sedwana äre dem så obekandte som sielfwa språket” vidhöll författaren; som likväl måste tillstå att tyskarna måhända kunde vänja sig vid klimatet, lagen och sedvanan, liksom lära sig språket.[46] Parentetiskt kan det här också vara värt att notera att Norge så gott som genomgående betecknades som ett rike – den debatterade föreningen gällde tre nordiska riken.

Argumentet om furstens identifikation med sitt rike användes emellertid också av dem som motsatte sig en förening och utpekar här en intressant svaghet för konglomeratstaten som statsbildningsmodell. Fursten borde ”wara upfostrad under god omtanka om det folk, öfwer hwilket han framdeles regera skall, och ej hafwa fattat om dem något föraktelig omdöme”. Han borde också ”i landet boende blifwa, ibland oss lefwa, och wåra seder sig ikläda”, liksom endast regera över Sverige och ”ej äga någon besittning, som honom så högt om hjertat ligger, at rikets afsickter med des egna blandas, eller dem eftersättas”.[47] Dessa kriterier var en direkt utmaning mot den danske kandidaten, som till följd av sin förmodat naturliga

41 [Brehmer], s. 13.

42 *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, s. 555, 558.

43 Ibid., s. 587.

44 Ruth Hemstad, *Fra Indian Summer til nordisk vinter. Skandinavisk samarbeid, skandinavisme og unionsoppløsningen*, Oslo 2008, s. 21, 46.

45 Ruth Hemstad, ”Fra ´Det förenade Scandinavien´ til ´Den Skandinaviska halfön´. Skandinavistisk propaganda før skandinavismen, 1808–1814”, *Skandinavism. En rörelse och en idé under 1800-talet*, red. Magdalena Hillström & Hanne Sanders, Stockholm 2014, s. 48.

46 [Brehmer], s. 10f.

47 *En upricktig swensk mans upriktiga tankar, om de egenskaper, hwilka then herre ega bör, som wärdig skattas kan, at swenska konunga kronan bära*, D 901 KB, opag.

preferens för det danska statsintresset kunde väntas åsidosätta eller vara rent fientlig till det svenska. Ingen författare ansåg dock att den tilltänkte fursten behövde vara född svensk – någon sådan kandidat förelåg ju inte heller. Däremot påtalade flera betydelsen av furstens uppfostran, först och främst den fara det innebar för en fri nation att välja en furste som i unga år fått smak för suveräniteten. Det ansågs alltså intressant nog enklare att som vuxen bli en god svensk än utveckla en sann kärlek till en fri författning.[48] En unionssympatisk pamflett fann sig också nödgad att söka lugna sina läsare med att den danske kungen säkert skulle gå med på att låta kronprinsen residera i Stockholm, ”då denna unga herren och dee barn han där aflar, lättelig kunde få mehra behag at altyd bly i Swärje”.[49] Faktum kvarstod likväl – fursten kunde svårligen väntas företräda sina olika rikens intressen och fördela de gemensamma bördorna på ett rättvist sätt så länge han identifierade sig mer med ett av dem. Det bör dock nämnas att denna problematik endast vidrörde förhållandet Sverige–Danmark; sällan Danmark–Norge och aldrig Sverige–Finland.

Beträffande argumentationens implicita utmaningar av konglomeratstatsmodellen kan också nämnas den stora betydelse som huvudstaden tillmättes. I takt med att denna blev ett allt viktigare ekonomiskt, administrativt, politiskt och symboliskt maktcentrum minskade på motsvarande sätt andra centra i betydelse, något som ytterst undergrävde konglomeratstatens legitimitet som statsbildningsmodell. Ju mer tydlig konglomeratstatens uppdelning i centrum och periferi blev, desto större blev samtidigt spänningen dem emellan. Detta var något som författarna var medvetna om när de uttryckte oro för att Stockholm skulle utarmas när huvudstaden ofrånkomligen reducerades till provinshuvudstad.

Skandinavism i vardande?

Debatten under tronföljdskrisen visar på en djupt känd insikt om att det stora nordiska kriget hade medfört en helt ny geopolitisk situation i Norden, vilken ställde krav på nya säkerhetslösningar för de två nordiska staterna. Konflikten mellan dem som förespråkade respektive motsatte sig en nordisk förening handlade ytterst om hur man skulle möta det ryska säkerhetshotet: borde man fortsätta och fördjupa det samarbete som inletts i och med den svenska-danska försvarstraktaten från 1734, eller borde man gå längre och söka skydd inom ramen för en ny och större nordisk konglomeratstat. Den tydligaste stötestenen var vilken tilltro man gav gamla erfarenheter, först och främst lärdomarna av Kalmarunionen och hur danska regenter då hade hotat Sveriges inre säkerhet. Några förespråkare av en förening underkände

48 *Svecia antiqua*, D 887 KB, opag.; *En academisk*, D 920 KB, s. 21.
49 [Brehmer], s. 14.

här på ett intressant sätt inte endast dessa erfarenheters samtida giltighet utan också huruvida misstron rikena emellan någonsin hade haft någon saklig grund.

Argumentationen visar vidare att konglomeratstaten på ett självklart sätt ännu bildade utgångspunkt för hur en stat uppfattades vara konstituerad. Först som sist sågs den som ett svar på behovet att möta yttre säkerhetshot. Likväl, även om det var den nordiska säkerhetsgemenskapen som stod i förgrunden, och även om ingen författare argumenterade för en nationell enhetsstat, så spelade etnoterritoriella argument en viss roll. Motståndarna till en nordisk förening framhöll att furstens etnoterritoriella identifikation kunde skapa spänningar rikena emellan. Föreningens tillskyndare tog istället hjälp av en omisskännligt skandinavistisk argumentation. På senare år har flera forskare velat problematisera den tidigare uppfattningen om skandinavismen som ett perifert och kortvarigt fenomen, inte minst genom att spåra den tillbaka till sekelskiftet år 1800.[50] Som synes finns det emellertid anledning att utsträcka denna idéströmning ytterligare bakåt i tiden.

Med anledning av detta kan det avslutningsvis också finnas anledning att påminna om hur stora likheter som tronföljdskrisen 1742–1743 har med kriserna åren 1808–1810, då Sverige på nytt tvingades uppge Finland och konfronterades med inte mindre än två tronföljdskriser. Samma dansk- och unionsvänliga argument som behandlats ovan återkom då: den enda möjligheten för Sverige att återvinna Finland och på längre sikt uppnå säkerhet gentemot Ryssland förklarades vara en nordisk förening, under en dansk prins.[51] Denna gång spelade dock den skandinavistiska etnoterritoriella argumentationen en större roll, vilket inte förvånar med tanke på den större politiska tyngd som kopplingen folk–stat hade fått under 1700-talets senare del. Denna förändring bör dock inte skymma det faktum att den skandinavistiska argumentationen också under dessa senare år hade sin grund i ett för de nordiska rikena dramatiskt försämrat säkerhetsläge. Liksom den nya geopolitiska situationen efter stora nordiska kriget förefaller ha gjort det enklare att se vad som förenade människorna i Norden, snarare än vad som skiljde dem åt, underströk nu Napoleonkrigen åter detta.

50 Henrik Edgren, ”´Norden hedder vort fosterland´. Nordiskt och skandinaviskt i svensk tidningsopinion under tidigt 1800-tal”, *Skandinavism. En rörelse och en idé under 1800-talet*, red. Magdalena Hillström & Hanne Sanders, Stockholm 2014, s. 21f; Hemstad, *Fra Indian Summer*, s. 46–48; Hemstad, *Fra ´Det förenade Scandinavien´*, s. 54.

51 Edgren; Hemstad, *Fra ´Det förenade Scandinavien´*.

Otryckta källor

Kungliga biblioteket (KB)

Handskriftssamlingen; Historia:

D 156:3, A.C. Reuterholm–C. Livijn, Collectanea 1270–1804

D 351:9, Historia svensk, allmän, Anonyma historiska skrifter 1718–1747 samlade och avskrivna av G.H. Stråhle

D 887, Svecia antiqua et hodierna

D 901, Nyare handskrifter, Särskilda kungars historia, Fredrik I, Strödda historiska handlingar, uppsatser och pasqviller från Fredrik I:s tid, avskrivna av G.H. Stråhle

D 920, En Academisk Prœtection angående Calmare Union huru wida then må Synas Sverige anständig och nyttig at åter ingå med Danmark

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)

Nordinska samlingen:

N 933, Handlingar till Sveriges politiska historia 1741–1742

Tryckta källor

Bondeståndets riksdagsprotokoll. På riksgäldskontorets uppdrag, utgivna av Sten Landahl, 5, 1742–1743, Gernandts boktryckeri, Stockholm 1954

[Brehmer von, Johan] *Een swänsk uthomlands wistande adelsmans breef till sina bägge syster söhner i Swärje*, U.o.u.å [1742]

En redlig swänsk patriots politiska tros bekiännelse, U.o.u.å. [1743]

Holmén, Bengt (utg.), *Samling af gamla djupsinniga sagor och forn-tidens hemligheter.* Bd 1, Johan Edman, Upsala 1768

Litteratur

Beckman, Bjarne, *Dalupproret 1743 och andra samtida rörelser inom allmogen och bondeståndet*, Elanders boktryckeri, Göteborg 1930, diss.

Beckman, Bjarne, ”De danska muträkenskaperna för år 1743”, *Historisk tidskrift* 1944

Bodensten, Erik, *Politikens drivfjäder. Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken* (Studia Historica Lundensia, 23), Historiska institutionen; Lunds universitet, Lund 2016, diss.

Carlsson, Ingemar, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur. En bibliografi* (Acta bibliothecae universitatis Gothoburgensis, 9), Göteborgs universitetsbibliotek, Göteborg 1967

Edgren, Henrik, ”´Norden hedder vort fosterland´. Nordiskt och skandinaviskt i svensk tidningsopinion under tidigt 1800-tal”, *Skandinavism. En rörelse och en idé under 1800-talet* (Centrum för Öresundsstudier, 32), red. Magdalena Hillström & Hanne Sanders, Makadam, Stockholm 2014

Eriksson, Nils, *Dalin – Botin – Lagerbring. Historieforskning och historieskrivning i Sverige 1747–1787*, Institutionen för idé- och lärdomshistoria; Göteborgs universitet, Göteborg 1973, diss.

Gustafsson, Harald, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Atlantis, Stockholm 2000

Hemstad, Ruth, ”Fra ´Det förenade Scandinavien´ til ´Den Skandinaviska halfön´. Skandinavistisk propaganda før skandinavismen, 1808–1814”, *Skandinavism. En rörelse och en idé under 1800-talet* (Centrum för Öresundsstudier, 32), red. Magdalena Hillström & Hanne Sanders, Makadam, Stockholm 2014

Hemstad, Ruth, *Fra Indian Summer til nordisk vinter. Skandinavisk samarbeid, skandinavisme og unionsoppløsningen*, Oslo 2008, diss.

Jägerskiöld, Olof, *Den svenska utrikespolitikens historia, del II:2. 1721–1792*, Norstedts, Stockholm 1957

Malmström, Carl Gustav, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772.* Tredje delen, 2:a uppl., Norstedts, Stockholm 1897

Nilsson, Olof, *Danmarks uppträdande i den Svenska Tronföljdsfrågan, åren 1739–1743. Efter handlingar i K. Danska Geheimearkivet.* Del 1–4, Förlags-Aktie-Bolaget, Malmö 1874–1901

Sennefelt, Karin, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Gidlunds, Hedemora 2001, diss.

II.
Nordiska komparationer

Språkmöten i det tidigmoderna Norden

Isländska och finska bönder i interaktion med överheten

Leon Jespersen & Nils Erik Villstrand

Inledning

Nordbor talar ofta och gärna om sina språk, ofta som en berikande gemenskap men lika ofta som en barriär för förståelse som gör att engelskan som ett *lingua franca* framstår som en praktisk lösning – lika (o)rättvis för alla. Inom Nordiska rådet är danska, norska och svenska de officiella arbetsspråken. Att ge finskan och isländskan samma status har diskuterats i olika repriser men nu föreligger ett officiellt förslag från Finlands och Islands delegationer om detta. Vicepresidenten i Nordiska rådet, Juho Eerola, sannfinländsk ledamot av riksdagen i Finland, är en av de drivande krafterna. Han ser initiativet som en jämlikhetsfråga och skyggar inte för den tilläggskostnad på en halv miljon euro som ett förverkligande skulle kräva.[1] Språk formar självbilder och ett gemensamt språk möjliggör kommunikation. I det förmoderna Norden var språkets identifikatoriska potential till skillnad från i vår egen tid begränsad, medan samexistensen mellan två olika språk kunde komplicera kommunikationen såväl mellan jämlikar som mellan undersåtar och överhet.

Interaktionen mellan överhet och undersåtar i det tidigmoderna Norden har varit föremål för ett långvarigt och vetenskapligt fruktbart intresse bland historikerna i Norden.[2] Den har kopplats till statsbildningsprocessen med en fokusering på i vilken grad staten byggdes ovanifrån eller underifrån. Inom den här ramen har frågan på vilket sätt den finskspråkiga bondens ställning skiljde sig från den svenskspråkigas i kommunikation med den världsliga överheten ställts. En mer generell fråga om

1 *Hufvudstadsbladet* 26.1.2017.

2 För en komparativ ansats se Knut Dørum, *Frå undersått til medborgar. Styreform og politisk kultur i Noreg 1660 til 1884*, Oslo 2016.

bilinguala förhållanden i relation till tidigmodern politisk makt är: Hur styrdes en del av ett rike där allmogen talade ett annat språk än det som överheten företrädesvis använde sig av i sin kommunikation med undersåtarna?

Vi vill i vårt bidrag utnyttja den forskning som gjorts om framför allt Finland till att ställa frågor om förhållandena i det tidigmoderna Island. Den frågeställning vi aktualiserar är kommunikationen i dubbel riktning mellan centralmakten i Köpenhamn och undersåtarna på Island under 1700-talet. Vilka var kanalerna och hur användes de? Vilket språk användes – i vilka sammanhang danska och i vilka isländska? Var den politiska kulturen stabil eller förändrades den i riktning mot mer rum för direktkommunikation mellan kung och undersåtar förbi ämbetsmännen och ett större inslag av skriftlighet i den politiska interaktionen? Vi kommer att ställa fler frågor än vi kan besvara, men som bekant är själva frågandet halva arbetet i historisk forskning.

Vi inleder med att teckna en generell bild av läs- och skrivkunnigheten och tar sedan upp tvåvägskommunikationen mellan överhet och undersåtar, närmare bestämt kungörandet av förordningar och inlämnandet av suppliker. Undersökningens kärna utgörs av vår granskning av hur allmogen informerades om och utnyttjade möjligheterna att överlämna sina synpunkter till den kommission som verkade på Island 1770–1771 i syfte att skaffa information som skulle ligga till grund för ett upplyst reformarbete.

Folkspråk och skriftlighet i kommunikationen mellan överhet och undersåtar i en konglomeratstat

Läs- och skrivkunnigheten blev i allt högre grad var mans färdigheter i Europa från nya tidens början till 1900-talet i takt med att marknadsekonomin växte i betydelse och samhället moderniserades. I svepande generaliseringar kan läs- och skrivkunnigheten i Europa beskrivas som ett fenomen som generellt sett var mer utbrett i väster än i öster och mer i norr än i söder. Kring mitten av 1800-talet var bara en av fyra vuxna personer litterata i Italien, och i länder som Spanien och Ryssland var andelen ännu lägre. I Preussen var däremot vid samma tid de som inte kunde läsa eller skriva på väg att bli ett marginellt fenomen. Läs- och skrivkunnigheten var mer allmän i städerna än på landsbygden och mer i större städer än i små. Männen var mer litterata än kvinnorna och klasstillhörigheten var självfallet en viktig faktor.[3]

3 Det följande enligt Peter Burke, *Folklig kultur i Europa 1500–1800*, Stockholm 1978, s. 280–290; David Vincent, *The Rise of Mass Literacy. Reading and Writing in Modern Europe*, Cambridge 2000, 8–21; Martyn Lyons, *A History of Reading and Writing in the Western World*, Basingstoke 2010, s. 88–104; Sune Jungar, ”När ryssarna lärde sig läsa. En historiografisk betraktelse”, *Svärdet, ordet och pennan. Kring människa, makt och rum i nordisk historia*, red. Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman,

I det förmoderna Sverige var den folkliga läskunnigheten utbredd. I Finland, som fram till 1809 utgjorde den östra delen av det svenska riket, ökade antalet läskunniga men långsammare än i den västra delen. Forskningsläget kan inte sammanfattas i en enkel formel. Variationerna mellan olika regioner var betydande.[4]

De som kunde skriva förblev länge få. Enligt en uppgift från 1830-talet var andelen skrivkunniga bland männen i Finland så låg som fem procent, vilket kan jämföras med förhållandena i Norge där skrivkunnigheten vid den här tiden var mer utbredd men ändå under 20 procent bland den vuxna befolkningen.[5] En beaktansvärd omständighet är att den som kunde stava sig igenom en svensk katekes eller läsa i sin finska psalmbok inte hade lärt sig att läsa handskriven text, en färdighet som hade stor betydelse i en politisk interaktion.[6]

Det har gjorts gällande att allmogen på Island inte lärde sig läsa i första hand med hjälp av tryckta texter utan genom att i en lång och vital tradition ta del av handskrifter, något som i så fall skulle göra förhållandena här på ett intressant sätt annorlunda. Därmed skulle nämligen steget från att vara läskunnig till att lära sig skriva ha varit ovanligt kort bland isländska bönder, vilket skulle betyda att behovet av en läskunnighetskampanj från den lutherska kyrkans sida inte var lika stort som i exempelvis Sverige. Den forskning som gjorts om folklig läskunnighet på Island stöder dock inte den uppfattningen: på Islands bestod läskunnigheten, liksom i andra protestantiska länder, i första hand av förmågan att läsa tryckt religiös litteratur.[7]

Åbo 2012, s. 329–349; Nils Erik Villstrand, ”Konstnären i möte med stadsskrivaren i 1800-talets Rom. En studie av förmedlare mellan muntligt och skriftligt utgående från två konstverk”, *Tahiti* 04/2016, <http:/tahiti.fi/kirjoittaja/nils-erik-villstrand/>; Daniel Lindmark, ”Magisk materialitet och transnationell läserfarenhet. Historiografiska perspektiv på skriftkulturens utveckling”, *Thule. Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok* 2107, red. Roger Jakobsson, Umeå 2017, s. 115–136.

4 Nils Erik Villstrand, ”Bokstäver, bönder och politik. Muntligt och skriftligt i 1700-talets politiska kultur”, *Att komma till tals. Nedslag i den nordiska historiens vardagslunk och konflikter*, red. Peter Danielsson, Håkan Nordmark & Jan Samuelson, Växjö 1999, s. 90; Ville Vauhkonen, *Kohti kirjan oppia. Vanhan Suomen talonpoikien kirjallistuminen Ruotsin kuningaskunnassa ja Venäjän keisarikunnan lutherilaisuuden risteymässä 1721–1811*, Helsinki 2016.

5 Jostein Fet, *Skrivande bønder. Skriftkultur på Nord-Vestlandet 1600–1850*, Oslo 2003, s. 22–24.

6 Villstrand, ”Bokstäver, bönder och politik”, s. 90, 96.

7 Árni Daníel Júlíusson, *Bønder i pestens tid. Landbrug, godsdrift og social konflikt i senmiddelalderens islandske bondesamfund*, København 1995, s. 246–247, 372–373; http://skemman.is/stream/get/1946/23668/54091/1/bonder_i_pestens_tid.pdf, läst_18.2. 2017; Ingrid Markussen,”The development of writing ability in the Nordic countries in the eighteenth and nineteenth Centuries”, *Scandinavian Journal of History* , vol. 15, 1990, s. 54–55; Loftur Guttormsson, ”Udviklingen af læse- og skrivefærdighed i Norden 1650–1850”, *Att läsa och att skriva. Två vågor av vardagligt skriftbruk i Norden 1800–2000*, red. Ann-Catrine Edlund, Umeå 2012, s. 23–25; e-postbrev till författarna från professor Már Jónsson, Islands universitet, 5.6.2017.

En jämförelse mellan förutsättningarna för finskan och isländskan som ett utvecklat skrift- och förvaltningsspråk pekar på betydande skillnader i utgångsläge, process och resultat under förmodern tid. Den finskspråkiga allmogen bodde geografiskt utspritt och de dialektala skillnaderna mellan olika regioner var så stora att en översättning som gjordes inom ett dialektområde inte alltid fungerade som fullgod kommunikation inom ett annat. Allmogespråket i väst skiljde sig från det som bönderna talade i de östliga delarna av Finland lika mycket som modern franska skiljer sig från italienska.[8]

På Island var den dialektala variationen däremot liten.[9] Förutsättningarna för ett isländskt skriftspråk med många domäner, bland dem isländskan i en funktion som förvaltningsspråk, bör ha varit helt andra än i Finland.

En ytterst relevant fråga är vad det innebar att någon kunde läsa eller skriva. Forskningen har övertygande pekat på behovet av att skilja mellan olika läs- och skrivkunnigheter: en religiös som ett resultat av kyrkliga läskampanjer, en ekonomisk i en mer kommersialiserad värld, en politisk och en kulturell som utövades på sina specifika villkor. Så förändrades exempelvis den isländska ekonomin inte på 1700-talet på ett sätt som skulle ha krävt att bönderna utvecklade en mer avancerad ekonomisk skrivkunnighet. Men vilka var förhållandena inom den politiska sfären – kan vi där se spår av en växande skriftlighet? Och vilka var det i så fall som höll i pennan?

Island ingick på 1700-talet i den typ av statsbildningar som med Harald Gustafssons begrepp har betecknats som konglomeratstater.[10] Sådana hölls samman av härskaren och deras befolkning hade olika språk, religion och kultur. Frågan är hur härskaren kunde styra över den mångfald som karaktäriserade till exempel den danska statsbildningen. Hur gick den vertikala kommunikationen mellan överhet och undersåtar som representerade olika språk och kulturer till? Hur fick den danska regentens undersåtar på Island veta vilka krav regenten ställde på dem, och hur blev centralmakten i Köpenhamn informerad om de förhållanden som de isländska undersåtarna långt borta på en ö i Atlanten levde under?

Kommissioner var en möjlighet för centralmakten att informera sig om (miss) förhållanden i någon del av riket. Åren 1770–1771 reste Landkommissionen runt på Island för att ta emot förslag av såväl ämbetsmän som allmoge om hur förhållan-

8 Nils Erik Villstrand, ”Skriftlighet med förhinder. Den svenska statsmaktens kungörelser i finskspråkiga församlingar under 1700-talet”, *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*, red. Max Engman & Nils Erik Villstrand, Helsingfors & Stockholm 2008, s. 320–322, 352–358.

9 Kristján Árnason, ”Island – landet uden dialekter?”, http://eplads.norden.org/nordenssprak/kap5/5e.asp. Läst 18.2.2017.

10 Harald Gustafsson,”The Conglomerate State. A Perspective on State Formation in Early Modern Europe”, *Scandinavian Journal of History* vol 23, 1998, s. 189–213.

dena på Island skulle kunna förbättras.[11] Kunskapen om kommissionens förhistoria är mycket begränsad, men den var en del av den utveckling som kännetecknades av att kungen ville få detaljerade upplysningar om förhållandena i sina länder som grund för en kameralistisk politik som under Johann Friedrich Struensees korta period vid makten (1770–1772) blev omsatt till praktik i Danmark. Redan tidigare hade flera kommissioner sänts till Island för att samla in information om förhållandena där.[12]

Landkommissionens tre medlemmar och en sekreterare hade erfarenhet av ekonomi och förvaltning och rekryterades av allt att döma på grundval av sina kvalifikationer.[13] Bland kvalifikationerna bör också inbegripas språkkunskaperna: två av medlemmarna behärskade både isländska och danska.

Vi kommer i det följande att använda oss av det material som finns bevarat efter Landkommissionen för att kasta ljus dels över hur kommunikationen fungerade mellan överhet och undersåtar före kommissionen, dels över relationen mellan kommissionen i arbete och allmogen på Island.

Kungörandet av förordningar – Finland och Island i jämförelse

I det svenska riket med riksdelen Finland stod regenten inför samma kommunikationsproblem som den danska kungen i förhållande till islänningarna. Den svenska kronans begränsade förvaltningsapparat gjorde det nödvändigt att utnyttja kyrkans långt mer välförgrenade organisation och ålägga sockenprästerna att läsa upp den världsliga överhetens kungörelser från predikstolen. Processen var effektiv: inom ett par veckor, högst en månad, var undersåtarna informerade om innehållet i nya skriftliga bestämmelser.[14]

En stor del av de kungliga förordningarna sändes också till finskspråkiga församlingar i svensk språkdräkt. Prästerna klagade högljutt över hur krävande deras dubbla förmedlande uppgift – från skriftligt till muntligt och från svenska till finska – var för dem. Som en studie av kungörandet i den östra riksdelen visat betydde dock inte

11 Landkommissionens arkiv publiceras i sin helhet i sex band av Islands Nationalarkiv i samarbete med Islands Historiske Forening och danska Rigsarkivet.

12 Harald Gustafsson, ”Upplysning, kameralism och förvaltning – en aspekt på det danska styret av Island på 1700-talet”, *1700-talsstuder tillägnade Birgitta Ericsson*, red. Maud Molander, Stockholm 1985, s. 65–84; Leon Jespersen, ”Landkommissionen 1770–1771. Baggrund og formål”, *Den islandske Landkommission* (ILK), bd. III, red. Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir & Hrefna Róbertsdóttir (under utgivning).

13 Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir, ”Landkommissionen 1770–1771 og dens arbejde”, *ILK* I, s. 98.

14 Villstrand, ”Skriftlighet med förhinder”, s. 322–329.

det faktum att en stor del av kungörelserna aldrig översattes och trycktes upp på finska att den finskspråkiga allmogen skulle ha befunnit sig i en anmärkningsvärt sämre position än svenskspråkiga bönder.[15]

De regionala skillnaderna inom den talade finskan var stora. Prästerna i Finland rekryterades i huvudsak regionalt och behärskade den finska som var gångbar inom det område där de var verksamma. Just därför var de att föredra som förmedlare av överhetens förordningar, jämfört med att förordningarna översattes och trycktes upp på finska. Prästerna kunde utgå från en förordning som distribuerades till socknen från Stockholm i en tryckt svensk version och från predikstolen förmedla den på områdets dialekt.

I den danska kungens land Island gick allt till på ett annat sätt. Island var inte lika integrerat i det danska riket som riksdelen Finland var i det svenska. Prästerna var islänningar och i många fall var deras kunskaper i danska i huvudsak av receptiv karaktär. De kunde därför inte på samma sätt som prästerna i Finland översätta kungliga kungörelser.

Centralmaktens kungörelser, bland dem lagar och förordningar, infördes på Island i alltingets protokoll. Varje år gjordes ett utdrag av alltingets protokoll som sedan lästes upp av sysslomännen på mantalstingen, ofta på danska. Till skillnad från i Finland kunde det således ta lång tid innan kungliga kungörelser lästes upp, såvida inte sysslomannen sammankallade tinget för att kungöra nya påbud. Med början år 1696 distribuerades 70 tryckta exemplar av utdragen ur alltingets protokoll.[16] För 1500- och 1600-talets del har skillnader mellan förordningar i original och alltingsbokens referat kunnat påvisats. Såvida skillnader förekom även på 1700-talet gavs den skriftliga informationen i två inte alltid nödvändigtvis likalydande versioner varav den ena låg till grund för en muntlig förmedling.[17]

De många skrivelser som Landkommissionen mottog ger en god inblick i hur mötet mellan förordningar i dansk språkdräkt och en befolkning som talade isländska utformade sig. Landkommissionens verksamhet 1770–1771 kastar ljus över kommunikationen både ovanifrån och ned och i den motsatta riktningen.

Om finskspråkiga bönder inte alltid förstod vad som kungjordes för dem på deras eget språk var problemet desto större på Island. I flera brev till Landkommissionen klagas det över att lagar lästes upp på danska. I ett brev nämndes det att sysselmännen mumlade fram lagarna på danska. Problemet var dock inte uttalet utan den bristande språkkunskapen, i många tingsocknar fanns det ingen bland åhörarna som

15 Ibid., s. 315–360.

16 Harald Gustafsson, *Mellan kung och allmoge. Ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island*, Stockholm 1985, s. 60.

17 *Kongelige Allernaadigste Forordninger og aabne Breve som til Island ere udgivne*, bd. 2, Rapsoe (Hrappsey) 1778 ”Fortale”.

förstod danska.[18] Flera av dem som skrev till kommissionen framhöll som sin ståndpunkt om språkmötet mellan danskan och isländskan att undersåtarna förväntades efterleva lagar som de inte visste vad de föreskrev.[19] Fem bönder på Seltjarnarnes begärde att lagarna skulle kungöras på ett sådant sätt att allmogen förstod dem, det vill säga på isländska.[20] Liknande tankar hade också reppstyrarna i Langidalur som önskade att brev som berörde dem skrevs på isländska så att de inte behövde gissa sig till innehållet.[21] Omvänt föreslog rektorn på Skálholt att islänningarna skulle lära sig danska eftersom de stod under danskt styre och ” i communication med danske folk”.[22]

Oförståelsen hade flera orsaker. Vi kan inte bortse från att den kunde vara spelad från böndernas sida, men att de språkliga förhållandena, det vill säga att åhörarna inte kunde danska, att lagspråk kan vara svårt att ta till sig och att den muntliga förmedlingen var oändamålsenlig gjorde sitt till för att försämra förståelsen. Till detta ska läggas att en del av förordningarna enligt brevskrivarna överhuvudtaget inte blev kungjorda.[23] Det här omständighetarna föranledde krav på att lagar och förordningar översattes, trycktes och offentliggjordes.[24] Skillnaden mellan tryckt text i dansk och isländsk språkdräkt var mindre än mellan svensk och finsk text och förvirringen berodde också på ett heterogent rättsunderlag.[25] Bönder och reppstyrare i Fljót formulerade detta mycket tydligt i sitt brev när de framhöll att domstolarna dömde dels efter norsk lag, som få ägde och förstod, dels efter isländsk lag (Jónsbók). Nya lagar måste förmedlas i isländsk språkdräkt och i tryckt form, menade de.[26] Flera tidigare försök att skapa en samlad lagkorpus för Island talar för att klagomålen över förvirrande rättsförhållanden var befogade. Ett annat problem inom rättsvården kunde vara bristande läskunnighet, något som vi stöter på vid utnämningen av bisittare.[27]

Språket var en sak, kommunikationskanalen en annan. Medan det i många skrivelser till Landkommissionen klagades över sysselmännens uppläsningar av kungliga kungörelser på tingen nämnde reppstyrarna i Kjósarrep att kungliga förordningar på danska lästes upp både vid tingen och i kyrkorna. [28] Att kungörandet i

18 *ILK* I, s. 279–279; jfr s. 303, 380, 418.
19 Se t.ex. ibid., s. 503.
20 Ibid. s. 208.
21 Ibid. s. 401.
22 *ILK* III, s. 126.
23 *ILK* I, s. 380.
24 Ibid., s. 539.
25 Ibid., s. 517, 519.
26 Ibid. s. 517, jfr s. 574.
27 *ILK* III (under utgivning).
28 *ILK* I, s. 311.

kyrkorna inte verkar ha varit det vanliga framgår av en annan skrivelse, som krävde att kungliga förordningar i fortsättningen skulle sändas till prästen och inte till sysslomannen, med motiveringen att prästerna motsatte sig att sysslomännen förtryckte allmogen.[29] En annan skrivelse till kommissionen innehöll önskemålet att kungliga förordningar skulle sändas till reppstyrarna och inte till sysslomännen.[30] Här får vi en inblick i de spänningar i lokalsamhället som förmedlingen av information från överheten gav upphov till.

Också tidigare kunde det förekomma att förordningar kungjordes från predikstolen.[31] Så var det med tre stadgor från den 27 maj 1746, gällande hembesök, skriftermål och hospital. De skulle först tryckas på danska och sedan översättas till isländska och tryckas på Holum boktryckeri. Samtliga blev offentliggjorda på prästmötet i Skálholt stift och översättningen bekräftades av biskopen. Kungen kontaktade bland annat amtmän och biskopar och bad dem sända stadgorna till prästerna i de bägge isländska stiften för att de skulle bli ”paa sædvanlig Maade publicerede”, det vill säga läsas upp från predikstolarna den tid på året då antalet kyrkobesökare var som störst. De två förstnämnda stadgorna skulle därtill sändas till alla ting för att kungöras även där.

Den 3 juni 1746 omnämns det att en förordning om hustukt årligen skulle offentliggöras vid över- och underrätter, medan en förordning om äktenskapsförhållanden skulle kungöras både vid tingen och från predikstolarna. Bägge skulle tryckas på isländska ”til des bedre Forstaaelse af menige Mand”.[32] Regeringen i Köpenhamn var således helt införstådd med villkoren för hur budskap ovanifrån kunde förmedlas så effektivt som möjligt. Och skulle det ske via prästerna var det i isländsk språkdräkt.

Undersåtarnas reaktioner på kommunikationen uppifrån och ned innehåller också upplysningar om deras uppfattning om sina möjligheter att komma till tals inför överheten. Kungens ombudsman Einar Magnússon liknade situationen 1770 då undersåtarna fritt fick vända sig till Landkommissionen vid ett läkarbesök där patienten talar helt öppet.[33] Reppstyrarna och bönderna i Fljót skrev i sitt ovannämnda brev att de tidigare inte hade vågat framföra klagomål.[34] Landkommissionen erbjöd således nya kommunikationskanaler såväl ovanifrån som underifrån.

29 Ibid., s. 279, 380, 543.

30 *ILK* II, s. 81.

31 Det följande bygger på *Lovsamling for Island* II, red. Oddgeir Stephensen & Jón Sigurðsson. København 1853, s. 566–567, 589–594.

32 *Lovsamling* II, s. 622–623.

33 *ILK* I, s. 343.

34 Ibid., s. 519.

Suppliker i Norden

Den tidigmoderna statsbyggnadsprocessen skapade ett ökat och ömsesidigt upplevt behov av interaktion mellan undersåtar och överhet. I det svenska riket fanns tre viktiga formaliserade kanaler: riksdagen, häradstingen och supplikerna. I och med riksdagsordningen 1723 skapades en ny kanal för supplikanter. Det blev möjligt för undersåtar som hade något att anföra mot en kronans ämbetsman eller ville få ett ärende prövat som inte kunde avgöras i någon annan instans att vända sig till riksdagen. Möjligheten att lämna in en besvärsskrift till antingen landshövdingen eller centralförvaltningen och Kungl. Maj:t kvarstod.[35]

Jämfört med detta förfogade undersåtarna i den dansk-norska monarkin över en mer begränsad uppsättning formaliserade kanaler för att göra sin röst hörd.[36] Här var proceduren, som var likartad i kungens olika länder, den att personen som ville närma sig överheten i ett ärende skrev – eller bad någon annan att skriva – en supplik, som vid behov översattes till danska, till centraladministrationen eller kungen. Suppliken skulle vara skriven på stämplat papper och också den som skrivit den (koncepisten) skulle underteckna den. Det var inte tillåtet för vem som helst att ta på sig rollen som skrivare.[37]

Supplikerna gav centralregeringen väsentlig information, genererade legitimitet och utgjorde en säkerhetsventil, samtidigt som de också medförde problem och risker. Regeringen var på grund av risken för ”sammenrotning” skeptisk mot suppliker från större grupper och också mot koncepister, bland dem ”vinkelskrivare” som självviskt kunde skärpa kritiken i skrivelser, göra dem onödigt långa etc.[38] Det var därför den som förde pennan för någon annans räkning skulle underteckna en supplik och kunna hållas straffrättsligt ansvarig.[39] Ett annat centralt mål med det detaljerade regelverk som tog form kring supplikerna var att begränsa antalet så att förvaltningen inte överbelastades.[40]

En supplik sändes in via amtmannen, som tecknade sitt namn på den och därmed hade en central funktion som grindväktare.[41] Undantaget från den regeln var klago-

35 Martin Almbjär, *The voice of the people? Supplications submitted to the Swedish Diet in the Age of Liberty, 1719–1772*, Umeå 2016.

36 Jfr forskningsöversikten i Michael Bregnsbo, *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet*, København 1997, s. 25–37.

37 *Lovsamling* I, s. 710f (20.2.1717); jfr Bregnsbo, s. 41–50.

38 Steinar Supphellen, ”Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet”, (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 57, 1978, s. 151–186.

39 *Lovsamling* I, s. 711 (20.2. 1717).

40 Anordning 20.2.1717 och plakat 20.2.1717, *Lovsamling* I, s. 704–718 innehåller en rad bestämmelser om vad man kan och inte kan ansöka om.

41 Gällande undertecknandet, se reskript 15.8.1718, *Lovsamling* I, s. 743–744.

mål över ämbetsmän, suppliker med sådant innehåll kunde enligt ett beslut 1753 sändas direkt från Island till Köpenhamn i förseglat kuvert. Det här undantaget var resultatet av ett klagomål som hade lagts fram av en Jón Paulsen Bergmann: han påpekade att han och andra bönder på Island "ei selv kunde skrive eller stile i det danske Sprog, og altsaa dertil maa udbede sig Hjælp hos deres Övrighedspersoner og Sysselmænd, som haver sin Vanskelighed, naar det angaar kongelige Embedspersoners Forretninger". [42] Här nämns således potentiella tvåspråkiga pennförare på Island.

Harald Gustafsson har visat att endast 1,2 procent av supplikerna inom den danska monarkin kom från Island medan befolkningen på ön utgjorde tre procent. Den danska kungen var därför höggradigt beroende av inrapportering från ämbetsmännen. Det låga antalet suppliker kan kanske förklaras av att kontakten mellan Island och regeringen i Köpenhamn var så begränsad, något som i sin tur bland annat berodde på de lokala ämbetsmännens roll som förmedlare och kontrollanter av supplikerna, de var som Gustafsson konstaterat en kanal inuti systemet.[43] Att ämbetsmännen upplevdes vara en hämmande kontrollinstans framgår också av de redan nämnda breven till Landkommissionen, där man framhöll att man nu till skillnad från förr fritt kunde yttra sig. Språkliga svårigheter kan knappast ha legat bakom det låga antalet suppliker: det var möjligt att få en supplik översatt till danska och klagomål gällande ämbetsmännen kunde sändas in på isländska.

Landkommissionen på Island 1770–1771

Innan Landkommissionen anlände till Island utsändes den 15 maj 1770 en förordning som meddelade att syftet med den var att samla in information. Alla uppmanades att samarbeta och lämna in sina synpunkter.[44] Överheten gjorde således mycket för att få respons från så stor del av befolkningen som möjligt. Lyckades man med det?

Förordningen publicerades både på danska och isländska, offentliggjordes via flera olika kanaler och kommissionen vände sig till både ämbetsmän och gemene man.[45] Förordningen trycktes i inte mindre än 2 600 exemplar på isländska och 24 på danska som skulle distribueras till bland annat präster. Den skulle inte endast

42 Reskript til Stiftsbefalingsmand Rantzau ang. Suppliquer fra den islandske Almue, 6.4. 1753, *Lovsamling* II, s. 164–165.

43 Harald Gustafsson, "Islands administration på 1700-talet", *Administrasjon i Norden på 1700-tallet*, red. Yrjö Blomstedt m.fl, Oslo, Bergen, Stavanger & Tromsø 1985, s. 168–170.

44 Förordningen är tryckt i *ILK* I, s. 167–168.

45 När Árni Magnusson och Páll Vídalín 1702–1712 samlade in upplysningar på Island vände de sig också till allmogen; Jfr Már Jónsson, *Arnas Magnæus Philologus (1663–1730)*, Odense 2012, kapitel 6.

kungöras vid tingen: i en cirkulärskrivelse till prästerna den 30 juli 1770 ombads de att läsa upp den från predikstolen, helst när så många som möjligt av församlingsborna var samlade.[46]

Något senare erhöll kommissionen en instruktion som mer detaljerat formulerade frågor som de skulle ställa till ämbetsmännen ute i landet.[47] I praktiken använde kommissionen instruktionen för att målinriktat sända promemorior med utvalda frågor till de ämbetsmän som ansågs vara relevanta i sammanhanget. Ämbetsmännen var inte mer bundna av frågorna än att de i likhet med allmogen kunde yttra sig om vad de ville.

Landkommissionen 1770–1771 var nyskapande. I och med dess arbete skapades helt andra möjligheter än förr till en dialog mellan överhet och undersåtar, vilka nu kunde sända in sina synpunkter förbi de lokala ämbetsmännen direkt till kommissionen, antingen på danska eller på isländska. Det insända materialet är anmärkningsvärt eftersom det innehåller brev också från bönder, samtidigt som det geografiskt, socioekonomiskt och ämbetsmässigt uppvisar vissa skevheter. Några av de brev som Landkommissionen tog emot var skrivna på stämplat papper, vilket inte var ett krav. Det verkar inte heller som om kravet på att koncepister måste identifiera sig och signera brevet tillämpades, så huruvida bönderna egenhändigt skrev sina brev till kommissionen eller fick hjälp har vi försökt utröna på annat sätt.

Landkommissionen reste runt för att samla in information och synpunkter i skrivelser från olika grupper i samhället om hur olika problem skulle lösas. Det sättet att arbeta hade konsekvenser för inflödet av information och arkivbildningen. När det gäller den geografiska spridningen tog kommissionen emot många skrivelser från de delar av Island som den besökte,[48] och många från ämbetsmän som den ju särskilt hade vänt sig till. Socioekonomiskt var de välbärgade bönderna överrepresenterade. När breven hade mottagits översatte kommissionens sekreterare Eyjólfur Jónsson omgående omkring hälften av de inlagor som var skrivna på isländska för att anpassa dem till villkoren för en danskspråkig överhet. [49]

Språkligt avtecknar sig ett mönster.[50] Eftersom språkvalet var fritt valde brevskrivarna säkert det språk som de bäst behärskade, och den språkliga fördelningen av breven till kommissionen avspeglar var gränsen gick mellan en danskspråkig överhet

46 Tryckt i *ILK* II, s. 113–116; Gustafsson, *Mellan kung och allmoge*, s. 114 diskuterar i vilken omfattning förordningen blev uppläst och har funnit ett exempel på att den blev det och ett på att det inte skedde.

47 Tryckt i *Lovsamling* III, s. 666–677.

48 Gustafsson, *Mellan kung och allmoge*, s. 118.

49 Jóhanna Gudmundsdóttir,"Landkommissionens arkiv, brevskriverne, hjemsted og sociale status", *ILK* I, s. 148.

50 I det följande utnyttjas de brev som finns på nätet, se www.Landsnefndin.is.

och en befolkning som talade isländska. De högre ämbetsmännen (biskopar, amtmän, landsfogdar och lagmän) skrev på danska, vilket också lägre ämbetsmän, såsom sysselmän, landsläkare och rektorn på Skálholt gjorde. Bönderna, inklusive reppstyrarna, och två tredjedelar av prästerna, skrev på isländska.[51] Endast var fjärde av landets präster lämnade dock in en skrivelse till kommissionen.

Det var en sak att ta del av förordningen om kommissionen på antingen isländska eller danska och kunna välja språk då man skrev till kommissionen och någonting helt annat att kunna skriva. Villkoren för skriftligheten varierade från en domän till en annan. En del av de skrivkunniga kunde rimligtvis författa ett vanligt brev men frågan är om de kunde formulera sig så mönstergillt till en regeringskommission att de blev tagna på allvar. ”Mönstergillt” förutsatte bland annat att de behärskade titulatur och stilnivå så att de tilltalade medlemmarna i kommissionen med tillbörlig artighet och respekt.

Den lilla gruppen isländska ämbetsmän skrev själva var för sig flera och ibland omfångsrika brev på danska med ett innehåll som ofta tog upp en speciell tematik och var av regional eller mer generell karaktär. Bönderna, inklusive reppstyrarna, skrev på isländska.[52] De sände oftast in en enda skrivelse, som gärna gällde lokala förhållanden och var undertecknad av ett flertal personer: sammanlagt 74 brev från allmogen är undertecknade av 553 personer. Det aktualiserar frågan vem som har fört pennan.

Att avgöra vem som har fört pennan är en krävande uppgift. En del generella drag utgör indicier för huruvida den som skrivit är professionell och har en övad hand eller är ovan vid att författa skriftliga inlagor. Följande drag, som inbefattar både form och innehåll, kan indikera att en van skrivare har anlitats: korrekt och utförlig titulatur, kalligrafi, konstfärdigt utformade begynnelsebokstäver, konsekvent skrivna och lättlästa bokstäver, raka rader, systematisk punktvis upplagd disposition, hänvisningar till litteratur, ordförråd (till exempel främmande ord), spärrning för att markera ord, dekorativ utsmyckning samt underskrifter med en annan skrivstil och annat bläck än i brödtexten.[53]

51 De flesta av prästerna hade begränsade kunskaper i danska, primärt var de av receptiv karaktär. Auður Hauksdóttir, ”Danske minder i Island. Om mødet mellem dansk og islandsk kultur”, *Danske Studier*, 2011, s. 5–50, nämner danskan som elitkultur.

52 Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir, ”Landkommissionens arkiv”, ILK I, 141, 151.

53 För ett motsvarande arbetssätt, se Nils Erik Villstrand, ”Memorialets makt. Bonderiksdagsmän i det frihetstida Sverige som aktörer i en förskriftligad politisk kultur”, *Historisk Tidskrift* 134:2, 2014, s. 191–224.

Tre exempel från Hunavatnssyssel får illustrera svårigheterna med att avgöra vem som har fört pennan.[54] Bland breven från den här sysslan finns ett som är skrivet på isländska av Einar Magnusson, kungens ombudsman, tingsvittne och före detta reppstyrare. Brevet uppvisar en utförlig titulatur (”Veleðlea og Velbyrðuge”), kalligrafi, enhetlig skrift och dekorativ utsmyckning nederst på första sidan, men har en annan underskrift. Från samma syssla påträffar vi ett brev från reppstyrare och bönder i Vatnsdalur som klagar över sina ringa villkor. Brevet börjar utan titulaturer. Flera personer har turats om att skriva brevet – med skrift av varierande utseende som resultat – och underskrifterna är gjorda med samma typ av bläck som brödtexten. Här har bönderna själva hållit i pennan. Det tredje exemplet är det brev som reppstyrarna Ólafur Jónsson och Bjarni Gudbrandsson skrev om Islands skada och upprättelse (”Íslands skaði og viðrétting”). Brevet saknar titulatur, men den första sidan är präglad av kalligrafi och texten är uppställd i två kolumner och uppdelad på 22 punkter: den vänstra kolumnen behandlar Islands skada och den högra dess upprättelse. Texten är professionellt uppställd. Hänvisningar till bibelord och bruket av den grekiska bokstaven Ψ (psi) för ordet ”psalm” ger texten en kyrklig prägel. Texten avslutas med uppmaningen ”Dæmið rétta dóma” (Döm rätta domar). Om en person ur det andliga ståndet har medverkat då skriften kom till, vilket allt tyder på, är det ett exempel på att en skrivare också kunde ha inflytande över innehållet.

Att ämbetsmän och prelater i ledande ställning själva höll i pennan är inget som förvånar, medan frågan vem som formade orden i böndernas skrivelser är mer intressant. Sammanlagt 553 bönder stod bakom 74 brev, något som berodde på att kollektivt handlande bönder hade identiska önske- och klagomål men också på att många av dem inte var skrivkunniga eller åtminstone inte var kapabla att författa formella skrivelser, som framgick av Jón Paulsen Bergmanns klagomål 1753. Som Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir har påpekat verkar reppstyrarna ofta ha spelat en framträdande roll då breven till Landkommsssionen tog form och lämnades in.[55] Reppstyrarna rekryterades inom en mer välbärgad grupp av bönder och bör ha varit naturliga ledargestalter och sammanställare av skrivelser till Landkommissionen i lokalsamhället, låt vara att det går att ana sig till vissa spänningar mellan dem och andra bönder. I likhet med högre ämbetsmän, sysslomän och präster skrev många reppstyrare också enskilt till kommissionen. Det finns 23 brev från reppstyrare i Landkommissionens material. De här breven som uteslutande hade reppstyrare som upphovsmän förefaller till största delen vara egenhändigt skrivna och är inte särskilt professionellt sammanställda.

54 För det följande hänvisas till breven, som finns tillgängliga på www.Landsnefndin.is. Breven är här uppdelade i kategorier efter avsändarnas sociala status. Det är därtill möjligt att göra sökningar på avsändarnamn.

55 Guðmundsdóttir, *Landkommissionens arkiv*, s. 152–153.

Sammanlagt 27 av breven till Landkommissionen är från reppstyrare och bönder, men endast nio uteslutande från bönder, tre från bönder och *hjáleigumenn* tillsammans[56] och fem uteslutande från *hjáleigumenn*. Endast ett fåtal bönder sände in brev ensamma eller parvis. Att de gjorde det kan ha berott på att de hade egna krav som inte togs upp i kollektiva skrivelser, eller på att de klarade av att själva formulera och skriva ett brev till kommissionen. Av de nio brev som bönder lämnade in enskilt eller parvis verkar de flesta ha kommit från inte helt vanliga bönder. Sju av de här breven kan vara egenhändigt skrivna.[57] Ett av de icke egenhändiga breven innehåller kritik mot repstyrare och sysslomän, så frågan är vem brevskrivarna kan ha fått hjälp av.[58] Av de tre breven från bönder och *hjáleigumen* tycks ett vara skrivet av ombud.[59]

Slutord

Överhetens kommunikation riktad till allmogen på Island effektiviserades under 1700-talet och uppvisade större likheter med den svenska kungörelseinstitutionen i slutet av seklet än i början. Samtidigt verkar bönderna i Finland ha haft säkrare tillgång till information om överhetliga påbud på sitt eget språk än allmogen på Island tack vare att prästerna i Finland var tvåspråkiga i en helt annan utsträckning än de isländska. Bönderna på Island gavs under seklet utökade möjligheter att vända sig till överheten på sitt eget språk. En iögonfallande skillnad mellan Island och Finland var att finska bönder saknade möjlighet att vända sig till sin överhet i skrift på sitt eget språk, svenskan var också genomgående protokollspråk och myndighetsbeslut i ett ärende gavs på svenska.[60]

Vår undersökning av de skrivelser som inkom till Landkommissionen bygger på klassisk indicieargumentering och kan inte utmynna i någonting mer än insikten att en del bönder verkar ha anlitat ombud för att sammanställa en skrift som levde upp till de krav på formfulländning som ställdes på inlagor till en myndighet. Också på Island tycks koncepister ha spelat en roll, ovisst hur stor. I Finland var behovet av förmedlare mellan muntligt och skriftligt större på grund av att överheten och undersåtarna använde sig av två olika språk.

Hur var tillgången på Island på personer som var kapabla att författa retoriskt

56 *Hjáleigumann* (danska *afbyggere*) innehadde ett stycke jord som var utbrutet ur en större egendom. Ett senare uttryck är ”parcellägare”.

57 www.Landsnefndin.is: under kategorien bönder, se litra Xx. N° 3, T. N° 2, Ee. N° 3, Oo. N° 3, Zz. N° 3, Zz. N° 7, Qq. N° 4.

58 Litra YY. N° 3.

59 Litra Pp.

60 Se Nils Erik Villstrand, *Riksdelen. Stormakt och riksprängning 1560*–1812, Helsingfors & Stockholm 2009, s. 180–189.

formfulländade inlagor till centralmakten? Vår undersökning visar att en del präster och reppstyrare tog på sig rollen som skrivare, men kunskapen om personer som kunde ställa upp som skrivare åt andra som var i behov av olika dokument är begränsad då det gäller Island. Enligt Loftur Guttormsson var de vanligt förekommande på 1800-talets Island[61] och ingenting talar för att de då var ett nytt inslag i samhällslivet. Den som inte själv kunde läsa och skriva var alltså inte nödvändigtvis utesluten från en skriftbunden kultur. Det framstår i ljuset av det vi kunnat visa som angeläget att också beträffande Island aktualisera skillnaden mellan *possessiv* och *accessiv* läs- och skrivkunnighet: skillnaden mellan att äga en färdighet och att ha tillgång till den.[62] Den accessiva läs- och skrivkunnigheten har inte passerat helt onoterad men är underproblematiserad i internationell forskning.[63] Harald Gustafsson har gjort bedömningen att den ”förmodligen varit mycket utbredd” i det tidigmoderna umgänget mellan överhet och undersåtar på olika håll i Europa.[64]

”Nordens historia är tillräckligt mångfaldig för att avsevärt bredda vår förståelse av det förflutna”, skriver Harald Gustavsson i förordet till den tredje reviderade versionen av sin *Nordens historia* (2017). Han lyfter fram länder och regioner i Norden som tillräckligt lika för att jämförelser ska vara möjliga och omvänt som tillräckligt olika för att jämförelserna ska vara intressanta.[65] Vi har velat visa att också en jämförelse mellan Finland och Island – två områden som ofta uppfattas som avlägsna från varandra inte bara geografiskt – kan vara vetenskapligt fruktbar samtidigt som vårt arbete gett oss en nyttig påminnelse om hur svårt det av språkliga och andra skäl kan vara att etablera en dialog mellan nationella historiografier.

61 Guttormsson, ”Udviklingen af læse- og skrivefærdighed i Norden 1650–1850”, s. 33.

62 Villstrand, ”Bokstäver, bönder och politik”, s. 89–150.

63 Se Villstrand, ”Konstnären i möte med stadsskrivaren” och där anförd litteratur.

64 Harald Gustafsson, *Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen*, Göteborg & Stockholm 2010, s. 152–153.

65 Harald Gustavsson, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, Lund: Studentlitteratur 2017, s. 9, 13–14.

Litteraturlista

Almbjär, Martin, *The voice of the people? Supplications submitted to the Swedish Diet in the Age of Liberty, 1719–1772*, Umeå 2016

Árnason, Kristján, ”Island – landet uden dialekter?”, http://eplads.norden.org/nordenssprak/kap5/5e.asp, läst 18.2. 2017

Bregnsbo, Michael, *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet*, København 1997

Burke, Peter, *Folklig kultur i Europa 1500–1800*. Stockholm: Författarförlaget 1978

Den islandske Landkommission 1770–1771. Bd. I: Breve fra almuen, red. Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir & Hrefna Róbertsdóttir, Reykjavík 2016; bd. II: Breve fra præster, Reykjavík 2016; bd. III: Breve fra lavere embedsmænd (under utgivning)

Dørum, Knut, *Frå undersått til medborgar. Styreform og politisk kultur i Noreg 1660 til 1884*, Oslo 2016

Fet, Jostein, *Skrivande bønder. Skriftkultur på Nord-Vestlandet 1600–1850*, Oslo 2003

Guðmundsdóttir, Jóhanna Þ., ”Landkommissionen 1770–1771 og dens arbejde”, *ILK* I, s. 96–116

Guðmundsdóttir, Jóhanna Þ., ”Landkommissionens arkiv, brevskriverne, hjemsted og sociale status”, *ILK* I, s. 140–168

Gustafsson, Harald, ”Islands administration på 1700-talet”, *Administrasjon i Norden på 1700-talet* 3, red. Yrjö Blomstedt m.fl., Oslo, Bergen, Stavanger & Tromsø 1983

Gustafsson, Harald, ”Upplysning, kameralism och förvaltning – en aspekt på det danska styret av Island på 1700-talet”, *1700-talsstuder tillägnade Birgitta Ericsson* (Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History 34), red. Maud Molander, Stockholm 1985, s. 65–84

Gustafsson, Harald*, Mellan kung och allmoge. Ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island* (Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History 33), Stockholm 1985

Gustafsson, Harald,”The conglomerate state. A perspective on state formation in Early Modern Europe”, *Scandinavian Journal of History* vol. 23, 1998, s. 189–213

Gustafsson, Harald, *Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen*, Göteborg & Stockholm 2010

Gustafsson, Harald, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, Studentlitteratur, Lund 2017

Guttormsson, Loftur, ”Udviklingen af læse- og skrivefærdighed i Norden 1650–1850”, *Att läsa och att skriva. Två vågor av vardagligt skriftbruk i Norden 1800–2000*, red. Ann-Catrine Edlund, Umeå 2012, s. 19–37

Hufvudstadsbladet 26.1.2017

Hauksdóttir, Auður, ”Danske minder i Island. Om mødet mellem dansk og islandsk kultur”, *Danske Studier*, bd. 106, 2011, s. 5–50

ILK, se Den islandske Landkommission

Jespersen, Leon, ”Landkommissionen 1770–1771. Baggrund og formål”, *ILK* III, red. Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir & Hrefna Róbertsdóttir (under utgivning)

Jónsson, Már, *Arnas Magnæus Philologus (1663–1730)*, Odense 2012

Jónsson, Már, professor vid Islands universitet, e-postbrev till författarna 5.6.2017

Júlíusson, Árni Daníel, *Bønder i pestens tid. Landbrug, godsdrift och social konflikt i senmiddelalderens islandske bondesamfund*, København 1995 http://skemman.is/stream/get/1946/23668/54091/1/bonder_i_pestens_tid.pdf, läst 18.2. 2017

Jungar, Sune, ”När ryssarna lärde sig läsa. En historiografisk betraktelse”, *Svärdet, ordet och pennan. Kring människa, makt och rum i nordisk historia* (Skrifter utgivna av Historiska Samfundet i Åbo, XII), red. Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman,Historiska Samfundet i Åbo, Åbo 2012, s. 329–349

Kongelige Allernaadigste Forordninger og aabne Breve som til Island ere udgivne, bd. 2, Rapsoe (Hrappsey) 1778

Lindmark, Daniel, ”Magisk materialitet och transnationell läserfarenhet. Historiografiska perspektiv på skriftkulturens utveckling”, *Thule. Kungl. Skytteanska samfundets årsbok* 2017, red. Roger Jakobsson, Kungl. Skytteanska Samfundet, Umeå 2017, s. 115–136

Lovsamling for Island. I: 1096–1720, red. Oddgeir Stephensen & Jón Sigurðsson, København 1853; *II: 1721–1748*, København 1853; *III: 1749–1772*, København 1854

Lyons, Martin, *A History of Reading and Writing in the Western World*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2010

Markussen, Ingrid,”The development of writing ability in the Nordic countries in the eighteenth and nineteenth Centuries”, *Scandinavian Journal of History* vol. 15, 1990, s. 37–63

Supphellen, Steinar, ”Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet”, (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 57, 1978, s. 151–186

Vauhkonen, Ville, *Kohti kirjan oppia. Vanhan Suomen talonpoikien kirjallistuminen Ruotsin kuningaskunnassa ja Venäjän keisarikunnan lutherilaisuuden risteymässä 1721–1811*, Helsinki 2016

Villstrand, Nils Erik, ”Bokstäver, bönder och politik. Muntligt och skriftligt i 1700-talets politiska kultur”, *Att komma till tals. Nedslag i den nordiska historiens vardagslunk och konflikter*, red. Peter Danielsson & Håkan Nordmark & Jan Samuelson, Växjö 1999, s. 89–150

Villstrand, Nils Erik, ”Skriftlighet med förhinder. Den svenska statsmaktens kungörelser i finskspråkiga församlingar under 1700-talet”, *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*, red. Max Engman & Nils Erik Villstrand, Helsingfors & Stockholm 2008, s. 315–360

Villstrand, Nils Erik, *Riksdelen. Stormakt och riksprängning 1560–1812* (Finlands svenska historia 2), Svenska litteratursällskapet i Finland & Bokförlaget Atlantis, Helsingfors & Stockholm 2009

Villstrand, Nils Erik, ”Memorialets makt. Bonderiksdagsmän i det frihetstida Sverige som aktörer i en förskriftligad politisk kultur”, *Historisk Tidskrift* 134:2, 2014, s. 191–224

Villstrand, Nils Erik, ”Konstnären i möte med stadsskrivaren i 1800-talets Rom. En studie av förmedlare mellan muntligt och skriftligt utgående från två konstverk”, *Tahiti* 04/2016, http:/tahiti.fi/kirjoittaja/nils-erik-villstrand/

Vincent, David, *The Rise of Mass Literacy. Reading and Writing in Modern Europe*, Polity Press, Cambridge 2000

Webbadresser

www.Landsnefndin.is (dokumenter hos den islandske landkommission)

Den privatiserade välfärdsstaten

Extremer och medelvägar i den nordiska modellen

Mats Hallenberg

Den 8 november 2016 överlämnade Ilmar Reepalu, den svenska regeringens utredare, sin slutrapport *Ordning och reda i välfärden* till statsrådet Ardalan Shekarabi. Reepalus uppdrag var att undersöka begränsning av möjligheterna för privata utförare av välfärdstjänster att ta ut vinster i sin verksamhet.[1] Reepalus förslag, att införa ett vinsttak på sju procent, möttes omgående av skarp kritik. Företrädare för de borgerliga partierna kallade förslaget för ett hot mot valfriheten och företagarna själva rasade.[2] Från vänsterhåll välkomnade man däremot utredningens slutsatser. Förslaget hade också stöd i tidigare opinionsmätningar som visade att en klar majoritet av väljarna – 57 procent av de tillfrågade – önskade begränsa vinsterna inom den skattefinansierade välfärden.[3]

Syftet med detta bidrag är att jämföra den svenska debatten om vinster i välfärden med diskussionen i andra nordiska länder, främst Danmark och Norge. Är frågan om välfärdens organisering en lika brännande fråga överallt? Har privatiseringen av välfärdstjänster gått längre i Sverige, eller finns det andra förklaringar till att de politiska konflikterna har varit särskilt intensiva just här? Den svenska debatten reser samtidigt frågan om hur vi ska betrakta den politiska utvecklingen i Norden under de senaste tjugo åren. I vad mån är begreppet ”den nordiska välfärdsstaten” fortfarande relevant?

Jag kan här inte ge några färdiga svar utan nöjer mig med att med hjälp av tillgänglig litteratur diskutera möjliga lösningar och peka ut riktningar för framtida forskning. Jag börjar med att diskutera vad privatiseringar är och hur de kan studeras ur ett his-

1 Sverige, Välfärdsutredningen, *Ordning och reda i välfärden: betänkande* (SOU 2016:78), Stockholm 2016.

2 Remissvar från Friskolornas riksförbund 8.2 2017, http://www.friskola.se/opinion/remissvar/ordning-och-reda-i-valfarden.

3 Sveriges Radio: *Dagens Eko*, 10.9 2016, kl 06.15.

toriskt perspektiv. Därefter ska jag utgå från aktuell forskningslitteratur för att teckna en samlad bild av de nordiska välfärdsstaternas utveckling. I uppsatsens sista del jämför jag situationen i Sverige med den i Norge och Danmark utifrån några av de statliga utredningar som presenterats under de senaste åren. Till sist ska jag argumentera för varför Sverige bör uppfattas som ett ”extremfall” i den nordiska kontexten.

Privatiseringar som historiskt problem

Privatisering av vad som ansetts vara gemensamma resurser är inte något nytt fenomen i världshistorien. Redan under den romerska republiken orsakade privata skatteindrivare – de så kallade publikanerna – stor upprördhet bland befolkningen. Under tidigmodern tid gav den rådande statsideologin fursten rätt att gripa in i så gott som alla delar av sina undersåtars liv, men i praktiken saknade härskarna resurser att själva organisera all verksamhet.[4] I Sverige ledde detta till att staten under större delen av 1700-talet arrenderade ut tulluppbörden till ett konsortium, den så kallade tullarrendesocieteten. I huvudstaden Stockholm var det under samma tid vanligt att gemensamma uppgifter som renhållning, gatubelysning och brandskydd bjöds ut på entreprenad. Sådana lösningar ledde dock till konflikter med skattebetalarna, som misstänkte att de privata aktörerna främst skodde sig själva på det allmännas bekostnad.[5]

I forskningsprojektet *Egenintresset kontra det allmänna bästa* har jag och Magnus Linnarsson studerat konflikter om allmännyttiga verksamheter från tidigt 1600-tal till sent 1900-tal. Den tes vi driver är att dessa inte bara är ett återkommande fenomen i historien, de har också bidragit till att artikulera föreställningar om det allmänna bästa och banat vägen för politisk förändring.[6] Här stöder vi oss på de engelska statsvetarna Janet Newman och John Clarke, som formulerat en teori om hur *publicness* – synen på det allmänna – har utvecklats. Newman och Clarke pekar ut tre huvudkomponenter i formeringen av publicness: den politiska gemenskapens sammansättning, organiseringen av allmännyttiga uppgifter samt den politiska of-

4 Margaret Levi, *Of Rule and Revenue*, Berkeley 1988; Harald Gustafsson, *Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen*, Göteborg 2010, s. 117–145.

5 Mats Hallenberg & Magnus Linnarsson, ”Privat och publikt i det förmoderna samhället. Konflikter om allmännyttan i frihetstidens Sverige”, *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830*, red. Leif Runefeldt & Oskar Sjöström, Lund 2014, s. 57–74.

6 Mats Hallenberg & Magnus Linnarsson, ”Vem tar bäst hand om det allmänna? Politiska konflikter om privata och offentliga utförare 1720–1860”, *Historisk tidskrift* (S) 136:1 (2016), s. 32–63; Mats Hallenberg & Magnus Linnarsson, ”The quest for publicness: Political conflict about the organisation of tramways and telecommunication in Sweden, c. 1900–1920”, *Scandinavian Economic History Review* 65:1 (2017).

fentlighet där olika värderingar får uttryckas.[7]

I linje med Newman och Clarke betraktar vi privatiseringar (liksom förstatliganden) som en politisk fråga. Detta hjälper oss också att precisera vad vi menar med privatisering, nämligen en process där utförandet av allmännyttiga uppgifter överlåts till privata aktörer. Det som i dagligt tal kallas privatisering kan innefatta olika åtgärder: avreglering, försäljning av offentliga tillgångar eller konkurrensutsättning genom entreprenad.[8] Men det är framförallt förändringar i utförarledet som varit konfliktdrivande. För undersåtar och medborgare har det varit av största betydelse *vem* som ska utföra allmännyttiga tjänster och till vilket pris.

Den historiska utvecklingen kan delas in i tre faser. Den första fasen (ca 1500–1800) karakteriserades av svaga statsledningar som agerade pragmatiskt och lejde ut allehanda uppgifter på privata händer. Under 1700-talets lopp kom gränsen mellan offentligt och privat att få skarpare konturer. Liberala tankar satte gränser för statens rätt att ingripa i undersåtarnas liv. Samtidigt definierades de verksamheter som staten skulle sköta tydligare. I den svenska regeringsformen från 1809 stadgades till exempel att inga statliga inkomster fick arrenderas ut till enskilda.[9] Under den andra fasen från 1800-talets mitt skapade den tekniska utvecklingen möjligheter för staterna att investera i infrastruktur som kanaler, järnvägar och energisystem.[10] På den kommunala nivån agerade städernas styrande för att få fram bättre bostäder och billiga transporter till den växande befolkningen.[11] Expansionen fortsatte under 1900-talet då offentliga utförare blev allt mer dominerande inom utbildning, sjukvård, barn- och äldreomsorg. Den tredje fasen inleddes med 1970-talets ekonomiska kris och fann bränsle i en allt fränare (ny)liberal kritik mot byråkratisering och statliga ingrepp i medborgarnas liv. Här lanserades utförsäljning och konkurrensutsättning som medel för att bryta de offentliga monopolen.[12]

---

7 Janet Newman & John Clarke, *Publics, Politics and Power: Remaking the Public in Public Services*, Los Angeles 2009.

8 Anders Ivarsson Westerberg, ”Marknaden i Stadshuset. Stockholm och privatiseringarna”, *Du sköna nya stad. Privatisering, miljö och EU i Stockholmspolitiken*, red. Torbjörn Nilsson, Stockholm 2013, s. 15–17.

9 Martin Melkersson, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet*, Uppsala 1997; Leif Runefelt, *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egennytta i frihetstidens ekonomiska tänkande*, Stockholm 2005. Förbudet mot förpaktning finns i Regeringsformen 60§.

10 Lars Magnusson, *Nation, State and the Industrial revolution: The visible hand*, New York 2009.

11 *The politics of consumption: Material culture and citizenship in Europe and America*, red. Martin Daunton & Matthew Hilton, Oxford 2001.

12 Harvey Feigenbaum, Jeffrey Henig & Chris Hamnett, *Shrinking the state: The political underpinnings of privatization*, Cambridge 1998.

De tre faserna representerar den allmänna utvecklingen i Europa och Västvärlden. Det gör det extra intressant att fundera över Nordens roll i processen. De nordiska staterna framhölls länge som förebilder för resten av världen vad gäller offentlig organisering – så hur har Sverige, Danmark och Norge hanterat välfärdens utmaningar under slutet av 1900- och början av 2000-talet?

Den nordiska välfärdsstaten: gemensamma drag – och skiljelinjer

Forskningen om moderna välfärdsstater är mycket omfattande.[13] Gøsta Esping-Andersen har i sin översikt av välfärdspolitiken under 1900-talet identifierat tre typer av stater som i sin tur befordrar specifika välfärdsregimer: den liberala, den konservativa/korporativa och den socialdemokratiska/universella. Den tredje, universalistiska regimen var framför allt en produkt av socialdemokratisk politik: de sociala rättigheterna utsträcktes till att omfatta även medelklassen. Utmärkande för denna är den starka betoningen på full sysselsättning samt ambitionen att stärka individens oberoende gentemot både familj och marknad.[14]

Analysschemat med tre välfärdregimer har använts flitigt. Vissa har påpekat att Esping-Larsens modell är svår att applicera på 2000-talets förändringar medan andra argumenterar för att hans analys är fortsatt relevant för att peka på välfärdssystemens varierande sociala konsekvenser.[15] Esping-Andersen har själv sökt uppdatera sin teori för att möta 2000-talets utmaningar. Han ser två huvudsakliga utmaningar för den moderna välfärdsstaten: nyliberala ideologers krav på privatisering samt den tredje vägens socialdemokrater som vill förena individuellt ansvar med offentliga åtaganden. Även om han avfärdar de förra med att de saknar folkligt stöd erkänner han att något avgörande har skett vid sekelskiftet 2000: välfärdsstatens mål är inte längre att tämja marknaden utan att utrusta individerna så att de ska kunna hävda sig på de nya välfärdsmarknaderna.[16]

Där Esping-Andersen lyft fram likheterna mellan de nordiska staterna har andra velat betona de nationella särdragen. Johan Willner, som i slutet av 1990-talet studerade förutsättningarna för ytterligare privatiseringar, understryker de strukturella

13 *The welfare state reader*, 3 ed., red. Christopher Pierson, Francis G. Castles & Ingela K. Naumann, Cambridge 2014.

14 Gøsta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge 1990, 26–29.

15 Daniel Wincott, ”Reassessing the Social Foundations of Welfare (State) regimes”, *New Political Economy* 6 (2001). Patrick Emmenegger m.fl., ”Three Worlds of Welfare Capitalism: The making of a classic”, *Journal of European Social Policy* 25 (2015).

16 Gøsta Esping-Andersen, ”Towards the Good Society, Once Again?”, i Gøsta Esping-Andersen, *Why We Need a New Welfare State*, Oxford 2002.

skillnaderna: där Sverige och Finland länge haft en relativt stor andel offentligägda företag har läget varit annorlunda i Danmark, där mindre och mellanstora företag varit betydligt vanligare. Utrymmet för privatisering genom utförsäljningar har följaktligen varit mindre i Danmark. Willner konstaterar dock att samtliga nordiska medlemsländer har tagit intryck av ”the spirit of privatisation” och att ytterligare reformer är att vänta i framtiden.[17]

John D. Stephens framhåller likaså skillnaderna när han, vid samma tid, jämförde de nordiska välfärdsstaterna. I Sverige satsade den borgerliga regering som tillträdde 1991 på privatiseringar över hela linjen: utförsäljningar, ekonomiska styrsystem och konkurrensutsättning av offentliga tjänster.[18] Stephens kopplar samman den politiska omsvängningen med förändringar i näringsstrukturen. I takt med att de svenska storföretagen satsade mer på export blev de mindre benägna att kompromissa med fackföreningar och socialdemokratiska regeringar på hemmaplan. Den svenska arbetsgivarföreningen lanserade på 1980-talet en offensiv till förmån för avreglering, privatiseringar och skattesänkningar. Socialdemokraternas försök att möta detta med en ”tredje vägens strategi” visade sig inte framgångsrik i längden.[19]

I övriga Norden var förutsättningarna annorlunda. I Norge behöll staten kontrollen över den viktigaste inkomstkällan – oljeutvinningen i Nordsjön – vilket minskade behovet av radikala nedskärningar. Danmark hade drabbats hårdast av de skandinaviska länderna under 1970-talets oljekris, och med sin decentraliserade näringsstruktur och liberalt inriktade arbetsmarknadspolitik hade man svårare att hantera den stigande arbetslösheten. Följden blev nedskärningar i välfärdssystemen med starkare inslag av egenfinansiering samt, från 1994, av inkomstprövade pensioner.[20] Den sammanfattande prognosen för de nordiska välfärdsstaterna vid 1990-talets mitt var pessimistisk: kostnaderna hade slagit i taket och de styrande måste räkna med krympande resurser i framtiden. Stephens förutspådde hårda konflikter mellan höger och vänster över välfärdens framtida organisering.[21]

Bilden av en nordisk modell i gungning bekräftas till viss del av nyare forskning, som identifierat ett starkare genomslag för marknadsreformer vilka medfört vidgade klyftor såväl vad gäller arbete, inkomster, som tillgång till välfärdstjänster. I det se-

17 Johan Willner, ”Privatisation in Finland, Sweden and Denmark: fashion or necessity?”, *Privatisation in the European Union: Theory and Policy Perspectives*, red. David Parker, London 1998, 172–190.

18 John D. Stephens, ”The Scandinavian Welfare States: Achievements, Crisis and Prospects”, *Welfare States in Transition*, red. Gøsta Esping-Andersen, London 1996.

19 Ibid., s. 49–51.

20 Ibid., s. 52–55.

21 Ibid., s. 55, 59f.

nare fallet har ojämlikheterna förvärrats av att de gamla systemen gynnat de redan etablerade grupperna på de mer utsatta gruppernas bekostnad.[22]

Privatiseringar i Sverige – ideologiska drivkrafter?

I Sverige kom privatiseringsfrågan upp på dagordningen genom den så kallade pysslingdebatten på 1980-talet. Pysslingen AB ville bedriva daghemsverksamhet med bibehållen rätt till statliga bidrag. Den socialdemokratiska regeringen svarade med att 1984 förbjuda alla statsbidrag till privata daghem. Konflikten försköts till den lokala nivån, och i Stockholms stad tog de borgerliga över 1986 med en budget som öppnade för privatisering. Resultatet av maktskiftet blev att Pysslingen tilläts driva fyra barnstugor på entreprenad samt att fotvård och drift av vissa fritidsanläggningar överläts till enskilda företagare eller föreningar.[23]

När regeringen Bildt tillträdde 1991 talades det om en ”rivstart”. Lex Pysslingen revs upp och privata utförare uppmuntrades att engagera sig i skola, vård och omsorg. I Stockholm antog kommunstyrelsen ett särskilt konkurrensprogram som innefattade både utförsäljningar samt skol- och barnomsorgspeng. Liknande satsningar ägde rum i andra tätortskommuner och Stockholm införde senare pengsystem även för äldreomsorg och handikappvård.[24] 1990-talets privatiseringar ägde i hög grad rum inom (storstads-)kommunerna. Det decentraliserade systemet för organisering av välfärdstjänster var något som skilde Sverige från andra europeiska välfärdsstater som till exempel Storbritannien och Nederländerna.[25] Vid sekelskiftet 2000 var bilden av den svenska privatiseringsvågen tvetydig. Å ena sidan hade de privata utförarna ökat dramatiskt, å andra sidan sköttes fortfarande majoriteten av uppgifterna av offentliganställda. Det var också stora skillnader mellan olika väl-

22 Ivan Harsløf, ”Introduction”, *Changing Social Risks and Social Policy Responses in the nordic welfare states*, red. Ivan Harsløf & Rickard Ulmestig, Basingstoke 2013, s. 1–24; Jon Kvist m.fl., ”Nordic responses to rising inequalities”, *Changing social equality: The Nordic welfare model in the 21st Century*, red. Jon Kvist, Bristol 2012, s. 201–205.

23 Ivarsson Westerberg, s. 13–44; Kent Werne, ”Pysslingen och riskkapitalet. Så skapades välfärdsmarknaden”, *Den stora omvandlingen. En granskning av välfärdsmarknaden*, red. Kent Werne & Olav Fumarola Unsgaard, Stockholm 2014, s. 13–97; Magnus Linnarsson, *Problemet med vinster. Riksdagsdebatter om privat och offentlig drift under fyrahundra år*, Lund 2017.

24 Ivarsson Westerberg, s. 26–31.

25 Janet R. Gingrich, *Making Markets in the Welfare State: The Politics of Varying Market Reforms*, Cambridge 2011, s. 190–200.

färdsområden. Överlag visade utvecklingen tecken på en accelererande privatisering med större dominans av stora privata aktiebolag.[26]

Hösten 2011 publicerades forskningsrapporten *Konkurrensens konsekvenser*, vars syfte var att pröva i vilken utsträckning förändringarna i de svenska välfärdssystemen uppnått sina mål om högre effektivitet, bättre kvalitet, bättre tillgänglighet och mindre byråkrati. Forskarna fann få belägg för att omvandlingen hade lett till några positiva effekter. När det gällde friskolorna hade systemet med skolpeng snarast fungerat kostnadsdrivande, utan att för den skull medföra förbättrade studieresultat. Rapporten konstaterade att de privata utförarna ibland hade lägre omkostnader än offentliga utförare, men att besparingen snarare innebar högre vinst för utföraren än lägre omkostnader för det offentliga.[27]

Resultaten var kontroversiella, och projektledaren Laura Hartman lämnade sin post som forskningschef kort efter att resultaten hade publicerats.[28] En allt starkare opinion mot vinstdrivande företag inom välfärdssektorn ledde fram till Ilmar Reepalus tidigare nämnda utredning. Här konstaterades för det första att valfrihetsreformerna orsakat en kapitalkoncentration, och att lönsamheten inom den skattefinansierade välfärden varit betydligt högre än för andra delar av tjänstesektorn. För det andra visade man att Sverige gått längre än övriga nordiska länder, i synnerhet beträffande konkurrensutsättning inom skolväsendet. Men reformerna hade främst gynnat större, vinstdrivande aktiebolag. Därför föreslog utredningen ett vinsttak för att begränsa bolagens ”övervinster” och garantera att skattemedlen skulle gå till den verksamhet de var avsedda för.[29]

Privatiseringar i Danmark och Norge – försiktigare fram?

I Danmark väcktes frågan om konkurrensutsättning och avreglering under 1980-talet, som en följd av en växande kritik mot byråkratisering och statliga monopol. Förhoppningarna var stora på den borgerliga ”firkløverregering” under statsminister Poul Schlüter (Konservative Folkeparti) som tillträdde 1983. Under valrörelsen hade företrädare för de konservativa lovat privatiseringar men i regeringsställning förändrades tonläget snart. De borgerliga övergav den renodlade privatiseringslinjen och

26 Gun Britt Trydegård, ”Välfärdstjänster till salu. Privatisering och alternativa driftformer under 1990-talet”, *Välfärdstjänster i omvandling. Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut* (SOU 2001:52), red. Åke Bergmark & Marta Szebehely, Stockholm 2001, s. 77–139.

27 Laura Hartman, ”Slutsatser”, *Konkurrensens konsekvenser. Vad händer med svensk välfärd?*, red. Laura Hartman, Stockholm 2011, s. 258–278.

28 ”Därför lämnar Laura Hartman SNS”, *Dagens Arena*, 21.9 2011.

29 *Ordning och reda i välfärden: betänkande* (SOU 2016:78), särskilt s. 22–24, 207f, 245f.

drev istället en flerårig kampanj mot ”överflödiga” statliga regleringar, men resultatet motsvarade inte förväntningarna.[30]

I Nordiska ministerrådets rapport från 1992 förespråkades främst utförsäljning av statliga bolag som medel för att bryta de statliga monopolen. Rapporten pekade ut Danmark som en föregångare när det gällde ”omfattande försök med privatiseringar”.[31] När det gällde privata utförare inom välfärden gick danska politiker under 1990-talet försiktigt fram. Ett undantag var sjukvården, där man 1993 införde fritt sjukhusval för patienter inom den offentliga sektorn. År 2002 utvidgades reformen till att även gälla privata vårdgivare och Danmark kan därmed sägas ha gått längre än övriga europeiska länder vad gäller det fria vårdvalet.[32] Även arbetsförmedlingen och äldreomsorgen öppnades för privata utförare, men resultaten var blandade och i det senare fallet fanns ett stort motstånd bland politiker i kommunerna.[33]

Under 1990-talet ställde EU krav på att fler offentliga verksamheter skulle konkurrensutsättas. Danmark följde det allmäneuropeiska mönstret vad gällde privatiseringar, men till skillnad från på andra håll vållade beslut om utförsäljningar inga djupare politiska konflikter. Orsaken till detta var främst att det rådde bred konsensus om att minska det offentliga ägandet. Enligt internationella mätningar var Danmark under samma period ett av de länder i västvärlden med störst inslag av ”kapitalistiska värderingar”.[34] Merparten av de danska välfärdstjänsterna var delegerade till de lokala och regionala nivåerna. Vid millennieskiftet hade endast en liten del av de kommunala välfärdstjänsterna lagts ut på entreprenad, och offentliga utförare dominerade fortfarande stort inom områden som skola, vård och omsorg. Intressant nog rådde konsensus om entreprenaderna inom lokalpolitiken. Meningsskiljaktigheterna fanns istället på riksnivå, där socialdemokraterna vidhöll sitt motstånd mot privata utförare, framför allt inom sjukhussektorn.[35]

2016 har den danska offentliga sektorn genomgått en liberalisering av europeiskt

30 Jens Heimburger, ”Om igen!”, *Farvel til socialstaten. En bog om privatisering*, red. Peter Kurrild-Klitgaard, Værløse 1988, s. 10–18; Jørgen Grønnegård Christensen, *Den usynlige stat*, Copenhagen 1991, s. 39–41, 58–61.

31 Ib Katznelson, ”Erfarenheter fra privatiseringsprosessen i Danmark”, samt Peter Stenkula, ”Oppsummering”, i *Produktivitet & privatisering i den offentlige sektor*, red. Peter Stenkula, Nordisk Ministerråd, København 1992, s. 13–19, 43–64.

32 Catherine Jacqueson & Ulla Neergaard, ”Liberaliseringen af det danske hospitalsbehandlingsvaesen i et EU-retsligt lys”, *Den nordiska välfärden och marknaden. Nordiska erfarenheter av tjänster av allmänt intresse i en EU-rättslig kontext*, red. Tom Madell, Uppsala 2011, s. 133–165.

33 Christian Bertelsen, *Politikernes kontroldilemma: hierarki eller udlicitering*, København, 2000; Thomas Bredgaard & Flemming Larsen, *Udliciteringen af beskæftigelsespolitikken. Australien, Holland og Danmark: markedets usynlige eller statens synlige hånd?*, København 2006.

34 Martin Paldam & Henrik Christoffersen, ”Privatization in Denmark, 1980–2002”, CESifo Working Paper Series No. 1127, 2004, https://papers.ssrn.com/sol3/papers2.cfm?abstract_id=514242.

35 Ibid., s. 19f.

snitt och öppnat flera nyckelområden för aktiva kundval. Till skillnad från i Sverige har dock konkurrensutsättningen inte medfört en koncentration till stora, vinstdrivande bolag. Inom skolområdet har storbolagen motats undan genom krav på att varje huvudman endast får driva en skola, och andelen idéburna friskolor är därför betydligt högre i Danmark. Också inom äldreomsorgen är en stor andel små privata aktörer aktiva. Förutom val av skola, sjukhus och hemvård har Danmark även infört ett system för kundval av husläkare.[36] Sammantaget framstår den danska välfärdssektorn som minst lika välutvecklad vad beträffar rätten att välja, men betydligt mindre centraliserad än sin svenska motsvarighet.

Norge var, som vi sett ovan, något senare än sina nordiska grannar med att lansera utförsäljningar och program för konkurrensutsättningar. Inom sjukvården genomfördes i början av 2000-talet en centralisering genom att regeringen återtog ansvaret för ett stort antal sjukhus och specialiserade vårdgivare från de regionala myndigheterna. Sjukvårdsreformens syfte var bland annat att säkra patientens rätt att själv välja sjukhus, men innehöll inte något moment av kommersialisering av tjänster. När det gällde arbetsförmedling och arbetsträning infördes vid ungefär samma tidpunkt en avreglerad organisation som uppmuntrade inköp av tjänster från privata aktörer.[37]

Under 2000-talet har de politiska konflikterna kring styrning och utförande av välfärdstjänster hårdnat i Norge, i takt med att borgerliga företrädare krävt liberalisering och uppluckring av statliga monopol. Den borgerliga regeringen under Emma Sohlberg (Høyre) lanserade 2013 en plan för utförsäljning av statliga företag, som markerade ett brott mot 1900-talets politiska strävan efter gemensamt ägda naturresurser.[38] När det gäller välfärdssektorn har den politiska kampen i hög grad kretsat kring marknadsmodeller för styrning och avreglering av sjukvård och annan omsorg.[39] Inte heller Norge har välkomnat vinstdrivande storföretag inom skolsektorn och även inom barnomsorgen har kommunerna ofta velat prioritera icke-vinstdrivande aktörer.[40]

I jämförelse med Sverige framstår den norska välfärdspolitiken som mer trogen den ursprungliga nordiska modellen. Inom skolväsendet är det fortfarande en liten

36 *Ordning och reda i välfärden: betänkande* (SOU 2016:78), s. 209–216.

37 *Regulatory Reform in Norway: Marketisation of government services – State-owned Enterprises*, OECD (2003), s. 40–44, https://www.oecd.org/norway/32682052.pdf.

38 Knut Gjerseth Olsen, Askild M. Aasarød & Jo M. Bredeveien, *Hvem skal eie Norge?*, Oslo 2015.

39 Lise Widding Isaksen, *Omsorgens pris. Kjønn, makt og marked i velferdsstaten*, Oslo 2003; Olaug Lian, *Når helse blir en vare. Medikalisering og markedsorientering i helsetjenesten*, Kristiansand 2007.

40 Tarjei Bekkedal, ”Tjenster av allmenn interesse fra et europeisk versus et norsk perspektiv”, *Den nordiska välfärden och marknaden*, s. 81–110.

del av alla elever som går i friskolor, men när det gäller barnomsorgen syns ett bekant mönster där små non-profitorganisationer efterhand köps upp av större konkurrenter. I Norge får även aktiebolag driva skolor men lagen (Friskolelova) förhindrar dem att dela ut överskott till ägarna. För förskolor finns ingen sådan begränsning, men andra regler stipulerar att de privata utförarna inte får ha väsentligt lägre personalkostnader än de offentliga. Det övervägande antalet friskolor i Norge är sådana som drivs på särskild grund, av pedagogiska eller religiösa skäl. Inom vårdsystemet har brukarna fått rätt att välja både primärvård (husläkare) och sjukhus under 2000-talet.[41]

Den nordiska jämförelsen reser frågan om vilka tendenser som kommer att göra sig gällande i framtiden. En möjlig vägledning kan finnas i de statliga utredningar – Produktivitetskommissioner – som tillsatts i Danmark och Norge för att undersöka konkurrenskraften i ekonomin. I den danska kommissionens slutrapport förekommer inte begreppet privatisering över huvud taget. Tyngdpunkten ligger på innovationsfrämjande och bättre offentliga styrmodeller. I det sistnämnda fallet talar kommissionen om ”afbureaukratisering og regelforenkling” men förespråkar samtidigt starkare resultatstyrning med inriktning på goda resultat för medborgarna.[42]

Privatiseringarna är dock knappast avförda från den danska debatten. Ett helt kapitel ägnas åt vad man kallar ”offentlig-privat samarbejde”. Här påtalar man behovet av reformer och förordar konkurrens ”om alle offentlige opgaver, der egner sig til det”. Rapporten säger däremot ingenting om huruvida skolor och andra välfärdtjänster ska inkluderas i entreprenadutbudet, eller i vilken mån särskilda regler om öppenhet och lika tillgång ska tillämpas för dessa.[43] En försiktig slutsats är att konkurrensutsättning av välfärdstjänster är kontroversiellt även i Danmark, men att kommissionen öppnar för fortsatt marknadsanpassning i framtiden.

Den norska kommissionens första rapport fokuserar – som i Danmark – främst på makroekonomiska förhållanden. Den norska utredningen är dock mer utförlig när det gäller konkurrensutsättning i välfärden. Konkurrens ska brukas där det är möjligt för att öka effektiviteten, men särskild uppmärksamhet ska riktas mot privata aktörer så att de inte använder offentliga medel till ”ekstraordinær fortjeneste for eierna”. Rapporten förespråkar fler brukarval i kombination med statliga kontrollåtgärder för att föregripa segregerande effekter. Författarna noterar att Sverige gått längre än de flesta vad gäller konkurrensutsättning av välfärden, men att effekterna fortfarande är omstridda. De norska utredarna tror ändå att mångfald ger bättre förutsättningar för nytänkande och innovation, så länge man kan säkerställa

41 *Ordning och reda i välfärden: betänkande* (SOU 2016:78), s. 227–245.

42 Produktivitetskommissionen, *Det handler om velstand og velfærd. Slutrapport,* København, 2014, s. 131–145.

43 Ibid., s. 147–161.

att verklig konkurrens råder.[44]

Privatiserade välfärdsstater – historia och framtid

Slutsatserna av denna nordiska jämförelse måste bli att det finns skäl för att betrakta Sverige som ett extremfall när det gäller privatisering av välfärdstjänster. För det första: Sverige har öppnat upp flest skattefinansierade områden för privata utförare och här sker en större andel av tjänsteproduktionen av enskilda. För det andra sticker Sverige ut genom att vara det enda nordiska land som tillåter vinstdrivande företag att driva skolor och gymnasier. För det tredje, och kanske mest intressant, har Sverige gått längst vad gäller att gynna stora, även multinationella, aktiebolag inom välfärdssektorn.

Innebär detta att Sverige övergett de premisser som utgjort grunden för de nordiska välfärdsstaterna? Inte nödvändigtvis. När det gäller såväl finansiering som offentlig reglering har inga radikala förändringar ägt rum. Välfärdstjänsterna finansieras fortfarande i allt väsentligt med skatter och är föremål för övervakning från myndigheternas sida. I utförarledet har däremot stora omvandlingar skett, och mycket talar för att systemet med vinstdrivande bolag som utförare av offentligt finansierad välfärd kommit för att stanna. Trots en bitvis högljudd opinion verkar det finnas enighet i riksdagen att begränsningar av företagens vinster inte är önskvärda. Välfärdsföretagen har också agerat medvetet för att stärka sin position. När Ilmar Reepalu presenterade sin utredning hävdade Carola Lemne, verkställande direktör för Svensk Näringsliv, att idén om vinsttak var ett direkt angrepp på den privata äganderätten.[45] De skattemedel som betalats in för att säkra framtidens välfärd betraktar Lemne som företagens egendom, något som folkvalda politiker absolut inte ska ha något inflytande över.

Den polariserade debatten speglar den centraliserade svenska samhällstrukturen. Förutom en välorganiserad exportindustri, tynande socialdemokrati och försvagade fackföreningar kan vi se en ny maktspelare vid förhandlingsbordet: de röststarka välfärdsbolagen. Fokus på individens val och personliga ansvar reser samtidigt frågan om det allmänna bästa. Om allt handlar om att enskilda brukare ska träffa bästa möjliga avtal med valfritt bolag, vem ansvarar då för allmänintresset och vem försvarar de som har valt fel? Medborgarnas valfrihet är viktig, men det behövs en berät-

44 Norges offentlige utredninger, *Produktivitet – grunnlag for veks tog velferd. Produktivitetskommisjonens første rapport* (NOU 2015:1), Oslo 2015, s. 280, 292–295, 309f.

45 Carola Lemne & Anders Morin, ”Regeringen stryper välfärden”, *Dagens industri*, 30.8 2016, http://www.di.se/artiklar/2016/8/31/debatt-regeringen-stryper-valfarden/

telse om det gemensamma för att få samhället att hänga ihop.[46]

Historiskt sett har den trend som inleddes med 1980-talets liberala reformer visat sig vara mer än ett tillfälligt brott i utvecklingen. Det går att föreställa sig att de privata välfärdsbolagen skaffar sig allt större inflytande, till den grad att staten inte förmår avvara deras tjänster. Då närmar vi oss den situation som rådde i 1600- och 1700-talets Frankrike, där det utvecklades ett ömsesidigt beroende mellan privata långivare och den styrande eliten.[47] Utmaningen att tillhandahålla goda välfärdstjänster för en åldrande befolkning är gemensam för många länder. Om privata intressenter kan investera i välfärdsproduktionen och förbättra servicen till medborgarna är mycket vunnet. I den bemärkelsen kan Sverige ses som ett föredöme – man har lyckats förmå internationellt riskkapital att investera i den svenska välfärdssektorn. Men det som avgör om detta är en fördel blir dels huruvida kapitalet verkligen investeras i verksamheten, dels om medborgarna anser att de får bättre service genom de privata bolagen.

För framtida historisk forskning är det viktigt att analysera hur välfärdsstatens förändrade konstitution påverkar maktrelationerna i samhället. Vad krävs för att folkvalda politiker och ämbetsmän ska kunna hävda sig mot de kapitalstarka välfärdsbolagen? Kunskap om den diskursiva utvecklingen är också av stor betydelse: vilka har argumenten varit för privatiseringar av välfärden och hur har motståndet formulerats? Samhällsforskare i samtliga nordiska länder är dessutom eniga om att det behövs bättre kunskap om privatiseringens hårda fakta: för framtiden kan uppmaningen ”follow the money” få en allt starkare, imperativ innebörd.

Till sist: Fler eller färre privata utförare i välfärden är och förblir en politisk fråga. Det finns ingen lagbunden ekonomisk verklighet som säger att en viss organisationsform är överlägsen alla andra. Avgörande är fortfarande vilken typ av välfärd medborgarna vill ha och hur olika grupper kan agera för att driva igenom sina intressen. Dagens lösningar behöver inte – lika lite som gårdagens – vara morgondagens.

---

46 François Flahault, ”Conceiving the social bond and the common good through a refinement of human rights”, *Rethinking progress and ensuring a secure future for all: what we can learn from the crises*, Trends in social cohesion No 22. Council of Europe, Strasbourg 2011.

47 Eugene White, ”From Privatized to Government-Administered Tax Collection: Tax Farming in Eighteenth-Century France”, *The Economic History Review* 57 (2004), s. 636–663; Noel D. Johnson & Mark Koyama, ”Tax farming and the origins of state capacity in England and France”, *Explorations in Economic History* 51 (2014), s. 1–20.

Käll- och litteraturförteckning

Bekkedal, Tarjei, ”Tjenster av allmenn interesse fra et europeisk versus et norsk perspektiv”, *Den nordiska välfärden och marknaden. Nordiska erfarenheter av tjänster av allmänt intresse i en EU-rättslig kontext*, red. Tom Madell, Iustus, Uppsala 2011

Bertelsen, Christian, *Politikernes kontroldilemma: hierarki eller udlicitering*, Akademisk, København 2000

Bredgaard, Thomas & Larsen, Flemming, *Udliciteringen af beskæftigelsespolitikken. Australien, Holland og Danmark: markedets usynlige eller statens synlige hånd?*, Jurist- og Økonomforbundet, København 2006

Changing Social Risks and Social Policy Responses in the Nordic Welfare States, red. Ivan Harsløf & Rickard Ulmestig, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2013

Dagens Arena, 21.9 2011

Dagens industri, 30.8 2016

Den nordiska välfärden och marknaden. Nordiska erfarenheter av tjänster av allmänt intresse i en EU-rättslig kontext, red. Tom Madell, Iustus, Uppsala 2011

Det handler om velstand og velfærd. Slutrapport, Danmark, Produktivitetskommissionen, København 2014

Du sköna nya stad. Privatisering, miljö och EU i Stockholmspolitiken, red. Torbjörn Nilsson, Stockholmia, Stockholm 2013

Emmenegger, Patrick m.fl., ”Three Worlds of Welfare Capitalism: The making of a classic”, *Journal of European Social Policy* 25 (2015)

Esping-Andersen, Gøsta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity, Cambridge, 1990

Esping-Andersen, Gøsta, *Why We Need a New Welfare State*, Oxford University Press, Oxford 2002

Farvel til socialstaten. En bog om privatisering, red. Peter Kurrild-Klitgaard, Kontrast, Værløse 1988

Feigenbaum, Harvey, Henig, Jeffrey & Hamnett, Chris, *Shrinking the state: The political underpinnings of privatization*, Cambridge University Press, Cambridge 1998

Flahault, François, ”Conceiving the social bond and the common good through a refinement of human rights”, *Rethinking progress and ensuring a secure future for all: what we can learn from the crises*, Trends in social cohesion No 22. Council of Europe, Strasbourg 2011

Friskolornas riksförbund, remissvar 8.2 2017, www.friskola.se/opinion/remissvar/ordning-och-reda-i-valfarden

Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830, red. Leif Runefeldt & Oskar Sjöström, Nordic Academic Press, Lund 2014

Gingrich, Janet R., *Making Markets in the Welfare State: The Politics of Varying Market Reforms*, Cambridge University Press, Cambridge 2011

Grønnegård Christensen, Jørgen, *Den usynlige stat*, Gyldendal, Copenhagen 1991

Gustafsson, Harald, *Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen*, Makadam, Göteborg 2010

Hallenberg, Mats & Linnarsson, Magnus, ”Privat och publikt i det förmoderna samhället. Konflikter om allmännyttan i frihetstidens Sverige”, *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830*, red. Leif Runefeldt & Oskar Sjöström, Nordic Academic Press, Lund 2014

Hallenberg, Mats & Linnarsson, Magnus, ”The quest for publicness: Political conflict about the organisation of tramways and telecommunication in Sweden, c. 1900–1920”, *Scandinavian Economic History Review* 65:1 (2017)

Hallenberg, Mats & Linnarsson, Magnus, ”Vem tar bäst hand om det allmänna? Politiska konflikter om privata och offentliga utförare 1720–1860”, *Historisk tidskrift*, 136:1 (2016), s. 32–63

Harsløf, Ivan, ”Introduction”, *Changing Social Risks and Social Policy Responses in the nordic welfare states*, red. Ivan Harsløf & Rickard Ulmestig, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2013

Hartman, Laura, ”Slutsatser”, *Konkurrensens konsekvenser. Vad händer med svensk välfärd?*, red. Laura Hartman, SNS, Stockholm 2011

Heimburger, Jens, ”Om igen!”, *Farvel til socialstaten*, Kontrast, Værløse 1988

Ivarsson Westerberg, Anders, ”Marknaden i Stadshuset. Stockholm och privatiseringarna”, *Du sköna nya stad. Privatisering, miljö och EU i Stockholmspolitiken*, red. Torbjörn Nilsson, Stockholmia, Stockholm 2013

Jacqueson, Catherine & Neergaard, Ulla, ”Liberaliseringen af det danske hospitalsbehandlingsvaesen i et EU-retsligt lys”, *Den nordiska välfärden och marknaden. Nordiska erfarenheter av tjänster av allmänt intresse i en EU-rättslig kontext*, red. Tom Madell, Iustus, Uppsala 2011

Katznelson, Ib, ”Erfarenheter fra privatiseringsprosessen i Danmark”, *Produktivitet & privatisering i den offentlige sektor*, red. Peter Stenkula, Nordisk Ministerråd, København 1992

Konkurrensens konsekvenser. Vad händer med svensk välfärd?, red. Laura Hartman, SNS, Stockholm 2011

Kvist, Jon m.fl., ”Nordic responses to rising inequalities”, *Changing social equality: The Nordic welfare model in the 21st Century*, red. Jon Kvist, Policy Press, Bristol 2012

Levi, Margaret, *Of Rule and Revenue*, University of California Press, Berkeley 1988

Lian, Olaug, *Når helse blir en vare. Medikalisering og markedsorientering i helsetjenesten*, Høyskoleforlaget, Kristiansand 2007

Linnarsson, Magnus, *Problemet med vinster. Riksdagsdebatter om privat och offentlig drift under fyrahundra år*, Nordic Academic Press, Lund 2017

Magnusson, Lars, *Nation, State and the Industrial revolution: The visible hand*, Routledge, New York 2009

Melkersson, Martin, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet*, Uppsala universitet: Historiska institutionen, Uppsala 1997

Newman, Janet & Clarke, John, *Publics, Politics and Power: Remaking the Public in Public Services*, SAGE, Los Angeles 2009

Olsen, Knut M., Aasarød Asle, & Bredeveien, Jo M., *Hvem skal eie Norge?*, Manifest, Oslo, 2015

Ordning och reda i välfärden: betänkande (SOU 2016:78), Sverige, Välfärdsutredningen, Stockholm 2016

Paldam, Martin & Christoffersen, Henrik, ”Privatization in Denmark, 1980–2002”, *CESifo Working Paper Series* No. 1127, 2004

Produktivitet – grunnlag for veks tog velferd. Produktivitetskommisjonens første rapport (NOU 2015:1), Norges offentlige utredninger, Oslo 2015

Produktivitet & privatisering i den offentlige sektor, red. Peter Stenkula, Nordisk Ministerråd, København 1992

Regulatory Reform in Norway. Marketisation of government services – State-owned Enterprises, OECD Country studies, 2003

Runefelt, Leif, *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egennytta i frihetstidens ekonomiska tänkande* (Stockholm studies in economic history), Stockholms universitet: Historiska institutionen, Stockholm 2005

Stenkula, Peter, ”Oppsummering”, *Produktivitet & privatisering i den offentlige sektor*, red. Peter Stenkula, Nordisk Ministerråd, København 1992

Stephens, John D., ”The Scandinavian Welfare States: Achievements, Crisis and Prospects”, *Welfare States in Transition*, red. Gøsta Esping-Andersen, SAGE, London 1996

Sveriges Radio: *Dagens Eko*, 10.9 2016

The politics of consumption. Material culture and citizenship in Europe and America, red. Martin Daunton & Matthew Hilton, Berg, Oxford 2001

The welfare state reader, red. Christopher Pierson, Francis G. Castles & Ingela K. Naumann, Polity, Cambridge 2014

Trydegård, Gun Britt, ”Välfärdstjänster till salu. Privatisering och alternativa driftformer under 1990-talet”, *Välfärdstjänster i omvandling. Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut* (SOU 2001:52), red. Åke Bergmark & Marta Szebehely, Stockholm 2001

Werne, Kent, ”Pysslingen och riskkapitalet. Så skapades välfärdsmarknaden”, *Den stora omvandlingen. En granskning av välfärdsmarknaden*, red. Kent Werne & Ola Fumarola Unsgaard, Leopard, Stockholm 2014

Widding Isaksen, Lise, *Omsorgens pris. Kjønn, makt og marked i velferdsstaten*, Gyldendal, Oslo 2003

Willner, Johan, ”Privatisation in Finland, Sweden and Denmark: fashion or necessity?”, *Privatisation in the European Union: Theory and Policy Perspectives*, red. David Parker, Routledge, London 1998

Wincott, Daniel, ”Reassessing the Social Foundations of Welfare (State) regimes”, *New Political Economy* 6 (2001)

En nordisk blick på det moderna miljömedvetandets genombrott

David Larsson Heidenblad

Inledning

När Harald Gustafsson var tonåring fick det moderna miljömedvetandet sitt stora samhälleliga genombrott. I staden där han föddes och växte upp, Stockholm, hölls under ett par varma juniveckor 1972 FN:s första konferens om den mänskliga miljön. Vilket intryck detta gjorde på honom, då 19 år gammal, är för mig okänt. Men för många av hans samtida kännetecknades tiden runt Stockholmskonferensen av en global krisinsikt och ett spirande miljöengagemang. Redan under sent 1960-tal hade det börjat talas i termer av ett kollektivt ”uppvaknande” och en pågående ”miljöväckelse”. År 1971 lanserade tidningen *Land* begreppet ”gröna vågen”.[1] Men såvitt jag vet var den unge Harald Gustafsson mer lockad av att flytta till Island än att bosätta sig på den svenska landsbygden.

Inom internationell miljöhistorisk forskning betecknas det sena 1960-talet och det tidiga 1970-talet som ”the ecological turn”.[2] Det var under dessa år som miljö- och framtidsfrågor på allvar blev föremål för samhällsdebatt och politiska initiativ. Det var även vid denna tid som den moderna miljörörelsen i all sin brokighet började växa fram. I min egen forskning har jag stött på generationskamrater till Harald Gustafsson som redan i november 1967 gick ut på Sergels torg i Stockholm för att

1 Kristoffer Ekberg, *Mellan flykt och förändring. Utopiskt platsskapande i 1970-talets alternativa miljö*, Lund 2016, s. 16. Se även Carl Holmberg, *Längtan till landet. Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt*, Göteborg 1998.

2 Holger Nehring, ”Genealogies of the Ecological Moment: Planning, Complexity and the Emergence of ’the Environment’ as Politics in West Germany, 1949–1982”, *Nature´s End: History and the Environment*, red. Sverker Sörlin & Paul Warde, Basingstoke 2009; Jens Ivo Engels, ”Modern environmentalism”, *The Turning Points of Environmental History*, red. Frank Utekötter, Pittsburgh 2010.

uppmärksamma miljöproblematiken.[3] Några år senare var demonstrationer mot miljöförstörelse och olika typer av direktaktioner ingenting ovanligt. Snarare var det uttryck för att en ny politisk kultur med nya politiska ritualer hade vuxit fram.[4] I Stockholm var symbolen framför andra den så kallade Almstriden 1971.[5]

Det moderna miljömedvetandets genombrott var i dubbel bemärkelse ett globalt fenomen. För det första var det sammankopplat med en tilltagande insikt om globala sammanhang. Ett utmärkande drag var att företeelser som tidigare hade betraktats som lokala olägenheter, exempelvis förorenade vattendrag eller smog, började betraktas som en del av ett globalt problemkomplex som på sikt hotade mänsklighetens överlevnad.[6] För det andra så skedde genombrottet vid ungefär samma tid över hela världen. Det som hände i Stockholm åren kring 1970 hände också i Los Angeles, Tokyo och New Delhi. Det rörde sig helt enkelt om en kulturell förändringsprocess på global nivå, vilket på senare år har synliggjorts i brett upplagda synteser av Ramachandra Guha och Joachim Radkau.[7]

Syntesen som vetenskaplig genre har Harald Gustafsson genom sin karriär inte varit främmande för. Han har själv skrivit synteser och som lärare uppmuntrat masterstudenter att ge sig i kast med genren.[8] Möjligen är det också därför som några av hans doktorander, däribland jag själv, har kommit att skriva avhandlingar som befunnit sig i gränslandet mellan syntes och utredande undersökning.[9] Men Harald Gustafsson har samtidigt alltid värnat vikten av gedigna empiriska studier. På intellektuella strövtåg i teoretiska bergskedjor har han inte sällan beklagat sig över

3 Tomas Söderqvist ”Miljövård på Sergels Torg en lördagskväll”, *Fältbiologen* 1967: 5–6, s. 22f.

4 Kim Salomon, *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer*, Stockholm 1996. För Harald Gustafssons forskargärning har begreppet ”politisk kultur” varit helt centralt. Se exempelvis: Harald Gustafsson, *Sockenstugans politiska kultur. Lokalt självstyre på 1800-talets landsbygd*, Stockholm 1989; Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Stockholm 2000.

5 Daniel Helldén, *Demokratin utmanas. Almstriden och det politiska etablissemanget,* Stockholm 2005.

6 Jan Thelander & Lars J. Lundgren, *Nedräkning pågår. Hur upptäcks miljöproblem? Vad händer sedan?*, Solna 1989; Kai F. Hünemörder, *Die Frühgeschichte der globalen Umweltkrise und die Formierung der deutschen Umweltpolitik (1950–1973)*, Stuttgart 2004; David Larsson Heidenblad, ”Mapping a New History of the Ecological Turn: The Circulation of Environmental Knowledge in Sweden 1967”, *Environment and History* 2018.

7 Ramachandra Guha, *Environmentalism: A Global History*, New York 2000; Joachim Radkau, *The Age of Ecology: A Global History,* Cambridge 2014.

8 Harald Gustafsson, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, Lund 1997; Harald Gustafsson, *Skåne i Danmark. En dansk historia till 1658*, Göteborg 2008; Harald Gustafsson, *Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen*, Göteborg 2010.

9 David Larsson Heidenblad, *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimathot till förmoderna syndastraffsföreställningar*, Höör 2012; Erik Bodensten, *Politikens drivfjäder. Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken*, Lund 2016.

att den tunna luften gjort det svårt att andas. Jag ska därför närma mig frågan om hur den empiriska grundforskningen på detta miljöhistoriska forskningsfält ser ut.

I början på 2000-talet konstaterade Michael Bess att nästan all empirisk forskning kring miljöfrågans framväxt hade gjorts inom nationalstatliga ramar.[10] Förhållandet har inte ändrats nämnvärt sedan dess. Mellan de globala synteserna och de nationella undersökningarna finns, med några få undantag, ett forskningsmässigt tomrum.[11] Emellertid krävs det inga omfattande efterforskningar för att finna gränsöverskridande aktörer, idéer, organisationer och miljöproblem. För att tala med Torkel Jansson tycks tomrummet vara ”sprängfullt”.[12] Möjligheterna att bryta ny mark är därför stora för den som väljer att närma sig den ekologiska vändningen från ett transterritoriellt perspektiv.[13]

I denna korta text vill jag utveckla några tankar kring varför en specifikt nordisk blick är särskilt användbar på detta område. Jag kommer att ta min utgångspunkt i aktuell forskning som konkret visar på förtjänsterna med att anlägga ett sådant perspektiv. Mot bakgrund av detta för jag ett mer generellt resonemang kring vilka nya frågeställningar som ett nordiskt perspektiv kan öppna upp. Avslutningsvis kommer jag i korthet beröra Harald Gustafssons förhållningssätt till historia.

Den nordiska blicken. Ett sätt att utmana den amerikanska standardberättelsen

Historieskrivningen om det moderna miljömedvetandets framväxt är starkt präglat av en amerikansk utblickspunkt. Detta förhållande råder på många forskningsfält som sysslar med efterkrigstiden men av två skäl har det varit särskilt viktigt här. För det första tog den amerikanska miljödebatten fart tidigare och med större intensitet än på de flesta andra platser. I synnerhet Rachel Carsons (1907–1964) klassiska väckelseskrift *Silent Spring* från 1962 och den högljudda debatt som följde på den brukar

10 Michael Bess, *The Light-Green Society: Ecology and Technological Modernity in France, 1960–2000*, Chicago 2003.

11 Se dock följande samhällsvetenskapliga bidrag: Andrew Jamison, Ron Eyerman & Jacqueline Kramer, *The Making of the Modern Environmental Consciousness: A Comparative Study of the Environmental Movements in Sweden, Denmark and the Netherlands*, Edinburgh 1990; *Governing the Environment: Politics, Policy, and Organization in the Nordic Countries,* red. Peter Munk Christiansen, Köpenhamn 1996; Gunnar Grenstad m.fl., *Unique Environmentalism: A Comparative Perspective*, New York 2006.

12 Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer, ca 1800–1870*, Uppsala 1985.

13 Harald Gustafsson, ”Sverige som partner 1309–1905. Ett perspektiv”, *Historisk tidskrift* 136:1, 2016.

ses som ett startskott.[14] Carsons inlägg kretsade kring farorna med kemiska bekämpningsmedel, i synnerhet hur DDT hotade fågellivet, och boken översattes i snabb takt till en rad olika språk. Den kom därmed att ge upphov till nya debatter mellan forskare, politiker och näringsliv, inte minst i Sverige.[15]

En annan central symbolhändelse, firandet av den första *Earth Day* i april 1970, brukar framhållas som den moderna miljörörelsens födelse.[16] Detta var dock en amerikansk angelägenhet och för den som ögnar igenom nordiska pressklipp från tiden är det svårt att ens hitta notiser om den. Av större global vikt var grundandet av nya organisationer som *Friends of the Earth* och *Greenpeace*, vilka med tiden kom att sätta avtryck långt utanför USA:s gränser.[17] Detsamma gäller i viss mån även intellektuella fixstjärnor som Barry Commoner och Paul Ehrlich.[18]

En ytterligare anledning till den amerikanska blickens dominans är att miljöhistoria som akademisk disciplin växte fram i USA med pionjärer som Samuel P. Hays, Clarence Glacken och Roderick Nash.[19] Mindre känt inom internationell forskning är att miljöhistoriska initiativ också togs på andra håll i slutet på 1960-talet, däribland i Lund, där Birgitta Odén upprättade forskargruppen Natur och samhälle.[20] Det var dock i USA som inriktningen på allvar etablerades och kunde skapa starka och bestående forskningsmiljöer.[21]

Mot denna bakgrund är det inte direkt förvånande att den amerikanska standardberättelsen har fått så stort utrymme i historieskrivningen. Den historik som inte

---

14 Linda Lear, *Rachel Carson: Witness for Nature*, New York 1997; Gary Kroll, ”The ’Silent Springs’ of Rachel Carson: Mass Media and the Origins of Modern Environmentalism”, *Public Understanding of Science* 10:4, 2001.

15 Anna Tunlid, *Människan och naturens överlevnad. Mottagandet av ”Tyst vår” och ”Plundring svält förgiftning” i den svenska miljödebatten*, kandidatuppsats, Lund 1994.

16 Adam Rome, *The Genius of Earth Day: How a 1970 Teach-in Unexpectedly Made the First Green Generation*, New York 2013.

17 Frank Zelko, *Make it a Green Peace! The Rise of Countercultural Environmentalism*, New York 2013.

18 Michael Egan, *Barry Commoner and the Science of Survival: The Remaking of American Environmentalism*, Cambridge 2007; Thomas Robertson, *The Malthusian Moment: Global Population Growth and the Birth of American Environmentalism*, New Brunswick 2012.

19 Samuel P. Hays, *Conservation and the Gospel of Efficiency: The Progressive Conservation Moment, 1890–1920*, Cambridge 1959; Clarence Glacken, *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, Berkeley 1967; Roderick Nash, *Wilderness and the American Mind*, New Haven 1967.

20 Birgitta Odén, ”Projektet Natur och samhälle”, *På historiens slagfält*, red. Lars M. Andersson m.fl., Uppsala 2002.

21 Fabien Locher & Grégory Quenet, ”Environmental History: The Origins, Stakes, and Perspectives of a New Site of Research”, *Revue d´Histoire Moderne et Contemporaine* 56:4, 2009; J. R. McNeill, ”The Historiography of Environmental History”, *The Oxford History of Historical Writing, volume 5*, red. Daniel Woolf, Oxford 2010.

tar upp Rachel Carsons banbrytande betydelse för miljöfrågans genombrott har mig veterligen ännu inte skrivits. Men hur väl stämmer detta egentligen om vi närmar oss fenomenet utifrån en nordisk horisont? Var amerikanska intellektuella verkligen de viktigaste impulsgivarna till uppvaknandet i denna del av världen? För att ta reda på detta krävs empirska undersökningar.

En sådan studie har gjorts av Tuomas Räsänen som vänder sig mot den etablerade skildringen av den finska miljödebattens begynnelse.[22] Han uppmärksammar att finländska historiker, i likhet med forskare i många andra mindre länder, konsekvent har lyft fram Rachel Carsons stora betydelse som väckarklocka. Det har framhållits att *Silent Spring* översattes till finska redan 1963 (som *Äänetön kevät*) och att stora utdrag ur den publicerades i Nordens största dagstidning *Helsingin Sanomat*. Räsänens närmare granskning visar dock att debatten som följde på detta snabbt ebbade ut och inte gav upphov till några politiska eller vetenskaplig initiativ. Det var först mot slutet av 1960-talet som miljögiftsdebatten tog fart på allvar.

Anledningen till att ingenting hände i Finland 1963 var enligt Räsänen att det inte fanns några konkreta erfarenheter av den problematik som Carson beskrev. Men med hjälp av en nordisk blick uppmärksammar han att ornitologer på andra sidan Östersjön under 1950-talet hade observerat ovanligt stora mängder döda rovfåglar. Misstankar kring förgiftning förelåg därmed redan i Sverige när Rachel Carsons bok gavs ut. Därför föranledde den inte enbart offentlig debatt, utan även initierandet av vetenskapliga undersökningar. Dessa kom i synnerhet att kretsa kring kvicksilver och dess skadliga effekter. De oroväckande upptäckterna medförde att Carsons problematik på ett tidigt stadium relaterades till något konkret i Sverige, medan den i Finland vid denna tidpunkt var teoretisk.

De forskningsprojekt som sjösattes i Sverige för att utreda förekomsten av olika miljögifter kom att nå betydande framgångar, bland andra gjorde kemisterna Sören Jensen och Arne Jerelöv banbrytande upptäckter. Vid mitten av 1960-talet hade svenska forskare därför ett starkt empiriskt underlag för att uttala sig om förgiftningen av mark, luft och hav.[23] Deras resultat satte avtryck i politik och samhällsdebatt i Sverige, men kom också att plockas upp av forskare i det östra grannlandet. Mot bakgrund av detta menar Räsänen att Carsons betydelse för miljöfrågans framväxt i Finland på sin höjd var indirekt. Den mer omedelbara katalysatorn för den finländska miljödebatten var svenska forskare. Resultaten illustrerar fördelarna med att arbeta med en nordisk blick och inte okritiskt överta en amerikansk standardberättelse. Det är en blick som gör forskaren uppmärksam på gränsöverskridande

22 Tuomas Räsänen, ”Converging Environmental Knowledge: Re-evaluating the Birth of Modern Environmentalism in Finland”, *Environment and History* 18:2, 2012.

23 *Miljövårdsforskning. Betänkande del 1.Forskningsområdet*, Stockholm 1967; *Miljövårdsforskning. Betänkande del 2. Organisation och resurser,* Stockholm 1967.

aktörer, kontakter och kunskapsflöden; precis det som efterfrågas inom nya teoretisk-metodiska inriktningar som *historie croisée*, *entangled history* och *transnational history*.[24]

Nordiska jämförelser. Ett sätt att synliggöra det förgivettagna

En transnationell nordisk aktör som jag uppmärksammat i min egen forskning är den svenske politikern, publicisten och diplomaten Rolf Edberg (1912–1997).[25] Inom svensk historievetenskap är han framförallt känd för boken *Spillran av ett moln* från 1966. Boken har i forskningen beskrivits som något av ett genombrott i Sverige för ett ekologiskt betraktelsesätt och stor vikt har lagts vid att analysera idéinnehållet.[26] Vad jag dock upptäckte när jag besökte Rolf Edbergs personarkiv i Karlstad var att boken hade getts ut samtidigt på de tre skandinaviska språken. Utgivningen hade skett på stora förlag (Aschehoug, Gyldendal, Norstedts) och mot bakgrund av detta var det inte förvånande att boken rönt betydande uppmärksamhet i skandinavisk press. För mig som forskare innebar detta en ovanlig möjlighet att genomföra en synkron komparativ analys av ett gränsöverskridande fenomen.[27]

Den samtida receptionen av Edbergs bok fungerade för mig som ett transnationellt prisma för att analysera hur kunskap om en global miljökris cirkulerade i Skandinavien vid denna tid. Av materialet framgick det tydligt att budskapet framförallt satte avtryck i Norge (där Edberg arbetade som ambassadör) och i Sverige (där han var född), medan avtrycken i Danmark och i den svenskspråkiga pressen i Finland var betydligt mindre. Till Island nådde boken inte alls.

Det norska och svenska mottagandet skilde sig åt på framförallt två punkter. För det första skrevs Edberg i Sverige in i en växande kör av varningsröster. Han jämför-

24 Michael Werner & Bénédicte Zimmermann, ”Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity”, *History and Theory* 45:1, 2006; *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives*, red. Heinz-Gerhard Haupt & Jürgen Kocka, New York 2009; Silke Neunsinger, ”Cross-over! Om komparationer, transferanalyser, histoire croisée och den metodologiska nationalismens problem”, *Historisk tidskrift* 130:1, 2010.

25 David Larsson Heidenblad & Isak Hammar, ”A Classical Tragedy in the Making: Rolf Edberg’s Use of Antiquity and the Emergence of Environmentalism in Scandinavia”, *International Journal of the Classical Tradition* 24:2, 2017.

26 Jonas Anshelm, *Socialdemokraterna och miljöfrågan. En studie av framstegstankens paradoxer,* Stockholm 1995, s. 14; Eva Friman, ”Domedagsprofeter och tillväxtpredikanter – debatten om ekonomisk tillväxt och miljö i Sverige 1960–1980”, *Historisk tidskrift* 121:1, 2001; Björn-Ola Linnér, *Att lära för överlevnad. Utbildningsprogrammen och miljöfrågorna 1962–2002*, Lund 2005.

27 David Larsson Heidenblad, ”Ett ekologiskt genombrott. Rolf Edbergs bok och det globala krismedvetandet i Skandinavien 1966”, *Historisk tidsskrift* 95:2, 2016.

des särskilt med Rachel Carson och Georg Borgström (1912–1990). Den sistnämnde hade redan under sent 1940-tal i ett uppmärksammat radioframträdande börjat varna den svenska allmänheten för en hotande global försörjningskatastrof. Hos Borgström stod de sammanflätade hoten överbefolkning och naturresursbrist i fokus och dessa spelade också en viktig roll i Edbergs bok. I jämförelse med den svenska diskussionen framstod det globala krismedvetandet i Norge påfallande person- och konturlöst. I någon enstaka recension nämndes Rachel Carson, men det är tydligt att det norska tolkningsrummet såg annorlunda ut än det svenska.

Den andra skiljepunkten förstärker detta intryck ytterligare. I Norge gav Edbergs bok nämligen upphov till omfattande kritik på konfessionell luthersk grund. Påfallande många av de norska pressrösterna var präster eller kristet profilerade kulturskribenter. Edbergs budskap jämfördes av dessa inte med samtida vetenskapsmän utan med bibliska profeter. Boken beundrades för sin lärdom och sitt angelägna budskap, men de lösningar Edberg antydde framhölls som djupt problematiska. I synnerhet gällde detta Edbergs livs- och människosyn som var utpräglat materialistisk och biologisk. För Edberg var människan en art bland andra som försatt livet på jorden i en ödesdiger situation. Enda sättet att komma bort från detta var att människan anammade en ny världsbild som utgick från en känsla av samhörighet med allt levande. Det allvarliga i situationen tvivlade inte de norska debattörerna på, men för dem behövde problembeskrivningen sättas in i ett kristet tros- och livsåskådningssammanhang.

Religionens närvaro i den norska offentligheten kontrasterar skarpt mot den svenska motsvarigheten. Den senare var utpräglat sekulär, något som från en svensk 1960-talshorisont framstod som alldeles självklart. Likaså kan betydelsen av Rachel Carson och Georg Borgström i svensk debatt framstå som självklar 1966 – men en bredare nordisk blick visar att så inte alls var fallet.

Komparationer i tid och rum har ofta denna effekt. De kan synliggöra skillnader som är svåra att upptäcka för den som inte har något att jämföra med. Inte sällan görs komparationer på en aggregerad nivå – mellan kulturer, världsdelar och epoker – men som exemplen ovan visar kan jämförelser av mer närliggande områden vara minst lika belysande. De kan ge upphov till nya produktiva frågeställningar. Vilken betydelse hade religion i Norden under 1960-talet? Vad var sig likt och vad skiljde sig åt? Vilka konsekvenser fick detta för hur nya historiska fenomen, som det moderna miljömedvetandet, utformades? Frågor som dessa kan komma att förbigås i en nationell kontext, men framstår som ofrånkomliga i en nordisk.

En annan sådan frågeställning rör vilken roll socialdemokratin spelade i detta skede. Från en svensk utblickspunkt är den socialdemokratiska dominansen i det politiska livet under 1960-talet en självklarhet. Socialdemokratin var de facto etablis-

semanget och fick också utstå skarp kritik från den framväxande miljörörelsen. För Fältbiologerna och många andra rörelser var den främsta motståndaren Naturvårdsverkets direktör, socialdemokraten Valfrid Paulsson (1925–2006).[28] Vänder vi blicken mot Norge kan vi dock se att Arbeiderpartiet förlorade makten redan 1965 och inte återtog den förrän 1971. Hade denna skillnad i det politiska landskapet någon betydelse? Lyckades den norska socialdemokratin fånga upp miljörörelsens oppositionella agenda på ett annat sätt än i Sverige?

Nya frågeställningar kan också ta sin utgångspunkt i konkreta energihistoriska förhållanden. I Norge och Sverige hade exempelvis utbyggnaden av vattenkraft stor betydelse för miljöfrågans framväxt. På 1960-talet betraktades den, inte minst av Svenska Naturskyddsföreningen, som ett allvarligt miljöhot. För att hindra utbyggnaden av orörda älvar förespråkade man istället vad som då ansågs vara miljövänlig energi – kärnkraft.[29] Vattenkraftsutbyggnaden i Sverige och Norge resulterade i framträdande debatter, som striden om Vindelälven, och direkaktionen i Mardøla.[30] Under 1970-talet kom också kärnkraftverk att byggas i Sverige och Finland, men inte i Danmark, Norge eller på Island. Konflikterna kring dessa centrala politiska frågor skar genom samhällena, men var också i högsta grad gränsöverskridande.

Avslutning

I den vetenskapliga miljö som jag har lärt känna Harald Gustafsson, vid Historiska institutionen i Lund, har frågan om historievetenskapens samhällsrelevans ofta lyfts fram.[31] Kanske mer än på andra historiska institutioner i Norden. När jag som doktorand samtalade om detta med Harald återkom han ofta till att det fanns två typer av historiker. De som ville veta hur det en gång var och de som ville veta varför världen ser ut som den gör. För de förstnämnda hade kunskap om det förflutna ett egenvärde, för de senare förhöll det sig annorlunda. Det hände också vid dessa tillfällen att han beklagade sig över att ”förr var historiker misslyckade författare, nu är de misslyckade politiker”. Kanske önskade han sig ibland tillbaka till Stockholm?

Men även om frågan om historievetenskapens värde och nytta oroade Harald mer

28 Anna Kaijser & David Larsson Heidenblad, ”Young Activists in Muddy Boots: Fältbiologerna and the Ecological Turn in Sweden”, *Scandinavian Journal of History* (2017).

29 Jonas Anshelm, *Mellan frälsning och domedag. Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945–1999*, Eslöv 2000; Jonas Anshelm, *Det vilda, det vackra och det ekologiskt hållbara. Om opinionsbildningen i Svenska naturskyddsföreningens tidskrift Sveriges natur 1943–2002,* Umeå 2004.

30 Peder Anker, ”Den store økologiske vekkelsen som har hjemsøkt vårt land”, *Universitetet i Oslo: 1811–2011*, band 7, huvudred. John Peter Collett, Oslo 2011; Bredo Berntsen, *Grønne Linjer. Natur- og miljøvernets historia i Norge*, Oslo 2011.

31 Red. Cecilia Riving, David Larsson Heidenblad & Malin Gregersen, *Därför är vi historiker*, *Scandia* 79:2, 2013.

än den roade honom så hade han ett svar som han i olika sammanhang landade i. Historisk kunskap var viktig därför att den visade att tillvaron kunde vara annorlunda; det har inte alltid varit som det är nu och det kommer heller inte alltid att vara så här. Kunskap om det förflutna gav insikter om att världen var möjlig att förändra. I linje med detta strävar också Harald Gustafsson efter att med historisk kunskap ruska om sin omgivning, inte minst sina studenter och människor som tar den moderna nationalstaten för given. För det senare ändamålet har den nordiska blicken varit helt central. Forskningen om den ekologiska vändningen skulle ha mycket att vinna på att tillägna sig den.

Litteraturlista

Anker, Peder ”Den store økologiske vekkelsen som har hjemsøkt vårt land”, *Universitetet i Oslo: 1811–2011*, band 7, huvudred. John Peter Collett, Unipub, Oslo 2011

Anshelm, Jonas, *Det vilda, det vackra och det ekologiskt hållbara. Om opinionsbildningen i Svenska naturskyddsföreningens tidskrift Sveriges natur 1943–2002*, Umeå University press, Umeå 2004

Anshelm, Jonas, *Mellan frälsning och domedag. Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945–1999*, Brutus Östlings bokförlag Symposion, Eslöv 2000

Anshelm, Jonas, *Socialdemokraterna och miljöfrågan. En studie av framstegstankens paradoxer*, Brutus Östlings bokförlag Symposion, Stockholm 1995

Berntsen, Bredo, *Grønne Linjer. Natur- og miljøvernets historia i Norge*, Unipub, Oslo 2011

Bess, Michael, *The Light-Green Society: Ecology and Technological Modernity in France, 1960–2000*, University of Chicago Press, Chicago 2003

Bodensten, Erik, *Politikens drivfjäder. Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken*, (Studia historica Lundensia 23), Lund 2016

Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives, red. Haupt, Heinz-Gerhard & Kocka, Jürgen, Berghahn Books, New York 2009

Egan, Michael, *Barry Commoner and the Science of Survival: The Remaking of American Environmentalism*, MIT, Cambridge 2007

Ekberg, Kristoffer, *Mellan flykt och förändring. Utopiskt platsskapande i 1970-talets alternativa miljö*, (Studia historica Lundensia, 25), Lund 2016

Engels, Jens Ivo, ”Modern environmentalism”, *The Turning Points of Environmental History*, red. Frank Utekötter, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2010

Friman, Eva, ”Domedagsprofeter och tillväxtpredikanter – debatten om ekonomisk tillväxt och miljö i Sverige 1960–1980”, *Historisk tidskrift* 121:1, 2001

Glacken, Clarence, *Traces on the Rhodian Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century*, California University Press, Berkeley 1967

Grenstad, Gunnar, Selle, Per, Strømsnes, Kristin & Bortne, Øystein, *Unique Environmentalism: A Comparative Perspective*, Springer, New York 2006

Guha, Ramachandra, *Environmentalism: A Global History*, Longman, New York 2000

Gustafsson, Harald, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Atlantis, Stockholm 2000

Gustafsson, Harald, *Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen*, Makadam, Göteborg 2010

Gustafsson, Harald, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, Studentlitteratur, Lund 1997

Gustafsson, Harald, *Skåne i Danmark. En dansk historia till 1658*, Makadam, Göteborg 2008

Gustafsson, Harald, *Sockenstugans politiska kultur. Lokalt självstyre på 1800-talets landsbygd*, Stadshistoriska institutet, Stockholm 1989

Gustafsson, Harald, ”Sverige som partner 1309–1905: Ett perspektiv”, *Historisk tidskrift* 136:1, 2016

Hays, Samuel P., *Conservation and the Gospel of Efficiency: The Progressive Conservation Moment, 1890–1920*, Harvard University Press, Cambridge 1959

Helldén, Daniel, *Demokratin utmanas. Almstriden och det politiska etablissemanget*, (Stockholm studies in politics, 109), Stockholm 2005

Holmberg, Carl, *Längtan till landet. Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt*, (avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 20), Göteborg 1997

Hünemörder, Kai F., *Die Frühgeschichte der globalen Umweltkrise und die Formierung der deutschen Umweltpolitik (1950–1973)*, Steiner, Stuttgart 2004

Jamison, Andrew, Eyerman, Ron & Kramer, Jacqueline, *The Making of the Modern Environmental Consciousness: A Comparative Study of the Environmental Movements in Sweden, Denmark and the Netherlands*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1990

Jansson, Torkel, *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer, ca 1800–1870*, (Studia historica Upsaliensia, 139), Uppsala 1985

Kaijser, Anna & Larsson Heidenblad, David, ”Young Activists in Muddy Boots: Fältbiologerna and the Ecological Turn in Sweden”, *Scandinavian Journal of History*, 2017

Kroll, ”The ’Silent Springs’ of Rachel Carson: Mass Media and the Origins of Modern Environmentalism”, *Public Understanding of Science* 10:4, 2001

Larsson Heidenblad, David & Hammar, Isak, ”A Classical Tragedy in the Making: Rolf Edberg’s Use of Antiquity and the Emergence of Environmentalism in Scandinavia”, *International Journal of the Classical Tradition* 24:2, 2017

Larsson Heidenblad, David, ”Ett ekologiskt genombrott. Rolf Edbergs bok och det globala krismedvetandet i Skandinavien 1966”, *Historisk tidsskrift* 95:2, 2016

Larsson Heidenblad, David, ”Mapping a New History of the Ecological Turn: The Circulation of Environmental Knowledge in Sweden 1967”, *Environment and History* 2018

Larsson Heidenblad, David, *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimathot till förmoderna syndastraffsföreställningar*, Agering, Höör 2012

Lear, Linda, *Rachel Carson: Witness for Nature*, Holt, New York 1997

Linnér, Björn-Ola, *Att lära för överlevnad. Utbildningsprogrammen och miljöfrågorna 1962–2002*, Lund 2005

Locher, Fabien & Quenet, Grégory, ”Environmental History: The Origins, Stakes, and Perspectives of a New Site of Research”, *Revue d´Histoire Moderne et Contemporaine,* 56:4, 2009

McNeill, J.R. ”The Historiography of Environmental History”, *The Oxford History of Historical Writing volume 5*, red. Daniel Woolf, Oxford University Press, Oxford 2010

Miljövårdsforskning. Betänkande del 1.Forskningsområdet, Jordbruksdepartementet, Stockholm 1967

Miljövårdsforskning. Betänkande del 2. Organisation och resurser, Jordbruksdepartementet, Stockholm 1967

Governing the Environment: Politics, Policy, and Organization in the Nordic Countries, red. Peter Munk Christiansen, Nordiska ministerrådet, Köpenhamn 1996

Nash, Roderick, *Wilderness and the American Mind*, Yale University Press, New Haven 1967

Nehring, Holger, ”Genealogies of the Ecological Moment: Planning, Complexity and the Emergence of ’the Environment’ as Politics in West Germany, 1949–1982”, *Nature´s End: History and the Environment*, red. Sverker Sörlin & Paul Warde, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2009

Neunsinger, Silke, ”Cross-over! Om komparationer, transferanalyser, histoire croisée och den metodologiska nationalismens problem”, *Historisk tidskrift* 130:1, 2010

Odén, Birgitta, ”Projektet Natur och samhälle”, *På historiens slagfält*, red. Lars M. Andersson, Fabian Persson, Peter Ullgren & Ulf Zander, Uppsala 2002

Radkau, Joachim, *The Age of Ecology: A Global History,* Polity, Cambridge 2014

Riving, Cecilia, David Larsson Heidenblad & Malin Gregersen red., *Därför är vi historiker*, *Scandia* 79:2, 2013

Robertson, Thomas, *The Malthusian Moment: Global Population Growth and the Birth of American Environmentalism*, Rutgers University Press, New Brunswick 2012

Rome, Adam, *The Genius of Earth Day: How a 1970 Teach-in Unexpectedly Made the First Green Generation*, Hill and Wang, New York 2013

Räsänen, ”Converging Environmental Knowledge: Re-evaluating the Birth of Modern Environmentalism in Finland”, *Environment and History* 18:2, 2012

Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer*, Rabén & Prisma, Stockholm 1996

Söderqvist, Tomas, ”Miljövård på Sergels Torg en lördagskväll”, *Fältbiologen* 5–6, 1967

Thelander, Jan & Lundgren, Lars J., *Nedräkning pågår. Hur upptäcks miljöproblem? Vad händer sedan?*, Statens naturvårdsverk, Solna 1989

Tunlid, Anna, *Människan och naturens överlevnad. Mottagandet av ”Tyst vår” och ”Plundring svält förgiftning” i den svenska miljödebatten*, kandidatuppsats, Lund 1994.

Werner, Michael & Zimmermann, Bénédicte, ”Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity”, *History and Theory* 45:1, 2006

Zelko, Frank, *Make it a Green Peace! The Rise of Countercultural Environmentalism*, Oxford University Press, New York 2013

De politiska flyktingarna från Nazi-Tyskland och den skandinaviska socialdemokratin

Samarbetet kring flyktinghjälpen 1933–1940

Pär Frohnert

Den internationella socialistiska solidariteten sattes på prov när flyktingar från Nazi-Tyskland sökte skydd i det socialdemokratiskt styrda Skandinavien. I alla tre länderna organiserades hjälpkommittéer av de socialdemokratiska partierna och de fackliga landsorganisationerna: Matteotti Komitén i Danmark, Arbetarrörelsens flyktinghjälp i Sverige och Arbeidernes Justisfond i Norge.[1]

Inledning

Flyktingpolitiken i de tre skandinaviska länderna var synnerligen restriktiv, men drabbade olika. I Norge, där Det norske arbeiderparti (DNA) bildade regering från 1935, var det svårare för judar men lättare för kommunister och vänstersocialister. Förklaringen var att DNA inte var medlem i Socialistinternationalen, som drev en kritisk linje mot kommunisterna. I Danmark var utsikterna något mindre mörka för judar men mycket sämre för kommunister. Sverige låg mitt emellan. Precis som i övriga Europa ansågs det inte vara statens sak att stå för flyktingarnas försörjning. Om flyktingarna var ”medellösa” vilade ansvaret på de flyktingkommittéer som organiserades, var och en inriktad på sin grupp. Det dröjde till slutet av 1930-talet innan statliga medel avsattes.[2]

1 Förkortningar: MK, AF och AJ. T.o.m. 1938 hette AF ”Fackliga och politiska emigranters hjälpkommitté”. Finland hade föga betydelse för tyska flyktingar och lämnas här utanför.

2 Lone Rünitz, *Af hensyn til konsekvenserne. Danmark og flygtningespørgsmålet 1933–1940*, Odense 2005; Einhart Lorenz, *Exil in Norwegen. Lebensbedingungen und Arbeit deutschsprachiger Flüchtlinge 1933–1943*, Baden-Baden 1992; Hans Lindberg, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941*, Stockholm 1973; Mikael Byström & Pär Frohnert, ”Introduction I och II”, i *Reaching a State of Hope. Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000*, red. Mikael Byström & Pär

Skandinavien var ett perifert mål för flyktingarna. I början sökte sig flest till Danmark, som har en ”grön gräns” till Tyskland vilket både gav bättre möjligheter att fortsätta det politiska motståndet och skulle underlätta ett eventuellt återvändande. Få kom till Norge. I början av 1938 fanns i Danmark cirka 1 300 flyktingar, i Sverige drygt 1 100, och i Norge endast 150. Det var först med den dramatiska europeiska flyktingkrisen från våren 1938 som större grupper kom, och då huvudsakligen judar. I början av 1940 ska det ha funnits omkring 4 500 flyktingar i Sverige, drygt 1 800 i Danmark och 840 i Norge. Totalt sett kom judar att utgöra den största gruppen, men bland de politiska flyktingarna utgjorde judarna en mindre del.[3]

I uppsatsen undersöks kontakterna mellan arbetarrörelsens flyktingkommittéer, kontakter som de utifrån verksamhetens art delvis var tvungna att upprätthålla. Källäget är speciellt. Vid den tyska invasionen 1940 förstörde Arbeidernes Justisfond sitt arkiv, medan den danska kommitténs arkiv skingrades när den ansvariga sekreteraren flydde över Öresund och tog med sig centrala dokument. Det återstående arkivet övertogs senare av tyskarna och är förkommet. Svenska Arbetarrörelsens flyktinghjälps arkiv är därför en viktig källa till de internordiska kontakterna, delvis också för de danska och norska organisationernas inre förhållanden. Ett annat intressant källmaterial om de skandinaviska kontakterna, och som inte tidigare varit känt i forskningen, har återfunnits i Ewald Janssons arkiv. Jansson var sekreterare för den svenska kommittén till 1938.[4]

På regeringsnivå kom egentligen inget skandinaviskt samarbete till stånd. Och de skandinaviska regeringarna underkastade sig ogärna internationella riktlinjer som inskränkte deras suveränitet. Tvärtom fanns spänningar mellan länderna, särskilt mellan Sverige och Danmark kring den passfrihet för Öresundstrafiken som hade införts 1930. Från Stockholmshorisonten såg man med misstänksamhet på den öppna gränsen, men med tanke på att en miljon resor över Öresund gjordes varje år så gick man försiktigt fram.[5]

Frohnert, Lund 2013.

3 Hans Uwe Petersen, ”Vorwort”, i *Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil 1933–1945*, red. Hans Uwe Petersen, Kiel 1991, s. 19; Klas Åmark, ”Sweden and the refugees 1933–45”, i *Reaching a State of Hope. Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000*, red. Mikael Byström & Pär Frohnert, Lund 2013.

4 Lorenz, *Exil in Norwegen*, s. 20; Hans Uwe Petersen, ”Dänemark und die antinazistischen Flüchtlinge (1940–41)”, i *Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil 1933–1945*, red. Hans Uwe Petersen, Kiel 1991, s. 70f. Tidigare referenser i forskningen till AF:s arkiv har blivit obsoleta sedan arkivet 2011 omförtecknades utan att en konkordans upprättades. En stor del av materialet är på tyska, alla översättningar är mina egna.

5 Hans Uwe Petersen, ”De nordiske lande og Hitlerflygtninge. Internordisk samarbejde i flygtningespørgsmålet 1938–1939”, i *Nordisk flyktingpolitik i världskrigens epok*, red. Rune Johansson & Hans-Åke Persson, Lund 1989, s. 26. Lindberg, s. 120f, 230–232. Frågan om de sudettyska flyktingarna

I Danmark grundade Socialdemokratisk forbund och De samvirkende fagforbund sommaren 1933 Matteotti Komitén, uppkallad efter en italiensk socialist som hade mördats 1924. Den internationella Matteottikommittén var Socialistinternationalens organisation för flyktingfrågor. Partiet och fagforbundet var medlemmar både i denna international och i Fackföreningsinternationalen. Det dagliga arbetet sköttes dock av en tysk flykting, Richard Hansen, som tillika var representant för SOPADE, de tyska socialdemokraternas exilorganisation.[6]

Arbetarrörelsens flyktinghjälp, även den ansluten till internationella Matteottikommittén, bildades våren 1933 av det svenska Socialdemokratiska Arbetare-partiet (SAP) och Landsorganisationen (LO). Hjälpkommittén följde, precis som den danska kommittén, i hög grad riktlinjerna som utfärdades av de båda internationalerna. Kriterierna stipulerade att den som skulle erkännas som politisk flykting skulle ha varit politiskt aktiv i Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD), Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands (SAPD, ett litet utbrytarparti till vänster om SPD) eller Kommunistische Partei Deutschlands (KPD). I de två senare fallen krävdes att personen samtidigt hade varit aktiv i facket. Den sökande måste ha blivit förföljd och ha tillgång till känslig information. I praktiken tolkades kriterierna på skilda sätt. Både i Danmark och i Sverige var de socialdemokratiska kommittéerna lojala mot den restriktiva regeringspolitiken.[7]

I Norge hade Arbeidernes Justisfond grundats 1927 av Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon för att stödja fack- och partimedlemmar som drabbats av borgerlig ”klassjustis”. När flyktingarna dök upp 1933 inrättades en särskild Tysklandskommitté. Organisationen hade prominenta ledare från partiet och fackföreningsrörelsen, vilket även de två andra skandinaviska systerorganisationerna hade. Man gav stöd till flyktingar med olika politisk bakgrund. DNA:s systerparti var SAPD, inte SPD som för de danska och svenska arbetarpartierna.[8]

---

kommer jag inte att behandla.

6 SOPADE var en förkortning för ledningen för Sozialdemokratische Partei Deutschlands. Regine Erichsen, ”Fluchthilfe”, i *Handbuch der deutschsprachigen Emigration*, red. Claus-Dieter Krohn m.fl., Darmstadt 1998; Trine Gantriis Sørensen, *Danmark som nærområde. En undersøgelse af emigranthjælpekomitéernes roll i dansk flygtningepolitik 1933–1941*, København 2001, s. 46–52; *Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933–1945*, band 1, red. Werner Röder & Herbert A. Strauss, München 1980, s. 269. MK:s anslutning till de internationella kriterierna är underbelyst i dansk forskning.

7 Pär Frohnert, ”Social-democratic solidarity. The Labour Movement Refugee Relief, refugees, and the Swedish state, 1933–45”, i *Reaching a State of Hope. Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000*, red. Mikael Byström & Pär Frohnert, Lund 2013.

8 I Oslo sköttes frågorna oftast av Tysklandskommittén, ibland av DNA eller AJ. Jag har i texten inte gjort någon åtskillnad mellan dessa organ när de hanterade flyktingfrågor, utan har genomgående använt beteckningen AJ. Lorenz, *Exil in Norwegen*, s. 58–63.

Forskningen om tyskspråkiga politiska flyktingar i Skandinavien har i huvudsak bedrivits inom nationella ramar med vissa inslag av nordisk komparation. Så är fallet med den tidiga forskningen, ”Exilforschung”. Publiceringen på tyska tror jag förklarar att den här historien är tämligen okänd. Åtminstone för svensk del har den i liten utsträckning kommit med i allmänna framställningar. En översikt över några av de svenska hjälporganisationerna ingår dock i ett större arbete av Klas Åmark.[9] I det ambitiösa flyktingprojektet i Danmark under 00-talet fanns inslag av en internationell kontext. När ämnet har uppmärksammats har det ofta kretsat kring kända namn som Willy Brandt.

Med få flyktingar fanns ännu utrymme för internationell socialistisk solidaritet

De tre flyktingkommittéerna fick alla en central position inom flyktinghjälpen. I Norge kvarstod dock en viss spänning mot den socialdemokratiska regeringen. Kopplingen till regeringarna var så tät att myndighetsutövning i praktiken delegerades till kommittéerna, särskilt vid prövningen av asylskäl. Deras position illustreras av att de deltog vid ett möte i juni 1938 i Fredensborg i Danmark jämsides med regeringsrepresentanter. Arbetarrörelsens flyktinghjälp var med vid minst ett regeringssammanträde i Sverige.[10]

Stora delar av korrespondensen mellan kommittéerna gällde information om enskilda flyktingar. I ansökningsblanketterna i respektive land skulle flyktingen ange referenser, och det var inte ovanligt att dessa personer kontaktades. Kontrollerna kunde sträcka sig över flera månader.[11] En anledning till noggrannheten var misstänksamheten mot bedragare, och efter att Arbetarrörelsens flyktinghjälp 1934 blivit utsatt för en nazistisk infiltratör var rädslan också stark för spioner. Kurt Büttner hade kommit till Stockholm 1933 och snart fått arbete som skrivbiträde vid kommittén. I juli 1934 fick han i uppdrag att ta med sig en större summa pengar till en ”flyktingkoloni” men reste istället tillbaka till Tyskland med stulna dokument. Varningar utgick till systerorganisationerna och han fördes upp på SOPADE:s svarta lista.[12]

Kommittéerna visade förstås också omsorg om flyktingarna, vilket bland annat

9 Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, Stockholm 2016.

10 Lorenz, *Exil in Norwegen*, s. 63–65; Lindberg, s. 90, 254; Hans Kirchhoff, *Et menneske uden pas er ikke noget menneske. Danmark i den internationale flygtningepolitik 1933–1939*, Odense 2005, s. 185–188.

11 Se fr.a. personakterna (”Korrespondens med och om emigranter”, F 1), AF, Arbarkiv.

12 Tilläggsrapport 1934, Verksamhetsberättelser, AF, B 1:1; Protokoll (prot.) 14/2 1935, A 1:1; Personakt, F 1:3.

tog sig uttryck i att erkända flyktingar överfördes mellan länderna. Ett sådant byte hanterades från våren till höstkanten 1939. Det judiska paret Jakub och Margita Goldberg ville komma till Danmark där deras dotter hade gift sig med en dansk. Jakub, som var affärsman, verkar ha gjort Arbetarrörelsens flyktinghjälp några tjänster och överföringen beviljades. Men bytet fördröjdes eftersom Matteotti Komitén inte hittade några flyktingar som kunde flytta från Danmark till Sverige. Bytet skulle ju gå jämnt ut. Till slut flyttade paret till Danmark – vilket de fick anledning att ångra. Men de hade tur och kunde återvända till Sverige hösten 1943.[13]

Internationalernas riktlinjer föreskrev bidragsförsörjning för flyktingarna. I huvudsak följde kommittéerna den linjen, även om man i Sverige i viss mån försökte ordna arbeten. LO påminde därför 1935 Arbetarrörelsens flyktinghjälp om att lediga arbeten skulle förbehållas svenskar. I Danmark var arbetslösheten värre än i Sverige och Matteotti Komitén upprätthöll bidragslinjen. Efter hand visade sig dock bidragslinjen ohållbar och 1938 ändrades de internationella rekommendationerna. Att få fram arbete blev nu en viktig uppgift. En skandinavisk aspekt dök upp när kommittén i Stockholm skulle hjälpa till att ordna med säsongsarbeten för flyktingar i Danmark. Matteotti Komitén hade sett annonser som sökte byggarbetare och i maj 1939 översändes en lista över flyktingar till Stockholm, där man underströk att alla på listan hade varit fackligt anslutna och att ingen var kommunist. Arbetarrörelsens flyktinghjälp ordnade via sina kontakter så att flyktingarna fick tillfälliga uppehållstillstånd. I Köpenhamn hade man dock förbisett att kontrakten skulle ordnas där före avresan och det gick flera veckor innan missförståndet upptäcktes, men UD var smidigt och beviljade omgående ett undantag. Flyktinghjälpens sekreterare ordnade sedan så att flyktingarna kunde ta kontakt med murarnas fackförening i Malmö som skulle hjälpa dem att hitta arbete. I juli verkar gruppen ha tagit sig över Öresund.[14]

Ett centralt tema både i korrespondensen mellan de tre flyktingkommittéerna och vid konferenserna som anordnades 1938 och 1939, var frågan om storleken och utformningen av flyktinghjälpen. Kommittén i Stockholm kontaktade i januari 1938 Oslo efter att deras flyktingar hade begärt högre bidrag: ”Då vi veta att vi hitintills haft de högsta understöd som utbetalts” ville man nu veta hur nivåerna såg ut i Norge. Det finns andra exempel på att kommittéerna inte ville erbjuda för bra villkor i förhållandena till varandra.[15] Samma intresse låg säkerligen bakom den informationsinsamling från flera länders Matteottikommittéer som Arbetarrörelsens flyktinghjälp genomförde i början av 1939, men frågorna gällde då även den allmänna situationen, bland annat de politiska grupperingarna bland flyktingarna och

13 AF, Korrespondens E 1:12; F 1:6.

14 Korrespondens maj till juli 1939. AF, E 1:12.

15 Prot. 9/12 1937, AF, A 1:1; Citat, AF till AJ 8/1 1938, E 1:12.

”den rasmässiga sammansättningen”.[16]

Två skandinaviska konferenser kom att anordnas. Konferensen i Stockholm 5 mars 1938 var enligt protokollet den ”första i sitt slag”. Så vitt jag har funnit är den inte tidigare känd i forskningen. I inbjudan skrev Arbetarrörelsens flyktinghjälp: ”Behovet av att åstadkomma så lika förhållanden som möjligt, gör sig allt mera kännbart.” I sin lägesrapport uppgav kommittén i Danmark att man strikt följde kriterierna från de båda internationalerna, och att man också hjälpte fackligt verksamma från andra partier än Socialdemokraterna. Emellertid hade man slutat ge stöd till SAPD-medlemmar. I Norge hade däremot den lilla gruppen med Willy Brandt i spetsen fått en fristad. De flyktingar som Matteotti Komitén inte erkände måste lämna Danmark.

På dagordningen fanns också punkten ”Åtgärder för befrämjande av emigration till utomeuropeiska länder”, vilket kan tyckas överraskande men låg i linje med Fackföreningsinternationalens riktlinjer. Vid den socialdemokratiska Nordiska samarbetskommitténs möte två månader senare beslutades att frågan skulle undersökas. Som sista punkt vid flyktingkonferensen i Stockholm skulle man ta upp frågan om verksamhetens utvidgning. Med tanke på att *Anschluss* låg en vecka fram i tiden var det förutseende.[17]

Förutsättningarna efter krigsutbrottet föranledde kommittén i Norge att föreslå en ny konferens som sedan kom till stånd i Köpenhamn 19–20 november 1939. Kommittén hade skickat ut ett underlag där fokus låg på inskränkningar och kontrollåtgärder gentemot flyktingarna och där ”en felles nordisk hjelpekomité” föreslogs. Mötet ägnades åt utförliga rapporter och en rad konkreta frågor. Deltagarna kom överens om att informera varandra om avvisningar. I Danmark och Sverige var man inte lika alarmerad över säkerhetssituationen. Då ska man ha i minnet att interneringsläger för misshagliga flyktingar, framför allt kommunister, började inrättas i Sverige i december 1939. Något beslut om en skandinavisk kommitté togs inte.[18]

16 Svar har återfunnits från bl.a. Danmark och Finland. Citat, svar från MK 13/2 1939, AF, E 1:2.

17 Citat, inbjudan 23/2 1938 och prot. (enbart förstasidan har återfunnits) med underlag. Ewald Janssons arkiv, Arbarkiv. Lorenz, *Exil in Norwegen*, s. 183–195; Lorenz, ”Norwegen”, i *Handbuch der deutschsprachigen Emigration*, red. Claus-Dieter Krohn m.fl., Darmstadt 1998; Petersen, ”Die Zusammenarbeit”, i *Ein sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im nordeuropäischen Exil 1933 bis 1950*, red. Einhart Lorenz, m.fl., Ergebnisse Verlag, Hamburg 1998, s. 77f.

18 Lorenz, *Exil in Norwegen*, s. 52–55. AJ till AF 31/10 1939, prot. A 1:1, AF, E 1:12, Karl Molin, *Hemmakriget. Om den svenska krigsmaktens åtgärder mot kommunister under andra världskriget*, Stockholm 1992.

Konflikt med Röda hjälpen

Ett centralt tema för MK och AF var konflikten med kommunisterna och deras flyktingkommitté Röda hjälpen, som fanns i både Danmark och Sverige, men som var betydelselös i Norge. Motsättningen var oförsonlig sedan Komintern 1928 hade anbefallt ultravänsterlinjen och pekat ut de socialdemokratiska ledarna som huvudfienden och som ”socialfascister”. Man skulle istället bygga en ”enhetsfront underifrån” med arbetarklassen. Men år 1935 lade Komintern tvärt om till folkfrontspolitik och försökte närma sig socialdemokratin och andra antifascistiska krafter.[19]

En brevväxling visar hur kommittéerna i Köpenhamn och Stockholm reagerade. Arbetarrörelsens flyktinghjälp informerade om en ”Hjälpförening för offren i Tyskland”. En del av de stödjande var kommunister, medan andra ”hade drabbats av enhetsfrontspsykosen”. Man undrade hur det såg ut i Danmark. Richard Hansen kunde rapportera att samma saker var på gång även där. ”Ett antal så kallade opolitiska intellektuella” försökte locka anhängare. Det hela var ett försök ”att på omvägar spänna människor som var politiskt oerfarna, men som av ren humanitet ville hjälpa fascismens offer, framför KPD:s vagn”. Socialdemokraterna, facken och hjälpkommittén avböjde all kontakt med motiveringen att det var ” ohållbart att sitta i en kommitté med anhängare av en diktatur (kommunisterna) som ska befria offren för en annan diktatur”. Man misstrodde också upplägget: ”Dessa högljudda reklammässigt arrangerade evenemang […] skadar i flera fall offren i Tyskland mer än de kommer till nytta.”[20]

En episod som belyser konflikten med Röda hjälpen, där också de skandinaviska kontakterna kom in, är Asylrättskonferensen i Paris i juni 1936. Här var dock inte motsättningen mellan socialdemokrater och kommunister lika explicit. De svenska kommunisterna och Röda hjälpen skyltade inte med sin medverkan, men konferensen, som tillika var en organisation, var viktig för dem.[21] Konferensens arbetsutskott i Stockholm inbjöd genom sin sekreterare Karna Nilsson den socialdemokratiska flyktinghjälpen att delta i ett förmöte i maj. Syftet var att ”få fram enhetliga synpunkter för asylrättsproblemets internationella lösning”.

I inbjudan upplyste Nilsson om att bland annat ett par kända socialdemokrater skulle komma. Man kan förmoda att Arbetarrörelsens flyktinghjälp, som höll sig utanför samarbeten med övriga svenska kommittéer, därmed såg sig tvunget att

19 Lorenz, ”Norwegen”; Yvonne Hirdman, *Sverges Kommunistiska Parti 1939–1945*, Stockholm 1974, s. 12.

20 Citat, 13/2 och 15/2 1936, AF, E 1:9.

21 *Refugees from Nazi Germany and the Liberal European States*, red. Frank Caestecker & Bob Moore, New York & Oxford 2010, s. 226, omnämner kort konferensen. Röda hjälpens arkiv, vol. 3; Knut Olssons arkiv, vol. 4:2:4, Arbarkiv.

skicka en observatör.[22] Vid ett styrelsemöte var frågan om konferensen uppe och ”med hänsyn till de upplysningar som inkommit”, och till att båda internationalerna hade beslutat att inte delta i Paris, bestämde sig kommittén i Stockholm för samma linje. Också Matteotti Komitén uteblev – man hade ”inget att göra med denna asylrättskonferens”. Vid samma tid meddelade Nilsson att den norska flyktingkommittén skulle vara representerad, säkerligen för att sätta press på folket i Stockholm.[23]

Information om Pariskonferensen, som ägde rum 20–21 juni 1936, spreds snabbt. Redan 24 juni skrev den danska kommittén till Stockholm och ställde sig frågande till en uppgift som spreds från Asylrättskonferensen att Arbetarrörelsens flyktinghjälp vid majmötet skulle ha anslutit sig till en planeringskommitté. Dagen därpå – i regel gick ett brev mellan de skandinaviska huvudstäderna fram över natten – kunde man från Stockholm dementera uppgiften. Att Asylrättskonferensen valde att gå ut med falska nyheter som skulle ge intryck av enighet är en stark indikation på att det fanns en koppling till folkfrontssträvandena.[24]

Med tanke på att Socialistinternationalen inte deltog i konferensen i Paris bör det noteras att ledande svenska socialdemokrater ändå var på plats. Det tyder antingen på att det fanns en spricka i partiet eller på att partiets ledning medvetet såg till att vara representerat i olika sammanhang.[25] Asylrättskonferensen frågade senare Arbetarrörelsens flyktinghjälp om den ville ansluta sig, men kommittén avböjde och underströk att det skulle vara ”direkt skadligt för deras arbete”.[26]

Det är känt att Matteotti Komitén med hänvisning till medelsbrist redan från start ansträngde sig för att få flyktingar vidare till tredje land, och fram till mars 1935 finns belägg för att Arbetarrörelsens flyktinghjälp och Sverige tog emot ”flere”. Beredvilligheten var ett uttryck för skandinavisk solidaritet men avsåg bara några få personer.[27] En brevväxling 1934–1935 ger inblick i överföringarna. Erich Ollenhauer, representant för SOPADE, hade efter ett besök i Sverige framfört till kommittén i Köpenhamn att Arbetarrörelsens flyktinghjälp var villigt att ta över flyktingar från Danmark. Arbetarrörelsens flyktinghjälp bekräftade, men underströk att ”[e]nligt det löfte vi gav”, gällde det enbart personer som ”genom illegalt arbete […] äro allvarligt hotade och som komma hit på rekommendationer av partiet i Danmark eller Sopade”. Man framförde att personerna måste ha varit fackligt organiserade, eftersom LO stod för finansieringen. Den svenska kommittén uttryckte önskemål

22 Brevväxling, december 1935 till augusti 1936, citat Konferensen till AF 16/5 1936, AF, E 1:6.
23 Citat, prot. 26/5 1936, AF, A 1:1; E 1:6; citat, blankett september 1936, E 1:9.
24 Citat 25/6 1936 AF till MK, E 1:6.
25 AF, E 1:6; Knut Olssons arkiv, vol 4.2.4.
26 Citat, 27/8 1936, AF, E 1:6; A 1:1.
27 Rünitz, s. 176.

om att flyktingarna inte skulle resa i en större grupp utan två och två till Stockholm, vilket speglar oron för den utbredda främlingsfientligheten.[28]

Turerna kring den svenska regeringens inresetillstånd i början av 1935 för Josef Weiss, en flykting som Venstreregeringen i Norge ville utvisa, ger inblickar i Flyktinghjälpens och SAP:s överväganden i det här tidiga skedet när få flyktingar kom. Villigheten från svenska UD att ta emot en person som saknade pass och partibok visar att det ännu fanns utrymme för solidaritet. Arbeidernes Justisfond undrade om kommittén i Stockholm skulle kunna ta över Weiss eftersom han hotades med utvisning till Tyskland. Han var typograf, medlem i SPD och i boktryckarförbundet. Den norska kommittén hade fått fram ett bestyrkande om Weiss från en tidigare SAPD-ordförande.[29] En vecka senare skrev man från Norge till Stockholm och utgick från att de hade läst om ”adskillige röre om flyktingskomiteen her i Oslo”. Kommittén fruktade att bli ställd inför rätta, men så verkar inte ha blivit fallet. Den norska kommittén såg dock nu en möjlighet att driva en kampanj för asylrätt, något som skulle ha varit systerorganisationerna i Danmark och Sverige främmande. Nu ville Oslokommittén veta hur kommittéerna agerade gentemot myndigheterna. Arbetarrörelsens flyktinghjälp underströk att arbetet ”dikteras av den största öppenhet”. Ett par veckor senare agerade man i fallet Weiss och lämnade in en ansökan om uppehållstillstånd som snabbt beviljades.[30] Det hörde inte till vanligheterna att den svenska regeringen handlade de här ärendena raskt och inte heller att den var så villig att ta emot en flykting som befann sig i ett land som borde respektera *non-refoulement*-principen, det vill säga att inte utvisa till det land varifrån personen hade flytt. Motivet kan ha varit att den med sitt agerande kunde kritisera Norges borgerliga regering.

Svenska UD var undrande över den senaste utvecklingen i Norge och hade bett Arbetarrörelsens flyktinghjälp om en rapport. Det framgick när kommittén skrev till Oscar Torp, som var ordförande för de norska socialdemokraterna och satt i ledningen för Justisfonden. Flyktinghjälpen rapporterade att den svenska regeringen skulle kunna göra ett ingripande för att ”hjälpa er i kampen för asylrättens erkännande”. Vari ett sådant ingripande skulle ha bestått framgår inte. Man kan dock ställa sig frågan om regeringen verkligen ville att bilden av Sverige som ett välkomnande asylland skulle spridas. Det norska arbetarpartiet var ”meget takknemlig” för stödet och kunde berätta att inresetillståndet för Weiss redan gjort intryck på myndigheterna, som nu visade en ”annen innstilling”. På kvällen den 19 februari 1935

28 Citat AF till Socialdemokratisk Forbund 8/12 1934, AF, E 1:9; prot. 6/12 1934, A 1:1.
29 AF, F 1:23.
30 Citat, AJ t. AF ooch MK 14/1 1935; AF till AJ, 21/1 1935, AF, E 1:9; F 1:23.

reste Josef Weiss in i Sverige över Charlottenberg. Några dagar senare tog han emot 20 kronor av Flyktinghjälpen, som nogsamt antecknades på hans registreringskort.[31]

Fler flyktingar kommer – mindre plats för solidaritet

Efter hand blev det uppenbart att alla de tre skandinaviska länderna, och de tre flyktingkommittéerna, ville undvika att bli sittande med ”sorteper”, som Hans Kirchhoff uttrycker det, det vill säga med för många flyktingar.[32] Redan i början av 1935 började solidariteten i Stockholm sitta trångt. Arbetarrörelsens flyktinghjälp meddelade i april Matteotti Komitén att ”vi f.n. icke är i stånd att mottaga flera flyktingar, då […] disponibla medel icke räcka längre”. Ett dokument som kommittén i Köpenhamn i september 1936 riktade till Matteottikommittéer i andra länder visar att läget blev alltmer tillspetsat. Flyktingar som redan hade fått asyl i andra länder tog sig in i Danmark och hade till och med hade blivit uppmuntrade och fått resepengar. Något sådant kunde varken den danska regeringen eller flyktingkommittén acceptera. Man hade uppgifter om att en dansk vid asylrättskonferensen i Paris, där kommittén inte deltog, hade sagt att det fanns plats för flyktingar i Danmark.[33]

Läget började sålunda under 1936 tippa över till det ”nul-sum-spil” som Kirchhoff beskriver. När den verkliga flyktingkrisen bröt ut med början på sommaren 1938 förstärktes mönstret. Land efter land satte upp hinder för att stoppa flyktingarna vid gränserna, nu huvudsakligen judar men även politiska flyktingar från det tjeckoslovakiska Sudetlandet.

En norsk–svensk skriftväxling belyser läget. Axel Granath, den svenska kommitténs sekreterare från maj 1938, skrev i augusti och undrade om han kunde komma till Oslo för att diskutera några österrikiska flyktingar. Justisfondens sekreterare Finn Moe förstod vad saken gällde: ”Vi går imidlertid ut fra at det du önsker å dröfte er muligheten for at vi kan ta endel emigranter.” Men utsikterna var små: man hade nyligen fått avslag på tidigare ansökningar om uppehållstillstånd. Dessutom hade Justisfonden 200 ansökningar liggande och nya flyktingar kom dagligen. Granath förstod svårigheterna, men skrev att händelserna tvingar kommittén ”att göra vårt yttersta”. Han gav sig också in på sifferexercisen och redogjorde för den svenska kommitténs problem. Här rör det sig om 24 personer. Han föreslår att Oslo ska ta sju av dem. Justisfonden försäkrade att man var ”sterkt interessert i å hjelpe disse

31 Citat 11/2 och 15/2 1935, AF, E 1:9; F 1:23.

32 Kirchhoff, s. 237.

33 Citat AF till MK 10/4 1935, och blankett, september 1936, AF, E I:9.

mennesker som sitter i Dachau" men att man inte kunde få några tillstånd. Moe hade kontaktat Justitiedepartementet men fått beskedet att inget kunde göras eftersom regeringen var på semester. Han föreslog istället Danmark och ville samtidigt veta hur många flyktingar Matteotti Komitén hade tagit emot under senare tid. Granath svarade att Danmark vore "helt uteslutet" eftersom antalet mottagna flyktingar där låg "betydligt över både Sveriges och Norges […]. En sista utväg […] är att ordna en emigration till Sydamerika. […] Ett samarbete [skulle] kunna vara oss till stor glädje i denna tröstlösa verksamhet." Fler personer involverades. Karl Heinz, själv österrikisk flykting, vid Arbetarrörelsens flyktinghjälp, skrev direkt till Einar Gerhardsen, partisekreteraren i DNA, som i sin tur kontaktade partikamraten Trygve Lie som var justitieminister. Men svaret förblev nej. Heinz återkom en månad senare. Nu var bara fyra av de österrikiska flyktingarna fortfarande aktuella. Troligen skulle man inte kunna få ut dem, men "för de anhöriga och även för kamraterna själva skulle det betyda ett stöd om de skulle se att den internationella solidariteten hjälper dem".[34]

Slutord

Inom den restriktiva flyktingpolitik som de socialdemokratiska regeringarna i Skandinavien förde under åren 1933 till 1940 fick de socialdemokratiska flyktingkommittéerna en nyckelroll för de politiska flyktingarna, som dock utgjorde en mindre del av den stora flyktingskaran, som i övrigt utgjordes av judar. Inom sin nisch stod de tre kommittéerna för ett viktigt hjälparbete som var ett uttryck för socialdemokratisk internationell solidaritet.

I takt med att fler flyktingar sökte sig till Norden och situationen förvärrades så skärptes den restriktiva hållningen och varje land såg till sina nationella intressen. Iakttagelserna känns dagsaktuella. Solidariteten kom i kläm. Alla organisationer förblev lojala mot regeringarnas flyktingpolitik och blev genom sina urvalsprocedurer ett led i att hålla flyktingar utanför det egna landet. Detta skapade utrymme för kommunisterna att använda flyktingfrågan som ett politiskt slagträ.

De tre kommittéerna höll inbördes kontakt, framför allt rörande kontrollen av flyktingarnas ansökningar om erkännande. En annan viktig del av kontakterna bestod i att försöka hitta en gemensam nivå för understöden för flyktingarna så att det egna landet inte skulle sticka ut som alltför attraktivt. Ingen ville bli sittande med svarte petter, det vill säga med flyktingarna. Det var också skälet till att kommittéerna löpande informerade varandra om hur många flyktingar de själva hade tagit

34 Citat i brevväxling 9/8, 10/8, 16/8, 19/8, 26/9 1938, AF, E 1:12. Om AJ till sist tog emot de fyra personerna framgår inte.

emot. Ett viktigt tema i kontakterna mellan Köpenhamn och Stockholm var konflikten med kommunisterna och deras flyktingkommitté Röda hjälpen. I Norge såg de politiska omständigheterna annorlunda ut och fler kommunistiska flyktingar togs emot. Konflikten demonstrerar att flyktinghjälp sällan bara rör sig om humanitärt bistånd utan också har politiska aspekter.

Jag har lyft fram betydelsen av de riktlinjer för flyktingfrågor som kom från Socialistinternationalen och Fackföreningsinternationalen samt det faktum att både de danska och svenska kommittéerna utgjorde nationella organ inom den internationella Matteottikommittén. Hur den praktiska flyktingpolitiken påverkades av anslutningen till dessa internationella socialistiska organ är generellt underbelyst i forskningen.

Blickar man ut tidsmässigt från den undersökta perioden så visar det sig att flyktingkommittéernas tid snart var ute. I Sverige, som kom att ta emot stora grupper av flyktingar under kriget, klev istället staten in och tog över ansvaret. Efter kriget etablerades en ny internationell flyktingregim som de skandinaviska länderna anslöt sig till. Med de starka statsmakter som socialdemokratin då byggde upp efterfrågades inte längre insatserna från fristående hjälporganisationer.

Litteraturlista

Biographisches Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933–1945, red. Werner Röder & Herbert A. Strauss, band 1, Saur, München 1980

Byström, Mikael & Pär Frohnert, ”Introduction I och II”, i *Reaching a State of Hope. Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000*, red. Mikael Byström & Pär Frohnert, Nordic Academic Press, Lund 2013

Erichsen, Regine, ”Fluchthilfe”, i *Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933–1945*, red. Claus-Dieter Krohn, m.fl., Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1998

Frohnert, Pär, ”Social-democratic solidarity. The Labour Movement Refugee Relief, refugees, and the Swedish state, 1933–45”, i *Reaching a State of Hope. Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000*, red. Mikael Byström & Pär Frohnert, Nordic Academic Press, Lund 2013

Hirdman, Yvonne, *Sverges Kommunistiska Parti 1939–1945*, Allmänna Förlaget, Stockholm 1974

Kirchhoff, Hans, *Et menneske uden pas er ikke noget menneske. Danmark i den internationale flygtningepolitik 1933–1939*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2005

Lindberg, Hans, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941*, Allmänna Förlaget, Stockholm 1973

Lorenz, Einhart, *Exil in Norwegen. Lebensbedingungen und Arbeit deutschsprachiger Flüchtlinge 1933–1943*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 1992

Lorenz, Einhart, ”Norwegen”, i *Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933–1945*, red. Claus-Dieter Krohn, m.fl., Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1998

Molin, Karl, *Hemmakriget. Om den svenska krigsmaktens åtgärder mot kommunister under andra världskriget*, Tiden, Stockholm 1992

Petersen, Hans Uwe, ”De nordiske lande og Hitlerflygtningene”, i *Nordisk flyktingpolitik i världskrigens epok*, red. Rune Johansson & Hans-Åke Persson, Cesic Studies in international conflict 1, Lund university press, Lund 1989

Petersen, Hans Uwe, ”Die Zusammenarbeit der nordischen Länder in der Flüchtlingsfrage”, i *Ein sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im nordeuropäischen Exil 1933 bis 1950*, red. Einhart Lorenz, m.fl., Ergebnisse Verlag, Hamburg 1998

Petersen, Hans Uwe, ”Dänemark und die antinazistischen Flüchtlinge (1940–41)”, i *Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil 1933–1945*, red. Hans Uwe Petersen, Neuer Malik Verlag, Kiel 1991

Petersen, Hans Uwe, ”Vorwort”, i *Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil 1933–1945*, red. Hans Uwe Petersen, Neuer Malik Verlag, Kiel 1991

Refugees from Nazi Germany and the Liberal European States, red. Frank Caestecker & Bob Moore, Berghahn Books, New York & Oxford 2010

Rünitz, Lone, *Af hensyn til konsekvenserne. Danmark og flygtningespørgsmålet 1933–1940*, Syddansk Universitetsforlag, Odense 2005

Sørensen, Trine Gantriis, *Danmark som nærområde. En undersøgelse af emigranthjælpekomitéernes roll i dansk flygtningepolitik 1933–1941*, København 2001

Åmark, Klas, *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen*, Albert Bonnier Förlag, 2. reviderade uppl. (2011), Stockholm 2016

Åmark, Klas, ”Sweden and the refugees 1933–45”, i *Reaching a State of Hope. Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000*, red. Mikael Byström & Pär Frohnert, Nordic Academic Press, Lund 2013

Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Huddinge (Arbarkiv)

Arbetarrörelsens flyktinghjälp (AF)
Ewald Janssons arkiv
Knut Olssons arkiv
Röda hjälpens arkiv

Nationens hjältar och offer i industrialiseringen

Bo Persson

För en tid sedan skrev jag en text om sågverksarbetets utveckling och sågverksarbetarnas fackliga historia från mitten av 1800-talet fram till i dag.[1] I den diskuterade jag bland annat varför just sågverken och arbetskonflikterna vid sågverken fram till 1930-talet fått så stor uppmärksamhet i historieskrivningen och i den allmänna föreställningen om Sveriges industrialisering.

I en del ekonomisk-historisk och industrihistorisk litteratur framträder sågverksindustrin som Sveriges första riktiga industri, både på grund av sin teknik, tillväxt, organisation och sina spridningseffekter och på grund av sin stora betydelse för Sveriges export och ekonomiska utveckling.[2] Detta är naturligtvis helt riktigt, trots att man skulle kunna hävda att textilindustrin etablerades tidigare och att järnhanteringen hade en ännu längre historia. Även i kultur och populärkultur är sågverken väl företrädda och ”sågverksepoken” har fått en framträdande roll, inte minst med tv-produktioner som *Träpatronerna* (1984) av Bengt Bratt och Bo Widerbergs film *Ådalen 31* (1969).[3] På så vis har sågverken fått en plats även i ett brett folkligt medvetande om hur Sverige blev Sverige.

I den bild som då ofta framträder finns stora arbetsplatser där många män arbetar

1 Bo Persson, ”Sågverksarbetarna”, *Sågad skog för välstånd. Den svenska sågverksindustrins historia 1850–2010*, red. Ronny Pettersson, Stockholm 2015, s. 482–532.

2 Se t.ex. Göran Dyverfeldt, *Norrbottnisk sågverksindustri 1900–1925. AB Ytterstfors-Munksund och dess föregångare*, Uppsala 1974; Kjell Haraldsson, *Tradition, regional specialisering och industriell utveckling. Sågverksindustrin i Gävleborgs län*, Uppsala 1989; Alf O Johansson, *Arbetets delning. Stocka sågverk under omvandling 1856–1900*, Lund 1988, s. 23–26, 72. I nyare översikter har dock inte sågverksindustrin samma särställning, se Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm 1996; Lennart Schön, *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*, Stockholm 2000, vilket nog har att göra med ett bredare forskningsläge.

3 Se även skönlitterära författare som Martin Koch, Karl Östman, Birger Norman, Mauritz Edström, Folke Isaksson och Vibeke Olsson.

och ond bråd död hotar i arbetsplatsolyckor. Där ingår sågverkssamhällen med usla bostäder, stor fattigdom, spritmissbruk, grasserande sjukdomar som lungsot och en nyinflyttad rotlös befolkning. Ett annat inslag är omåttligt rika träpatroner, brutala arbetsbefäl och arbetskonflikter med strejkbrytare, vräkningar och våld från polis och militär. Sågverken illustrerar hur den brutala kapitalismen for fram med människor under perioden från mitten av 1800-talet fram till mellankrigstiden. Skotten i Ådalen bildar slutpunkten, även om den arbetskonflikt som låg bakom Ådalenhändelserna inte rörde sågverken direkt.

På så sätt har bilden av sågverksindustrin kommit att forma den större bilden av såväl storindustrin och industriarbetarklassen som maktrelationerna på arbetsmarknaden och i det svenska samhället under denna tid. Överheten begick övergrepp mot arbetarklassen, och både arbetsgivarnas egoistiska klassintressen och ytterlighetsrörelser hotade vägen till framtiden. Flera historiker har kritiskt granskat denna berättelse. Så har Åsa Lindeborg argumenterat för att såväl den socialdemokratiska arbetarrörelsen som den historiska vetenskapen skapat en bestämd berättelse om hur det moderna välfärdssamhället formats genom socialdemokratins förmåga att skapa både samförstånd mellan klasserna och välstånd för flertalet. Roger Johansson har särskilt studerat hur händelserna i Ådalen 1931 kommit att ingå en större berättelse med stor symbolisk och politisk kraft. Han menar att den skapat såväl historiemedvetande som identitet. Båda betonar att berättelsen, trots att den utmanats av alternativ från såväl borgerliga som från vänstern, haft stor genomslagkraft. Båda tar också upp händelser som starkt förknippas med sågverksindustrin, som Sundsvallsstrejken 1879, föreningsrättsstriderna runt sekelskiftet 1900 och Ådalshändelserna.[4]

I min text pekade jag på flera möjliga förklaringar till att sågverksindustrin fått en så framträdande roll. En förklaring kan naturligtvis vara att branschen visar på kraften i en historisk process. Sågverksindustrins snabba och omvälvande expansion i Norrland omvandlade på några decennier en hel landsändas ekonomiska förhållanden och relationer, men också bosättningsmönster, social struktur och kultur.

En annan möjlig förklaring är politisk och gäller främst de många arbetskonflikterna. De var ofta medierade redan i sin samtid via tidningspressen. Fotografier och teckningar av stora demonstrationer, brutala vräkningar och militärers skydd av strejkbrytare upprörde många. Att konflikterna omfattade hela arbetarfamiljer och ibland hela samhällen ökade den politiska styrkan och bilderna hade stor politisk potential. De tillfredsställde vänsterns samhällsuppfattning om klasskamp och kapitalistisk utsugning och gav också legitimitet åt den organiserade arbetarrörelsen.

4 Roger Johansson, *Kampen om historien. Ådalen 1931. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931–2000*, Stockholm 2001, s. 446–453; Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*, Stockholm 2001, s. 437–470.

Träpatronernas överdådiga konsumtion och statusmarkeringar förstärkte bilden. Även för sentida historiker, ibland marxistiskt inspirerade, har sågverken varit attraktiva forskningsobjekt med sina tydliga klassmotsättningar och fysiska arbetsmiljöer.[5]

En tredje förklaring kan vara att bilden av sågverksarbetarna understödjer en genusbetingad uppfattning om historiens utveckling. Män gör manliga saker för män. En manlig arbetargrupp i början av industrialiseringen får symbolisera det råa kapitalistiska förtrycket av arbetarfamiljerna. Männen blir både offer och hjältar. Sågverksarbetarna faller väl in i den politiska agitationens bilder, där män med styrka arbetar fysiskt för sin och sin familjs överlevnad.[6] Alternativa bilder skulle vara möjliga, till exempel de kvinnliga textilarbeterskorna vid de ännu tidigare industrialiserade bomulls- och yllefabrikerna, eller de intellektuella grafikerna som tidigt förde en militant och framgångsrik kamp mot sina arbetsgivare och mot de tekniska innovationerna i branschen.

Problem och metod

Min tanke med denna artikel är att försöka pröva detta resonemang på nordisk historieskrivning. Hur beskrivs industrialiseringen i Norge, Finland, Island och Danmark – framhålls även där vissa branscher med arbetargrupper som får rollen av industrialismens offer och hjältar? Finns det likheter med den svenska historieskrivningen eller ges här annorlunda berättelser? Skiljer sig berättelserna åt sinsemellan? Och hur ska man i så fall förstå både likheterna och skillnaderna?

Hur olika nationer skriver sin nationella historia har fått uppmärksamhet under senare tid, som en följd av historieämnets egen självreflektion och en önskan att skriva en historia som går utöver den nationella ramen. Inom ett stort europeiskt forskningsprojekt har några historiker hävdat att det i de nordiska ländernas nationella historieskrivningar funnits så kallade *master narratives* som dominerat, sätt att berätta som i sen tid tjänat som en legitimering av den nordiska demokratin och välfärdsstaten. Denna historieskrivning har integrerat både olika befolkningsgrupper

5 Den historiska forskningen om sågverken har stor bredd: ekonomisk-historisk, socialhistorisk, arbetslivshistorisk och kulturhistorisk forskning. Se t.ex. Bo Gustafsson, *Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890–1913. Arbets- och levnadsförhållanden*, Stockholm 1965; Johansson; Håkan Berglund-Lake, *Livet äger rum. Försörjning och platstagande i norrländska sågverkssamhällen*, Uppsala 2001; Sten O. Karlsson, *När industriarbetaren blev historia. Studier i svensk arbetarhistoria 1965–1995*, Lund 1998.

6 Att sågverksarbetarnas familjer är så påtagligt närvarande jämfört med andra grupper beror på att familjerna bodde i bolagsägda bostäder som de blev vräkta från vid konflikter. Detta var ovanligt och hade egentligen främst sin motsvarighet hos lantarbetarna.

och olika inriktningar av historieforskningen i en framåtriktad berättelse om nationens utveckling och framgång.[7] Andra har ifrågasatt detta och inte minst velat nyansera analysen av den nordiska historiografin och pekat på både särdrag och likheter mellan länderna.[8] I denna diskussion har andra begrepp framhållits som mer ändamålsenliga, bland annat har berättelser delats in i olika nivåer, som grundberättelse, huvudberättelse och sidoberättelse.[9] För min studie bör industrialiseringen kunna ses som en huvudberättelse i den nationella grundberättelsen och sågverksindustrin som en sidoberättelse.

Min ambition är blygsam och främst tentativ.[10] Syftet är inte att göra en uttömmande analys av den nordiska historieskrivningen om industrialiseringen, därtill är både tiden och utrymmet alltför kort. Istället har jag använt relativt moderna nationella historieverk, man kan kalla dem nationalhistorier. Kravet är att de ska vara akademiska produkter (ha en vetenskaplig signatur[11]) och att de ska ha utkommit vid ungefär samma tid. Författarna bör därför ha haft en likartad nationell och internationell historiografisk referensram. Verken ska också ha varit relativt lättåtkomliga för mig. Detta har uteslutit en del mycket sena historieverk.[12] De valda verken är rikt illustrerade, vilket har gett mig möjligheter att också använda bildmaterialet i dem. Bilderna är viktiga i denna typ av verk. De är aktivt utvalda av författarna och redaktörerna och bilderna är ofta är det som läsaren först möter i verket.

Jag har letat efter berättelser som liknar dem som jag tyckt mig finna i den svenska historieskrivningen om industrialismens genombrott och velat peka på några iögonfallande iakttagelser jag gjort och intryck jag fått vid läsningen och studiet av bilderna. Jag har inte varit ute efter det rent historiografiska i olika sätt att skriva historia, utan har mer letat efter det som förenar olika sätt att skriva historia inom den nationella ram som dessa nationalhistorier utgör. Men jag har också tagit med en del andra iakttagelser som kan visa hur och kanske varför författarna skriver den historia de gör. Min jämförelse mellan de nordiska ländernas historieskrivning hal-

7 Peter Aronsson m. fl., ”Nordic national histories”, *The Contested Nation: Ethnicity, Class and Gender in National Histories*, red. Stefan Berger & Chris Lorenz, Basingstoke 2008, s. 256–282.

8 Se t.ex. bidragen i antologin *Fortalt fortid. Norsk historieskrivning etter 1970*, red. Jan Heiret, Teemu Ryymin & Svein Atle Skålevåg, Oslo 2013.

9 Se Jan Heiret, Teemu Ryymin & Svein Atle Skålevåg, ”Innledning”, *Fortalt fortid*, s. 24ff.

10 Den liknar lite Frank Meyers ansats ”Social structure, state building and the field of history in Scandinavia: A personal and comparative wiew”, *Nordic historiography in the 20th century*, red. Frank Meyer & Jan Eivind Myhre, Oslo 2000. Jan Heirets undersökning ”Samtidsfortellinger som nasjonalhistorie” i *Fortalt fortid* använder samma begrepp och har bitvis samma empiriska grund men rör en senare tidsperiod. Den är också mer ambitiös och grundligare genomförd.

11 En term hämtad från Heiret, Ryymin & Skålevåg, ”Innledning”, s. 29.

12 T.ex. följande verk från 2000-talet: *Finlands svenska historia* i fyra band, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* (nyutgåva) i 16 band och *Norvegr. Norges historie* i fyra band.

tar något, eftersom jag här bygger på nationalhistorier och mina ursprungliga resonemang bygger på historisk primärforskning och på populärkultur.

Detta lite lättsinniga sätt att göra en analys är naturligtvis orättvist mot författarna av verken. Jag vet av egen erfarenhet vilket mödosamt arbete och vilka svåravvägda prioriteringar som ligger bakom verk som dessa[13] och jag har mycket stor respekt för författarnas arbeten. Men ambitionen har varit att försöka komma åt en del av de föreställningar om den egna nationella utvecklingen som generella historieskrivningar ofta för med sig.

De valda verken

De valda nationella historieverken är alla utgivna i slutet av förra seklet.[14] Det om Island är äldst (1985) och ingår som ett särskilt band av *Politikens Danmarkshistorie*. De övriga är alla utgivna under 1990-talet. Det norska historieverket, *Aschehougs Norgeshistorie*, är ett tolvbandsverk och Finlands historia ett fyrabandsverk. Det danska historieverket, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* omfattar hela sexton band. Författarna till de band som jag läst är alla män, förutom två band av Norgehistorien. Jag har i grova drag studerat perioden från 1850 till mellankrigstidens slut.

Alla verken är rikt illustrerade med många och ibland stora färgbilder. Några har också en aptitlig grafisk layout. Den norska historien är i ett större format. Samtliga är välskrivna och tar gärna in skönlitteratur och minnesuppteckningar i texten.

Jag behandlar nationalhistorierna i ordning utifrån likheterna med den svenska näringsgeografin och industrialiseringen: Norge (vars skogsindustri utvecklades tidigare än den svenska), Finland (som liksom Sverige har en stark skogsindustri som är viktig i industrialiseringen), Island (som inte har någon skogsindustri att tala om, men andra viktiga areella näringar som fiske och boskapsskötsel) och slutligen Danmark (vars starka agrara kapitalism och överlag urbana prägel kanske avviker mest från den svenska).

13 Se t.ex. Harald Gustafsson & Bo Persson, *Tider. Historia A*, Stockholm 1995.

14 En förteckning av de studerade verken finns i slutet av kapitlet. Någon motsvarande svensk nationalhistoria gavs inte ut under denna tid. I den nya svenska nationalhistorien från 2009–2013 har givetvis sågverksindustrin en tydlig plats i huvudberättelsen om industrialiseringen, men den står inte ensam. En hel del av beskrivningarna av arbets- och bostadsförhållandena hämtas från sågverken. Se Bo Stråth, *Sveriges historia. 1830–1920*, Stockholm 2012.

Norge

Karaktär

Aschehougs Norgeshistorie är ett omfattade och påkostat verk. Det är mycket rikt illustrerat, huvudsakligen i färg. Det är det enda av nationalhistorierna där kvinnor varit författare till hela band. I förordet till första bandet förklarar huvudredaktören att var tid behöver sin historia. De gemensamma vägledande temana har varit Norge i världen, relationen människa–natur, att hela befolkningen ska finnas med utifrån alla aspekter (t.ex. familj, hushåll, arbetsplats, kön, generation och etnicitet) samt tanke- och föreställningsvärlden. Det rika bildmaterialet förklaras vara ”ikke til pynt”.

Detta är det verk där illustrationerna tar störst utrymme, kanske hälften. Stora bilder med rejäla bildtexter. Bilderna är av olika slag: konstbilder, foton i de senare delarna, byggnader, kartor, tablåer, diagram, pedagogiska figurer och källmaterial (tidningsbilder, bokomslag, affischer, fackföreningsfanor). Bilderna är välvalda och innehållsrika. I alla banden finns bilder som skildrar arbete och ”vanliga” människors liv. Här finns också porträtt på ”viktiga personer”, men det är överraskande få kvinnor bland dem. Bland männen märks främst politiker, industrimän och vetenskapsmän. Bland kvinnorna är det nästan uteslutande de som varit framgångsrika i att erövra manliga positioner eller engagerat sig i kvinnofrågan som får utrymme. Några manliga och kvinnliga kulturpersoner finns också med.

För Norges del har jag gått igenom de fyra band som omfattar perioden 1830–1970.[15] De enskilda bandens författare tycks ha fått relativt fria händer när det gäller urval, tyngdpunkt och disponering av texten. Gemensamt för alla banden är att ekonomin sällan skiljs ut i egna avsnitt. Verken är problematiserande, med rubriker ställda som frågor och en icke-traditionell disposition. Det band där de ekonomiska förändringarna får störst utrymme är band 10, som rör perioden 1905–1935. Bilderna i samtliga band skildrar den norska ekonomin brett med olika typer av verksamheter och olika geografiska områden (landsbygd och tätorter, kust och hav). Här tycks finnas en stark önskan om att bilderna ska representera hela Norge geografiskt såväl som klass-, köns- och åldersmässigt.

Industrialiseringen

I de första banden framhålls Norges långsamma industriella utveckling, där skogsindustrin (främst sågverken) och gruvindustrin var tidiga branscher. Jordbruket, fisket och skeppsfarten var länge de centrala näringarna. Ett långt avsnitt i band 8 ägnas åt Marcus Thranes sociala rörelse i mitten av 1800-talet. Den agrara prägeln

15 De är skrivna av Anne-Lise Seip (8), Gro Hagemann (9), Knut Kjeldstadli (10) och Even Lange (11).

hos rörelsen betonas (husmän och småbrukare) men också det hårda motståndet som ledde till stränga fängelsedomar och påtvingad emigration.

I band 9 och 10 beskrivs hur det norska näringslivet förändrades från slutet av 1800-talet, med en strukturkris i sjöfarten när ångfartygen blev allt viktigare (även om segelfartygen länge var konkurrenskraftiga när det gällde trävaruexporten). Ny teknik ledde till att fiskekonservindustrin, pappersmasseindustrin och inte minst den elektrokemiska industrin utvecklades starkt (till exempel Norsk Hydro, som bland annat tillverkade konstgödning). I denna modernisering spelade utbyggnaden av den norska vattenkraften en central roll, liksom utländska investeringar.

Helt nya industrisamhällen växte upp runt om i Norges obygder, som Odda, Rjukan och gruvsamhällen. I dessa samhällen blev arbetarna hårt knutna till företagen, men också politiskt radikala. Samtidigt moderniserades jordbruket med mekanisering och konstgödning, vilket gjorde familjejordbruket livskraftigt trots magra jordar. Många bilder av konkreta arbetsmiljöer visar tydligt könsarbetsdelningen. Om diskussioner om könsarbetsdelningen är framträdande i del 9 är redogörelserna för olika arbetsprocesser talrika i den efterföljande delen.

I band 9 och 10 spelar organiseringen av intressen i samhället och konflikterna på arbetsmarknaden en viktig roll. Här behandlas utvecklingen av bland annat fackföreningar, fiskeorganisationer, rösträttsföreningar, kvinnorörelsen, pietistiska föreningar och föreningar för en språkreform. Specifikt för Norge är arbetarrörelsens radikalisering under mellankrigstiden, och författaren till band 10 diskuterar den uteblivna revolutionen. Bland arbetskonflikter nämns i del 9 sågverksstrejken i Drammen 1881, då militär inkallades, en person sköts ihjäl och hårda straff utdömdes, men också den framgångsrika strejken 1889 bland kvinnor och barn som arbetade vid tändsticksfabriken i Aker. ”Menstadslaget” under storlockouten 1931, då polis, militär och fackföreningsmedlemmar drabbade samman fysiskt i en konflikt om strejkbrytare, får sitt utrymme. Kriseforliget 1935, den politiska kompromiss som involverade arbetare, bönder och fiskare, blir en viktig brytpunkt i utvecklingen.

I dessa beskrivningar av perioden från 1870 till 1935 framträder både heroiska arbetare och visionära kapitalister. Arbete och kapital står såväl i kamp som i förening för Norges bästa.

I de fyra banden som helhet kan man urskilja en huvudberättelse där fyra frågor står i centrum för den norska nationen: nationsblivandet; lösandet av den sociala frågan och mötet med moderniteten; industrialiseringen, klasskampen och kriserna; byggandet av välfärdssamhället. I de tre första banden jag läst finns både en stark

framåtriktning i historieskrivningen och ett tydligt konfliktperspektiv.[16] I band 10 finns ett uttalat teoretiskt ramverk, närmast hegelianskt, som strukturerar framställningen: klasser (arbetare, bönder och borgare) formerar sig i kamp och gör lyckade kompromisser. I band 11, som behandlar perioden 1935–1970, finns däremot ett tydligt konsensusperspektiv – nu övervinns kriserna och med hjälp av arbetarpartiet och ett reformerat näringsliv stiger Norge mot ljuset.[17]

Finland

Karaktär

Den finska nationalhistorien jag läst, *Finlands historia*, är ett fyrbandsverk där de enskilda banden är lite mer omfattande än de övriga nationalhistoriernas delar, drygt 500 sidor. Jag har studerat de två sista banden: ”Kejsartiden” och ”Självständighetstiden”.[18] Den indelningen är rent politisk och nationsinriktad, men innehållet är bredare och spänner även över ekonomi, demografi, socialhistoria, idéhistoria och kultur. Den ekonomiska utvecklingen avhandlas sällan i separata avsnitt utan är integrerad i framställningen. Här och var bidrar textrutor av andra författare med fördjupning och utvikningar. I förordet till verkets första del betonar huvudredaktören att verket vill sammanfatta och strukturera befintlig kunskap samt problematisera ”vår” nationella identitet liksom andra identiteter.[19]

Denna nationalhistoria är rikt illustrerad, ofta i färg. Nutida foton av historiska miljöer och landskap ingår, men även samtida bilder, till exempel karikatyrer och genrebilder liksom viktiga dokument och dramatiska tidningssidor. Och många, många bilder på viktiga män (en del av dem återkommer flera gånger). Först i texterna som rör sekelskiftet blir bilderna på kvinnor något fler. Layouten är inbjudande.

Industrialiseringen

I band 3 framhålls att Finland under 1800-talet var ett utpräglat jordbruksland. Befolkningen ökade kraftigt, främst de obesuttna och landsbygdsarbetarna. Torparfrågan (”den obesuttne finländarens egen kamp för att bli en fullvärdig medborgare i nationen Finland”[20]) var central. Först 1918, efter inbördeskriget, löstes torparfrågan.

16 Att den moderna klasskampens roll i nationsblivandet varit tydligt närvarande i norsk historieskrivning betonas av Jan Eivind Myhre, ”Introduction: A century of Nordic historical scholarship”, *Nordic historiography in the 20th century*, red. Frank Meyer & Jan Eivind Myhre, Oslo 2000, s. 17. Jämför Peter Aronsson m.fl.

17 Även Jan Heiret gör den iakttagelsen angående band 11, se Heiret, s. 68.

18 Skrivna av Matti Klinge (3) och Henrik Meinander (4).

19 Märtha Norrback, ”Till läsaren”, *Finlands historia 1*,Torsten Edgren & Lena Törnblom, Esbo 1993.

20 Textruta skriven av Henry Rask, i Matti Klinge, *Finlands historia. 3*, Esbo 1996, s. 98.

Industrialiseringen skedde långsamt, men textilfabriker etablerades, bland annat i Tammerfors, liksom sågverk och pappersbruk. Trävaror, mejerivaror och arbetskraft exporterades till Stockholm och Sankt Petersburg. Den stora arbetsmarknaden i Ryssland medförde ett inflöde av kultur och modernitet. Den ryska tillhörigheten gynnade både den ekonomiska utvecklingen och vägen mot självständighet – och ökade avståndet till Sverige. Finland blev en dominerande sjöfartsnation i Östersjön. Författaren menar att Finlands sena industrialisering besparade landet många av dess ”allra dystraste följdverkningar”[21] och att både den politiska och ekonomiska utvecklingen blev evolutionär.

I band 3 finns en del arbetsbilder från både landsbygd och stad, på bönder som svedjar och kör ut gödsel, stadshantverk, flickor som lämnar fabriken, manliga och kvinnliga typografer samt skeppsfart. Malmska handelshuset illustreras av ett tidigt foto av en bister Petter Malm. Industrialiseringen visas med bilder av glasbruk, vattenkraft, skogsbruk och skogsindustri, bland annat en rätt idyllisk interiör från ett pappersbruk. En hel del porträtt av framsynta industrialister finns.

Genomgående i band 3 framhävs skolpolitikens och kulturens betydelse för den finska utvecklingen, för ekonomin, språkfrågan och politiken. Ändå beskrivs det tidiga 1900-talet som politiskt oroligt. En del arbetskonflikter bland torparna bröt ut, med vräkningar mitt i vintern. Författaren anser att de strejkande ställde ”oproportionerliga krav”[22].

Författaren till band 3 är väl medveten om skönlitteraturens förmåga att skapa berättelser och nämner till exempel författaren Väinö Linnas roll i skapandet av den förtryckte finske torparen. Författaren Anni Blomqvist skapade en liknande historisk bild av den finska skärgårdsbefolkningens vedermödor. Flottarna hade en framträdande plats i både litteraturen och folkloren.

Det fjärde bandet domineras av den politiska utvecklingen i det självständiga Finland, men det påpekas att industrialiseringen i Finland tilltog efter 1918, även om Finland fortfarande till stora delar var agrart. Skogsindustrin omvandlades och massa- och pappersindustrin blev viktigare än trävarorna. Konfektions- och livsmedelsindustrier etablerades. Under mellankrigstiden var arbetsmarknaden orolig, med många arbetskonflikter med strejkbrytare och hårdföra arbetsgivare. Det politiska klimatet var också dramatiskt, med förbud mot kommunistiska organisationer och aggressiva högerrörelser (Lapporörelsen). Först 1937 skedde en politisk kompromiss med den så kallade rödmylleregeringen, men något egentligt samförstånd blev det inte förrän i januari 1940.

I band 3 betraktas samhället uppifrån, inte minst från akademin. Det blir många stora män. Den sociala frågan finns med i beskrivningen, men tonfallet och tolk-

21 Matti Klinge, *Finlands historia. 3*, Esbo 1996, s. 187.
22 Ibid., s. 432.

ningarna är borgerligt konservativa. Pappersindustrin och sjöfarten är viktiga, och inte minst jordbruket. Överlag är det en framställning av den politiska utvecklingen med vissa kulturinslag. I band 4 upptar inte industriutvecklingen särskilt stort utrymme. Den försvinner i mellankrigstidens politiska oro. Här finns det färre värderingar jämfört med i band 3, men författarna tycks vara överens om Finlands sena industriella utveckling. Om någon samhällsgrupp indirekt står i centrum är det torparklassen, men som förlorare.

I båda banden står den nationella vägen till ett självständigt och modernt Finland hela tiden i centrum.[23] Författaren till band 4 skriver att Finland kulturellt, socialt och statsrättsligt var ”en distinkt nation inom det ryska imperiet”[24].

Island

Karaktär

Den isländska nationalhistoria jag läst ingår som ett band av *Politikens Danmarkshistorie* (1985) i sexton band. Tonvikten ligger på den danska tiden, men boken sträcker sig från Landnamet fram till 1980. Det blir därför en mycket komprimerad historia.[25] Författarna vill ge en bred skildring av historien men tyngden ligger i praktiken på den politiska utvecklingen. Illustrationerna i detta verk är färre och lite mindre påkostade än i de övriga verken, nästan enbart svartvita bilder. Jag har läst de avsnitt som behandlar tiden 1870–1944,[26] varav ett avsnitt är mer ekonomiskt inriktat än de andra.

Industrialiseringen

De individer som framträder i illustrationerna är enbart ”stora män” (mest politiker), men det finns en bild där kvinnor firar rösträtten 1915. Bilderna visar även viktiga ekonomiska, religiösa och politiska platser, en del källmaterial (tidningar och broschyrer) och en socialhistorisk bild från en sjuksal under spanska sjukan. Bilderna i det kapitel som beskriver den ekonomiska utvecklingen är lite annorlunda. Här gör personerna på bilderna saker, framför allt arbetar de. Det är till exempel kvinnor som arbetar i hemmet med ullproduktion, män som fiskar och bygger

23 Både Jan Eivind Myhre, s. 16f, och Pekka Ahtiainen & Jukka Tervounen, ”A journey in to Finnish history”, *Nordic historiography*, poängterar att den finska historieskrivningen varit starkt kopplad till staten och den finska identiteten.

24 Henrik Meinander, *Finlands historia. 4*, Esbo 1999, s. 35.

25 Den är huvudsakligen skriven av Björn Þorsteinsson, men perioden efter 1870 har haft Bergsteinn Jónsson och Helgi Skúli Kjartansson som författare.

26 Björn Þorsteinsson, *Politikens Danmarkshistorie. Island*, København 1985, s. 229–280.

järnväg samt män och kvinnor i en godtemplarmarsch.

Beskrivningen av Islands ekonomiska utveckling under perioden tar fasta på landets speciella näringsgeografiska förutsättningar, som medfört att det inte har genomgått någon traditionell industriell revolution. Författarna framställer Island som en fattig glesbefolkad periferi och jämför med en del andra delar av de nordiska länderna, där jordbruk, boskapsskötsel och fiske var de centrala näringarna. Den förändring som skedde under perioden var främst en modernisering av fisket, fiskeindustrin och sjöfarten. Och det är kanske här man kan hitta lite mer politisk kraft i skildringen. Manligheten är tydlig, både när det gäller det hårda och farliga arbetet ombord på fiskebåtarna och den långdragna fackliga kampen för förenings- och förhandlingsrätt. Men det framhålls att den politiska arbetarrörelsens genombrott skedde sent på Island.

Någon nationellt isolerad framställning är det inte i Islandshistorien, utan Island finns i världen. Så framhålls till exempel det utländska inflytandet på moderniseringen av näringslivet och infrastrukturen, i form av konkurrens, teknikpåverkan, kapitalimport och krediter. Samtidigt är det traditionellt nationella mycket påtagligt, med kloka män (och en del kvinnor) som med hjälp av en ekonomisk och social strukturomvandling arbetat politiskt för det nationella fullkomnandet: självständigheten år 1944 och ett modernt samhälle.[27] Men det är egentligen först under efterkrigstiden som Island blommar ut för fullt i framställningen, med fiskegränser, återbördandet av medeltida handskrifter, ett mekaniserat jordbruk, fisket och fiskeindustrin som ledande sektor i uppbyggandet av näringslivet (den isländska fisken framhålls som särskilt utmärkt), utbyggd vattenkraft och anläggandet av en aluminium- och ferrosilikonfabrik. Kanske är det det nationella självförverkligandet som är den heroiska berättelsen?

Danmark

Karaktär

Det danska historieverket *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* består av totalt sexton band och är det mest omfattande verk jag studerat. I verkets inledande band uppger redaktionen att man vill skriva en allsidig och tillgänglig historia, där de som tidigare inte fått någon stor plats i historien, som kvinnor och svaga grupper, ska finnas med. Den ska också vara problematiserande och ge perspektiv utan att vara dömande.[28] I ett förord av Olaf Olsen som upprepas i varje del påpekas att den

27 Myhre, s. 16, betonar också den starka kopplingen till nationen i den isländska historieskrivningen.

28 Jørgen Jensen, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bd 1, I Begyndelsen: fra de ældste tider til ca. år 200 f. Kr.*, Copenhagen 1988.

förra utgåvan av *Politikens Danmarkshistorie* kom 1962 och att varje generation ska ha ett eget nationellt historieverk – samma ambition som den norska nationalhistorien.

Bildmaterialet är rikt, mest i svartvitt men även i färg. Bildtexterna är rejäla. Många samtida bilder, även konstbilder, men också foton av historiska byggnader och föremål. Många miljöer avbildas och en del källmaterial, till exempel affischer och tidningskarikatyrer.

De fyra band jag har läst täcker perioden 1800–1950.[29] De enskilda bandens författare tycks ha fått relativt fria händer. Samtliga täcker de in politik, ekonomi, demografi, inrikes- och utrikespolitik samt kultur och utbildning. Men banden har lite skiftande tyngdpunkter. Band 10 och 11 anlägger ett ganska tydligt socialt perspektiv på Danmarks historia. I band 12 står klasskampen i fokus och i band 13 välfärden.

Industrialiseringen

I band 10 och 11, som behandlar 1800-talet, står jordbruket och dess omvandling i centrum, inte minst moderniseringen och intresseorganiseringen bland bönder och lantarbetare liksom mekaniseringen av arbetet. Exporten av jordbruksprodukter betonas. I denna omvandling framstår husmännen och lantarbetarna som förlorare, medan socialdemokratin och Radikale venstre framstår som räddare. Omvandlingen av jordbruket visas med bilder på nya redskap och maskiner, men också på möten med andelsföreningar, utbildning av mejerskor och polska lantarbetare.

Det industriella genombrottet skildras utförligt band 11, från de första industrierna i mindre skala, som brännvinsbrännerier och järngjuterier på landsbygden, till stora varvsindustrier, mekaniska verkstäder och livsmedelsindustrier i de större städerna. Motsättningarna mellan arbete och kapital inom politiken och på arbetsmarknaden skildras från de första socialistiska föreningarna (Louis Pio) och de första hantverksarbetarföreningarna.

I främst band 11 och 12 syns resultaten från den historiska arbetslivsforskningen mycket tydligt, även teoretiskt, i form av initierade beskrivningar av arbetsprocessens förändring. Det industriella genombrottet illustreras av framgångsrika företagare som C F Tietgen och arbetarledare som Christian Lyngsie (som kunde ropa så högt om de fattigas rätt att det hördes över hela landet) och den självlärde robuste Jens Jenssen som kunde hålla både huvudet kallt och sina kamrader ”i ave” när det såg som mörkast ut. Många industrimiljöer och arbetsplatser som textilfabriker, byggarbetsplatser, tryckerier och systugor illustreras, men det finns även dramatiska bil-

29 *De är skrivna av* Bjørn Claus (10), Kristian Hvidt (11), Niels Finn Christiansen (12) och Tage Kaasted (13).

der av klasskampen, som demonstrationer, strejker och strejkbrytare.

I skildringarna av arbetsmarknaden återfinns de delar som är framträdande i historieskrivningen om de svenska sågverksarbetarna: stora strejker, hårda arbetsgivare, sammandrabbningar med militär och polis, långa fängelsestraff och massavskedanden. Men här är det inte specifika grupper som lyfts fram, även om just grovarbetarna spelar en framträdande roll. Det är onekligen en rätt romantiserad manlig klasskampsberättelse som återges – inte många kvinnor får plats i den.

Storindustrin dominerar berättelsen om det moderna Danmark, men man visar att både hantverk och småindustrier fanns kvar. Och fortfarande i band 12, som behandlar åren 1900–1925, får jordbruksutvecklingen stort utrymme, med många arbetsbilder från olika delar av de nu mekaniserade gårdarna. Här finns också lantarbetarnas fackföreningsfanor. Även den oskolade kvinnliga arbetskraften i städerna (hembiträden och strykerskor) får många bilder.

I band 12 står framför allt klasskamp och intresseorganisering i centrum, med dramatiska bilder och utförliga texter: arbetskonflikter med strejkbrytare och polisingripanden, organisatorisk splittring inom arbetarleden, stark radikalisering under krigsåren (författaren diskuterar en möjligt dansk revolution 1918) och stor arbetslöshet. I bandet finns många arbetsbilder från industrier och arbetsplatser (både manliga och kvinnliga), men även många bilder på centrala personer ur arbetarrörelsen, som syndikalisten Christan Christiansen, historikerna Gustav och Nina Bang, kommunisten Marie Nielsen och socialdemokraten Thorvald Stauning. Många bilder visar klasskampen, till exempel demonstrationer, arbetarråd, Grøntorvskravallerna i november 1918, strejkbrytare från Samfundshjælpen, Randers under generalstrejken 1922 med arbetare, militär och polis, samt strejkbrytare som skyddas av polis vid arbejdsmanskonflikten 1925. Trots oron bygger hantverksarbetare och byggnadsarbetare tillsammans med grovarbetare upp den danska socialdemokratin, som för utvecklingen framåt, med förstånd.

I det sista bandet jag studerat, band 13 om tiden från 1925, behandlas den ekonomiska utvecklingen inte separat och ganska lite fakta lämnas om den. I bandet skildras hur industrialiseringen långsamt gick framåt, Danmarks agrara sektor var fortfarande betydande. Den internationella krisen slog hårt mot både jordbruket och industrin, och arbetskonflikter och politiska gatubråk var vanliga under hela mellankrigstiden. Författaren jämför med Ådalshändelserna och konstaterar att i Danmark slutade inte konflikterna med dödsfall. Starka intresseorganisationer, en stark socialdemokrati och politiska kompromisser, till exempel Kanslergadeforliget 1933, lyfts fram. Socialdemokraterna vann visserligen valet 1936, men det var även i fortsättningen ”barske” år för arbetarna. Dock växte ekonomin, vilket möjliggjorde vissa välfärdsreformer. Vid andra världskrigets utbrott var Danmark fortfarande ett jordbruksland, där socialdemokratin spelade en central roll i utvecklingen mot välfärd.

Här finns fortfarande många bilder från arbetsplatser, där kvinnor nu oftare förekommer. Många av dem illustrerar arbetslöshet och arbetskonflikter där kommunisterna spelade framträdande roller. Inte så många porträtt av arbetarledare längre, främst en av kommunisten Aksel Larsen och en stor politiskt idealiserande bild av Stauning som landsfader, omgiven av representanter för det danska folket (en hantverkare, en smed, en fiskare, en byggnadsarbetare, ett lantarbetarpar och en husmor). Även en bild på industriledaren A P Møller finns med.

Även i den danska nationalhistorien finns ett starkt drag av nationalism, trots den materiella förankringen i arbete och politisk klasskamp. Det är det egna landet som står i centrum och det är den danska vägen till det moderna välfärdssamhället, lett av socialdemokratin, som författarna spårar,.[30]

Avslutning

Finns det i de övriga nordiska länderna någon huvudberättelse om industrialiseringen som liknar den om de svenska sågverken och de manliga sågverksarbetarna? Om man ser till vilka näringsbranscher som dominerar huvudberättelserna verkar det lite tveksamt och det har inte minst att göra med varje lands naturgeografiska förutsättningar. Industrialiseringen började i olika branscher, den gick olika fort och det fanns stora regionala skillnader även inom länderna. I samtliga nordiska länder, inklusive Sverige, var jordbruket livskraftigt långt fram i tiden (i Danmark ännu i dag).

Sågverk och sågverksarbetare fanns både i Norge och i Finland, och de norska sågverksarbetarnas fackliga historia liknar lite den svenska, med många och våldsamma arbetskonflikter. Men de norska nationalhistorierna lyfter fram även andra arbetargruppers erfarenheter, även kvinnliga gruppers. För Norges del är det de nya högteknologiska industri- och gruvorterna i obygden som skildras som spjutspetsar i industrialiseringen, med framstående företagare och arbetarledare. I det finska verket är skogsindustrin endast en del av den långsamma industrialiseringen och bristen på en stark industriell utveckling medför att de hierarkiska förhållandena på landsbygden levde vidare under lång tid, med torparklassen som främsta offer. Även Islands industrialisering beskrivs som långsam och särskilt lyfts fiskarnas och sjöfolkets besvärliga arbetsförhållanden fram, men dessa grupper fick snarast en förbättrad ställning med moderniseringen. De danska husmännen och lantarbetarna får en liknande offerroll som de finska torparna, även om det i Danmark också fanns en kampvillig industriarbetarklass. I historieskrivningen av industrialiseringen finns

30 Enligt Jan Heiret, s. 86f, blir denna harmoniska utveckling ännu tydligare i de senare banden av det danska historieverket.

alltså tydliga offer, ofta inom grovarbetargrupperna och landsbygdsproletariatet, men också en stark kampvilja bland dem. Och det är ofta de manliga arbetargrupperna som står i centrum.[31]

Samtliga författare har tydliga perspektiv och de är sinsemellan rätt olika. Författarna till de finska och isländska nationalhistorierna riktar stort intresse mot nationens politiska historia, medan många av de danska och norska författarna är starkt förankrade i den samtida genus- och arbetslivshistorien liksom i välfärdsforskningen. Perspektiven, uttalade eller inte, ger stora utslag i framställningarna. Men samtliga författare behandlar den ekonomiska historien som en viktig och integrerad del av den nationella historien. Utvecklingen illustreras mycket ofta med bilder av människor som arbetar – och då väljer man arbeten som är typiska för det egna landets ekonomiska utveckling.

Framför allt de norska och de danska nationalhistorierna präglas av ett konfliktperspektiv. Motsättningen står i huvudsak mellan arbete och kapital (här finns tydliga paralleller till den svenska huvudberättelsen) men också mellan olika sociala skikt och grupper i samhället med olika intressen och kulturer. De viktiga politiska kompromisser som kom till stånd i alla nordiska länder under slutet av mellankrigstiden finns med som avgörande vändpunkter i grundberättelsen.

Den kanske mest slående likheten mellan de nationalhistorier jag här har studerat är att det finns så tydliga nationella grundberättelser, där industrialiseringen ingår som en av flera huvudberättelser.[32] I den isländska och den finska är det den självständiga nationen som tycks vara målet för historien, men inte bara den politiska autonomin utan förverkligandet av någon man skulle kunna kallas den isländska respektive den finska essensen. En liknande grundberättelse om nationens skapelse finns i de norska och danska nationalhistorierna, men de (och den svenska) innehåller också en annan stark grundberättelse, ett annat nationellt förverkligande, nämligen den socialdemokratiska välfärdsstaten.[33] Samtliga författare tycks uppfatta att historien har en riktning – framåt – även om en rad hinder kan uppstå på vägen. Och det finns både hjältar och offer. Det blir, om jag hårdrar det, en teleologisk historia baklänges – klokskap och måttfullhet skapar nationen. Kanske är det så att en nationell historia med nödvändighet måste utformas på detta vis, eftersom den geografiska, politiska och sociala ramen tvingar fram en sådan grundberättelse och

31 Här finns nog en forskningsuppgift: att undersöka hur skönlitteratur och populärkultur, som ofta haft just dessa arbetargrupper i fokus, har präglat uppfattningen om industrialiseringen i länderna.

32 Dessa gemensamma drag mellan länderna påpekas också av Myhre.

33 Jfr Aronsson et al, men också Myhre, som nyanserar Aronssons *national master narrative*, liksom Jarle Simensen,"National transnational history; The national determinant", *Nordic historiography*, s. 90–112.

huvudberättelserna, som den om industrialiseringen, inordnas i den.[34] I alla de verk jag läst är nationen mycket närvarande oavsett författare och perspektiv.

Flera forskare har betonat att författande av nationalhistorier har olika status i de olika nordiska akademiska miljöerna och att den svenska avviker genom sin mycket låga värdering av denna typ av historieskrivning.[35] Det är beklagligt. Att författa nationalhistorier borde vara en del av vårt uppdrag och vårt ansvar som historiker och inte som nu lämnas över till andra yrkesgrupper. Svårigheterna och riskerna är, som andra påpekat och som jag velat visa här, stora och uppdraget är på många vis omöjligt. Men de nordiska nationalhistorier jag läst belyser både utmaningarna och möjligheterna genom sina övergripande perspektiv, och min jämförelse visar att även forskare har nytta av den generella ansatsen. Mycket känns välbekant från Sveriges historia, överraskande bekant ibland – vi tror oss lätt vara så speciella. Annat är mer främmande och väcker nyfikenhet. Och de verk jag studerat ger inspiration till hur man kan skriva nationell historia, denna svåra, hopplösa men nödvändiga uppgift.

Källor

De nationella historieverken

Island

Þorsteinsson, Björn, *Politikens Danmarkshistorie. Island*, Politikens forlag, København 1985 (312 s.)

Danmark

Bjørn, Claus, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bd 10, Fra reaktion til grundlov: 1800–1850*, Gyldendalske boghandel, Copenhagen 1990 (383 s.)

Hvidt, Kristian, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bd 11, Det folkelige gennembrud og dets mænd: 1850–1900*, Gyldendalske boghandel, Copenhagen, 1990 (384 s.)

Christiansen, Niels Finn, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bd 12, Klassesamfundet organisere: 1900–1925*, Gyldendalske boghandel, Copenhagen 1990 (384 s.)

Kaarsted, Tage (red.), *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bd 13, Krise og krig: 1925–1950*, Gyldendalske boghandel, Copenhagen 1991 (378 s.)

34 En del forskare har talat om en ”metodologisk nationalism” som innebär att valet av den nationella ramen, det egna landets historia, blir styrande. Se t.ex. Heiret, Ryymin & Skälevåg, ”Innledning”, s. 22.

35 Se t.ex. Cecilia Trenter, ”National history in Swedish historiography 1960–1990”, *Nordic historiography*, s. 80–88; Aronsson et al, s. 279. Sverige har nyligen, för första gången på 50 år, fått sin första mer omfattande nationalhistoria riktad till en bred publik men med akademisk signatur i och med Norstedts utgåva.

Finland

Klinge, Matti, *Finlands historia. 3*, Schildt, Esbo 1996 (511 s.)
Meinander, Henrik, *Finlands historia. 4*, Schildt, Esbo 1999 (638 s.)

Norge

Seip, Anne-Lise (red.), *Aschehougs Norgeshistorie. Bd 8, Nasjonen bygges: 1830–1870*, Aschehoug, Oslo 1997 (240 s.)
Hagemann, Gro (red.), *Aschehougs Norgeshistorie. Bd 9, Det moderne gjennombrudd: 1870–1905*, Aschehoug, Oslo 1997 (231 s.)
Kjeldstadli, Knut, *Aschehougs Norgeshistorie. Bd 10, Et splittet samfunn: 1905–35*, Aschehoug, Oslo 1994 (234 s.)
Lange, Even, *Aschehougs Norgeshistorie. Bd 11, Samling om felles mål: 1935–1970*, Aschehoug, Oslo 1998 (254 s.)

Övrig litteratur

Ahtiainen, Pekka & Jukka Tervounen, ”A journey into Finnish history”, *Nordic historiography in the 20th century*, red. Frank Meyer & Jan Eivind Myhre, Oslo 2000, s. 50–74
Aronsson, Peter, Narve Fulås, Pertti Haapala & Bernard Eric Jensen, ”Nordic national histories”, *The Contested Nation: Ethnicity, Class and Gender in National Histories*, red. Stefan Berger & Chris Lorenz (Writing the nation series), Palgrave Macmillan, Basingstoke 2008, s. 256–282
Berglund-Lake, Håkan, *Livet äger rum. Försörjning och platstagande i norrländska sågverkssamhällen* (Etnolore 22. Skrifter från Etnologiska avdelningen, Uppsala universitet), Uppsala 2001
Dyverfeldt, Göran, *Norrbottnisk sågverksindustri 1900–1925. AB Ytterstfors-Munksund och dess föregångare* (Uppsala studies in economic history 11), Uppsala 1974
Edgren, Torsten & Lena Törnblom, *Finlands historia 1*, Schildts, Esbo 1993
Fortalt fortid. Norsk historieskrivning etter 1970, red. Jan Heiret, Teemu Ryymin & Svein Atle Skålevåg, Pax, Oslo 2013
Gustafsson, Bo, *Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890–1913. Arbets- och levnadsförhållanden* (Ekonomisk-historiska studier 1), Stockholm 1965
Gustafsson, Harald & Bo Persson, *Tider. Historia A*, Almqvist & Wiksell, Stockholm 1995. [Läromedel för gymnasieskolan.]
Haraldsson, Kjell, *Tradition, regional specialisering och industriell utveckling. Sågverksindustrin i Gävleborgs län* (Geografiska regionstudier nr 21), Kulturgeografiska institutionen vid Uppsala universitet, Uppsala 1989
Heiret, Jan, Teemu Ryymin & Svein Atle Skålevåg, ”Innledning”, *Fortalt fortid. Norsk historieskrivning etter 1970*, red. Jan Heiret, Teemu Ryymin & Svein Atle Skålevåg, Pax, Oslo 2013, s. 8–34
Heiret, Jan, ”Samtidsfortellinger som nasjonalhistorie”, *Fortalt fortid. Norsk historieskrivning etter 1970*, red. Jan Heiret, Teemu Ryymin & Svein Atle Skålevåg, Pax, Oslo 2013, s. 61–96
Jensen, Jørgen, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bd 1, I Begyndelsen: fra de ældste tider til ca. år 200 f. Kr.*, Gyldendalske boghandel, Copenhagen 1988
Johansson, Alf O., *Arbetets delning. Stocka sågverk under omvandling 1856–1900* (Det svenska arbetets historia 3), Arkiv, Lund 1988
Johansson, Roger, *Kampen om historien. Ådalen 1931. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931–2000*, Hjalmarson & Högberg, Stockholm 2001

Karlsson, Sten O., *När industriarbetaren blev historia. Studier i svensk arbetarhistoria 1965–1995*, Studentlitteratur, Lund 1998

Linderborg, Åsa, *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*, Atlas, Stockholm 2001

Magnusson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia*, Tiden/Athena, Stockholm 1996

Meyer, Frank, ”Social structure, state building ant the field of history in Scandinavia. A personal and comparative wiew”, *Nordic historiography in the 20th century*, red. Frank Meyer & Jan Eivind Myhre, Oslo 2000, s. 28–49

Myhre, Jan Eivind, ”Introduction: A century of Nordic historical scholarship”, *Nordic historiography in the 20th century* (Tid og tanke nr 5), red. Frank Meyer & Jan Eivind Myhre Oslo 2000, s. 11–25

Persson, Bo, ”Sågverksarbetarna”, *Sågad skog för välstånd. Den svenska sågverksindustrins historia 1850–2010* (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 70), red. Ronny Pettersson, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademin, Stockholm 2015

Schön, Lennart, *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*, SNS Förlag, Stockholm 2000

Simensen, Jarle, ”National transnational history. The national determinant”, *Nordic historiography in the 20th century* (Tid og tanke nr 5), red. Frank Meyer & Jan Eivind Myhre, Oslo 2000, s. 90–112

Stråth, Bo, *Sveriges historia. 1830–1920*, Norstedts, Stockholm 2012

Trenter, Cecilia, ”National history in Swedish historiography 1960–1990”, *Nordic historiography in the 20th century* (Tid og tanke nr 5), red. Frank Meyer & Jan Eivind Myhre, Oslo 2000, s. 80–88

III.
Möten och identiteter

Nordiskt samarbete och vetenskaplig *persona*

De nordiska historikermötena på 1920-talet

Lars Edgren

Även om den politiska skandinavismen knappast var aktuell efter det danska kriget mot Tyskland 1864, var föreställningen om en nordisk kulturell gemenskap fortsatt stark. Den yttrade sig i en lång rad nordiska möten för olika intressegrupper. Nordiska naturforskarmöten hade hållits ända sedan 1839. Sedan dess hade det hållits kyrkomöten, tandläkarmöten, järnvägsmöten och ett otal andra möten. Forskare har beräknat att år 1897 ägde 21 nordiska eller skandinaviska möten rum. Många av mötena var vetenskapliga.[1] Syftet med detta kapitel är att undersöka hur det gick till när en stadigvarande konferensverksamhet mellan nordiska historiker etablerades efter första världskriget.[2] Två problemområden står i centrum: för det första frågan vem som räknades som historiker, med andra ord vem mötena riktade sig till, för det andra de olika hållningar som fanns till samarbete utifrån begreppet *persona*, eller forskarpersonlighet. Källmaterialet är dels tryckta redogörelser för mötena, dels några centrala aktörers arkiv.[3]

1 Ruth Hemstad, *Fra indian summer til nordisk vinter. Skandinavisk samarbeid, skandinavisme og unionsoppløsningen*, Oslo 2008; Kari Haarder Ekman, ”Från Andersen och Bremer till Bonnier och Brandes. Skandinavismen som kulturell kontext”, *Skandinavism. En rörelse och en idé under 1800-talet*, red. Magdalena Hillström & Hanne Sanders, Göteborg 2014.

2 De nordiska historikermötena har tidigare behandlats av Jarl Torbacke, ”Hundra år av vetenskaplig gemenskap. 25 nordiska historikermöten”, *Nordisk tidskrift* nr 1, 2005.

3 De personarkiv jag utnyttjat är Lauritz Weibulls (Lunds universitetsbibliotek), Erik Arups (Det Kongelige Bibliotek, København (KB)) och Aage Friis’ (Rigsarkivet, København (RA)).

De nordiska historikermötena återuptas efter första världskriget

De nordiska historikermötena var en del i uppbyggnaden av institutionaliserade former för vetenskapligt samarbete. Internationellt samarbete mellan historiker kom igång sent jämfört med andra discipliner. Den första internationella kongressen hölls i Paris 1900.[4] Det första nordiska mötet hölls 1905 i Lund, vid en för nordiskt samarbete olycklig tid: upplösningen av unionen mellan Sverige och Norge detta år ledde till en nedgång i utbytet mellan länderna; Ruth Hemstad har talat om en ”nordisk vinter”.[5] Lundamötet kom också att bojkottas av de norska historikerna.[6] Med tanke på detta ägde det första nordiska historikermötet värt namnet rum först 1920.

En grundläggande förutsättning för utbytet var det begränsade antalet universitet. Efter första världskriget fanns det ett universitet i Danmark (i Köpenhamn) och ett i Norge (i Kristiania). I Finland fanns Helsingfors universitet och Åbo akademi (grundad 1918). Islands universitet hade tillkommit 1911. I Sverige fanns utöver de två gamla universiteten i Uppsala och Lund också de två högskolorna i Stockholm och Göteborg. De fasta anställningarna utgjordes av professurer. Av dessa fanns tre i Kristiania och Köpenhamn, två i Lund och Uppsala och en i Stockholm och Göteborg. Gruppen disputerade historiker var dock betydligt större – i Sverige disputerade 38 personer i historia mellan 1911 och 1920.[7] Många disputerade historiker var därför verksamma utanför universiteten, främst vid läroverken och inom arkivväsendet.

Efter det misslyckade försöket i Lund 1905 hölls konferenser bland historiker på nationell nivå. I Norge träffades historikerna först 1910 i Bergen och därefter 1912 och 1914 i Kristiania.[8] I Sverige ägde ett svenskt filolog- och historikermöte rum 1912 i Göteborg.[9] Initiativet till ett nytt nordiskt möte kom från Norge, som bojkottat Lundamötet. Sannolikt måste en person tillskrivas en avgörande betydelse: Halvdan

4 Rolf Torstendahl, *The Rise and Propagation of Historical Professionalism*, New York 2015.

5 Hemstad.

6 Ulf Zander, ”I skuggan av unionsupplösningen. Skandinavism, nationalism och historikermötet i Lund 1905”, *Den dubbla blicken. Historia i de nordiska samhällena*, red. Harald Gustafsson m.fl., Lund 2007.

7 Bibliografisk databas över svenska doktorsavhandlingar i historia (DokHist), www.dokhist.se (besökt 6/4 2017).

8 ”Det norske historikermøte i Bergen juli 1910”, (norsk) *Historisk tidsskrift* 5:1, 1912, s. 317–333; ”Det andre norske historikermøte, Kristiania juli 1912”, (norsk) *Historisk tidsskrift* 5:2, 1914, s. 397–410; ”Det tredje norske historikermøte i Kristiania juli 1914”, (norsk) *Historisk tidsskrift* 5:3, 1916, s. 577–594.

9 *Förhandlingar vid svenska filolog- och historikermötet i Göteborg den 19–21 augusti 1912*, Göteborg 1913.

Koht, sedan 1910 professor i Kristiania. Redan i samband med mötet i Lund hade han i ett brev till vännen Aage Friis skrivit att han gärna sett att norrmännen deltagit för att inte låta ”gammelkonservative og anti-nasjonale” helt dominera mötet.[10] Sedan han blivit professor hade han en starkare position att agera utifrån. Vid det norska historikermötet 1914 tillsattes en kommitté som skulle förbereda nästa norska möte. Men en del av denna grupp beslöt i slutet av 1916 att i stället undersöka intresset för ett nordiskt möte. En förfrågan gick till historieprofessorer vid de svenska lärosätena, till professor Aage Friis i Köpenhamn och till den danska riksarkivarien Kristian Erslev. Även om tanken bemöttes positivt fanns det en oro för dyrtiden under världskriget och tanken lades därför på is, men när kriget var över gick år 1919 en inbjudan ut till ett möte i Kristiania.[11]

När mötet samlades valdes Koht till ordförande. En av de två vice ordförandena blev professor Aage Friis från Köpenhamn. Koht och Friis var centrala aktörer i sammanhanget. De hade länge en vänskaplig relation. Friis hade blivit professor i Köpenhamn 1913 och hade som enda utländska historiker deltagit i det norska mötet 1914.[12] Hans betydelse i sammanhanget visades av att han höll det första föredraget vid mötet i Kristiania 1920.

Koht var en påtagligt internationellt orienterad historiker. Han hade studerat i Köpenhamn, Leipzig och Paris och hade tillbringat en längre tid i USA. På 1920-talet spelade han en avgörande roll när de internationella historikerkonferenserna återupptogs efter kriget. Korrespondensen mellan Koht och Friis under 1920-talet uppehöll sig ofta vid det internationella samarbetet.[13]

Att de nordiska historikermötena fick en nystart efter första världskriget står i samband med ett allmänt ökat intresse för nordiskt samarbete. Kriget hade inneburit att farorna med nationell självtillräcklighet blivit alltmer uppenbara. I Danmark, Norge och Sverige bildades föreningar Norden 1919 som ett uttryck för önskan om nordiskt samarbete. Som Monika Janfelt visat upplevdes det inte finnas någon motsättning mellan nationalism och nordism. Självständiga och självmedvetna nationer var tvärtom förutsättningen för samarbetet.[14] Från första början uppmärksammade föreningarna risken för att skolböckernas framställningar av historien kunde vara

10 Brev från Halvdan Koht till Aage Friis 22 och 25/4 1905, Aage Friis arkiv (RA); Åsmund Svendsen, *Halvdan Koht. Veien mot framtiden. En biografi*, Oslo 2013, s. 86.

11 Brev från Halvdan Koht till Aage Friis, 18/12 1916, Aage Friis arkiv (RA); ”Det nordiske historikermøtet i Kristiania 7.–10. Juli 1920”, (norsk) *Historisk tidsskrift* 5:5, 1924, s. 468f; ”Den nordiska historikerkongressen i Kristiania”, (svensk) *Historisk tidskrift*, 1920, s. 160–163.

12 ”Det tredje norske historikermøte i Kristiania juli 1914”, s. 592–594.

13 Svendsen; Halvdan Koht, *Historikar i lære*, Oslo 1951; Aage Friis arkiv (RA).

14 Monika Janfelt, *Att leva i den bästa av världar. Föreningarna Nordens syn på Norden 1919–1933*, Stockholm 2005, s. 93–109

nationalistiskt färgade. Föreningarna granskade sina egna länders läroböcker och fann att allt var i sin ordning. Det danska arbetet leddes av Aage Friis, i Norge var Koht engagerad.[15] I korrespondensen mellan dem talas en hel del om detta nordiska samarbete och de talar bland annat om ”den uendelige nationalistiske Pjaltethed”, om nationalistiska ”Forryktheder” i Norge och talar om nationalismen som en ”Verdenssygdom”. En nationalism som slöt sig inåt var främmande för dem.[16]

Mötena i Kristiania och Göteborg

Mötet i Kristiania 1920 följdes av ett möte i Göteborg 1923. De nordiska mötena sökte sina former. Medan Kristianiamötet vände sig till historiker i snäv mening, gällde inbjudan till Göteborg utöver politisk historia också ekonomisk historia, rätts-, kyrko-, litteratur-, konst-, kulturhistoria samt arkeologi. En liknande ämnesbredd hade de nationella mötena i Bergen 1910 och Göteborg 1912 haft.[17] Det var inte självklart hur historia skulle avgränsas: var det universitetsämnet historia mötena i första hand riktade sig till, eller skulle alla ämnen med historiska perspektiv inkluderas?

Mötena var förhållandevis välbesökta; i Kristiania hade 103 personer anmält sig, i Göteborg 179. Deltagare från värdlandet var i majoritet. I Kristiania dominerade professorer i historia bland föredragshållarna. Men att kretsen av historiker inte uppfattades som begränsad till universitetens fackfolk visas av att fyra av föredragen hölls av arkivarier, från Norge, Danmark och Island. Kanske än mer anmärkningsvärt är att två av föredragen hölls av militärer – i båda fallen var ämnena militärhistoriska. Ett föredrag hölls av en svensk lektor från Västerås. Någon gemensam tematik för ämnena kan inte urskiljas. Var och en föreläste om sådant som de för närvarande forskade om, ofta ett ämne som berörde den egna nationella historien.[18]

I Göteborg innebar ämnesbreddningen att arbetet delades upp i tre sektioner varav en täckte politisk historia och rättshistoria. Det vetenskapliga arbetet inskränktes till förmiddagarna, och eftermiddagarna ägnades åt sociala aktiviteter, vilka var en betydelsefull del av mötet. Den historiska sektionen hade bara plats för sex föredrag och av dem hölls bara hälften av universitetshistoriker. Uppslutningen bland Nordens historieprofessorer var inte överväldigande stor. Friis och Koht var med. Inte mindre än en femtedel av deltagarna var kvinnor, vilket är överraskande med

15 Ibid., s. 86f; Henrik Åström Elmersjö, *Norden, nationen och historien. Perspektiv på föreningarna Nordens historieläroboksrevision 1919–1972*, Lund 2013, s. 81–84.

16 Brev från Aage Friis till Halvdan Koht 7/3 1921, kopia i Aage Friis arkiv (RA).

17 ”Det norske historikermøte i Bergen juli 1910”; Förhandlingar vid svenska filolog- och historikermötet i Göteborg den 19–21 augusti 1912.

18 ”Det nordiske historikermøtet i Kristiania 7.–10. Juli 1920”; ”Den nordiska historikerkongressen i Kristiania”.

tanke på den manliga dominansen vid tidens universitet. De flesta av dessa kvinnor var dock medföljande hustrur till de manliga akademikerna.[19]

Mötet i Köpenhamn 1926. Motsättningar kommer till ytan

I Göteborg utsågs en kommitté som skulle förbereda ett nytt nordiskt möte. Danskarna hade genom Friis anmält sitt intresse och 1925 startades arbetet i Danmark genom att en lokal organisationskommitté utsågs. Friis hade före Göteborgsmötet uttryckt sin skepsis mot ämnesbreddningen där och i Danmark var det åter den snävare uppfattningen av historia som universitetsämnet historia som kom att gälla.[20]

Den danska organisationskommittén vände sig våren 1925 till de danska historikerna för att inhämta deras synpunkter. Utan att tidigare ha visat något intresse för de nordiska mötena engagerade sig nu Friis professorskollega Erik Arup för mötets utformning. Han presenterade ett utförligt förslag till en helt ny uppläggning. Istället för att alla fick anmäla de föredrag de önskade till mötet skulle programmet strängt styras av en centralkommitté på det inbjudande universitetet. Denna skulle fastställa ämnen av allmän metodisk och praktisk betydelse. Till varje ämne skulle en eller två personer inbjudas att hålla inledande föredrag och fokus skulle sedan ligga på diskussion. Sammanfattningar av inledningarna skulle skickas ut till mötets deltagare i god tid före mötet. Arup motiverade denna nya form för mötena med ”… den Skepsis overfor Nytten og Betydningen av videnskabelige Kongresser i det hele taget, der ofte findes indenfor store Kredse af arbejdende Forskere…”. Arup tänkte sig att om hans förslag inte godtogs skulle det ändå bli ett möte i stil med tidigare möten, där sällskaplig samvaro varit viktigast, men att en följd skulle bli att en del danska historiker uteblev.[21]

I juli månad skrev Arup till sin gode vän Lauritz Weibull, professor i historia vid Lunds universitet, och bjöd honom till Köpenhamn för att dryfta en gemensam linje. När de träffades framförde Arup ytterligare ett förslag till nordiska möten: en *historikerkonference* ledd av de nordiska professorerna i det han kallade egentlig historia. Syftet skulle vara ett helt annat än vanliga vetenskapliga konferenser. Snarare skulle konferencen leda och samordna forskning inom olika områden, där

19 *Nordiska historikermötet i Göteborg 5–7 juli 1923*, Göteborg 1924.

20 Brev från Aage Friis till Halvdan Koht 9/11 1922, kopia i Aage Friis arkiv (RA).

21 Utkast till denna skrivelse finns i flera versioner i mappen Nordiske historikermøde i Erik Arups arkiv (KB). Inbjudan till föreberedande möte 20/5 1925 från M Mackeprang och Erik Möller i samma mapp.

yngre forskare skulle utföra arbetet under professorernas ledning.[22]

På höstkanten kunde Arup meddela Weibull att hans förslag till en ny ordning för historikermötena hade tillbakavisats av hans danska kollegor. Själv fann han den gamla modellen för mötena meningslös. Nu ville han avgå från kommittén och ville att Lauritz och hans bror Curt skulle agera på samma sätt: ”… jeg tænker skandale”. Lauritz svarade med vändande post. I sak delade han Arups syn men han var inte benägen för en ”aktiv demonstration”. För en sådan såg han deras planerade tidskrift som den lämpliga platsen.[23] När det gällde historikermötena föreslog han istället att man skulle vara med och skriva under inbjudan men sedan inte delta aktivt i mötena. Brevet hade uppenbarligen en lugnande inverkan på Arup, som avstod från vidare demonstrationer. Han skrev under inbjudan till historikermötet i Köpenhamn men deltog inte i organisationskommittén och inte heller i själva mötet.[24]

Historikermötet i Köpenhamn och Sorø ägde rum sommaren 1926 och samlade 140 deltagare. Flest var de från värdlandet (65 personer), men även uppslutningen från Sverige var god (50 personer). Från både Norge och Finland kom tio personer, från Island fyra och Estland en. Fokus låg denna gång på historieämnet i snäv mening, även om enstaka professorer i andra ämnen var med. Idén om att ha på förhand bestämda ämnen hade inte helt avförts utan ledde till en samlad session, där organisationen av den historiska forskningen i de nordiska länderna presenterades av inledare från respektive land; de flesta av dessa var arkivarier. I övrigt bestod mötet, som tidigare, av enskilda föredrag. Den goda uppslutningen från Sverige hade ett viktigt undantag: lundensarna uteblev, något som särskilt påpekades i mötesreferatet i den danska *Historisk tidsskrift*.[25]

Friis hälsningsanförande i Köpenhamn visar hur han såg på förhållandet mellan nationellt och internationellt. Ingen annan vetenskap var lika nationellt bestämd som historieforskningen, sade han. Men detta menade han var en styrka. Utforskningen av historien hade bidragit till de nordiska folkens ”… sunde, berettigede, nationale Selvhævdelse og Selvbesindelse”. Men fel använd kunde den nationella historieskrivningen leda till ensidiga perspektiv, till en övervärdering av det egna och

22 Brev från Erik Arup till Lauritz Weibull 13/7 1925, Lauritz Weibulls arkiv (LUB); minnesanteckning från möte 19/7 1925, mappen Nordiske historikemøde i Erik Arups arkiv (KB).

23 Birgitta Odén, ”Scandia – tidskrift för en annan uppfattning”, *Historia och samhälle. Studier tillägnade Jerker Rosén,* Lund 1975.

24 Brev från Erik Arup till Lauritz Weibull 11 och 19/10 1925, Lauritz Weibulls arkiv (LUB); brev från Lauritz Weibull till Erik Arup 12 och 26/10 1925 mappen Nordiske historikemøde i Erik Arups arkiv (KB); den tryckta inbjudan i mappen Nordiske historikemøde i Erik Arups arkiv (KB).

25 Axel Linvald, ”Det 4. nordiske Historikermøde i København og Sorø 29. Juni–4. Juli 1926”, (dansk) *Historisk tidsskrift* 9:5, 1926–1927, s. 77–110.

rentav till nationellt hat. Samarbete mellan historiker från olika länder kunde minska denna risk.[26] Friis menade att en god nationalism främjades av internationellt samarbete.

Den motsättning som tydliggjorts bland de danska historikerna inför förberedelserna för mötet syntes inte mycket utåt. Arups förslag nämndes i mötesreferatet i *Historisk tidsskrift* och där uppgavs det att Friis stöttade förslaget. När förslaget avvisats tvekade Friis inte att arbeta vidare. Arup valde istället passivitet och uteblivande.

Konflikten om historikermötena var ett led i en mycket mer omfattande strid som präglade dansk och svensk historisk forskning under lång tid. I denna konflikt kom Friis och Arup att stå på motsatta sidor. De hade länge varit vänner, men förhållandet började ändras när Friis blev utnämnd till professor 1913 och en personlig brytning kom till stånd 1919. Den direkta orsaken då var makten över *Historisk tidsskrift*. Arup hade blivit professor 1916 och redaktör för tidskriften året därefter. Efter flera års motsättningar avgick Arup 1924 som redaktör med hänvisning till att styrelsen utgjort ”en fast opposition”.[27] Därefter blev relationen mellan Arup och Friis efter hand allt sämre. Konflikten speglades i förberedelserna inför historikermötet året efter Arups avgång. Inbjudan våren 1925 till en organisationsgrupp undertecknades av två personer som tillhört Arups motståndare i styrelsen.[28] Konfliktlinjerna kom att beröra också det nordiska samarbetet, med långsiktiga konsekvenser.

Till mötet i Köpenhamn kom inte Arup, inte heller hans nära vänner och samarbetspartners Curt och Lauritz Weibull.[29] Inte heller senare deltog dessa tre framträdande historiker i det nordiska samarbetet. Efter Köpenhamnsmötet hade Lauritz Weibull visserligen accepterat att ingå i den kommitté som skulle förbereda nästa nordiska möte i Helsingfors 1931, men när kommittén möttes i Oslo i samband med världshistorikermötet 1928 deltog inte Weibull i mötet, trots att han var i Oslo för konferensen. Det förefaller som om det återigen var oenighet om formerna som låg bakom detta.[30]

Arup och bröderna Weibull deltog inte i de nordiska möten som hölls under 1930-talet, i Helsingfors 1931, Stockholm och Uppsala 1935 och Köpenhamn 1939,

26 Ibid., s. 85f.

27 Thyge Svenstrup, *Arup. En biografi om den radikale historiker Erik Arup, hans tid og miljø*, København 2006, s. 320.

28 M. Mackeprang och Erik Möller. Om deras roll i striden om *Historisk tidsskrift*, se ibid., s. 309, 320f.

29 Curt Weibull hade dock deltagit i mötet i Göteborg 1923. Nordiska historikermötet i Göteborg 5–7 juli 1923, s. 26.

30 Brev från Lauritz Weibull till Aage Friis, 15/8 1926, Aage Friis arkiv (RA); brev från Aage Friis till Lauritz Weibull 7 och 16/7, 8/9 1928, Lauritz Weibulls arkiv; brev från Lauritz Weibull till Erik Arup 23/8 1928, Erik Arups arkiv (KB).

strax före andra världskrigets utbrott.[31] Inför mötet 1939 var Arup först delaktig i en förberedande arbetsgrupp, men inte heller denna gång kom han att fullfölja arbetet. Trots det erbjöds han att vara inledare till ett av konferensens teman, men han svarade mycket kort att han inte hade möjlighet att avsätta tid för ett möte som han inte hade varit inbjudare till.[32]

Lauritz Weibulls bristande engagemang för det nordiska samarbetet noterades med tydlig irritation av Friis. Bevarade brev mellan dem är hållna i en artig ton, men när Weibull i augusti 1935 skrev till Friis för att få information om det internationella historikermötet i Bukarest samma år, svarade Friis irriterat. Weibull borde ha fått information från den svenska kommittén. Därefter uttryckte Friis sin besvikelse över Weibulls bristande engagemang i det nordiska samarbetet:

> Jeg savnede Dig i Stockholm-Uppsala og ligeledes Din broder Curt, det gjorde mange andre og vi beklager meget Eders afvisende Holdning overfor vort nordiske Samarbejde. Jag kan ikke se, at der er rimelig Grund dertil. Dixi et liberavi animam meam.[33]

Den avslutande latinska frasen betyder ”jag har talat och befriat min själ”.

Vetenskaplig persona

Historiografisk forskning har länge intresserat sig för det så kallade historisk-kritiska genombrottet i nordisk forskning. De konfliktlinjer som då drogs upp påverkade också de nordiska mötena. Innebörden i konflikten har tolkats på olika sätt.[34] Arup och Weibullarna framhöll gärna en strikt tillämpning av källkritiska principer som avgörande, men källkritiken var i sig knappast omstridd. Konflikten har tolkats i politiska termer där en liberal syn har stått mot en konservativ. Detta gäller i alla händelser inte för Danmark. Friis och Arup tillhörde samma politiska parti, Radikale Venstre. Likaså betraktade de sig båda som elever till Kristian Erslev och ansåg

31 Sven Tunberg, ”Nordiska historikermötet 1931”, (svensk) *Historisk tidskrift* 51, 1931, s. 475; Deltagare i sjätte nordiska historikermötet, 1935, okatalogiserat tryck (Hist. möte), (LUB); Harald Jørgensen, ”Det 7. nordiske Historikermøde i København 8.–14. August 1939”, (dansk) *Historisk tidsskrift* 10:5, 1939–1941, s. 476–514.

32 Brev från Axel Linvald till Erik Arup, 3/12 1938, brev från Erik Arup till Axel Linvald 5/12 1938 (kopia), mapp Nordiska historikermöten, Erik Arups arkiv (KB).

33 Brev från Aage Friis till Lauritz Weibull, 23/8 1935, kopia i Aage Friis arkiv (RA).

34 Birgitta Odén, *Lauritz Weibull och forskarsamhället*, Lund 1975; Rolf Torstendahl, ”Historiska skolor och paradigm”, *Scandia* 45, 1979; Håkan Gunneriusson, *Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920-talet till 1957*, Uppsala 2002.

sig omfatta de källkritiska principer som denne förmedlat till sina elever.[35]

De motsättningar som de nordiska historikermötena blottade kan inte enkelt förklaras som uttryck för vare sig politik eller historiesyn. Koht och Friis stod varandra nära i synen på internationellt samarbete, men Kohts historiematerialistiska historiesyn delades inte av Friis. Vetenskapligt skulle man kanske ha förväntat sig att Koht hade stått närmare Weibull och Arup. Hans kritik av de isländska sagornas källvärde låg helt i linje med deras kritiska uppgörelser med tidigare forskning.[36] Weibull försökte också 1928 engagera Koht för bidrag till sin tidskrift *Scandia* och några år senare publicerade tidskriften en uppsats av honom.[37] Likväl var det med Friis som Koht hade ett mycket nära och förtroendefullt samarbete.

Jag vill hävda att det är mer fruktbart att betrakta dessa motsättningar som uttryck för olika vetenskapliga *persona*. Begreppet ”persona” har på senare år blivit allt vanligare som analysinstrument i vetenskapshistoriska sammanhang. En vetenskaplig persona kan sägas utgöras av en uppsättning handlingsnormer. En persona handlar inte så mycket om synen på kunskap, vetenskap eller hållningar i teoretiska och metodiska frågor, sådant som historiografisk forskning i allmänhet ägnat sig åt. Däremot är det fråga om vetenskapliga dygder och egenskaper som en forskare bör ha. Hur sedan en enskild forskare uppträder bestäms av mötet mellan rent personliga egenskaper och olika persona. Att lägga vikt vid persona är alltså något annat än att bara diskutera enskilda forskares personliga egenskaper. Det handlar om en förmedling mellan individ- och strukturnivå.[38]

Simon Larsson är inne på en liknande linje när han framhåller betydelsen av forskarpersonligheten i bedömningar av vetenskaplig kvalitet i sakkunnigutlåtanden. Det som sakkunniga värderade högt var en karismatisk forskarpersonlighet. En karismatisk forskare finner hela tiden nya överraskande perspektiv, kritiserar, omvärderar och ställer nya synteser i utsikt. Exempel på karismatiska forskarpersonligheter är Harald Hjärne, Lauritz Weibull och Erik Lönnroth.[39]

Jag menar att motsättningen mellan Friis och Arup kan formuleras som en konflikt mellan två vetenskapliga persona: en samförståndsorienterad och en polemiskt orienterad. Den senare bär stora likheter med Larssons karismatiska personlighet.

---

35 Erik Stig Jørgensen, ”Aage Friis”, *Linier i dansk historieskrivning i nyere tid (ca. 1890–1950). Udgivet i anledning av Historisk samfunds 75 års jubileum,* Köpenhamn 1976, s. 66.

36 Svendsen, s. 140ff, 121ff.

37 Flera brev från Halvdan Koht till Lauritz Weibull under 1928, Lauritz Weibulls arkiv (LUB).

38 Lorraine Daston & H. Otto Sibum, ”Introduction. Scientific Personae and Their Histories”, *Science in Context* 16, 2003; Herman Paul, ”What Is a Scholarly Persona? Ten Theses on Virtues, Skills and Desires”, *History and Theory* 53, 2014; Herman Paul, ”The Virtues and Vices of Albert Naudé. Toward a History of Scholarly Personae”, *History of Humanities* 1, 2016.

39 Simon Larsson, *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer. Normerna för vetenskaplig skicklighet i svensk historieforskning 1900–1945*, Hedemora 2010, särskilt s. 63–70.

Polemiskt orienterade forskare strävar efter att formulera alternativa förklaringar och synsätt och ser den tydliga etableringen av olika tolkningar som står mot varandra som central för att föra forskningen framåt. Samförståndsorienterade forskare betonar istället möten och samtal mellan forskare, snarare än tydliga konfliktlinjer.

Tydligt syns Arups hållning i det program som han utarbetade för nordiskt samarbete i samband med konferensen i Köpenhamn. Möten enbart inriktade på sällskaplig samvaro och utan styrning av ämnesinnehållet var för honom meningslösa. Diskussionen måste styras mot problem där olika ståndpunkter kunde brytas mot varandra. I det förslag han framförde till Weibull om en *historikerkonference* ledd av de nordiska professorerna i vad han kallade egentlig historia syns detta ännu tydligare. Det var ett program för ett systematiskt forskningssamarbete med naturvetenskaperna som förebild. Ett lämpligt tema för konferencerna var enligt Arup "[o]rganisationen af hist. forskning i lighed med naturvidenskabelig – forskningsinstituter".

Karakteristiskt för Arups konfrontatoriska hållning är att när hans förslag inte godtogs ville han genomföra en bojkott, gärna i skandalartade former. Lauritz Weibull drog sig inte för att söka konfrontation, men i detta fall avrådde han Arup. Tänk om inte Arups linje skulle segra utan det "… istället blir den gamle Stavenow och hans gelikar…" som får bestämma. Risken är att "… många blir avskräckta med den påtänkta begränsningen, vare sig Du eller Stavenow regerar". En så stark styrning som Arup tänkte sig förutsattse en större enighet.[40]

Att Lauritz Weibull gärna sökte utmana tidigare uppfattningar är välkänt. I ett brev till honom pekade Koht på just denna egenskap. En uppsats som Koht presenterat på det nordiska historikermötet i Helsingfors 1931 var aktuell för publicering i Weibulls tidskrift *Scandia.* Koht skrev till Weibull att texten inte hade uppskattats i Helsingfors utan uppfattats som kättersk och han gladde sig nu åt att Weibull gillat texten "… enda så kjettersk det var, – eller kanskje De likte det *for di* det var kjettersk".[41] För Weibull kunde det kätterska framstå som ett mål i sig! Arups biograf, Thyge Svenstrup, har framhävt att Arup var "… en stridbar historiker, der gerne fremhævede polemikkens betydning for historievidenskabens udvikling…".[42]

Friis hållning var helt annorlunda. Även om han 1925 tycks ha delat Arups åsikt att en fastare tematisering av mötena vore önskvärd var det inte alls avgörande för hans vilja att fortsatt engagera sig i mötena. För honom var det säkert viktigare att nordiska historiker hade tillfälle att träffas och umgås än att det vetenskapliga arbetet drevs i en bestämd riktning. I sin inställning till forskning prioriterade han samarbete. Denna hållning delade han med Koht. Båda omsatte denna hållning i

40 Brev från Lauritz Weibull till Erik Arup 17/10 1925, mappen Nordiska historikermöten, Erik Arups arkiv (KB).

41 Brev från Halvdan Koht till Lauritz Weibull 6/8 1931, Lauritz Weibulls arkiv (LUB).

42 Svenstrup, s. 672.

samarbete på en internationell arena. Koht blev den första ordföranden i den internationella historikerkommissionen som bildades 1925 och drivande bakom det internationella historikermötet i Kristiania 1928. Friis stödde honom hela tiden i detta arbete.[43] Kohts inställning till samarbete framgår tydligt av ett citat ur ett brev till Friis:"Jeg foretrekker alltid realpolitikk framfor demonstrajoner."[44]

Det var enligt min mening dessa olika vetenskapliga persona som var den främsta orsaken till att det nordiska samarbetet gnisslade. En konfliktorienterad hållning passade dåligt ihop med möten som betonade samvaro i samförstånd över nationsgränser och olika vetenskapliga gränser.

Det kvinnliga deltagandet

Som jag nämnde i samband med mötet i Göteborg var de nordiska historikermötena starkt dominerade av män men andelen kvinnor var överraskande stor – i Göteborg en femtedel av deltagarna. Andelen var ungefär densamma i Köpenhamn men kunde vara ännu högre: i Stockholm och Uppsala 1935 var närmare en tredjedel av deltagarna kvinnor.[45] En delförklaring var att deltagande män hade med sig sina hustrur – och i något fall döttrar – till konferenserna.

Vid mötet i Köpenhamn deltog, utöver kvinnliga studenter och tre lärare från Sverige, tre disputerade kvinnor från Danmark. Ada Adler hade disputerat i klassisk filologi 1917, Lis Jacobsen i nordisk filologi och Ellen Jørgensen i historia 1910. Dessutom deltog Nina Bang, som förutom undervisningsminister var magister i historia och verksam historiker.

Lis Jacobsen och Ellen Jørgensen var centrala aktörer i den danska historikermiljön. Jacobsen hade disputerat i nordisk filologi på en språkhistorisk avhandling. Hon blev senare en produktiv utgivare av historiska källor och en framstående runolog. Jørgensen hade disputerat på en avhandling om helgondyrkan. Hon sökte professurer på 1910-talet, vilket var möjligt i Danmark men inte i Sverige. Från 1915 var hon anställd vid Kungliga biblioteket men fortsatte forska. Under åren 1924 till 1931 hade hon en central position som redaktör för *Historisk tidsskrift*.[46]

Den verkliga pionjären bland kvinnliga nordiska historiker var Alma Söderhjelm, som disputerade vid Sorbonne 1900, blev docent i Helsingfors 1906 och slutligen professor vid Åbo akademi 1927.[47] Hon deltog dock inte i de nordiska historikermötena.

---

43 Svendsen, s. 195–200.

44 Ibid., s. 198.

45 *Deltagare i sjätte nordiska historikermötet*, okatalogiserat tryck (Hist. möte), (LUB).

46 "Ellen Jørgensen", *Dansk kvindebiografisk leksikon* (http://www.kvinfo.dk/side/170/).

47 "Alma Söderhjelm", *Biografiskt lexikon för Finland* (www.blf.fi).

Deltagandet av kvinnliga akademiker från Danmark står i viss särklass. Jämfört med sina svenska kolleger förefaller de ha haft ett större utrymme. I båda länderna hade kvinnor disputerat i historia sedan slutet av 1800-talet. I Sverige var Ellen Fries först 1883, i Danmark Anna Hude 1893. Men de tre kvinnor som disputerade i Sverige före första världskriget fick ingen plats vid universitetet utan blev alla lärare.[48] Den svenska grundlagen reserverade statliga ämbeten för män.[49] Något sådant formellt hinder fanns inte i Danmark. På en fråga från staten 1903 svarade Köpenhamns universitet att inget hindrade kvinnor att söka lärartjänster; inom vetenskapen var det kvalifikationer som gällde. Jämför man de våldsamt misogyna stämningar som rådde i Sverige när frågan diskuterades där med de mycket mer återhållsamma röster som fanns i Danmark är skillnaden slående.[50] Viktiga historiker som Erslev och Friis agerade aktivt för att bereda kvinnor utrymme.[51] Från 1920-talet hade kvinnor fått plats bland *Historisk tidsskrifts* författare, även om männen dominerade.[52] En av Erik Arups främsta elever var en kvinna: Astrid Friis som disputerade 1927 och blev Danmarks första professor i historia 1947. I Sverige motarbetade framstående historiker som Harald Hjärne och Sam Clason kvinnors intressen i frågan om tillträde till ämbeten.[53]

Flera av de manliga historikerna kom till mötena i sällskap med sina hustrur och dessa räknades som deltagare. Det tyder på att familjen var nära knuten till den fackliga rollen för de manliga historikerna. Av brevväxlingarna mellan Friis och Koht och mellan Arup och Weibull framgår att deras umgänge också inbegrep hustrurna. Arup och Weibull besökte ofta varandras familjer, hälsningar till hustrun hörde till standardformuleringarna i breven. Hustruns roll för de manliga akademikerna vore värd utförligare studium.[54] För kvinnor var det däremot svårt att förena akademiska studier med äktenskap.[55] Att förkroppsliga historikern på rätt sätt var mycket mer

48 Birgitta Odén, ”Forskande kvinnor inom svensk historievetenskap”, (svensk) *Historisk tidskrift* 100, 1980, s. 248ff.

49 Greta Wieselgren, *Den höga tröskeln. Kampen för kvinnas rätt till ämbete*, Lund 1969, s. 62f.

50 Pelle Oliver Larsen, ”Universitetets køn. Kønsnormer og kvinders karrieremuligheder ved Københavns Universitets filosofiske fakultet, 1875–1925”, (dansk) *Historisk tidsskrift* 112, 2013, s. 426–430; Ann-Sofie Ohlander, ”En utomordentlig balansakt. Kvinnliga forskarpionjärer i Norden”, (svensk) *Historisk tidskrift* 107, 1987, s. 17–20.

51 Larsen, s. 427, 433, 440; Bente Rosenbeck, ”Kønets grænser”, *Clios døtre gennem hundrede år. I anledning af historikeren Anna Hudes disputats 1893,* Köpenhamn 1994, s. 16.

52 Grethe Jacobsen, ”Kvindelige historikere og historieforskningen, 1893–1943”, *Clios døtre gennem hundrede år. I anledning av Anna Hudes disputats 1893,* red. Marianne Alenius, Nanna Damsholt & Bente Rosenbeck, Köpenhamn 1994, s. 42–44.

53 Wieselgren, s. 68f, 102, 218 .

54 En sådan forskning har också påbörjats: Staffan Bergwik, *Kunskapens osynliga scener. Vetenskapshistorier 1900–1950*, Göteborg 2016, s. 33–66.

55 Hanna Markusson Winkvist, *Som isolerade öar. De lagerkransade kvinnorna och akademin under*

än en fråga om intellektuella föreställningar: forskarens persona omfattade också normer för kön och familj.

Slutsatser

Det nordiska samarbetet mellan historiker inleddes på allvar först efter första världskriget. Efter krigets katastrof var det många som sökte etablera nya former för internationellt samarbete, och Norden låg nära till hands som en arena för detta. Det fanns en gammal tradition av nordiskt eller skandinaviskt samarbete att falla tillbaka på. Bland historikerna fanns det redan personliga förbindelser och historikermiljöerna var små i alla länder, vilket gjorde att den nordiska nivån kunde fungera som en ersättning för nationella historikermöten. Någon motsättning mellan den nationellt orienterade historieforskningen och internationellt samarbete uppfattade förespråkarna inte att det fanns. Snarare kunde det nordiska samarbetet främja utvecklingen av vad som uppfattades som en sund nationalism där inte det egna alltid framhävdes på andras bekostnad.

Nordiskt samarbete har uppenbarligen varit av stor betydelse för historiker i dessa länder. Den nära vänskap som kunde utvecklas över landsgränserna exemplifieras i denna text av relationerna mellan Friis och Koht samt mellan Arup och Weibull. Även om sådant samarbete är välkänt så har historiografin i allmänhet behandlat länderna var för sig. Ett nordiskt perspektiv, vilket Harald Gustafsson i många sammanhang förespråkat, är som jag visat fruktbart även inom historiografin. De nordiska historikermötena ledde till fördjupat nordiskt samarbete, till exempel tidskriften *Scandinavian Journal of History* och nordiska forskningsprojekt. Vidare forskning som tar sin utgångspunkt i dessa möten vore av stort historiografiskt intresse.

”Vetenskaplig persona” är ett begrepp som jag försökt att tillämpa i denna undersökning. Det fruktbara med det är att det lyfter fram andra dimensioner av historikerrollen än vetenskapssyn och historiesyn. Att vara historiker är mer än bara ett intellektuellt arbete. Det är också att handla i mellanmänskliga relationer och att förhålla sig till, bygga och förändra institutionella ramar. Det är i sådana sammanhang personabegreppet kan hjälpa forskaren att systematisera och förstå olika förhållningssätt till rollen som historiker. Det kan knappast ersätta mer traditionella sätt att skriva historiografi men kan utgöra ett värdefullt komplement, särskilt när det gäller att förstå vetenskapen som en social verksamhet.

1900-talets första hälft, Eslöv 2003, s. 183–187.

Källor

Det Kongelige Bibliotek (KB), Köpenhamn

Erik Arups arkiv
brev från Lauritz Weibull (I:2)
Nordiske historikermøde (IV:7)

Rigsarkivet (RA), Köpenhamn

Aage Friis' arkiv (Diverse materiale efter Aage Friis)
brev från och till Halvdan Koht (Korrespondance 24)
brev från och till Lauritz Weibull (Korrespondance 44)

Lunds universitetsbibliotek (LUB)

Lauritz Weibulls samling
brev från Erik Arup (vol. 5)
brev från Halvdan Koht (vol. 18)
Okatalogiserat tryck
Deltagare i sjätte nordiska historikermötet, 1935 (Hist. möte)

Internetresurser

Bibliografisk databas över svenska doktorsavhandlingar i historia (DokHist), (www.dokhist.se)
Biografiskt lexikon för Finland (www.blf.fi)
Dansk kvindebiografisk leksikon (http://www.kvinfo.dk/side/170/)

Litteratur

Bergwik, Staffan, *Kunskapens osynliga scener. Vetenskapshistorier 1900–1950*. Makadam, Göteborg 2016
Daston, Lorraine & H. Otto Sibum, ”Introduction. Scientific Personae and Their Histories”, *Science in Context* 16, 2003, s. 1–8
”Den nordiska historikerkongressen i Kristiania”, sign. S. T-g. (Sven Tunberg), (svensk) *Historisk tidskrift* 1920, s. 160–163
”Det andre norske historikermøte, Kristiania juli 1912”, (norsk) *Historisk tidsskrift* 5:2, 1914, s. 397–410
”Det nordiske historikermøtet i Kristiania 7.–10. Juli 1920”, (norsk) *Historisk tidsskrift* 5:5, 1924, s. 468–475
”Det norske historikermøte i Bergen juli 1910”, (norsk) *Historisk tidsskrift* 5:1, 1912, s. 317–333
”Det tredje norske historikermøte i Kristiania juli 1914”, (norsk) *Historisk tidsskrift* 5:3, 1916, s. 577–594
Förhandlingar vid svenska filolog- och historikermötet i Göteborg den 19–21 augusti 1912, Göteborg 1913
Gunneriusson, Håkan, *Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920–talet till 1957*, Uppsala 2002
Haarder Ekman, Kari, ”Från Andersen och Bremer till Bonnier och Brandes. Skandinavismen som kulturell kontext”, *Skandinavism. En rörelse och en idé under 1800-talet*, red. Magdalena Hillström & Hanne Sanders, Makadam, Göteborg 2014, s. 187–213
Hemstad, Ruth, *Fra indian summer til nordisk vinter. Skandinavisk samarbeid, skandinavisme og unionsoppløsningen*, Akademisk publisering, Oslo 2008

Jacobsen, Grethe, ”Kvindelige historikere og historieforskningen, 1893–1943”, *Clios døtre gennem hundrede år. I anledning av Anna Hudes disputats 1893*, red. Marianne Alenius, Nanna Damsholt & Bente Rosenbeck, Museum Tusculanums Forlag, København 1994, s. 33–61

Janfelt, Monika, *Att leva i den bästa av världar. Föreningarna Nordens syn på Norden 1919–1933*, Carlsson, Stockholm 2005

Jørgensen, Erik Stig, ”Aage Friis”, *Linier i dansk historieskrivning i nyere tid (ca. 1890–1950). Udgivet i anledning av Historisk samfunds 75 års jubileum*, Den danske historiske forening, København 1976, s. 54–73

Jørgensen, Harald, ”Det 7. nordiske Historikermøde i København 8.–14. August 1939”, (dansk) *Historisk tidsskrift* 10:5, 1939–1941, s. 476–514

Koht, Halvdan, *Historikar i lære*, Grøndahl & søn, Oslo 1951

Larsen, Pelle Oliver, ”Universitetets køn. Kønsnormer og kvinders karrieremuligheder ved Københavns Universitets filosofiske fakultet, 1875–1925”, (dansk) *Historisk tidsskrift* 112, 2013, s. 423–468

Larsson, Simon, *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer. Normerna för vetenskaplig skicklighet i svensk historieforskning 1900–1945*, Gidlunds förlag, Hedemora 2010

Linvald, Axel, ”Det 4. nordiske Historikermøde i København og Sorø 29. Juni–4. Juli 1926”, (dansk) *Historisk tidsskrift* 9:5, 1926–1927, s. 77–110

Markusson Winkvist, Hanna. *Som isolerade öar. De lagerkransade kvinnorna och akademin under 1900-talets första hälft*, B. Östlings bokförl. Symposion, Eslöv 2003

Nordiska historikermötet i Göteborg 5–7 juli 1923, Göteborg 1924

Odén, Birgitta, ”Forskande kvinnor inom svensk historievetenskap”, (svensk) *Historisk tidskrift* 100, 1980, s. 244–265

Odén, Birgitta, *Lauritz Weibull och forskarsamhället*, Liber Läromedel/Gleerup, Lund 1975

Odén, Birgitta, ”Scandia – tidskrift för en annan uppfattning”, *Historia och samhälle. Studier tillägnade Jerker Rosén*, Studentlitteratur, Lund 1975, s. 179–208

Ohlander, Ann-Sofie, ”En utomordentlig balansakt. Kvinnliga forskarpionjärer i Norden”, (svensk) *Historisk tidskrift* 107, 1987, s. 2–22

Paul, Herman, ”What Is a Scholarly Persona? Ten Theses on Virtues, Skills and Desires”, *History and Theory* 53, 2014, s. 348–371

Paul, Herman, ”The Virtues and Vices of Albert Naudé. Toward a History of Scholarly Personae”, *History of Humanities* 1, 2016, s. 327–238

Rosenbeck, Bente, ”Kønets grænser”, *Clios døtre gennem hundrede år. I anledning af historikeren Anna Hudes disputats 1893*, Museum Tusculanum Forlag, København 1994, s. 9–31

Svendsen, Åsmund, *Halvdan Koht. Veien mot framtiden. En biografi*, Cappelen Damm, Oslo 2013

Svenstrup, Thyge, *Arup.En biografi om den radikale historiker Erik Arup, hans tid og miljø*, Museum Tusculanums Forlag, København 2006

Torbacke, Jarl, ”Hundra år av vetenskaplig gemenskap. 25 nordiska historikermöten”, *Nordisk tidskrift*, 2005, s. 52–59

Torstendahl, Rolf, ”Historiska skolor och paradigm”, *Scandia* 45, 1979, s. 151–170

Torstendahl, Rolf, *The Rise and Propagation of Historical Professionalism*, Routledge, New York 2015

Tunberg, Sven, ”Nordiska historikermötet 1931”, (svensk) *Historisk tidskrift* 51, 1931, s. 475–477

Wieselgren, Greta, *Den höga tröskeln. Kampen för kvinnas rätt till ämbete*, Gleerup, Lund 1969

Zander, Ulf, ”I skuggan av unionsupplösningen. Skandinavism, nationalism och historikermötet i Lund 1905”, *Den dubbla blicken. Historia i de nordiska samhällena*, red. Harald Gustafsson m.fl., Sekel Bokförlag, Lund 2007, s. 27–36

Åström Elmersjö, Henrik, *Norden, nationen och historien. Perspektiv på föreningarna Nordens historielärboksrevision 1919–1972*, Nordic Academic Press, Lund 2013

Att se över Sundet

Rumslig positionering och mobilisering på Baltiska utställningen 1914

Lina Sturfelt

En kollega som på en internationell historisk konferens dristade sig till att föreslå en nordisk komparation möttes av mothugg från en amerikansk deltagare, som framförde det tröttsamma och meningslösa i att alltid jämföra mellan och jämföras mot ”the three magic kingdoms”. Historikern Harald Gustafsson hade säkert känt igen föreställningen och kunnat bemöta den. Det är, skriver han i den senaste utgåvan av *Nordens historia*, ”som om nordisk historia inte ses som internationell ’på riktigt’”. Men det är en felsyn: ”Nordens historia är tillräckligt mångfaldig för att avsevärt bredda vår förståelse av det förflutna” och inte minst en bra enhet för att överskrida historieforskningens ”metodologiska nationalism”.[1] Enligt Gustafsson är det nordiska dessutom ofta just ”ett förträffligt tillfälle för komparation”, på en gång tillräckligt likt och olikt för meningsfulla och intressanta jämförelser.[2]

I detta kapitel ska jag bege mig till en viss utkikspost i och mot Norden sommaren 1914. Detta år ägde Baltiska utställningen – Nordens dittills största konst- och industriutställning – rum i Malmö.[3] Ambitionerna var stora: att sprida gagn och glans över såväl staden, provinsen, nationen som hela Östersjöregionen. Det var inte bara varor, konstverk och nöjen som ställdes ut och konsumerades i de tillfälliga hallarna. På utställningen exponerades även föreställningar om olika rum och gränserna dem emellan. Redan i själva utställningsmediet fanns en visuell didaktisk

1 Harald Gustafsson, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, Tredje uppl., Lund 2017, s. 9.

2 Ibid., s. 13f.

3 Antalet besökande uppgick till 852 038, avslutningsceremonin oräknad. Nils Holmberg, ”Inträdesreglemente, besökande m.m.”, *Officiell berättelse öfver Baltiska utställningen i Malmö 1914*, del I–III, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 212; Herman Österdahl, ”Nöjesfältet och restaurangerna, kongresser och möten” i Ahlström, s. 500.

ambition att lära besökarna att se och föreställa sig staden, nationen och regionen på vissa sätt, som aktualiserade tidens spänningar mellan det nationella och det transnationella. Det fanns en stark tro på den fria rörlighetens och de nya kommunikationernas positiva effekter och på industrisamhällets fredliga progression, samtidigt som politiken ofta var protektionistisk och aggressivt nationalistisk. Baltiska utställningens rumsliga positionering och mobilisering externt och internt pendlade hela tiden mellan det ”baltiska” budskapet om regional samhörighet och syftet att bevisa nationens storhet – och på det lades de malmöitiska metropolambitionerna och visionen om en Öresundsregion. För att tala med historikern Anssi Paasi både producerade och reproducerade utställningsberättelsen territorialitet genom spatial socialisering, i skapandet av olika nationella och regionala gemenskaper.[4]

Med nutida språkbruk skulle man kunna säga att utställningen ägnade sig åt platsmarknadsföring – att aktivt förändra, förstärka eller förbättra bilden av en plats för att sälja in den utåt och skapa tillhörighet inåt (i detta fall kring storstaden Malmö som Östersjöns nav).[5] I en studie av sådana politiska maktpraktiker idag talar kulturgeografen Josefina Syssner om konkurrerande rum. Hon skiljer mellan större geografiskt avgränsade metarum (Norden), nationella rum (Sverige, Danmark) och funktionella rum (Tornedalen), vars porösa och otydliga gränser överbryggar och utmanar etablerade statliga, regionala och kommunala gränser. De sistnämnda är tänkta och levda snarare än nedtecknade på kartan, ett slags transnationella landskap där formella och kulturella, administrativa och identitetsmässiga gränser inte sammanfaller.[6] Öresundsregionen skulle kunna ses som ett sådant funktionellt rum, medan det baltiska å sin sida representerar ett bud på ett alternativt regionalt metarum till Norden som aldrig blev.

Baltiska utställningens och de andra stora utställningarnas nationella och lokala betydelser under epoken har redan undersökts.[7] Jag har själv i ett annat samman-

4 Anssi Paasi, ”Borders and Regions in a Transforming Northern Europe: A Conceptual Perspective”, *The Flexible Frontier. Change and Continuity in Finnish-Russian Relations*, red. Maria Lähteenmäki, Helsinki 2007, s. 29–36.

5 Josefina Syssner, *Världens bästa plats? Platsmarknadsföring, makt och medborgarskap*, Lund 2012, s. 11, 14f, 78, 80.

6 Ibid., s. 65–67.

7 *Malmö 1914. En stad inför språnget till det moderna*, red. Roger Johansson & Göran Larsson, Malmö 2013; Eva Eriksson, *Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890–1920*, Stockholm 1990; Anders Ekström, *Den utställda världen. Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, Stockholm 1994; Anders Houlz, *Teknikens tempel. Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*, Hedemora 2003; Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund 2001.

hang diskuterat det baltiska rummet.[8] Det som jag istället ska använda utställningen till här är att undersöka relationen mellan de två nordiska deltagarna, Sverige och Danmark, för att se om jag kan få syn på något annat: hur man föreställde sig varandra och det gemensamma funktionella rummet Öresund sommaren 1914. Platsen är inte oviktig: Vid en territorialgräns i den svenska nationella periferin, men nära den danska statens centrum, erbjuder Baltiska utställningen ett annat perspektiv på tidens konkurrerande rum och därtill knutna identitetsprocesser än till exempel Stockholmsutställningarna 1897 och 1930. Historikern Thongchai Winichakul talar om sådana gränsområden i termer av ”ambiguous space”, rum i statens utkanter med dubbeltydig eller oklar tillhörighet där den föreställda gemenskapens gränser tydligast utmanas och synliggörs.[9] Under 1900-talet har Öresundsregionen konstruerats som en sådan statsöverskridande enhet.[10] Tidpunkten är heller inte oväsentlig: Efter nationalismens genombrott, men före välfärdsstatens nationalisering av medborgarskap och rättigheter. Dessutom ägde utställningen rum precis i skarven mellan fred och krig, då såväl den symboliska som den reella betydelsen av gränser och rörelser över dem plötsligt skärptes.

En nationaliserad Öresundsregion?

Enligt historikern Ulf Zander byggde det tidiga 1900-talets officiella nationalism i Norden på att betona olikhet och dra gränser, särskilt i relation till grannländerna. Zander hävdar vidare att anti-danskheten i Sverige nådde sin klimax under den omedelbara förkrigstiden, men att den snarare var ett resultat av öppnare gränser än tvärtom. Det danska ekonomiska inflytandet i Sverige växte, främst i Skåne, samtidigt som det pågick en relativt omfattande svensk arbetsinvandring till Danmark. Konkurrens om handel och industri, det ekonomiska och politiska förhållandet till Tyskland och danskt stöd till Norge under unionsupplösningen bidrog till spän-

8 Lina Sturfelt, ”Att jämna ’Baltens haf’. Baltiska utställningen, fredens hav och den sista sommaren 1914”, *Sverige och första världskriget. Maritima perspektiv*, red. Mirja Arnshav & Andreas Linderoth, Lund 2017.

9 Thongchai Winichakul, *Siam Mapped. A History of the Geo-Body of a Nation*, Honolulu 1994, s. 97, 101.

10 Mycket har skrivits om Öresundsregionen både historiskt och idag, se Markus Idvall, *Kartors kraft. Regionen som samhällsvision i Öresundsbrons tid*, Lund 2000; Jesper Falkheimer, *Att gestalta en region. Källornas strategier och mediernas föreställningar om Öresund*, Göteborg & Stockholm 2004; *Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner i tid och rum*, red. Fredrik Nilsson, Hanne Sanders & Ylva Stubbergaard, Göteborg & Stockholm 2007; *Regionauterna. Öresundsregionen från vision till vardag*, red. Orvar Löfgren & Fredrik Nilsson, Göteborg & Stockholm 2010; *Flytande gränser. Dansk svenska förbindelser efter 1658*, red. Anders Palm & Hanne Sanders, Göteborg & Stockholm 2010. Litet är dock gjort när det gäller första världskrigsepoken.

ningar som utlöste anti-danska känslor i Sverige. I debatten framställdes Danmark som ett hot mot Sveriges ledarposition i Norden.[11] En konsekvens av detta var att Öresundsområdet nationaliserades. För skåningarna blev det nu viktigt att manifestera sin nationella lojalitet och svenskhet. Vid samma tid blev argumentet om Sundet som en ”naturlig” gräns populärt i Sverige.[12]

Nationen satte i hög grad de normativa ramarna för den offentliga diskursen, även när andra territoriella gemenskaper diskuterades och värderades.[13] Samtidigt har det kanske funnits en tendens att överbetona epokens utställningar som enbart nationalistiska klang- och jubelfester. Nationen var aldrig den enda enheten som människor hade att förhålla sig till. Tvärtom sammanföll nationalismens glansdagar i Europa med en minskad betydelse av gränser på andra plan. Halvseklet före första världskriget var den fria rörlighetens och passfrihetens epok. Den öppna gränspolitiken och de förbättrade kommunikationerna innebar i Öresundsfallet att fler varor och människor *de facto* korsade själva gränsen – till exempel för att gå på utställning i Malmö en solig julisöndag. Detta flöde var en viktig förklaring till Malmös snabba expansion under perioden, en tillväxt som var nyckeln till att Baltiska utställningen alls blev av.

Källmässigt bygger denna lilla undersökning på den officiella berättelsen över Baltiska utställningen, en minnesskrift och dokumentsamling som utgavs 1915–1921.[14] Det som hädanefter kallas den officiella berättelsen är alltså arrangörens retroaktiva, egenskrivna historia och därmed föga förvånande mycket positiv, även om det finns visst utrymme för motröster. Oavsett vilket är det representanter för den politiska och ekonomiska eliten som kommer till tals. Detta kan vara värt att hålla i minnet när vi ser vilka föreställningar om enheterna Sverige, Danmark och Öresund som förmedlades. Som flera forskare lyft fram finns det ofta en diskrepans

11 Ulf Zander, ”Särskiljande vatten. Nationella och regionala identiteter i Öresundsområdet kring sekelskiftet 1900”, *Grændse som skiller ej! Kontakter över Öresund under 1900-talet*, red. Kjell Åke Modéer, København 2007, s. 66f, 94, 158; Zander, *Fornstora dagar*, s. 94, 107f.

12 Leon Jespersen, ”Grænser og grænseproblematikker”, i Palm & Sanders, s. 33; Zander, ”Särskiljande vatten”, s. 71f; Idvall, s. 111, 206f.

13 Jfr Idvall, s. 259–262.

14 Böckerna redigerades av utställningens generalsekreterare Herman Fredrik Ahlström på uppdrag av utställningsstyrelsens förvaltningsutskott. De omfattar utöver förord sammanlagt 1125 sidor med cirka 1100 illustrationer, mestadels fotografier men även grafik, tabeller, planritningar och kartor. Den officiella berättelsen består av omkring 80 enskilda artiklar av olika författare, som ingående beskriver olika aspekter av utställningen. Merparten av materialet har karaktären av beskrivande och avbildande redovisning av utställningsföremål. Dessutom återges bland annat en mängd promemorior, mötesprotokoll, verksamhetsberättelser, utlåtanden, budget, korrespondens, telegram, pressklipp, tal och statistik rörande utställningen.

mellan de officiella identitetsdiskurserna och hur en gränsregion görs och uppfattas i olika vardagspraktiker av dem som lever i den.[15]

Att se över Sundet

Detta kapitel behandlar främst relationen mellan de två nordiska länderna Sverige och Danmark från Baltiska utställningens horisont. Utställningen var emellertid inget nordiskt projekt. Tvärtom initierades den delvis mot bakgrund av unionsupplösningen 1905, i en kontext av nyligen ändrade riksgränser och svensk revanschlust. Enligt Malmö industriförening, utställningens initiativtagare, var det av största vikt att nu se till att ”hela landets industri och handel kraftigt uppprycktes, samt nya afsättningsorter åt söder och öster bereddes för landets produkter”.[16] Östersjön och Öresund skulle ersätta Nordsjön och Norge. Tystnaden kring Finlands ställning var också i det närmaste total: i stort sett nämndes bara att man inom den kejserliga ryska kommittén inte hade kunnat enas ”om formen” för ett finskt deltagande.[17] De som istället inviterades var ”de baltiska länderna” – i sammanhanget förstått som de fyra statsbildningar som i maj 1914 hade havsgränser till Östersjön (som man envisades med att kalla Baltiska havet).

I den officiella berättelsen underströks dock att Baltiska utställningen var ett fosterländskt företag som omfattade hela den svenska nationen och att Malmö allt sedan 1658 varit och förblivit en ”*svensk* stad” som lojalt agerat ”för Sverige”[18] och ”rikets bestånd”.[19] I språkbruk som ”rikets sydliga [...] utpost”[20] och ”provins”[21] reproducerades ett nationellt rum, där Stockholm satte ramarna för centrum respektive periferi och där det, precis som Zander och andra visat, var viktigt för skåningarna att bevisa sin nationella lojalitet. Även den danska berättelsen avspeglade en spatial nationell kartografi, i det att man talade om ”Sydsverige” och menade att

15 Se t.ex. Fredrik Nilsson, Hanne Sanders & Ylva Stubbergaard, ”Inledning”, i red. Nilsson, Sanders & Stubbergaard; Hanne Sanders, ”Øresundsregionen i avisen. Danmark i Sydsvenska Dagbladet 1895–2005”, i Nilsson, Sanders & Stubbergaard, s. 179–220; Jespersen, s. 23–41; Syssner, s. 11, 14f.

16 Ahlström, ”Utställningens förhistoria”, i Ahlström, s. 5.

17 H. Fr. Ahlström, ”Ryssland på baltiska utställningen”, i Ahlström. Citat s. 1048. Deltagandet gällde finländska industriutställare, ej till exempel konstutställningen. Samtidigt hade Baltiska utställningen stående annons i sex finska tidningar och utställningsaffischen specialtrycktes på finska, så man hoppades på finländska besökare. Se Waldemar Bülow, ”Pressen och reklamen”, i Ahlström, s. 223, 225.

18 Edw. Lindahl, ”Staden Malmö och den Baltiska utställningen”, i Ahlström, s. 2. Kursiv i original.

19 Ibid., s. 3.

20 H. Fr. Ahlström, ”Utställningens öppnande”, i Ahlström, s. 172.

21 Ahlström, ”Utställningens öppnande”, s. 172f; Holmberg, s. 211; Carl Herslow, ”Slutord”, i Ahlström, s. 527.

Köpenhamn var den självklart viktigaste platsen att synas för dansk industri.[22] Fanns det då ändå trots allt utrymme för att föreställa sig en transnationell Öresundsregion på Baltiska utställningen?

Som redan antytts kan man se utställningen som ett uttryck för ett slags visuellt landskapande, som aktivt tränade besökaren att se på ett visst sätt; ett seende som ibland också överskred nationalstatsgränserna. Idéhistorikern Anders Ekström med flera har visat att en sådan åskådningspedagogik var typisk för det sena 1800-talets visuella kultur, manifesterad på och genom nya visuella medier som till exempel konst- och industriutställningen.[23] Ett exempel på ett sådant gränsöverskridande seende på Baltiska utställningen är chefsarkitekten Ferdinand Bobergs anvisningar till hur besökaren skulle betrakta vyn uppifrån utställningens signum, det 87 meter höga vita trätornet, världens högsta träbyggnad på sin tid. Uppifrån utsiktsbalkongerna instruerades besökaren att se ett panorama över den gränslösa Öresundsregionen ur fågelperspektiv, en utblick där den osynliga territoriella gränsen mellan Sverige och Danmark upphävdes till förmån för den mänskliga blickens gränser, som med de uppmonterade kikarnas hjälp utsträcktes så långt som till Roskilde i väster, Kullen i norr och Ystad i söder.[24] Särskilda syftlinjer i arkadernas kikare lyfte fram och markerade bemärkta platser även på den andra sidan:

> Genom kikare kan man nu se hela Köpenhamn och känna igen alla dess torn och större byggnader, där ser man städerna och badorterna efter Sundet på danska sidan, man ser tornen i Roskilde, vid Kronborg och Helsingborg, man skymtar Kullen i fjärran, och långt in öfver de skånska bygderna ser man byar, kyrkor och gårdar i oändlighet. I söder kan man se Trelleborg, Skanör och Falsterbo samt bör vid godt väder kunna ana äfven Ystad.[25]

Med den senaste teknikens hjälp erbjöds här en synlig upplevelse av en sammanhängande region. Blicken från det baltiska tornet vändes i första hand mot väster, mot ”Sundet” i bestämd form och mot Köpenhamn – inte mot Östersjön. Precis som för de fyra storkar som passerade tornet västerut på utställningens officiella af-

22 Fredr. Riise, ”Danmarks utställning”, i Ahlström. Se även Ahlström, ”Utställningens förhistoria”, s. 9, 30.

23 Anders Ekström, ”Konsten att se ett landskapspanorama. Om åskådningspedagogik och exemplarisk realism under 1800-talet”, *Publika kulturer. Att tilltala allmänheten 1700–1900. En inledning*, Uppsala 2000; *1897. Mediehistorier kring Stockholmsutställningen*, red. Anders Ekström, Solveig Jülich & Pelle Snickars, Stockholm 2006; Anna-Maria Hällgren, *Skåda all världens uselhet. Visuell pedagogik och reformism i det sena 1800-talets Sverige*, Möklinta 2013.

24 Fritz Söderbergh, ”Terräng och byggnader”, i Ahlström, s. 109.

25 Ibid., s. 109.

fisch representerade inte Öresund en naturlig gräns eller ett särskiljande vatten, utan tvärtom en brygga, bro eller väg som förband och förenade. Besökarna på balkongen lärdes och förväntades känna igen byggnader i Köpenhamn och Roskilde lika väl som Lunds domkyrkas siluett.[26] Med begrepp som ”Sundets västra sida”, ”Skåne” och ”Själland”[27] utmanades nationalstaterna Sverige och Danmark som de enda givna rummen. I stället frammanades Öresund som ett nav i en gemensam region där västra Skåne (Malmö) och Själland (Köpenhamn) var de viktigaste – med Malmöögon helst jämställda – noderna.

Genom att på detta sätt se och berätta fram en region som överskred de nationella rummens gränser fick det skånska en särskild laddning.[28] Samtidigt som skåningarnas svensk-nationella lojalitet underströks så betonade den officiella berättelsen också att Skåne av geografiska, historiska och etniska skäl hade en särställning i relation till Danmark:

> Vi bo ju här hvarandra så nära, att vi nästan kunna titta och vinka till hvarandra, och vi här i Skåne ha ju våra ättartal, rötterna till våra stamträd genom seklerna inflätade djupt inne i båda folken. Både naboskap och pietet mot fädrens minne bjuder oss därför att verkligen vara den länk som förenar.[29]

Skåningarnas särskilda brobyggande uppgift – manifesterad i utställningen – skulle ”klara upp himlen öfver Öresund” och bidraga till förnyad svensk-dansk förbrödring.[30] Även den danska officiella berättelsen betonade de särskilda banden till Skåne, fast dessa sades vara av ekonomisk snarare än kulturell eller historisk natur; oavsett gjorde de ”vårt deltagande i Malmö-utställningen naturligt och nödvändigt”.[31]

Efter skåningarna var danskarna Baltiska utställningens främsta målgrupp. Utställningen hade stående annons i 33 danska tidningar, främst Köpenhamnspressen. Man annonserade i DSB:s ficktidtabeller, på de danska ångfärjornas och järnvägarnas matsedlar, vinlistor och turlistor samt med ljusbilder på Köpenhamns biografer. Utställningskatalogen specialtrycktes på danska. Till pressvisningen kom det nästan lika många danska journalister som svenska.[32] Utställningen blev också ett populärt turistmål för den danska allmänheten: ”Nästan hvarannan timme förde öfverfyllda

26 Ibid. Se även Ahlström, ”Utställningens öppnande”, s. 167, 172; Holmberg, s. 211.

27 Ahlström, ”Utställningens öppnande”, s. 167.

28 För synen på Skåne och dess historia över tid, se Fredrik Persson, *Skåne, den farliga halvön. Historia, identitet och ideologi 1865–2000*, Lund 2008.

29 Ahlström, ”Utställningens öppnande”, s. 188.

30 Ibid.

31 Riise, s. 982.

32 Bülow, s. 223–226, 232; R. F. Petre, ”Turistutställningen”, i Ahlström, s. 687.

ångbåtar och ångfärjor de glada och välkomna gästerna till oss".[33] Under hela utställningsperioden uppgick antalet passagerare enbart vid det största ångfartygsbolaget till 349 904 och rekordsöndagen den 21 juni åkte 8 532 personer över sundet.[34]

Med tanke på detta är det kanske inte förvånande att Danmark, "frändelandet på andra sidan Sundet",[35] i den officiella svenska berättelsen framställdes mycket positivt. Danmark karakteriserades som ett fritt och fredligt sinnat litet framtidsland[36] och danskarna som glada, godmodiga, nöjeslystna och humoristiska, ett folk som precis som den danska utställningsbyggnaden – utformad som en traditionell dansk herrgård – "icke göra intryck genom sin storlek, men den vittnade om god dansk smak och trefnad".[37] De kom som vänner: "Nästan lika talrikt som svenskarne själfva mötte de sedan här för att se, beundra och glädja sig åt, hvad vi båda här lyckats åstadkomma". Förhållandet mellan de två grannmetropolerna vid Öresund beskrevs som hjärtligt och orubbligt; "ty i förbindelsen mellan Köpenhamn och Malmö gjorde icke ens det förskräckliga kriget något afbrott".[38]

I den officiella berättelsens epilog – daterad drygt tre år efter utställningens avslutande – lyftes det förbättrade förhållandet till Danmark fram som dess kanske viktigaste arv. Utställningen hade visat i vilken "märklig grad" de två ländernas produktion och näringsliv kompletterade varandra: "Hvad Danmark hade förträffligast, det hade inte vi, och där vi voro duktigast, där konkurrerade knappast Danmark".[39] Samarbete och specialisering hade ersatt tidigare konkurrens. Baltiska utställningen hade blivit en länk i den kedja av tilldragelser "som på ett så märkligt sätt och på så underbart kort tid återknutit de så hart nära brustna banden mellan oss och vårt danska broderfolk"[40] och visat på Nordens enastående framåtskridande.[41] Utställningen skrevs här in i en större berättelse om nordisk (eller skandinavisk) exceptionalism – en historia om de tre neutrala "magiska kungadömena" – som blev mer

33 Herslow, s. 526.

34 Tor Emers, "Kommunikationsförhållanden: I. Järnvägs- och ångfartygsförbindelser", i Ahlström, s. 260–263. Till dessa kom det icke-redovisade antal som reste med de två ångfärjorna Malmö och Kjøbenhavn och två ospecificerade mindre bolag. Alla dessa sundsresenärer var dock naturligtvis inte utställningsbesökare.

35 Lindahl, s. 3f.

36 Ahlström, "Utställningens öppnande", s. 167; Emil Gagner, "Baltiska musikfesten", i Ahlström, s. 434; Österdahl, s. 479.

37 Riise, s. 993.

38 Herslow, s. 526.

39 Ibid., s. 524.

40 Ibid., s. 526.

41 Ahlström, "Utställningens afslutande", s. 502.

framträdande under krigsåren.[42] Överhuvudtaget framhöll epilogen den nordiska samhörigheten, medan det baltiska metarummet tonades ned.

Samtidigt fanns också uttryck som vittnade om en mer ambivalent eller negativ hållning till Danmark, som i benägenheten att feminisera grannlandet i termer av ”det fagra” och ”det väna” Danmark.[43] Ibland var anti-danskheten mer subtil. I en beskrivning av Jaktutställningen dömdes de södermanländska rådjurshornen ut som ”i allmänhet ganska vackra, men korta och klenare än de skånska och påminde i typ starkt om de danska”. Iakttagelsen förklarades med att just denna rådjursstam inte var ”inhemsk” utan ursprungligen importerad från just Danmark. När även djuren på detta sätt skrevs in i den nationalistiska och rasifierade tävlingsdiskursen fick de överlägsna skånska hornen i detta sammanhang representera *svensk* rasrenhet, storlek och potens och hade då ingenting med danskt ursprung att skaffa.[44]

Dansk besvikelse och svensk-tysk triumf

Medan den svenska officiella berättelsen gav en bild av utställningen som nästan ett gemensamt svensk-danskt projekt, lät det ganska annorlunda i det danska kommissariatets berättelse, författad av Fredrik Riise. Bortom de artiga inledningsfraserna andades den danska texten konkurrens, avundsjuka och besvikelse. Baltiska utställningen blev ihågkommen främst som ett uttryck för svensk (och tysk) nationell mobilisering.

Den danska berättelsen var också betydligt mer återhållsam än den svenska om utställningens framgångar. Den var, som det något kryptiskt hette, ”en i ethvert Tilfælde kvantitativt absolut storstilet Opvisning”.[45] Här återgavs även långa delar av en kritisk artikel av den danske författaren och redaktören för *Tidskrift for Industri*, Povl Drachmann. Drachmann menade att utställningen gav en icke-representativ och orättvis bild av den danska industrin. I stället för regional förbrödring var artikelns huvudtema snarast den nationella konkurrensen mellan Danmark och Sverige, som skribenten menade att Baltiska utställningen hade understrukit och förstärkt. ”Malmøudstillingen” gav en ”fulstændig uriktig og uretfærdig Opfattelse af dansk Industri”, särskilt i jämförelse med ”de store og monstrøse Udstillinger fra svensk og tysk Side.” Medan dansk industri därmed felaktigt framställdes som ”me-

42 Lina Sturfelt, *Eldens återsken. Första världskriget i svensk föreställningsvärld*, Lund 2008, s. 203–218; Monika Janfelt, *Stormakter i människokärlek. Svensk och dansk krigsbarnshjälp 1917–1924,* Åbo 1998; Monika Janfelt, *Att leva i den bästa av världar. Föreningarna Nordens syn på Norden 1919–1933*, Stockholm 2005.

43 Ahlström, ”Utställningens öppnande”, s. 172; Gagner, s. 434.

44 Oscar von Mentzer, ”Jaktutställningen”, i Ahlström, s. 663.

45 Riise, s. 1004. Se även s. 1008.

get lidt imponerende" passade svenskarna på att göra sig gällande och "manifestere sin nyere stærke industrielle Udvikling og sin hele ung-imperialistiske Statsudvikling". Utställningens "anden Hovedtrumf" höll Tyskland, vars stora utrymme på utställningen Drachmann tolkade som en oroande markering av att Tyskland numera var Sveriges viktigaste handelspartner.[46] Artikeln uttryckte vidare oro över den danska industrins tillbakagång i Sverige, vilket lett till att Danmark importerade fyra gånger mer från Sverige än man exporterade. Skulden för detta lades på "den svenske Beskyttelsepolitik".[47] Sammanfattningsvis framställdes den svenska utvecklingen ur dansk synvinkel som imponerande men hotfull. Det var på sitt sätt en spegelbild av den svenska synen på Danmark kring sekelskiftet 1900, som Zander med flera har beskrivit den.

Efter utställningens slut fick samtliga danska utställare besvara en enkät om sina intryck. Utdrag ur dessa svar publicerades i den danska officiella berättelsen. Även om man beaktar att de utvalda svaren har genomgått en urvals- och redigeringsprocess, är de ändå intressanta eftersom det är de kommersiella utställarna själva som ger sin syn på utställningens betydelse för utbytet över gränsen.[48] En genomgång av de drygt femtio svaren bekräftar bilden av att Baltiska utställningen från danskt håll i första hand var en angelägenhet för Öresundsregionen. Den absoluta majoriteten utställare kom från Köpenhamn och Själland.[49]

Svaren gav en överlag negativ bild av utställningens faktiska utdelning. Ett elektronikföretag angav att "utställningen för vår rörelse icke har haft någon som helst betydelse" och en maskinindustriutställare att de "icke genom utställningen fått förbindelse med en enda ny kund".[50] Andra svarade att "antalet förfrågningar [...] varit mindre än vid någon tidigare utställning, i hvilken vi deltagit", "Hvad vår firma angår, har den icke haft någon som helst betydelse" samt att man "endast haft utgifter att anteckna".[51] Byggnadsmaterialfirman C. M. Nygaard skrev: "Med hänsyn till fördel af utställningen har jag icke märkt något. Jag tror, att en utställning här i Köpenhamn skulle hafva varit af vida större betydelse".[52] Många utställare klagade liksom Drachmann på den svenska tullpolitiken som ändå gjorde det meningslöst att etablera sig på andra sidan Sundet, då det var billigare för skåningarna att åka

46 Ibid., s. 1004. Se även s. 982.

47 Ibid., s. 1005f. Citat på s. 1006.

48 Någon motsvarande undersökning gjordes inte med svenska, tyska och ryska utställare.

49 Riise, s. 1008–1022.

50 Ibid., s. 1014f. Bortsett från de återgivna citaten av Drachmann ovan är den danska utställningsberättelsen, inklusive svaren från utställarna, återgiven på svenska.

51 Ibid., s. 1016f.

52 Ibid., s. 1020.

över och handla direkt på plats i Köpenhamn.[53]

Den danska konstindustrin och vad som kallades ”njutningsindustrin” var mest nöjda med sitt deltagande, vilket kanske säger något om vilket slags varor och tjänster skåningarna i första hand sökte sig över sundet för. A/S De danske Spritfabrikker meddelade till exempel att det på sista tiden från svenskt håll varit ”en rätt liflig efterfrågan på spirituosa” och avslutade: ”Huruvida detta i någon grad får tillskrifvas utställningen, eller om efterfrågan framkallats af de genom krigssituationen inträdda extraordinära förhållandena, är svårt att afgöra.”[54]

Samtidigt som de danska utställarna betonade att en Köpenhamnsutställning ur deras synpunkt hade varit mer givande, och därmed lyfte fram det nationella rummet som viktigare än det regionala, hade utställarna ändå föreställt sig Öresundsregionen som en gemensam inre marknad, ett funktionellt rum där malmöborna lika gärna kunde köpa sina plantor och tvättmaskiner i Köpenhamn eller anlita en dansk flyttfirma för vardagsbestyren.

Avslutning

När Baltiska utställningen stängde i början av oktober 1914 låg de två stora östersjömakterna Ryssland och Tyskland i fullt krig. En fredlig, gränslös baltisk region syntes långt borta; i stället fick föreställningen om Östersjön som arena för en civilisatorisk kamp mellan germanskt och slaviskt förnyad aktualitet. Utställningen hade visserligen hela tiden varit en baltisk utställning utan balter, då ingen av deltagarna identifierade sig med det luddiga begreppet[55]: den danska berättelsen talade till och med konsekvent om ”Malmöutställningen”. Efter kriget kom Östersjöregionens karta än en gång att ritas om, och det baltiska att betyda något annat än år 1914.

I Öresund stormade det mindre häftigt – även om en höststorm veckan innan Baltiska utställningens stängning faktiskt hade raserat just utkikstornet mot sundet. Krigets betydelse för Öresundsgränsen blev i realiteten inte heller så stor, åtminstone inte direkt.[56] Från svensk sida ville man gärna tona ned gränsens betydelse, åtminstone när det gällde människor och inte rådjur. I den danska berättelsen materialiserades dock territorialgränsen som en ekonomisk barriär som hindrade danska nationella intressen och skyddade dito svenska. Samtidigt framställdes det som både naturligt och nödvändigt med dansk medverkan i Malmö: ekonomiskt och kommunikationsmässigt såg man sig redan som en region, även om ingen sida ännu använde själva begreppet ”Öresundsregionen”. Och vilka rum såg de tusentals van-

53 Ibid., t.ex. s. 1011.
54 Ibid., s. 1013.
55 Sturfelt, ”Att jämna ’Baltens haf’”.
56 Jfr Sanders, s. 215.

liga människor – malmöiter, köpenhamnare, skåningar, själländingar, svenskar, danskar, tyskar, ryssar, balter – som vandrade runt under de kulörta lyktorna och fyrverkerierna på Baltiska utställningen en sommarkväll vid randen till första världskriget? Kanske var utställningen för dem främst ”en underbar, lefvande bild från något lyckligt och förtrolladt land, som en saga ur Tusen och en natt”[57] – ett temporärt magiskt kungadöme i sin egen rätt.

Käll- och litteraturförteckning

1897. Mediehistorier kring Stockholmsutställningen, red. Anders Ekström, Solveig Jülich & Pelle Snickars, Mediehistoriskt arkiv 1, Stockholm 2006

Ahlström, H. Fr., ”Utställningens förhistoria”, *Officiell berättelse öfver Baltiska Utställningen i Malmö 1914, del I–III*, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 5–33

Ahlström, H. Fr., ”Utställningens öppnande”, *Officiell berättelse öfver Baltiska Utställningen i Malmö 1914, del I–III*, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 158–189

Ahlström, H. Fr., ”Ryssland på Baltiska utställningen”, *Officiell berättelse öfver Baltiska Utställningen i Malmö 1914, del I–III*, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 1025–1048

Bülow, Waldemar, ”Pressen och reklamen”, *Officiell berättelse öfver Baltiska Utställningen i Malmö 1914, del I–III*, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 214–234

Ekström, Anders, *Den utställda världen. Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, Nordiska museets förlag, Stockholm 1994

Ekström, Anders, ”Konsten att se ett landskapspanorama. Om åskådningspedagogik och exemplarisk realism under 1800-talet”, *Publika kulturer. Att tilltala allmänheten 1700–1900. En inledning*, Institutionen för idé och lärdomshistoria, Uppsala universitet, Uppsala 2000

Emers, Tor, ”Kommunikationsförhållanden: I. Järnvägs- och ångfartygsförbindelser”, *Officiell berättelse öfver Baltiska Utställningen i Malmö 1914, del I–III*, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 253–262

Eriksson, Eva, *Den moderna stadens födelse. Svensk arkitektur 1890–1920*, Ordfronts förlag, Stockholm 1990

Falkheimer, Jesper, *Att gestalta en region. Källornas strategier och mediernas föreställningar om Öresund* (Centrum för Danmarksstudier 4), Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2004

Flytande gränser. Dansk svenska förbindelser efter 1658 (Centrum för Danmarksstudier 25), red. Anders Palm & Hanne Sanders, Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2010

Gagner, Emil, ”Baltiska musikfesten”, *Officiell berättelse öfver Baltiska Utställningen i Malmö 1914, del I–III*, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 426–446

Gustafsson, Harald, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, Tredje uppl., Studentlitteratur, Lund 2017

Herslow, Carl, ”Slutord”, *Officiell berättelse öfver Baltiska Utställningen i Malmö 1914, del I–III*, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 522–527

Holmberg, Nils, ”Inträdesreglemente, besökande m.m.”, *Officiell berättelse öfver Baltiska Utställningen i Malmö 1914, del I–III*, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 190–213

Houlz, Anders, *Teknikens tempel. Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*, Gidlunds förlag, Hedemora 2003

57 Österdahl, s. 484.

Hällgren, Anna-Maria, *Skåda all världens uselhet. Visuell pedagogik och reformism i det sena 1800-talets Sverige*, Gidlunds förlag, Möklinta 2013

Idvall, Markus, *Kartors kraft. Regionen som samhällsvision i Öresundsbrons tid*, Nordic Academic Press, Lund 2000

Janfelt, Monika, *Att leva i den bästa av världar. Föreningarna Nordens syn på Norden 1919–1933*, Carlsson bokförlag, Stockholm 2005

Janfelt, Monika, *Stormakter i människokärlek. Svensk och dansk krigsbarnshjälp 1917–1924*, Åbo akademi förlag, Åbo 1998

Jespersen, Leon,"Grænser og grænseproblematikker", *Flytande gränser. Dansk-svenska förbindelser efter 1658* (Centrum för Danmarksstudier 25), red. Anders Palm & Hanne Sanders, Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2010, s. 23–41

Lindahl, Edw., "Staden Malmö och den Baltiska utställningen", *Officiell berättelse öfver Baltiska Utställningen i Malmö 1914, del I–III*, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 1–4.

Malmö 1914. En stad inför språnget till det moderna, red. Roger Johansson & Göran Larsson, Mezzo Media AB, Malmö 2013

Mentzer, Oscar von, "Jaktutställningen", *Officiell berättelse öfver Baltiska Utställningen i Malmö 1914, del I–III*, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 659–668

Nilsson, Fredrik, Sanders, Hanne & Stubbergaard, Ylva, "Inledning", *Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner i tid och rum* (Centrum för Danmarksstudier 14), red. Fredrik Nilsson, Hanne Sanders & Ylva Stubbergaard, Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2007, s. 7–21

Paasi, Anssi, "Borders and Regions in a Transforming Northern Europe: A Conceptual Perspective", *The Flexible Frontier. Change and Continuity in Finnish-Russian Relations*, red. Maria Lähteenmäki, Aleksanteri Institute, Helsinki 2007, s. 29–36.

Persson, Fredrik, *Skåne, den farliga halvön. Historia, identitet och ideologi 1865–2000*, Sekel förlag, Lund 2008

Petre, R. F., "Turistutställningen", *Officiell berättelse öfver Baltiska Utställningen i Malmö 1914, del I–III*, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 678–688

Regionauterna. Öresundsregionen från vision till vardag (Centrum för Danmarksstudier 24), red. Orvar Löfgren & Fredrik Nilsson, Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2010

Riise, Fredr., "Danmarks utställning", *Officiell berättelse öfver Baltiska Utställningen i Malmö 1914, del I–III*, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 973–1022

Sanders, Hanne, "Øresundsregionen i avisen. Danmark i Sydsvenska Dagbladet 1895–2005", *Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner i tid och rum* (Centrum för Danmarksstudier 14), red. Fredrik Nilsson, Hanne Sanders & Ylva Stubbergaard, Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2007, s. 179–220

Sturfelt, Lina, "Att jämna 'Baltens haf'. Baltiska utställningen, fredens hav och den sista sommaren 1914", *Sverige och första världskriget. Maritima perspektiv*, red. Mirja Arnshav & Andreas Linderoth, Historiska media, Lund 2017

Sturfelt, Lina, *Eldens återsken. Första världskriget i svensk föreställningsvärld*, Sekel förlag, Lund 2008

Syssner, Josefina, *Världens bästa plats? Platsmarknadsföring, makt och medborgarskap*, Nordic Academic Press, Lund 2012

Söderbergh, Fritz, "Terräng och byggnader", *Officiell berättelse öfver Baltiska Utställningen i Malmö 1914, del I–III*, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 100–143

Zander, Ulf, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Nordic Academic Press, Lund 2001

Zander, Ulf, ”Särskiljande vatten. Nationella och regionala identiteter i Öresundsområdet kring sekelskiftet 1900”, *Grændse som skiller ej! Kontakter över Öresund under 1900-talet*, i red. Kjell Åke Modéer, Museum Tusculanum Press, København 2007, s. 61–75

Winichakul, Thongchai, *Siam Mapped. A History of the Geo-Body of a Nation*, University of Hawaii Press, Honolulu 1994

Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner i tid och rum (Centrum för Danmarksstudier 14), red. Fredrik Nilsson, Hanne Sanders & Ylva Stubbergaard, Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2007

Österdahl, Herman, ”Nöjesfältet och restaurangerna, kongresser och möten”, *Officiell berättelse öfver Baltiska Utställningen i Malmö 1914, del I–III*, red. H. Fr. Ahlström, Malmö 1915–1921, s. 479–510

”Gud naade oss alle Danske, Svenske och Norske”

Om nordisk identitet i senmedeltidens och 1500-talets Norden

Per Stobaeus

År 1506 var ett politiskt möte utlyst till Malmö. Fredsförhandlingar skulle äga rum mellan representanter från Danmark och Sverige. Detta var ett av många möten som hölls på olika platser i Norden under senmedeltiden för att jämka samman den väldiga Kalmarunionen. Till Malmö skickades riksråden Sten Turesson (Bielke), Hans Brask, Ture Jönsson (Tre rosor) och Bengt Åbjörnsson (Liljesparre) att företräda Sveriges rike. Inför förhandlingarna vädjade det svenska riksrådet till sina danska kolleger:

> Tencker till verdigiste verdige fæder och gode mæn ath wij ære alle eth twngomaall och i thet neste alle sammen befrwndade till kiöth och blodh ath oss bordhe skiptæ goth oss emællom och ey vethe jnbyrdis huars anners skade och forderff med mordh slagh och brandh som nw och för.[1]

I unionssammanhang kunde man på det här sättet framhålla att det gemensamma språket underlättade samförståndet och endräkten. Uttalandet har rentav tolkats som ett exempel på att språket ännu vid denna tid inte var något som avgjorde vilka som räknades som svenskar eller danskar.[2] Men man skall nog vara försiktig med att dra en sådan slutsats, eftersom det är fråga om ett politiskt budskap. Slår man i K. F. Söderwalls *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (med supplement) finner man

1 20 januari 1506, *Handlingar rörande Skandinaviens historia* 19, Stockholm 1834, s. 137.

2 Peter Reinholdsson, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998, s. 62.

att ordet 'svänska' i betydelsen 'svenska språket' är väl belagt i senmedeltida källor. Brevet från 1506 skall däremot uppfattas som uttryck för ett slags skandinavism, om än med begränsad räckvidd. Det är den styrande eliten som närmast avses. Det hade ju uppstått en unionsadel med förgreningar över riksgränserna.

Svenskarna kunde även göra en snävare avgränsning av den språkliga gemenskapen inom unionen, när så passade. I ett brev till skåningarna och hallänningarna 1523 påminde riksföreståndaren Gustav Eriksson uppfordrande om att de hade samma seder och språk som svenskarna. Skåne, Halland och Sverige hade "eth twngamaal" (jämför citatet från 1506 ovan) och borde därför förenas politiskt.[3] Ärkebiskop Johannes Magnus, som från 1526 levde i exil i Polen och Rom, tog upp Gotlands språk och seder som ett stöd för öns samhörighet med Sverige.[4] Udden var riktad mot Danmark. I sin krönika låter han biskop Hemming Gadh i ett fingerat tal göra sig lustig över danskarnas besynnerliga uttal och över den språkförbistring som brukar uppstå när danskar försöker sig på att tala svenska.[5] Den avoga inställningen mot danskarna hindrade emellertid inte Johannes Magnus från att i sin historieskrivning flitigt utnyttja Saxo Grammaticus danska krönika som källa.

Exemplen belyser hur sammanhållning och splittring präglade senmedeltiden och det tidiga 1500-talets Norden. Ofta har upproren och söndringen dominerat i historieskrivningen, men som Harald Gustafsson visat i sin bok *Gamla riken, nya stater* fanns i alla de tre nordiska rikena en grundföreställning att unionen mellan dem skulle bestå, trots att denna union ständigt hotades av starka slitningar. "Dessa tre riken" utgjorde en självklar enhet.[6]

Kalmarunionen var en politisk sammanslutning och ett försvarsförbund, men fanns i detta vidsträckta område en nordisk identitet som gick utöver politiskt samarbete och språkliga likheter? Skandinavismen förknippar vi ju främst med 1800-talet, och det kanske är anakronistiskt att använda den termen här, men brevet från 1506 visar ändå att det fanns något liknande under senmedeltiden. I det följande vill jag med några exempel belysa detta ytterligare och försöka visa på spår av en kulturell gemenskap inom Norden. Texter översattes mellan de nordiska språken och nya böcker skrevs som uttryckligen var avsedda att läsas i alla rikena. Det var kyrkans män som spred denna litteratur, både sådana som var påvetrogna och sådana som så småningom påverkades av de nya evangeliska tankarna.

---

3 *Konung Gustaf den förstes registratur I*, s. 49; Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Stockholm 2000, s. 85.

4 Johannes Magnus, *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus*, Romae, 1554, I:15, 8:17, XXIII:2.

5 Ibid., XXIII:21; Per Stobaeus, *Hans Brask. En senmedeltida biskop och hans tankevärld*, Skellefteå 2008, s. 379.

6 Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater*; Harald Gustafsson, "Sverige som partner 1319–1905. Ett perspektiv", *Historisk tidskrift* 2016:1, s. 10.

Kyrkan och den folkspråkliga litteraturen

Inom kyrkan hade ett slags nordisk enhet tidigt utbildats. Ärkebiskopen i Lund var under hela medeltiden Sveriges *primas*, och ännu Birger Gunnersen, den siste vigde danske ärkebiskopen (d. 1519), gjorde bruk av denna titel, men det skedde under protest från svenskarna, liksom vid tidigare dylika lundensiska maktuppvisningar.[7] Dominikaner och franciskaner var samlade i varsin skandinaviska provins med namnet Dacia, men splittring uppstod mot slutet av senmedeltiden. Birgittinorden med huvudsäte i Vadstena hade förgreningar i både Danmark och Norge. Birgittinska texter, som översatts från latinet till svenska, översattes i sin tur av norska skrivare för norska läsares behov, varvid ett svensk-norskt blandspråk utvecklades. Jonathan Adams spekulerar över orsakerna till denna språkblandning, som även förekommer i andra senmedeltida texter. Den kan ha förknippats med prestige, modernitet eller identiteten hos en gränsöverskridande aristokrati.[8] Är det ett skandinaviskt språk av denna typ som åsyftas i det ovannämnda brevet 1506?

Kyrkans män anbefallde den höviska litteraturen som god läsning för frälset, och även på det området skedde ett utbyte mellan rikena – redan före Kalmarunionens tid. Den blomstrande kulturen vid det högmedeltida norska hovet påverkade Sverige, och här hade klerker sannolikt stor betydelse. Eufemiavisornas översättning till svenska i början av 1300-talet var ett led i detta. Genom förbindelserna inom unionsadeln spreds Eufemiavisorna under senmedeltiden vidare från Sverige till Danmark och översattes till danska.[9] Andra norska riddarsagor spreds till grannländerna Danmark och Sverige på 1300- och 1400-talen. Didrikssagan översattes sålunda till svenska. Karlamagnus saga översattes till danska och svenska. Den senare hörde till de mest populära texterna bland medlemmarna i senmedeltidens svenska frälse.[10]

Den skriftliga och muntliga litteraturen i medeltidens Norden var samtidigt ingen isolerad företeelse, utan skall givetvis också ses i ett allmäneuropeiskt sammanhang. Den klerk som vid 1300-talets början gjort översättningen till svenska av ”Herr Ivan”, den äldsta av Eufemiavisorna, har visserligen tagit till hjälp en äldre norrön översättning av en fransk riddarroman av Crétien de Troyes, men huvudsakligen har han byggt direkt på den franska förlagan och även valt att efter dess förebild an-

7 Per Stobaeus, *Från biskop Brasks tid*, Skellefteå 2010, s. 331–333 och där anförd litteratur.

8 Jonathan Adams, *The Revelations of St Birgitta. A Study and Edition of the Birgittine-Norwegian Texts, Swedish National Archives, E 8902*, Leiden & Boston 2016, s. 243–245.

9 *The Eufemiavisor and courtly culture. Time, texts and cultural transfer*, utg. Olle Ferm m.fl., Stockholm 2015.

10 Massimiliano Bampi, ”In praise of the copy. Karl Magnus in 15th-century Sweden”, *Lärdomber oc skämptan. Medieval Swedish Literature Reconsidered*, red. Massimiliano Bampi & Fulvio Ferrari, Uppsala 2008, s. 11–34; Per Stobaeus,”’Envar skall efter annan leva.’ Om ett av hans Brasks ordspråk”, *Kyrkohistorisk årsskrift* 2013, s. 117–120.

vända knittelvers, vilket gör honom till pionjär i nordiskt sammanhang.[11] Linköpingsbiskopen Hans Brask (1464–1538) lät översätta texter både från de nordiska grannländerna och från kontinenten, till exempel romanen om riddar Paris och jungfru Vienna som hade en lågtysk förlaga.[12] Hans samtida, kaniken Christiern Pedersen i Lund, översatte Holger Danskes krönika efter en förlaga han hade funnit under sin tid i Paris på 1510-talet.[13] De medeltida balladerna är till en del en skandinavisk genre, men liknande visor fanns på kontinenten och brittiska öarna, och inspirationen kom ursprungligen därifrån.[14]

Kaka söker maka – ordspråk sprids i Norden

På samma sätt var det med ordspråken. Man kan med skäl tala om ett nordiskt ordspråksförråd, men det hade mycket gemensamt med kontinentens. Jag ska här ta upp ett exempel. Det gäller ett ordspråk som åskådliggör hur ett litet förbiseende kan få oanade följder. Hans Brask använde ofta ordspråk när han skrev råd och förmaningar. I en instruktion råder han sina svenner att ta med sig extra hästskor och söm när de ska ut i fält, ”ty ath offta før en søm misther man en skoo, før en skoo en hest, før en hesth en man, før en man j [= ett] landh”.[15] Samma ordspråk är belagt på danskt språkområde. Vi finner det i en rimmad version i 1500-talsprästen Nicolaus Petreius krönika om Gotland, *Umbra Saxonis*: ”For et søm kand thabis en sko, For en sko en hest vell froe [jfr ty. froh = munter]. For en hest kand mistis en mand, For en mand thabis offte et landt.”[16] Men ordspråkets användning var inte begränsad till Norden. Det förekommer redan i den tyske 1200-talspoeten Freidanks lärodikt *Bescheidenheit*.[17] Det är känt även i den engelskspråkiga världen, där begynnelseorden lyder ”For want of a nail”. I Shakespeares pjäs *Rickard III* är det sammandraget till en dramatisk replik: ”A Horse! A Horse! My Kingdom for a Horse!”

11 Lars Wollin, ”’Hovets elokvens’. När Yvain blev Herr Ivan”, *Arkiv för nordisk filologi* 2013, s. 151–163 och där anförd litteratur.

12 Per Stobaeus, ”Biskop Hans Brask – både patriotisk och internationell”, *Diocesis Lincopensis II. Medeltida internationella influenser – några uttryck för en framväxande östgötsk delaktighet i den västeuropeiska kultursfären*, red. Kjell O. Lejon, Skellefteå 2005, s. 189–191 och där anförd litteratur.

13 Knud Togeby, *Ogier le Danois dans les littératures européennes*, København 1964.

14 Sven-Bertil Jansson, *Den levande balladen. Medeltida ballad i svensk tradition*, Stockholm 1999.

15 Erik Arnell, *Bidrag till biskop Hans Brasks lefnadsteckning*, Uppsala 1904, bilaga s. 20.

16 Peter Andersen Vinilandicus, *Nordens gotiske storhedstid* Odense 2012, s. 286.

17 Wilhelm Grimm, *Vridankes Bescheidenheit,* Göttingen 1834, s. 79.

Dansken Peder Låle gjorde på 1300-talet en tvåspråkig ordspråkssamling som kom att användas i skolornas latinundervisning i Norden. Varje ordspråk föreligger här i en latinsk och en folkspråklig version. Samlingen bearbetades med tiden och är känd främst genom utgåvor tryckta i Köpenhamn 1506 och 1508 samt genom Christiern Pedersens av dessa oberoende utgåva, tryckt i Paris 1515.[18] Dessutom finns en svensk bearbetning i en 1400-talshandskrift i Uppsala universitetsbibliotek, vilket visar att Peder Låles ordspråkssamling användes även i Sverige.[19] Detta framgår också av att Hans Brask citerar några ordspråk ur denna samling i sina brev. Han har alltså lärt sig dem i skolan.[20]

Låt oss jämföra ett par av Peder Låles ordspråk i olika versioner:

”Thz ær got at haffwe møghum mad oc mangæ hellige dagæ.”[21] Så lyder ett ordspråk i 1506 års danska utgåva. Det står en doft av medeltid kring detta. Helgdagarna och de kyrkliga festerna skulle firas med mycken mat. Christiern Pedersens utgåva 1515 har reformerad stavning, som känns betydligt mer modern. Den skiljer sig faktiskt inte mycket från dagens danska stavning: ”Det er gaat at haffue megen mad oc mange hellige dage.”[22] Jämför med den svenska lydelsen: ”Goth ær haffwa mykin math ok manga hælghedagha.”[23] En uttalsmässig skillnad mellan danska och svenska var märkbar vid denna tid. Konsonanter hade mjukats upp i danskan.

Ett annat av Peder Låles ordspråk varnar däremot för frosseri, och särskilt för ett övermått av mat på kvällen och natten (”nattvard”). Det låter nästan som ett nutida hälsoråd: ”Flære folk dræbes aff natwordh æn aff swerdh” (1506 års danska utgåva).[24] ”Flere folk dræpas aff naatwardh æn aff swærdh” (version i den svenska ordspråkssamlingen).[25] ”Flera dö aff sualg änn aff suärd” (Linköpingsbiskopen Henrik Tidemanssons version).[26] ”Flere folk drebiss aff mad en aff swerd” (Christiern Pedersens utgåva 1515).[27]

Somliga av ordspråken i Peder Låles samling används än i dag i Sverige, vilket väl får betraktas som ett spår av den senmedeltida nordiska kulturen. Några har så mycket medeltid över sig att vi knappt begriper dem. Jag anger här efter det nutida

18 *Danmarks gamle ordsprog I. Peder Låles ordsprog.* Udgivet af Iver Kjær og Erik Petersen, København 1979.

19 Inger Lindell, *En medeltida ordspråkssamling på fornsvenska*, Uppsala 2011.

20 Stobaeus, *Från biskop Brasks tid*, s. 423–438.

21 *Danmarks gamle ordsprog* I:1, nr 1109.

22 *Danmarks gamle ordsprog* I:2, nr 1107.

23 Lindell, nr 1021.

24 *Danmarks gamle ordsprog* I:1, nr 1179.

25 Lindell, nr 1076. Lindells översättning ”fler människor dräps av nattvarden än av svärdet” är missvisande. Lindell, s. 22.

26 Stobaeus, *Hans Brask*, s. 244.

27 *Danmarks gamle ordsprog* I:2, nr 1177.

svenska ordspråket Christiern Pedersens version och den senmedeltida svenska versionen:

> Kaka söker maka. Ee finder kage sine mage.[28] Æ findhir kaka sin maka.[29]

> Som man är klädd så blir man hädd. Huer er saa heffd som han er kled.[30] Hwar ær swa hædhir som han ær klæddir.[31]

> Lagen ligger i spjutstångs ända. Nw ligger low i spiud stagiss ende.[32] Nu liggia lagh j spyutstangx ænda, nw ligia lagh i spiutstangs ænda.[33]

> Att vara ute i ogjort väder. Det dwger ey at segle i wgiort veder.[34] Thet dughir ey at sighla i vgiorth wædhir.[35]

Vissa välkända ordspråk finner vi hos Peder Låle i versioner som är längre än de nu brukade. Jag citerar först på danska och sedan på svenska:

> Ho som haffuer mange iern i ilden han brender somme.[36] Hwa margh järn hawir i eldhin han kan thom ey allom skøta.[37]

Ytterligare ett antal är mer eller mindre kända och använda i dag:

> Nødh bryder reth.[38] Nødh brythir lagh.[39]

> Mange becke oc smaa gøre en stor aa.[40] Mange bækkia ok sma gøra stora aa.[41]

---

28 Ibid., nr 22.
29 Lindell, nr 20.
30 *Danmarks gamle ordsprog* I:2, nr 359.
31 Lindell, nr 315.
32 *Danmarks gamle ordsprog* I:2, nr 547.
33 Lindell, nr 5, 477.
34 *Danmarks gamle ordsprog* I:2, nr 1112.
35 Lindell, nr 1075.
36 *Danmarks gamle ordsprog* I:2, nr 456.
37 Lindell, nr 395.
38 *Danmarks gamle ordsprog* I:2, nr 4.
39 Lindell, nr 4, 75.
40 *Danmarks gamle ordsprog* I:2, nr 38.
41 Lindell, nr 37.

Daare lader ord gonge ind ath eth øre oc vd ath eth andet.[42]

Bedre er en ful i hende en fire i skoffuen.[43] Bætræ ær een fughil ij hænde æn fyre i skoghe.[44]

Liden twe velter offte stort leess.[45] Litin thwua vælthir opta storth las.[46]

Bedre er at fly en ilde ficte.[47] Bætra ær fly æn illa fæctas.[48]

Brent barn rediss ild oc bidet hwnd.[49] A rædhis brænt barn eldh ok bitith hunda.[50]

Det kommer op i tø man fieler i snø.[51] Thet kombir ok op vndhir snio fiælas.[52]

Nordisk litterär gemenskap

Den språkliga gemenskapen i Norden ledde alltså till ett utbyte av litteratur mellan de tre rikena. Det visar sig dock att man inte lånade rakt av utan bearbetning. Översättning krävdes trots allt. Översättningar gjordes av litteratur inom en rad olika genrer.

Så skedde med den äldsta kända örtaboken på folkspråk i Norden. Den anses vara sammanställd av den danske kaniken och läkaren Henrik Harpestræng på 1200-talet. Delar av hans örtabok översattes till svenska och ingår i en rad bevarade svenska handskrivna örtaböcker från 1400-talet och början av 1500-talet.[53]

Det är tydligt att man uppfattade danska och svenska som skilda skriftspråk. En svensk läkebok från 1500-talets början som förvaras i Kungl. Biblioteket innehåller

42 *Danmarks gamle ordsprog* I:2, nr 54.
43 Ibid., nr 302.
44 Lindell, nr 263.
45 *Danmarks gamle ordsprog* I:2, nr 439, 1100.
46 Lindell, nr 380, 1003.
47 *Danmarks gamle ordsprog* I:2, nr 442, 1083.
48 Lindell, nr 383, 994.
49 *Danmarks gamle ordsprog* I:2, nr 786.
50 Lindell, nr 731.
51 *Danmarks gamle ordsprog* I:2, nr 920.
52 Lindell, nr 845.
53 Inger Larsson, *Millefolium, rölika, näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition*, Stockholm 2010, s. 48–53.

både svenska och danska örtnamn.[54] Författaren skriver exempelvis: ”Plantago är wägebrede a dansko ok grobladh pa swensko.”[55] Namnen lever för övrigt kvar i dag. Växten heter vejbred på danska och groblad på svenska. Ett annat exempel: ”Millefolium är nese gräs wpa swensko ok rölika wppo dansko.”[56] Numera heter örten røllike på danska och röllika eller rölleka på svenska.

Kan man påvisa att det fanns en uttalad idé om en nordisk litterär gemenskap? Ja, en sådan verkar faktiskt ha funnits, åtminstone bland sådana som ville rädda den sönderfallande Kalmarunionen. I centrum står den redan nämnde lundakaniken Christiern Pedersen som var verksam under 1500-talets första hälft. I forskningen har det inte uppmärksammats tillräckligt att han – liksom superintendenten i Lund Frans Vormordsen[57] – förenade sin danska patriotism med engagemang för alla de nordiska folken. Ett prov på detta var Christiern Pedersens intresse för de isländska sagorna. Här hade han en förebild i Saxo Grammaticus omkring år 1200 författade krönika. Några av Christiern Pedersens skrifter var uttryckligen riktade till danskar, svenskar och norrmän, till exempel hans översättning av Nya testamentet 1529. Han ville uppmärksamma Nordens invånare på de andliga och materiella rikedomarna i deras länder: ”Gud naade oss alle Danske Suenske och Norske Ath wi skulle aldrig kunde kende vaare egne ædelige frwctsommelige oc kaastelige gode land som Gud haffuer vnt oss ath leffue oc bo vdi”, skriver Christiern Pedersen på ett ställe.[58] Hur gick det då med hans planer i praktiken? Böckerna blev mycket riktigt spridda i Sverige, men i översättning till svenska. Några av de religiösa skrifter han gav ut innan han blev lutheran översattes till svenska på uppdrag av biskop Hans Brask.

En diskussion mellan Hans Brask och kaniken och universitetsläraren Peder Galle i Uppsala belyser hur svenskarna utnyttjade det förråd av skrifter som fanns på danskt håll. I ett brev 1525 oroar sig Brask över de nya planerna på en svensk bibelöversättning.[59] Kan den gynna det lutherska kätteriet? Brask vill som vanligt handla snabbt för att få kontroll över utvecklingen. I brevet nämner han att han har sett en dansk översättning av hela kyrkoårets evangelier, som är pålitlig och skulle kunna tryckas utan vidare, då ju skillnaden mellan danska och svenska språken är liten (*cum parum lingue differant*). Det kan inflikas att Brask på latin kallar danska språket *lingua Danica* och svenska språket *lingua Gotica*. Det anses att han i sitt brev åsyftar

54 Larsson, s. 36.

55 *Läke- och örte-böcker från Sveriges medeltid,* red. G. E. Klemming, Stockholm 1883–1886, s. 90.

56 *Läke- och örte-böcker från Sveriges medeltid*, s. 89

57 Th. Lyby Christensen,”Paulus Helie og Thomas More om bibeloversættelse, brug og misbrug”, *Kirkehistoriske Samlinger*, 7. R. 6, København 1965–1968, s. 303.

58 *Christiern Pedersens Danske Skrifter* 4, red. C. J. Brandt & R. Th. Fenger, Kjøbenhavn 1854, s. 486f.

59 *Biskop Hans Brasks registratur.* Textutgåva, Uppsala 2003, nr 371.

Christiern Pedersens s.k. Järteckenspostilla, som sammanställdes i Paris och trycktes där år 1515. Denna postilla innehåller kyrkoårets texter i översättning till danska jämte utförliga utläggningar och belysande *exempla*, som berättar om mirakel och tecken (”järtecken”).[60] Förmodligen menade Brask att detta var lämpligare än en ren översättning av hela Nya testamentet utan vägledande förklaringar. I en andaktsbok som ägts av Sten Sture den yngres hustru Christina Nilsdotter finns stycken ur denna postilla översatta till svenska. Detta styrker teorin att det var Järteckenspostillan Brask åsyftade i sitt brev till Peder Galle 1525 och visar att en svensk version kom till stånd. Vid det tryckeri som inrättades i Söderköping lät Brask 1523 trycka en översättning av en annan skrift av Christiern Pedersen: *At høre messe*.[61] Denna för lekfolk avsedda bok om att åhöra mässan lästes också av Christina Nilsdotter.

Ännu efter Brasks tid fortsatte man att översatta Christiern Pedersens skrifter. *En nøttelig legebog*, som gavs ut i Malmö av Christiern Pedersen 1533, översattes i urval till svenska. Översättningen av denna läkebok är bevarad i en handskrift i Linköpings stiftsbibliotek.[62]

En annan av de kända danska författarna i början av 1500-talet är karmeliten Poul Helgesen (Paulus Helie) i Köpenhamn. Ett par hans skrifter översattes till svenska. En rimkrönika som karikerar Christian II och som tillskrivs Poul Helgesen finns i en svensk version. Vi känner den genom en avskrift som gjorts i handskriften D 2 i Kungliga biblioteket, vilken härstammar från Hans Brasks Linköping. Följande rader, där författaren låter kungen själv skryta om sin grymhet, citeras här i dansk och svensk version, som jämförelse. Man lägger märke till att det sista rimparet ”naffn”–”gaffn” lyder bättre på danska än på svenska:

60 *Christiern Pedersens Danske Skrifter* 1–2; Knut B. Westman, *Reformationens genombrottsår i Sverige*, Stockholm 1918, s. 254; Arthur Adell, *Nya testamentet på svenska 1526. Till frågan om dess tillkomst och karaktär. En kyrkohistorisk studie*, Lund 1936, s. 38f. Beträffande Christiern Pedersens Järteckenspostilla se Johan Møhlenfeldt Jensen, ”Christiern Pedersens bibeloversættelser. Bibelhumanistisk og reformatorisk skriftforståelse i teori og praksis”, *Danmark og Europa i Senmiddelalderen,* red. Per Ingesman & Bjørn Poulsen, Århus 2000, s. 306–325; Christer Pahlmblad, *Mässa på svenska. Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden,* Lund 1998, s. 108–111. Ett par predikningar ur Järteckenspostillan är avskrivna i Christina Nilsdotter Gyllenstiernas andaktsbok. Jan Carlquist & Jonas Carlquist, *Nådig fru Kristinas andaktsbok. Möte med en bannlyst kvinnas fromhetsliv,* Örebro 1997, s. 147–153, 161–180 (detta lån har inte observerats av utgivarna); *Christiern Pedersens Danske Skrifter* 1, s. 76–83, 348–374.

61 Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill är 1600*, Uppsala 1927–1938, I, s. 286.

62 Larsson, s. 50–53.

Jeg togh fraa biisper riddir och suenne
Sølff guldtt och dijrebar stene
Jeg sparde eij bondin ij kiortill graa
eij staadir eij kierlingin ther saad ij mørcken vraa
Ther till lod ieg slaa en skedelig mijnt
Som en nu er for huer mandt sijnt
Klippinge var hans høgiste naffn
Alle til skade och ingen till gaffn[63]

Jak tog fran bisper riddara oc swena
Silff oc gull oc dyra steena
Iak sparde ey bondans kiortel gra
ey stakkara ey kerlinge ther sato j vra
ther til lot iak sla klippingx mynt
som än nw är för huar man synt
klipping var hans höxta nampn
alla til skada oc ingen till gangn[64]

Birgittinen och sedermera Västeråsbiskopen Peder Månsson (Petrus Magni) skrev en furstespegel på svenska, kallad Barnabok. Här vänder sig Peder Månsson till den svenska adeln och ger råd om hur barnen skall uppfostras. Barnaboken är enligt Kaare Rübner Jørgensens analys en bearbetning av Poul Helgesens danska översättning av Erasmus *Institutio principis Christiani*.[65] Det är inte omöjligt att Peder Månsson under sin hemfärd från Rom till Sverige 1524 själv mötte Poul Helgesen och då fick ta del av hans manuskript, menar Rübner Jørgensen.[66] Det märkliga är att Peder Månssons version innehåller ett par tillägg med antidansk tendens. Han skriver exempelvis att ständig tvedräkt råder mellan sådana riken som åtskiljs av vatten, såsom Sverige och Danmark (han följde den svenska traditionen att betrakta Skåne som svenskt).[67]

Samtidigt som det fanns danskhat bland svenskarna (vilket exemplen Johannes

63 *Skrifter af Paulus Helie* I, København 1932, s. 171.

64 *Svenska medeltidens rim-krönikor*, red. G. E. Klemming, Stockholm 1865–1868, III, s. 223.

65 *Peder Månssons skrifter på svenska,* red. Robert Geete, Stockholm 1913–1915, s. 657f. Beträffande dateringen av Barnabok och dess förlaga se Kaare Rübner Jørgensen,"Paulus Helie og Peder Månsson. To 1500-tals oversættere af Erasmus' 'Institutio principis Christiani'", *Arkiv för nordisk filologi,* 2000, s. 203–232. Allmänt om Peder Månsson, se Bo-A. Wendt, "Peder Månsson i fornsvenskans elfte timme", *Studier i svenska språkets historia* II, Stockholm 2010, s. 213–221 och där anförd litteratur.

66 Rübner Jørgensen, s. 230.

67 Ibid., s. 219–221.

Magnus, Hans Brask och Peder Månsson visar) och förakt för svenskar hos danskarna rådde alltså en tradition av samarbete mellan de nordiska klerkerna. En och samma person kunde ge uttryck för bådadera synsätten, beroende på omständigheterna. Texter vandrade över riksgränserna. Under högmedeltiden kom inflytelser från Norge och under senmedeltiden utgjorde Danmark Nordens kulturella medelpunkt. Ett par vittnesbörd från 1500-talets början visar på förekomsten av en medveten litterär gemenskap i Norden. De språkliga likheterna underlättade översättningen.

Det skall sägas att vissa texter översattes av politiska och administrativa skäl. På Karl Knutssons tid översattes Gutasagan till svenska. Det skedde i göticistisk anda, i syfte att stärka Sveriges anspråk på Gotland.[68] När ön på 1500-talet styrdes från Danmark gjordes en dansk översättning av Gutalagen, vari Gutasagan ingår. Redan tidigare, år 1401, hade Gutalagen översatts till tyska i samband med att Gotland lydde under Tyska orden.[69]

Slutord

Till sist: Betraktade man det egentligen som översättning? Är det trots allt anakronistiskt att använda den termen? När vi läser och jämför dåtidens texter ser vi skillnader som man på den tiden kanske inte uppfattade på samma vis. I Kalmarunionen påverkade skriftspråken varandra, och vi kan se att svenska ordformer uppträdde i norskan och danska i svenskan.[70] Det fanns en lång tradition av översättning från latin till folkspråk, men när folkspråkliga texter spreds över riksgränserna och bearbetades, var det då inte bara fråga om moderniseringar och anpassningar till lokalt skrivsätt inom ett tämligen enhetligt nordiskt skriftspråk, där fasta stavningsnormer ännu inte hade utvecklats? Naturligtvis kan det ha varit så i många fall, men samtidigt har vi åtminstone från 1500-talets början utsagor om att svenska och danska uppfattades som klart åtskilda språk. När unionen slutgiltigt sprack gjorde man i

68 Herman Schück, *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*, Stockholm 1976, s. 554–559; Stobaeus, *Från biskop Brasks tid*, s. 321f.

69 Tryggve Siltberg, *Gotlandskyrkan under dansktiden och dess förspel. Epokerna och urkunderna*, Visby 2015, s. 60–75.

70 ”Under y. fsv. tid blir svenskt skriftspråk, särskilt det av latinska och lågtyska förebilder beroende kanslispråket, dvs. det språk som möter i ämbetsbrev och aktstycken med vanligen rättsligt eller administrativt innehåll, också starkt påverkat av danskan. Särskilt under Sturetiden möter danska skriftformer som *rige, arbede, vdi, skib* eller allmänt *e* i ändelser (*ware, gate, ære, wore, seden* etc.).” Lars Svensson, *Ett fall av språkvård under 1600-talet. Om historiskt* a *i ändelser i äldre nysvenskt skriftspråk med särskild hänsyn till regleringen i tryckta kanslihandlingar under Gustav II Adolfs regering*, Lund 1981, s. 4f.

Sverige medvetet utrensningar av vissa danismer i skriftspråket.[71] Ingen vet vad som hade skett om unionen istället hade bestått. Förmodligen hade danskan i så fall påverkat svenskan i högre grad, på samma sätt som skedde med norska språket.

Åter till frågan som ställdes inledningsvis: Fanns det under medeltiden någon motsvarighet till senare tiders skandinavism? När man studerar den litterära samverkan som rådde i Kalmarunionen får man inblickar i en nordisk kultur som utvecklades trots politiska hinder. Genom översättningar spreds texter mellan de tre rikena inom flera olika genrer: andlig litteratur, läkekonst, hövisk läsning för frälset, ordspråk för skolundervisningen… Reformationen och unionsupplösningen innebar omedelbart brott. Särskilt beträffande översättningen av Nya testamentet fanns flera olika konkurrerande förslag, som vände sig till mer än ett av de nordiska rikena. Som vi sett ansåg Hans Brask 1525 att Christiern Pedersens Järteckenspostilla räckte gott och väl för ändamålet, eftersom svenska och danska språken var snarlika. Likväl trycktes en fullständig översättning ”på swensko” i Stockholm redan 1526. Kungens sekreterare Laurentius Andreæ försökte kort därpå få ärkebiskop Olav Engelbrektsson i Trondheim att medverka till att en restupplaga av samma bok avyttrades i Norge.[72] Christiern Pedersen själv gav ut en fullständig översättning av Nya testamentet till danska 1529 och han hoppades att den skulle få spridning inte bara i Danmark utan även i Sverige och Norge. Ekonomiska intressen spelade givetvis in i dessa fall, men ovedersägligt är att man ännu på 1520-talet kunde handla enligt den princip som inför fredsförhandlingarna i Malmö 1506 hade utpekats som ledstjärna: ”Wij ære alle eth twngomaall.”

71 Svensson, s. 31.

72 Brev från Laurentius Andreæ till Olav Engelbrektsson 10 augusti 1526. *Diplomatarium Norvegicum* XIV, Christiania 1895, nr 545; Pahlmblad, s. 95.

Käll- och litteraturförteckning

Adams, Jonathan, *The Revelations of St Birgitta. A Study and Edition of the Birgittine-Norwegian Texts, Swedish National Archives, E 8902* (Studies in Medieval and Reformation Traditions 194), Brill, Leiden & Boston 2016

Adell, Arthur, *Nya testamentet på svenska 1526. Till frågan om dess tillkomst och karaktär. En kyrkohistorisk studie*, Gleerup, Lund 1936

Arnell, Erik, *Bidrag till biskop Hans Brasks lefnadsteckning*, Uppsala 1904

Bampi, Massimiliano, ”In praise of the copy. Karl Magnus in 15th-century Sweden”, *Lärdomber oc skämptan. Medieval Swedish Literature Reconsidered*, red. Massimiliano Bampi & Fulvio Ferrari (Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 3, Smärre texter och undersökningar 5), Uppsala 2008, s. 11–34

Biskop Hans Brasks registratur. Textutgåva med inledning av Hedda Gunneng (Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet, serie 1, 85), Uppsala 2003

Carlquist, Jan & Carlquist, Jonas, *Nådig fru Kristinas andaktsbok. Möte med en bannlyst kvinnas fromhetsliv*, Libris, Örebro 1997

Christiern Pedersens Danske Skrifter, red. C. J. Brandt & R. Th. Fenger, Kjøbenhavn 1850–1856

Collijn, Isak, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, Uppsala 1927–1938

Danmarks gamle ordsprog I. Peder Låles ordsprog. Udgivet af Iver Kjær og Erik Petersen, Reitzel, København 1979

Diplomatarium Norvegicum XIV, Christiania 1895

The Eufemiavisor and courtly culture. Time, texts and cultural transfer, red. Olle Ferm m.fl. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferenser 88), Stockholm 2015

Grimm, Wilhelm, *Vridankes Bescheidenheit,* Göttingen 1834

Gustafsson, Harald, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Atlantis, Stockholm 2000

Gustafsson, Harald, ”Sverige som partner 1319–1905. Ett perspektiv”, *Historisk tidskrift* 2016:1, s. 3–31

Handlingar rörande Skandinaviens historia 19, Stockholm 1834

Jansson, Sven-Bertil, *Den levande balladen. Medeltida ballad i svensk tradition*, Prisma, Stockholm 1999

Johannes Magnus, *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus*, Romae 1554

Konung Gustaf den förstes registratur I. 1521–1524, Stockholm 1861

Larsson, Inger, *Millefolium, rölika, näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition* (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 45), Stockholm 2010

Lindell, Inger, *En medeltida ordspråkssamling på fornsvenska* (Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi CXIV), Uppsala 2011

Lyby Christensen, Th., ”Paulus Helie og Thomas More om bibeloversættelse, brug og misbrug”, *Kirkehistoriske Samlinger*, 7. R. 6, København 1965–1968, s. 273–342

Läke- och örte-böcker från Sveriges medeltid (Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet, serie 1, 26), red. G. E. Klemming, Stockholm 1883–1886

Møhlenfeldt Jensen, Johan, ”Christiern Pedersens bibeloversættelser. Bibelhumanistisk og reformatorisk skriftforståelse i teori og praksis”, *Danmark og Europa i Senmiddelalderen,* red. Per Ingesman & Bjørn Poulsen, Aarhus Universitetsforlag, Århus 2000, s. 306–325

Pahlmblad, Christer, *Mässa på svenska. Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden* (Bibliotheca theologiae practicae 60), Arcus, Lund 1998

Peder Månssons skrifter på svenska, red. Robert Geete (Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet, serie 1, 43), Stockholm 1913–1915

Reinholdsson, Peter, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige* (Studia historica Upsaliensia 186), Uppsala 1998

Rübner Jørgensen, Kaare, ”Paulus Helie og Peder Månsson. To 1500-tals oversættere af Erasmus’ ’Institutio principis Christiani’”, *Arkiv för nordisk filologi,* 2000, s. 203–232

Schück, Herman, *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten* (Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 4), Stockholm 1976

Siltberg, Tryggve, *Gotlandskyrkan under dansktiden och dess förspel. Epokerna och urkunderna* (Arkiv på Gotland 11), Visby 2015

Skrifter af Paulus Helie udgivet af det danske sprog- og litteraturselskab, København 1932–1948

Stobaeus, Per, ”Biskop Hans Brask – både patriotisk och internationell”, *Diocesis Lincopensis II. Medeltida internationella influenser. Några uttryck för en framväxande östgötsk delaktighet i den västeuropeiska kultursfären*, red. Kjell O. Lejon, Artos, Skellefteå 2005, s. 168–213

Stobaeus, Per, ”’Envar skall efter annan leva.’ Om ett av Hans Brasks ordspråk”, *Kyrkohistorisk årsskrift* 2013, s. 117–120

Stobaeus, Per, *Från biskop Brasks tid*, Artos, Skellefteå 2010

Stobaeus, Per, *Hans Brask. En senmedeltida biskop och hans tankevärld*, Artos, Skellefteå 2008

Svenska medeltidens rim-krönikor, red. G. E. Klemming (Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet, serie 1, 17), Stockholm 1865–1868

Svensson, Lars, *Ett fall av språkvård under 1600-talet. Om historiskt* a *i ändelser i äldre nysvenskt skriftspråk med särskild hänsyn till regleringen i tryckta kanslihandlingar under Gustav II Adolfs regering*, Lund 1981

Söderwall, K. F., *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*, Lund 1884–1974

Togeby, Knud, *Ogier le Danois dans les littératures européennes*, København 1964

Wendt, Bo-A., ”Peder Månsson i fornsvenskans elfte timme”, *Studier i svenska språkets historia* 11, Stockholm 2010, s. 213–221

Westman, Knut B., *Reformationens genombrottsår i Sverige*, Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, Stockholm 1918

Vinilandicus, Peter Andersen, *Nordens gotiske storhedstid,* Syddansk Universitetsforlag, Odense 2012

Wollin, Lars, ”’Hovets elokvens’. När Yvain blev Herr Ivan”, *Arkiv för nordisk filologi* 2013, s. 151–163

Den som sa det kunde vara det

Om att förställa tillhörighet i 1600-talets nordiska gränsland

Jens Lerbom

Om man får tro löjtnanten och sedermera ryttmästaren i den svenska armén, Alexander Hummerhielms, redogörelse för sina insatser under skånska kriget (1675–1679) var han inte bara hjälte utan dessutom en mästare på att förställa sig. Vid inte mindre än fyra tillfällen under krigsåren lyckades den i Östergötland födde Hummerhielm förvilla fienden genom att låtsas ”vara dansk”, som han själv uttryckte det. I juli 1676 undkom han fienden i byn Dagstorp utanför Landskrona eftersom ”de [inte] visste annat än [att han] var dansk”. Några veckor senare tog han sig över Öresund till Helsingör där han ”gav [sig] ut för en löjtnant ifrån danska armén” och lyckades få med sig några båtlaster proviant till svältande svenska krigsfångar på Ven. Två år senare, på uppdrag vid Ringsjön och utanför Helsingborg där proviant erövrades och fångar togs, var en orsak till framgångarna att han ”alltid [gick] för dansk” och att han ”gav [sig] ut för dansk”.[1]

Hummerhielms berättelser ska givetvis tas med en ansenlig nypa källkritiskt salt. Men det finns fler samtida exempel. Exempelvis anklagades vid en rättegång i Landskrona 1679 en grupp danska ryttare för att ha plundrat Sallerups kyrka. De hade enligt flera vittnen ”gjort sig till svenskar”. Samma år utspelade sig ett liknande fall i Dalsland, där några svenska ryttare som plundrat och bränt en gård ”utgivit sig att [för att] vara danska”. I ett fall som togs upp vid Luggude häradsrätt i Skåne 1684 uppgavs svenska ryttare under kriget genom att ”göra sig till danska” ha lurat med

1 *Anecdoter om namnkunniga och märkwärdiga swenska män. Första bandet. Andra stycket. Alexander Hummerhjelms diarium under det skånska kriget, för åren 1676, 1677 och 1678 til 1679*, red. Samuel Loenbom, Stockholm 1770, s. 14f, 21f, 28; Alexander Hummerhielms biografi i *Den introducerade svenska adelns ättartavlor. 3, Gadde–Höökenberg*, red. G. Elgenstierna, Stockholm 1927, s. 703f.

sig en bonde misstänkt för samröre med danskarna, men”ett stycke på vägen [hade de bekänt] sig vara svenska”.[2]

Det är välbekant att de tidigmoderna arméerna till sin sammansättning var mångkulturella, för att använda ett nutida begrepp, och att deras uniformer inte var enhetliga. När en krigsman utgav sig för att vara dansk eller svensk hänvisade han förmodligen till att han var i den danske eller den svenske kungens tjänst. Hummerhielm och hans kollegor ”gjorde sig” med andra ord till ”svenskar” eller ”danskar” i militär, inte etnisk, mening. Samtidigt finns det flera fall registrerade i det dansk-svenska gränslandet under 1600-talets första hälft där så kallade vanliga människor i olika sammanhang och av olika anledningar utgav sig för att ha ett annat ursprung än de egentligen hade. Vid Konga häradsrätt omtalades 1626 en ”hop danska bönder” som passerat in över gränsen och med våld tillskansat sig spannmål som svenska tulltjänstemän hade konfiskerat. Kuppen hade enligt vittnen lyckats därför att bönderna hade givit sig ut för att vara svenskar. I Virestad socken berättades 1630 om en dansk man som låtit sig lejas till knekt av en bonde genom att övertyga bonden att han var ”barnfödd i Sverige”. I en rättegång som hölls vid Kinnevalds häradsrätt 1635 anklagades en grupp lösdrivare som en längre tid uppehållit sig i gränslandet för att ha ”föregivit sig stundom vara tyska och stundom finska och stundom svenska”.[3]

Hur ”gjorde sig” människor till danskar eller svenskar? I förordet till läroboken *Nordens historia* argumenterar Harald Gustafsson för att ett regionalt och riksgränsöverskridande perspektiv kan vara användbart för att problematisera att de tre nordiska staternas historia skildrats som tre fasta historiska enheter.[4] I den här artikeln kommer jag, inspirerad av detta synsätt, att argumentera för att svaret på frågan hur människor förställde sin tillhörighet ligger i hur etnicitet och rikstillhörighet uppfattades och att det räckte för så kallade vanliga människor i det dansk-svenska gränsområde jag fokuserar på här, liksom för Alexander Hummerhielm, att säga att de var danskar eller svenskar och därmed, utifrån ett regionalt gränsöverskridande perspektiv problematisera en samtida elituppfattning om vad som kännetecknade etnicitet och rikstillhörighet.

2 [Rättegångsprotokoll] Landskrona 11/3 1679, Justitiesager [Fascikel] 316, Indkomne sager 1679 juni–nov, Krigskancelliet, Rigsarkivet, Köpenhamn; *Ur Nordals härads domböcker 1613–1732*, red. Anders Edestam, Ed 1978, s. 109; Dombok 14/7 1684, Luggude häradsrätt AI:1 s. 94, Landsarkivet Lund.

3 Jens Lerbom, *Svenskhetens tidigmoderna gränser. Folkliga föreställningar om etnicitet och rikstillhörighet i Sverige 1500–1800*, Göteborg 2017, s. 78.

4 Harald Gustafsson, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, Lund 2007, s. 14.

Att göra sig till i tidigmodern tid

Valentin Groebner har studerat hur människor från tidig medeltid till 1500-talets slut, i synnerhet av myndigheter, identifierades som individer eller medlemmar av ett kollektiv. Groebner talar uttryckligen inte om identitet utan om identifiering, vilket han ser som en process som inbegriper mer än en person, en ömsesidig igenkänning med hjälp av ”en uppsättning kollektivt använda kännetecken på vilka någon lättare känns igen”.[5] Vilka dessa kännetecken var och hur de användes varierade över tid. Groebner tecknar en förändringsprocess från tidig medeltid till 1500-talets slut. Människors yttre var genomgående centralt, däremot förändrades vad som uppfattades som viktigt i det yttre och hur det yttre registrerades: från medeltidens olika märken, exempelvis vapensköldar och pilgrimsmärken, till mer detaljerade beskrivningar av klädsel och av kroppsliga attribut som hårfärg, kroppsbehåring och ärr. Till detta kom, framför allt från och med 1500-talet, skriftlig identifiering i form av pass, lejdebrev och andra typer av dokument utfärdade av myndighetspersoner, en utveckling som var kopplad till statsbildningsprocesserna och rättsväsendets professionalisering.[6]

Knutna till och utnyttjande av den förmoderna tidens skiftande former för identifiering var också bedragarna. Från medeltida falska kungligheter vilka som bevis för sin börd kunde visa upp såväl insignier som ärr de sade sig fått i strid till vad Groebner ser som en ny typ av bedragare som började uppträda från 1500-talet och framåt och som förutom yttre kännetecken som klädsel och beteende använde sig av falska dokument. De kunde ge sken av en annan könstillhörighet eller ange falska titlar, namn, yrken, ämbeten och religionstillhörigheter.[7] Ett svenskt exempel är Anna Eleonora Ekelöf (om det nu var hennes riktiga namn) som 1765 rannsakades för att i det svensk-norska gränsområdet ha utgett sig för att vara adlig och också, iklädd manskläder, officer, greve samt kronprins Gustav.[8] Ekelöf lyckades åtminstone för en tid lyckades lura sin omgivning med manskläder, peruk som signalerade ståndstillhörighet och ett typiskt manligt beteende som gick ut på att supa, röka och bråka.[9] Hon agerade för att återkoppla till Groebners definition inom ett kollektivt uppfattat ramverk vad som på

5 Valentin Groebner, *Personbevis. Passets födelse i medeltidens Europa*, Göteborg 2009, s. 23f.

6 Ibid., s. 41–53, 61–67, 136–141.

7 Ibid., s. 175f. Se även Tobias B. Hug, *Impostures in Early Modern England: Representations and Perceptions of Fraudulent Identities*, Manchester 2009, s. 17, 34f, 41f, 49, 75, 87f. För ”religionsbedragare” se särskilt Miriam Eliav-Feldon, *Renaissance Impostors and Proofs of Identity*, Basingstoke 2012, kap. 2.

8 Jonas Liliequist, ”Kvinnor i manskläder och åtrå mellan kvinnor. Kulturella förväntningar och kvinnliga strategier i det tidigmoderna Sverige och Finland”, *Makalösa kvinnor. Könsöverskridare i myt och verklighet*, red. Eva Borgström, Stockholm 2002, s. 75–79.

9 Ibid., s. 75–79.

ytan kännetecknade köns-, yrkes- och ståndstillhörighet.

Vilka attribut kunde utnyttjas av människor som ville förespegla en etnicitet eller rikstillhörighet de inte hade? Groebner ger ett par exempel på att efterlysta personers nationalitet nämndes i efterlysningar, men nationaliteten tycks inte ha varit knuten till några för omvärlden avläsbara attribut som utseende, språk eller beteende utan om ”en persons individuella yttre”.[10] Etnicitet var, påpekar Groebner, före 1700-talet inte sammankopplat med exempelvis hudfärg, vilket även Tobias Hug påpekar när han diskuterar ett fall av vad han kallar etniskt bedrägeri som utspelade sig i London 1703: en man vid namn George Psalmanazar utgav sig för att vara från Formosa och lyckades lura ett flertal personer inklusive Royal Society, bland annat med ett påhittat språk. Visserligen ökade intresset för hur människor från andra delar av världen såg ut, men i samtida referenslitteratur angavs inte utseende utan främst religion, beteende och seder. Ett visst intresse för att definiera människor utifrån språktillhörighet kan anas, till exempel kunde efterlysta brottslingars dialekter anges i 1670-talets England.[11] Hur såg det ut i det tidigmoderna Norden?

Svenskheternas tidigmoderna gränser

Det är väl känt att den maktägande överheten och den boklärda eliten från åtminstone senmedeltiden och framåt uppfattade de tre nordiska rikena och dess invånare som vad Harald Gustafsson har kallat etnoterritoriella enheter som huvudsakligen beboddes av tre folk – det vill säga en kombination av föreställda politisk-rättsliga och kulturella gemenskaper, för att använda Benedict Andersons ofta citerade definition av nationell identitet. Undersåtarna ansågs av överheten besitta en uppsättning inre egenskaper, som inföddhet, lojalitet med den politiska och rättsliga överheten, och det kombinerades med föreställningar om ett gemensamt mytologiskt och historiskt förflutet. Folken förenades av blodsband. Det enda yttre kännetecknet på svenskar, danskar eller norrmän var deras språktillhörighet.[12] I den mån undersåtarnas utseende och beteende berördes i lärda skrifter och propaganda gällde det minoriteter inom riket, särskilt samernas utseende och beteende kunde beskrivas i såväl positiva som närmast rasistiska ordalag.[13]

10 Groebner, s. 66.

11 Hug, s. 121f.

12 Se särskilt Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541,* Stockholm 2000, s. 102f; Patrik Hall, *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler,* Stockholm 2000, s. 16–18, 21.

13 Christian Catomeris, *Det ohyggliga arvet. Sverige och främlingen genom tiderna*, Stockholm 2004, s. 190f; Gunlög Fur, ”Invandrare och samer”, *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*, red. J. Christensson, Lund 2005, s. 362.

Möjligen – här behövs mer ingående studier – utgjorde 1600-talet i Norden en brytningstid då yttre attribut, kroppsliga och materiella, i högre grad började kopplas samman med ursprung, liksom enligt Tobias Hug skedde i det sena 1600-talets England.

Utseende och kroppsliga attribut tycks emellertid inte i någon större utsträckning ha kopplats samman med etnicitet eller rikstillhörighet i det tidigmoderna Norden. Karin Sennefelt har studerat efterlysningar av rymlingar i 1700-talets Sverige och inte funnit några belägg för att till exempel ansiktsfärg kopplades till människors härkomst. Utseendet hos utrikes födda rymlingar beskrevs inte på något särskilt sätt.[14]

Stereotyper om ett typiskt svenskt utseende, av typen ”blond och blåögd”, är en 1800-talskonstruktion.[15] Utländska resenärer i Sverige på 1600-talet berörde inte nämnvärt svenskarnas utseende. En fransk kammartjänare som vistades i Stockholm på 1660-talet beskrev visserligen svenskarna som ”välklädda” och ”nästan alla” kvinnor som rödhåriga och lika benägna som männen att dricka sig berusade på fester. Däremot lade han ut texten om samernas utseende, något han av allt att döma fått berättat för sig. Han beskrev dem i grovt stereotypa drag som bland annat småväxta, solbrända och väderbitna, med platta ansikten och grisögon.[16] Italienaren Lorenzo Magalotti som reste genom Sverige 1674 hade ingenting att säga om något typiskt svenskt utseende men väl om enligt honom typiska karaktärsdrag hos svenskarna: de var högdragna, lata, obeslutsamma, fåfänga och otacksamma danskhatare.[17]

Det finns dock enstaka tidigmoderna nordiska exempel på att utseende kopplades ihop med ursprung. Arendt Berntsen beskriver i ”Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed” (1650–1656) danskar som ”måttligt långa” med ”sköna ansikten som en torr och kall komplexion medför”. Norrmännen tillskriver han inga kroppsliga kännetecken, men han framställer den som gudfruktiga, skarpsinniga och fredliga, med undantag för vissa som är vrångsinta och ofromma.[18] Berntsens beskrivning av norrmännen bygger förmodligen till viss del på Peder Claussens topografiska och historiska beskrivning av Norge i verket ”Norriges oc omliggende øers sandfærdige Be-

14 Karin Sennefelt, “Runaway colours: Recognisability and categorisation in Sweden and early America, 1750–1820”, *Sweden in the eighteenth-century world: Provincial Cosmopolitans*. red. Göran Rydén, Farnham 2013, s. 232f.

15 Jack Werner, ”Med ögon känsliga för vitt”, *Blond och blåögd. Vithet, svenskhet och visuell kultur,* red. Jeff Werner & Tomas Björk, Göteborg 2014, s. 34.

16 *Den franske kammartjänarens resa. Minnen från länderna i norr på 1660-talet*, red. Ingemar Oscarsson, Stockholm 2013, s. 151f.

17 Lorenzo Magalotti, *Sverige under år 1674. Från italienskan med 23 samtida bilder*, Stockholm 1912, s. 72, 74.

18 Arent Berntsen, *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed* […], København 1650–1656, bok 1, del 1, s. 12; bok 1, del 2, s. 321.

scriffuelse" (1632), som inte behandlar norrmännens yttre, och inte heller islänningarnas, vilka han dock framställer som bland annat trotsiga.[19]

Överheten i 1500- och 1600-talets Sverige tycks däremot ha kategoriserat materiella attribut i nationella termer. Eva Andersson har visat att klädedräkterna i svenska konsumtionsregleringar under 1500- och 1600-talet betecknades som "tyska", "engelska", "franska" etcetera och i vissa fall kunde uppfattas som skadliga, inte bara för människors moral utan också för vad hon kallar "den svenska nationella identiteten". Någon särskild "svensk" klädstil angavs dock inte i regleringarna, endast att en svensk undersåte skulle klä sig "enkelt, sedesamt och anpassat efter sin sociala och ekonomiska status". Dessa regleringar riktade sig inte till hela befolkningen i riket utan enbart till de högre samhällsskikten.[20]

Svenskt och danskt i det dansk-svenska gränslandet

Hur uppfattades ursprung och rikstillhörighet på folklig nivå? Jag har i ett par studier tittat närmare på hur människor vid sju småländska häradsrätter, som fram till och med 1658 var belägna vid den dansk-svenska gränsen, beskrev sig själva och "de andra", framförallt danskarna på andra sidan riksgränsen, i vittnesmål och berättelser i rättegångar. Det är en delvis komplex bild som framträder.

Klart är att det fanns en tydlig uppfattning om ett svenskt "vi" och ett danskt "de". "De andra" kunde också kallas "utlänningar", "främmande" och "främlingar". Svenskarna uppfattades som infödda och bofasta i ett Sverige som var klart avgränsat i förhållande till Danmark och som kunde betecknas som fäderneslandet och "hemma", där släkten och vännerna befann sig. Jag menar att denna tidigmoderna svenskhet var både en politisk-rättslig och en i viss mån kulturell föreställd gemenskap. Den handlade alltså framför allt om en uppsättning inre egenskaper och karaktär. Förmodligen var det inte fråga om en språklig gemenskap, även om det finns exempel på att grupper kategoriserades utifrån språktillhörighet. Det talas aldrig i mina källor om ett typiskt svenskt eller utländskt utseende. Ibland skymtar uppfattningar om ett typiskt "jutebeteende".[21]

Det motsägelsefulla ligger i hur djupt gränslandets svenskhet var förankrad i

19 Peder Clausen, *Norriges oc omliggende øers sandfærdige Bescriffuelse, indholdendis huis vært er at vide, baade om Landsens oc Indbyggernis Leilighed oc Vilkor, saa vel i fordum Tid, som nu i vore Dage* […], København 1632, s. 9–12, 168.

20 Eva I. Andersson, "Foreign seductions: Sumptuary laws, consumption and national identity in early modern Sweden", *Fashionable Encounters: Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern Nordic World*, red. Tove Engelhardt Mathiassen m.fl., Oxford 2014, s. 16, 24f, 28.

21 Lerbom, s. 68.

människor. Å ena sidan finns berättelser som tyder på en uppfattning om en trögrörlig och fast identitet. En bonde som länge hade bott på den halländska sidan av gränsen vägrade vara nämndeman vid en rättegång i Varberg 1621 med motiveringen att han var ”född i Sverige” och var en ”svensk bonde”.[22] Det finns flera fall där personer varit bofasta i Sverige men kategoriserats som ”danskar” eller ”danskt födda”, och vice versa: bonden Nils Laurensen i Nissaryd hade blivit bestulen och som beskrevs som ”dansk född och gift här i Sverige”, och Per Persson anklagades för att ha härbärgerat en grupp skogsrövare och kallades ”en dansk man dock boendes i Sverige”.[23] Dessa exempel stämmer väl överens med vad bland andra Anne Minken och Antii Räihä hävdat: Enligt Minken var svenskhet inte någonting man lade av sig genom att flytta till i detta fall Norge. Enligt Räikä kallades personer som hade flyttat från Ryssland till det finska Villmanstrand nära ryska gränsen ”ryssar” även om de levt länge i staden.[24]

Å andra sidan finns det berättelser som tyder på det motsatta, att svenskhet var någonting flyktigt och utbytbart. En rättegång som hölls vid Ölands södra mot 1648 gällde en av de otaliga sedlighetsförbrytelser som togs upp i 1600-talets domstolar. En gift kvinna beskylldes för olovlig förbindelse med en likaledes gift man vid namn Lars Månsson, som hade återvänt till Öland efter att 1645 ha rymt från krigstjänst till Danmark. När han avkrävdes en redogörelse för sina levnadsförhållanden sade han sig vara ”danskfödd” men tvingades efter ”lång förmaning”, som det står i protokollet, erkänna att han var svensk eftersom ”tungomålet röjde honom”.[25] Ett liknande exempel utgörs av den man som i protokollet betecknas som ”gränstjuven” och ”fete Jöran”. Han hade under en lång tid försörjt sig genom att sälja stulen boskap på båda sidor om gränsen. När han 1648 ställdes inför rätta i det då danska Ronneby förnekade han uttryckligen att han ”var en svensk man eller att han var den svenska överheten undergiven”.[26]

Domstolen såg alltså svenskhet som någonting en individ bar med sig, trots förbrytelser mot plikten gentemot riket, medan de åtalade ansåg sig kunna förneka att de var svenskar.

Att svenskhet var någonting som i omgivningens ögon kunde förloras speglas i flera fall där människor som ställdes inför rätta kategoriserades som danskar trots

22 Anna Karlsson & Andreas Karlsson, *Bondeupproret i Halland 1622*, Varberg 2007, s. 75.

23 Lerbom, s. 78 där fler exempel återges.

24 Anne Minken, ”Norsk og svensk identitet før nasjonalismens epoke”, (Norsk) *Historiskt tidskrift* 2003:1, s. 84f; Antti Räihä, ”Främmande men bekanta? Synen på ryskhet i Villmanstrand efter ofrederna på 1700-talet”, *Historisk tidskrift för Finland*, 2008, s. 401, 404.

25 Lennart Landin, *På häradsting 1. Anteckningar ur öländska domböcker 1620-49*, Hälsingborg 1963, s. 173.

26 Lerbom, s. 78.

att de enligt egen utsago och enligt vittnen var födda i Sverige. På sommartinget i Kinnevalds härad 1624 åtalades ”tre danska drängar och ogifta sällar” för att ha hjälpt en misstänkt dråpare att flytta sitt bohag över gränsen till Danmark. Två av dem, Börje Esbjörnsson och Sven Persson, noterades vara ”barnfödda i Sverige”. Gumme Svensson, som framträdde inför Västbo häradsrätt i syfte att bli rentvådd från rykten som spreds om honom, kallas i protokollet ”en dansk man i Kubbarp, barnfödd i Sverige”. Tingsallmogen intygade att han var en ärlig man och rätten gjorde honom ”ledig och fri från vanrykte” bland annat med argumentet att han var ”av ärligt svenskt folk född”. Ett fall som på ett intressant sätt problematiserar frågan gällde en man vid namn Jon Jonsson från byn Högshult, som betecknades som en ”dansk man”. Längre fram i protokollet, efter det att hans över trettio år långa brottskarriär förtecknats, konstaterades att han hade ”haft sin hemvist och hustru i Danmark” men ”dock var barnfödd i Sverige”. Detta gjorde tydligen inte något större intryck på tingsallmogen, som enligt protokollet bönföll ”höga överheten att Jon skall hängas för han är en gammal tjuv, en dansk och ingen förhoppning med honom om bättring”.[27]

Sammanfattning

Hur övertygade människor i det svensk-danska gränsområdet på 1600-talet andra om att de hade en annan rikstillhörighet än de egentligen hade? Varför tycks det ha räckt att helt enkelt beteckna sig som svensk eller dansk för att åtminstone för en tid kunna övertyga omgivningen om att så var fallet? Svaret ligger i de sammanhang där ”bedrägerierna” ägde rum.

Bland de styrande i Norden fanns det tydliga föreställningar om etnicitet och rikstillhörighet, men de var framförallt föreställningar om en uppsättning inre egenskaper hos undersåtarna, inte om yttre attribut. Bland allmogen i det dansk-svenska gränslandet fanns det klara uppfattningar om ett svenskt ”vi” och ett danskt ”de”. Svenskheten har jag tolkat som både en politisk-rättslig och en i viss mån kulturell föreställd gemenskap. Denna gemenskap var inte självklart trögrörlig och fast utan kunde vara utbytbar och flyktig. Svenskhet var någonting som kunde förnekas och förloras.

Min tolkning av denna dubbelhet är att det vi ser är en brytningstid där en äldre uppfattning om svenskhet som någonting utbytbart och förhandlingsbart, efter hand fick sällskap av en mer kulturellt uppfattad – och trögrörlig – fast svenskhet.

27 Ibid., s. 79.

Referenser

Otryckta

[Rättegångsprotokoll] Landskrona 11/3 1679, Justitiesager [fascikel] 316, Indkomne sager 1679 juni–nov, Krigskancelliet, Rigsarkivet, Köpenhamn

Dombok 14/7 1684, Luggude häradsrätt AI:1 s. 94, Landsarkivet Lund.

Tryckta referenser

Andersson, Eva I., "Foreign seductions:. Sumptuary laws, consumption and national identity in early modern Sweden", *Fashionable Encounters: Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern Nordic World*, red. Tove Engelhardt Mathiassen m.fl., Oxbow Books, Oxford 2014, s. 15–29

Anecdoter om namnkunniga och märkwärdiga swenska män. Första bandet. Andra stycket. Alexander Hummerhjelms diarium under det skånska kriget, för åren 1676, 1677 och 1678 til 1679, red. Samuel Loenbom, Stockholm 1770

Berntsen, Arent, *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed* […], København 1650–1656

Catomeris, Christian, *Det ohyggliga arvet. Sverige och främlingen genom tiderna*, Ordfront, Stockholm 2004

Clausen, Peder, *Norriges oc omliggende øers sandfærdige Bescriffuelse, indholdendis huis vært er at vide, baade om Landsens oc Indbyggernis Leilighed oc Vilkor, saa vel i fordum Tid, som nu i vore Dage* […], København 1632

Den franske kammartjänarens resa. Minnen från länderna i norr på 1660-talet, red. Ingemar Oscarsson, Atlantis, Stockholm 2013

Den introducerade svenska adelns ättartavlor. 3, Gadde-Höökenberg, red. G. Elgenstierna, Norstedt, Stockholm 1927

Eliav-Feldon, Miriam, *Renaissance impostors and proofs of identity*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2012

Fur, Gunlög, "Invandrare och samer", *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*, red. J. Christensson, Signum, Lund 2005, s. 349–373

Groebner, Valentin, *Personbevis. Passets födelse i medeltidens Europa*, Glänta produktion, Göteborg 2009

Gustafsson, Harald, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541,* Atlantis*,* Stockholm 2000

Gustafsson, Harald, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, Studentlitteratur, Lund 2007

Hall, Patrik, *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler*, Carlssons, Stockholm 2000

Hug, Tobias B., *Impostures in Early Modern England: Representations and Perceptions of Fraudulent Identities*, Manchester University Press, Manchester 2009

Karlsson, Anna & Karlsson, Andreas, *Bondeupproret i Halland 1622*, Utsikten, Varberg 2007

Landin, Lennart, *På häradsting 1. Anteckningar ur öländska domböcker 1620–49*, Hälsingborg 1963

Lerbom, Jens, *Svenskhetens tidigmoderna gränser. Folkliga föreställningar om etnicitet och rikstillhörighet i Sverige 1500–1800*, Makadam, Göteborg 2017

Liliequist, Jonas, "Kvinnor i manskläder och åtrå mellan kvinnor. Kulturella förväntningar och kvinnliga strategier i det tidigmoderna Sverige och Finland", *Makalösa kvinnor. Könsöverskridare i myt och verklighet*, red. Eva Borgström, Alfabeta/Anamma, Stockholm 2002

Magalotti, Lorenzo, *Sverige under år 1674. Från italienskan med 23 samtida bilder*, Nordstedt, Stockholm 1912

Minken, Anne, "Norsk og svensk identitet før nasjonalismens epoke", (Norsk) *Historisk tidsskrift* 2003:1, s. 75–87

Räihä, Antti, ”Främmande men bekanta? Synen på ryskhet i Villmanstrand efter ofrederna på 1700-talet”, *Historisk tidskrift för Finland*, 2008:4, s. 393–418

Sennefelt, Karin, “Runaway colours: Recognisability and categorisation in Sweden and early America, 1750–1820”, *Sweden in the Eighteenth-Century World: Provincial Cosmopolitans*, red. Göran Rydén, Ashgate, Farnham 2013, s. 225–246

Ur Nordals härads domböcker 1613–1732, red. Anders Edestam, Ed 1978

Werner, Jack, ”Med ögon känsliga för vitt”, *Blond och blåögd. Vithet, svenskhet och visuell kultur,* red. Werner, Jeff & Björk, Tomas, Göteborgs konstmuseum, Göteborg 2014, s. 32–53

The Voices of Constables in 1770

Constables (hreppstjórar) in Iceland in a period of administrative changes within Denmark-Norway

Hrefna Róbertsdóttir

> Os var det meget kjært, at Eders herredom syntes det icke ubilligt, at reppstiorer her i landet (hvilcke have vedligt umagstjeneste under hænder som poletie udenlands, dog det icke er i alt), som meget umag og möye tilfalde med sine forrettninger udi reppen til lettelse for alle, som tiender tage, nemlig biskoppen, præsten, kirken og fattige, siden og undertiiden at være som sysselmandens anden haand, hvad reppens udrettinger vedkommer, maatte faae og nyde en liden douceur eller lön for sit mangfoldig umag og uroelighed, de lide og have fremfor mange andre, som dog skickelig lön have, og icke ævindlelig tjene som drenge.[1] (1771)

The office of constable has survived all administrative changes in Icelandic history for more than 1,000 years. The office was closely involved with people's daily lives, and constables were by far the most numerous group of people in authority, representing the smallest administrative unit. For centuries, constables held office without pay but had, nevertheless, diverse and important roles to play. The scope of their responsibilities, however, was often unclear, and it was not always self-evident how tasks were distributed between them and the county magistrates (*sýslumenn*) and between them and the priests. In addition, practices tended to change over time, and was both formal and informal.

Numerous letters from 1770 have been preserved from constables in which they describe their terms, worries and future vision to a royal investigative commission, the Iceland Commission (*Landsnefndin fyrri*) as it has been called. This was a three-member investigative commission appointed by the King of Denmark that

1 *Den islandske Landkommission 1770–1771* I. *Breve fra almuen,* ed. Hrefna Róbertsdóttir & Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir, Reykjavík 2016, p. 433. (Lit. XX. N° 8.)

came to Iceland in 1770–1771 to investigate the living conditions of Icelanders and to seek their opinions on various administrative, social and economic issues.[2] Many constables lodged complaints of excessive tasks, responsibilities, difficulties, ingratitude, workload and lack of pay. Their responses, moreover, reveal their communications with and attitudes toward other persons in authority in the region, such as to priests and county magistrates. How did constables see themselves and their numerous tasks and what light do these reports to the Iceland Commission shed on their office during the 18th century? This unique material gives a good opportunity to cast a fresh light on the administrative changes that were occurring at the close of the absolute monarchy period. At the time Iceland was a part of the Danish-Norwegian state, and this investigating commission shows the central authorities attempt to govern one of its outer provinces.

The tasks of the constables before 1809

It is certain that the obligations of constables in Iceland have often been unclear. In addition, it varied according to areas, periods and individuals as to how their responsibilities were arranged. This is one of the oldest offices in Iceland. It was not until 1809 that constables formally became royal officials and thereby a part of the administration as the subordinates of county magistrates. During the first centuries after the settlement of Iceland, they were first among equals in rural areas and independent of other administration, but they formally became a part of the administrative system at the beginning of the 19th century. The change took many centuries and relates to the scope of authority they had each time, how they were selected and what their connections were with other persons in power, such as county magistrates and priests. The history of the constables also sheds light on the independence of the local community with respect to the church and the king over the centuries.

Constables are mentioned in the oldest sources, such as in the law book *Grágás* (Grey Goose Laws). The office is believed to have been created soon after Iceland was settled in the 9th or 10th century and is believed to have become quite fully entrenched by the end of the 11th century when the collection of tithes was adopted. To begin with, the main tasks of the districts were mutual assistance in the event of

2 Harald Gustafsson, *Mellan kung och allmoge. Ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island*, Stockholm 1985, pp. 102–169; Hrefna Róbertsdóttir, "Amtmaður og Íslands fátæklingar. Samfélagssýn í skjalasöfnum Landsnefndarinnar fyrri 1770–1771 og síðari 1785–1787", *Sögupíng 2012. Conference paper*, Reykjavík 2013. http://hdl.handle.net/1946/15279; Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir, "Landkommissionen 1770–1771 og dens arbejde", *Den islandske Landkommission 1770–1771* I. *Breve fra almuen*, ed. Hrefna Róbertsdóttir & Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir, Reykjavík 2016, pp. 96–115. See also a website on the royal Iceland commission's documents: www.landsnefndin.is.

setbacks, imposing and collecting tithes and managing the upkeep of paupers.[3] When Iceland acceded to Norwegian rule at the close of the 13th century and *Jónsbók* became Iceland's principal book of law, certain changes were made and the office was linked to the administration of the King of Norway. Local assemblies (*hreppsþing*), where judgements were issued, replaced local meetings (*hreppsfundir*), and their tasks became more diverse. Constables were given various extra roles in connection with improvement projects within the region, management of who could relocate to the district and more. There continued to be five constables in each district as before.[4] Constables were the persons in authority that the public was most in contact with, along with the parish priests, and were commonly assistants to the county magistrates, formally or informally. They were also the most numerous group of persons in authority in the country. Secular and religious officials numbered between 25 and 30 and parish priests almost 200, while it is assumed that there were approximately 600–800 constables in Iceland.

There are few sources of information from the first few centuries as to what exactly the constables were responsible for, except that which the law book *Jónsbók* (adopted 1281) provides for. To begin with, they were selected by the farmers, but later on, they increasingly began to be appointed by the county magistrates. We do, however, have a very interesting description of their work from around 1600, a list of their tasks from a manuscript from lawman Þórður Guðmundsson of the south and east quarters 1570–1606.[5] This states that the tasks of the constables involved assisting both county magistrates and priests, attending to tasks that were for the benefit of the region, addressing various issues pertaining to paupers and supporting district residents, as it is phrased. Kristjana Kristinsdóttir has researched this list as well as later provisions on constables, in light of their record keeping, with the goal of examining what tasks for which they were supposed to be responsible they actually carried out. District records have been preserved from a few districts from the 18th century and from two districts from the 17th century. The keeping of records did not become mandatory until the close of the 18th century. These records show that shared regional issues, tithes and pauper issues formed the bulk of their work.[6]

---

3 Einar Laxness, *Íslandssaga*, I, *a-h* 2. ed. (1. ed. 1995). Reykjavík 1998, pp. 208–210.

4 Jón Viðar Sigurðsson, "The Making of a 'Skattland': Iceland 1247–1450", *Rex Insularum. The King of Norway and his "Skattlands" as a Political System c. 1260–c. 1450,* Bergen 2014, pp. 200–202. See also: Jón Viðar Sigurðsson, "Hugleiðingar um hreppa, bændagildi og goðorð", *Heimtur. Ritgerðir til heiðurs Gunnari Karlssyni sjötugum,* ed. Guðmundur Jónsson, Helgi Skúli Kjartansson and Vésteinn Ólason, Reykjavík 2009, pp. 243–255.

5 Páll Eggert Ólason, *Íslenzkar æviskrár* V, Reykjavík 1952, pp. 95–96 (Þórður Guðmundsson, around 1524–1608).

6 *AlÞingisbækur Íslands*, I. 1570–1581. Reykjavík 1912–1914, pp. 197–201.

Tasks to be carried out by constables around 1600 which relate to county magistrates included assisting county magistrates in maintaining the law; monitoring tax returns, measurements and weights; and actions relating to shipwrecked sailors. Tasks relating to priests involved monitoring the observance of holy days, church attendance and Christian behaviour; managing churchyards, the transport of the dead and tithes to priests and churches; preventing horse killing and frivolity on holy days; being an arbitrator in disputes as well as preparing and executing wills. Almost thirty tasks which may be regarded as general district issues were also the responsibility of the constables. These included monitoring farming practices in the district and what farmers sold and bought, ensuring that they did not buy luxury goods, that ale purchases were not too great and that apparel was not unsuitable. In addition, no one was permitted to travel to other quarters of the country without a letter of permission from the constable. As regards the farming, constables were to monitor how many servants each farmer was permitted to have, monitor the payment of their wages, ensure farm servants were not dismissed during winter and that the servants did not demand too high a pay. Improvement issues such as fencing and monitoring hay collection, hay supplies, turf cuts, bird harvesting, logging, firewood use, herding, sheep retrieval off the highlands and fox hunting were also a part of these duties. Making valuations of various kinds were also part of their responsibilities together with organising bridge building and road improvements and ensuring that all farms were correctly rented out. Considerable scope of operations was assumed, including important duties, such as arranging and monitoring residency in the district. Such scope of operations in the local community makes the office of the constable extremely interesting; it is the lowest administrative stage and the one that has the greatest effect on the daily life of the people in the country. In closing, mention may be made of paupers' affairs in the wide sense. Constables were to determine the tithe, determine how many people the district could bear, see to the housing of paupers, monitor that beggars travelled the correct route through the area and that they were well treated. The discipline of young people maintained by the community was also their responsibility.[7]

The directive on domestic discipline from 1746 added yet more duties to the task list of the constables, now relating to the priestly sector. This shows that the plan was to ensure that the constables, together with the clergy, had a certain role to play in matters involving education and discipline in households. It is interesting to examine the change in focus since around 1600. Although constables were at that time supposed to settle disputes and see that the public attended to Christian behaviour, the domestic discipline directive focuses more on direct assistance to priests

7 Kristjana Kristinsdóttir, "Hreppstjórar og skjalasöfn þeirra" (to be published in 2018).

in the upbringing of the parishioners, monitoring them and reprimanding people in connection with general behaviour. Constables were also to help priests with house reading (*húslestur*) in farms if no one there could read and to remind heads of households of the necessity of the proper upbringing of children. Constables were to remove children from their homes if they saw good reason to do so. In addition, they were to lodge a complaint with the county magistrate against farm servants and children if they disrespected their masters or to place them directly in the stocks. In the same manner, the constables and priests were to lodge a complaint with the county magistrate against farmers if they mistreated their children and farm servants.[8]

Kristjana Kristinsdóttir has pointed out that with the domestic discipline directive of 1746, priests were granted formal involvement in pauper upkeep in the districts, something that had been the responsibility of the district authorities. Three decades later, the report of Levetzow, later governor, states that only few priests were directly involved in the affairs of paupers at the time, although some had done so.[9] The tasks undertaken by the constables with respect to the priesthood are for the most part not researched. Lára Magnúsardóttir has drawn attention to this shared role of the priests and the constables as regards matters of discipline and the manner in which they were to handle such matters. She points out that through these provisions, a large step was taken in surveillance and police issues and considers it important to examine the manner in which the authority of constables was linked to priests, domestic authority and disciplinary authority in the country. These provisions gave constables and priest an accusatory role that could, in the end, lead to judgement.[10]

The next comprehensive rules that can be found on the duties of constables are contained in a letter of commission from 1809. It is a rather longer document than the others already mentioned and consists of a directive in 42 sections and 60 articles on 35 printed pages. The duties can be summarised into three areas; to enforce good order, good morality and district usefulness. The descriptions and lists of the duties of the constables had become even more detailed and covered a greater number of aspects than previously. Not only had the number of tasks increased, but one can also see a shift in focus. The constables were allocated a larger general role, and their number decreased from five to two in each district. This meant that their number decreased to 300 overall. They were to ensure that people conformed to the law, and an effort was made to give them greater respect in the community by allowing them

8 *Lovsamling for Island* II. 1721–1748, ed. Oddgeir Stephensen and Jón Sigurðsson, København 1853, pp. 605–620 (Anordning om Hustugt paa Island. Hirschholm, 3/6 1746).

9 Kristjana Kristinsdóttir, "Hreppstjórar og skjalasöfn þeirra".

10 Lára Magnúsardóttir, Nokkur atriði um andleg mál í íslenskri stjórnskipan [Paper 2015].

to wear a uniform. They became responsible for keeping the records and accounts of the district and received much more detailed information on how they were to assist county magistrates than had previously been the case. Assistance to priests was barely mentioned in the document from 1809, although they were expected to monitor the observance of holy days to a certain extent. There had also been a shift in focus as to their role in general farming affairs. Road improvements, highland retrieval of stock and fox hunting, however, remained within their purview as it had been from the very beginning. Other duties, however, mainly involved maintaining surveillance of farmers and their dependants, preparing farming records, monitoring the commerce of the inhabitants, encouraging improvements and keeping an eye on boarders and midwives, to mention a few. Surveillance of stone walls and fish drying huts at the seaside was a new item on the list. The affairs of paupers continued to be a large part of their duties.[11]

Harald Gustafsson interprets the letter of commission of 1809 as the final stage in the administrative changes of the Danish absolute monarchy in Iceland, changes that began at the close of the 17th century, were ongoing during the entire 18th century and continued into the 19th century. By means of the letter of commission, they had become a part of the administrative branch of the Danish state. Previously, their position had been much more ambiguous and they had been more independent with respect to royal authority. The greatest changes in this field were made after 1770, after the office of the governor of Iceland was moved to Iceland and after the Iceland Commission carried out its investigations in Iceland.[12] In this light, it is interesting to compare the voices of constables around 1770 with what the limited sources from previous centuries indicate as regards their duties.

One could regard the duties of the constables having been roughly twofold over the centuries; on the one hand, they were "policemen", and on the other, they were responsible for the upkeep of paupers. The greatest change by the 19th century was perhaps that the surveillance role of the constables became much wider in scope than previously. Fishing, vegetable growing and health matters had been added to their responsibilities, while previously, it had been mainly farming that was specified. Involvement in church-related issues seems also to have decreased considerably, and constables were given a clearly defined position as the subordinates of county magistrates with the letter of commission from 1809. In addition, tasks increased in number as the number of constables decreased. They were at the bottom rung of the power structure and the only ones who were without pay. In certain cases, however,

11 *Lovsamling for Island. VII. 1806–1818,* ed. Oddgeir Stephensen and Jón Sigurðsson, København 1857, pp. 305–340. (Instruction for Repstyrerne i Island 24/11 1809).

12 Harald Gustafsson, "Stjórnsýsla", *Upplýsingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*, ed. Ingi Sigurðsson, Reykjavík 1990, pp. 59–60.

they received payment for procedural tasks after 1809 and were exempted from paying tithes.

These cross-sections of the responsibilities of the constables are interesting in light of the manner in which such offices develop and change over a period of 1000 years and how the power of the monarchy and the church slowly began to achieve an influence in the local communities. Legal provisions and letters of commission relate how the office was to be. Documents sent in to the Iceland Commission 1770–1771 provide a new perspective on the tasks of the constables, their own attitudes and opinions.

The voices of the constables and the public

A large number of constables were among those who wrote the Iceland Commission about their circumstances around 1770, their views of their role and how they wished to arrange matters in their area. Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir has traced the origin of those who signed the letters received by the Commission from the public, and it was possible to confirm that constables were involved in two thirds of the letters. Sometimes they wrote alone or a few together but most often with other farmers in their district. There are examples of letters with more than 30 signatures and quite a few with more than 20. In total, there were 74 letters, with almost 400 signatures.[13] Other groups that wrote to the Commission also mentioned the constables and their tasks. Priests, farmers, cottagers and craftsmen had their own opinions on them. Some officials also made their contribution, but they generally did not discuss the constables to any great extent in their letters. When analysing the letters, I sought, on the one hand, what the constables had written about themselves and their circumstances and on the other, what were the biggest issues in their opinion.

The Iceland Commission that resided in Iceland from spring 1770 to autumn 1771, travelled around the country to gain first-hand experience of all conditions. In its work, it strove to get in touch with both the general populace and officials. Subjects to be investigated specifically by the Commission were listed in detail in 18 articles in their letter of commission and provide a good insight into the ideas that the Danish authorities had concerning administrative, economic and social issues in Iceland. Last but not least, the commission was instructed to encourage the general public to write about what was on their mind and describe their conditions and opinions.[14] In that, it was a great success. The letters from the public make the doc-

13 See: *Den islandske Landkommission 1770–1771* I, pp. 15–20, 49–75, 724–751.

14 The information to be collected included population numbers, doctors and midwives, fishing and fish processing, free trade, corn mills and millstones, grain farming, livestock farming, the sale of crown land, dividing the country into two districts, national defence, handiwork, minerals, road

uments of the Iceland Commission unique, containing the voice of a group from whom little has been preserved and provide an invaluable insight into life in Iceland at the close of the 18th century.

Constables, their role, remuneration and authority were all issues that were generally extensively discussed in the letters. The constables themselves, however, wrote more about district issues than their own terms and tasks. A third of the letters from the constables mentioned their remuneration, and a few others from among the public did so as well. Most discussed was the lack of pay and the number of constables in each district.[15] There had been five constables in each district for hundreds of years. Many submitted the request that the constables be paid a wage, and quite often, that a part of the wages of the county magistrate should be allocated to them. They wished to receive payment in the same manner as other "official persons". They undertook numerous tasks for the benefit of their district as much as anyone else and were the only ones who were not paid. Another request that was often made, both by the constables and others, was that their number be decreased from five to two in each district.[16] In this manner, they could better specialise, receive pay and thereby be better able to undertake their duties. According to them, their need to tend to their own farms often prevented them from meeting their obligations to the district.

It is also interesting to examine some of the requests of the constables on issues that they wanted to address and to compare this with the list of duties that they were intended to fulfil according to regulations and legal provisions. From Þingeyjarsýsla and Kjósarsýsla, for instance, there were some who wanted the constables to have the power to decide who could relocate to the district. They wished, in this manner, to influence to whom the landowners could rent their land. The argument was that sometimes, there were farms that were farmed by persons from outside the district while locals could not find any place to farm and that this affected the pauper upkeep and could therefore adversely affect the district locals.[17] For the same reason,

---

improvements and secret trading. *Lovsamling for Island* III. *1749–1772,* ed. Oddgeir Stephensen & Jón Sigurðsson, København 1754, pp. 654–658 (Forordning ang. den islandske Landcommission, Amts-Inddelingen m.v. Christiansborg 15/5 1770).

15 *Den islandske Landkommission 1770–1771* I, p. 183 (Lit. NN), pp. 213–214 (Lit. VV), pp. 334–335 (Lit. AA. N° 1), p. 369 (Lit. AA. N° 2), p. 389 (Lit. Oo. N° 2), p. 399 (Lit. Oo. N°6), p. 411 (Lit. Rr. N° 13), pp. 425–426 (Lit. ZZ. N° 8), p. 471 (Lit. ZZ. N° 9), p. 515 (Lit. Pp. N° 8), p. 524 (Lit. ZZ N° 5), p. 549 (Lit. Rr. N° 9), p. 552 (Lit. Rr. N° 8), p. 555 (Lit. Rr. N° 79).

16 *Den islandske Landkommission 1770–1771* I, p. 183 (Lit. NN), pp. 222–223 (Lit. YY. N° 3), pp. 334–335 (Lit. AA. N° 1), p. 369 (Lit. AA. N°2), p. 389 (Lit. Oo. N° 2), p. 399 (Lit. Oo. N°6), p. 425 (Lit. ZZ. N°8), p. 471 (Lit. ZZ. N°9), p. 524 (Lit. ZZ. N° 5), p. 549 (Lit. Rr. N° 9), p. 555 (Lit. Rr. N° 79), p. 561 (Lit. Rr. N° 1).

17 *Den islandske Landkommission 1770–1771* I, p. 306 (Lit. Aa. N° 5), p. 551 (Lit. Rr. N° 8), p. 569

constables in Skagafjörður requested that they be given authorisation to issue certificates before poor people were allowed to marry.[18] In the 16th century, it was the task of the constables to determine who could relocate to the district and for whom land was appropriate, but the influence of the constables in this respect appears to have lessened by the 18th century.

Craftsmen, cottagers and paupers also wrote letters and described a rather negative side of the constables. The most common complaint was that the constables were not doing as much as they should, could be biased in the affairs of paupers or simply did not address their needs properly. Constables must be required to keep accounts, and many mentioned that a decrease in their number and payments to them could possibly improve the situation.[19] In addition, two from Skagafjörður mentioned that constables should spend more efforts on employing domestic discipline; they were not doing enough in this field, which lead to increased vagrancy and begging and thereby to various difficulties in the district.[20]

Einar Magnússon, a well-off farmer in Húnavatnssýsla, gave a good description of what he considered to be the consequences of the lack of pay to the constables: "Reppstjiorerne, som i denne forordning kaldes sysselmændenes politiebetjent, ere hæler med de ulydige, fordi de ere bange for ont snakk af folk, hertil er og sjelden tid paa bemelte tinge…".[21] It was not, therefore possible to expect the constables to undertake supervision of domestic discipline together with the priests nor to handle official work during assemblies with county magistrates without being paid. As a result, they naturally did not perform well in their work, and both these aspects needed to be rectified.

The affairs of the district, rather than domestic discipline affairs, whether classified as religious or secular, were the issues that the constables mentioned most often and described their worries. According to the comments submitted by the constables, one can surmise that they found the work was not gratifying and brought with it a heavy workload. Even so, a proportion of their duties as described in directives had been dead in the water, as the examples above show. Their proposals for improvements and requests for authority to address various issues also involve these issues, often issues that previously should have been their responsibility. They connected their tasks for the most part with county magistrates, and many wanted to receive a proportion of their wages for themselves. The submissions from the constables

(Lit. Rr. N° 10).

18 *Den islandske Landkommission 1770–1771* I, p. 425 (Lit. ZZ. N° 8).

19 *Den islandske Landkommission 1770–1771* I, pp. 213–214 (Lit. VV), p. 411 (Lit. Rr. N° 13), p. 678 (Lit. SS).

20 *Den islandske Landkommission 1770–1771* I, p. 276 (Lit. SS. N° 1), pp. 330–333 (Lit. AA. N° 1).

21 *Den islandske Landkommission 1770–1771* I, p. 350 (AA. N° 1).

clearly indicate that it was the district affairs and the upkeep of paupers that were the most important issues in their opinion – not being assistants to the county magistrates during assemblies or the assistants of priests in the monitoring of domestic discipline.

Attitudes of the priests to constables

Constables are mentioned in 12 of the 37 reports from priests to the Iceland Commission, or in letters from about a third of them.[22] In general, the priests were of the opinion that there should be fewer constables, and many mentioned their lack of remuneration as preventing them from performing the work sufficiently well. The tasks were of such a nature that it could not be expected to be possible to find five capable men to undertake them in each district. In addition, the returns for their work were more often than not ingratitude and unpleasantness, with the result that many of them were not really interested in the work and made little effort at times.[23] To solve the problem of the lack of remuneration, a number mentioned that county magistrates should relinquish a proportion of their pay to the constables. Some also criticised the county magistrates for not adequately monitoring the constables and for not issuing a letter of commission to them to guide them.

The priest Árni Þórarinsson said that constables were, on the one hand "politíþénarar" (policemen) and on the other, paupers' representatives, which he called collectively constables (*hreppstjórar*). The tasks which then fell under each role were really different in nature. Constables should receive remuneration for the part that related to the policing work. Work on behalf of paupers, however, should not be remunerated so as to minimise the risk of corruption when assigning them.[24] There were, however, also many things that were unclear about various tasks relating to rules and operations of districts and regions, i.e. whether constables or others should undertake them. It was, for example, completely unclear whether it should be county magistrates, priests or constables that should be responsible for putting persons in the stocks should this prove necessary.[25] Stocks, the manifestation of the penal authorities, are a good example of the unclear limits of authority between the constables, county magistrates and priests at the close of the 18th century. The letter from

22 *Den islandske Landkommission 1770–1771* II. *Breve fra præster,* ed. Hrefna Róbertsdóttir & Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir, Reykjavík 2016.

23 *Den islandske Landkommission 1770–1771* II, pp. 169–170 (Lit. Zz. N° 1), p. 189 (Lit. UU. N° 1), pp. 201–203 (Lit. UU. N° 1), pp. 220–221 (Lit. Kk. N° 4), p. 289 (Lit. V), p. 310 (Lit. Ll. N° 2), p. 394 (Lit. ZZ. N° 1), p. 458 (2.B.J.Ref. N° 699 l), p. 465 (Lit. Tt. N° 2), p. 492 (Lit. Gg. N° 2).

24 *Den islandske Landkommission 1770–1771* II, pp. 169–170 (Lit. Zz. N° 1).

25 *Den islandske Landkommission 1770–1771* II, p. 159 (Lit. Y).

the farmer Einar Magnússon in the north indicates that stocks were mainly located near the farms of county magistrates but should, in his opinion, be located by local assemblies as well; county magistrates had borne the cost of installing them.[26] Others, such as the priest Árni Þórarinsson in the south, thought there should be stocks at every church, which was rarely the case, seeing that it was unclear who should be responsible for the punishment. His opinion was, however, that the constables, as policemen, should see to the implementation. More priests were of the same opinion: stocks must be installed at every church site or in each district, and the constables should then be responsible for the execution of the punishment as assistants to the county magistrate or the priests.[27]

The issue that most of the priests mentioned in connection with the position and tasks of the constables, however, was discipline issues based on the provisions of the domestic discipline directive from 1746, with some referring directly to the directive. They found it important to engage the constables in this field and in such case, under their authority. Persons who discussed this seemed generally to agree that the constables addressed disciplinary issues to little or no extent. They also wanted to – in some cases together with the county magistrate – have a hand in selecting who could become constables.[28] The priests were to some extent eager to get the constables to assist them in various matters. Very few priests mentioned the role of the constables in other improvement issues, such as agricultural work and road construction. This was exactly opposite to what the constables themselves mentioned; they hardly mentioned collaboration with the priests but focused more on the usefulness of various improvement aspects for the districts in relation to the circumstances and livelihoods of the public.

The office of the constable around 1770

The authority, tasks, pay and working conditions of constables was largely shaped by their connections with the county magistrate. They were also supposed to collaborate with priests, although this appears to have not been the case to the extent that laws and regulations indicate. The changes that were being made to the office of constables through stronger administration in the 18th century had an impact on their position, both their tasks and the discussion about their role. Magnús Ketilsson, the county magistrate in Dalasýsla, probably hit the nail on the head when he

26 *Den islandske Landkommission 1770–1771* I, p. 335 (Lit. AA. N° 1).

27 *Den islandske Landkommission 1770–1771* II, p. 159 (Lit. Y), p. 174 (Lit. Zz. N° 1), p. 202 (Lit. UU. N° 1), pp. 288–289 (Lit. V).

28 See for instance: *Den islandske Landkommission 1770–1771* II, p. 159 (Lit. Y), p. 220 (Lit. KK. N° 4), pp. 285–288 (Lit. V), pp. 393–396 (Lit. ZZ. N° 1).

wrote about the difficult position of the constables in 1770. The fact that they were the equals of other farmers in their districts was distinctly to their disadvantage.

> Reppstjorerne, denne höystnyttige övrighed i landet, de ere de andre bönders ligemænd. De undsee sig og for at behandle de andre anderleedes end sine ligemænd, og naar de ville have noget udrettet til böygdens beste maae de gjöre det med fornufftig overtalelese, og naar de bekom igjen sin gamle myndighed, kunde de gjöre, hvad de burde, men icke meere, fordi at de andre bönder laad sig icke tvinge uden ved loven af dem, som ere deres ligemænd.[29]

The constables themselves, as well as priests and other officials often mentioned the poor position of the constables, although they did not always agree on the cause. From their own letters, it can be seen that they defined themselves, in the majority of cases, as being a part of the class of commoners in the country. They had more in common with other farmers than priests in their lifestyle, earnings, attitudes and position. Many of them wrote letters in collaboration with farmers, and their concerns and issues were similar to that of other farmers.

The constables themselves were mostly interested in and worried about local issues, economy, duties and charges, farming and general improvement projects in the area. Second, mention may be made of the pauper upkeep, which many of them felt they did not have sufficient authorisation to manage. They had, for instance, little influence on who could relocate to the district or who could get married. The powers and impact of constables in their districts, therefore, appear to have formally decreased from earlier centuries. The tasks that needed resolving locally, however, were extremely numerous and at the same time, outside the area of influence of higher placed officials in many respects. Paupers who needed assistance from the local authorities were as dissatisfied with the constables as the higher officials who wished to tell them how to carry out the work. Disciplinary and surveillance issues did not take up much of the time of constables even though the domestic discipline directive from 1746 provided for numerous tasks in this field. Punishment cases do not have appeared to do so either, even though they had certain roles to play at local assemblies with county magistrates.

The letters written by Icelanders to the Iceland Commission 1770–1771 clearly show that constables could not, under any circumstances, carry out all the tasks that were listed around 1600 or those that were added in the domestic discipline directive in 1746. One of the main hindrances mentioned by almost all who wrote of these

29 Sysselmand Magnús Ketilsson skriver om Islands genrejsning [uden dato 1771]. Lit. BB, Rtk. Landsnefndin fyrri. D3/2–12. Islands Nationalarkiv.

issues was the lack of remuneration to constables. It directly prevented them from their duties, and their number in each district was too great and led rather to disagreement and lack of action rather than efficiency, improvements and district usefulness.

The constable letter of commission from 1809 is interesting in this light. This shows, forty years later, that the issues have been addressed by the central administration as regards the number of constables in each district and their number reduced by more than half. The lack of remuneration continues to be the norm, despite warnings from many as regards this issue, and the number of tasks has increased substantially. A written letter of commission had become a reality, and their formal position was that they were the subordinates of county magistrates. Connections with priests and the church declined in legal provisions and had perhaps never been very strong anyway.

One of the conclusions of Harald Gustafsson as regards the office of the constable was that the issue of the letter of commission in 1809 had been the final step in the implementation of the administration of the absolute state in Iceland. It had not been a document of change and innovation of the nineteenth century but rather a confirmation of the older form of administration.[30] Based on the extraordinarily long list of tasks in the letter of commission, one must agree with this view. The letter was establishing in a regulation many of the aspects that efforts had been made to implement since the Protestant Reformation, if not formally then informally, and constables were given uniforms instead of wages.

The description of the status and role of the constables sounds not unlike what the "sognefoged" had in Denmark according to a directive in 1791.[31] These were to be regarded as the leaders of the commoners, and the remuneration for their work was to be the respect that their work commanded. Their work, however, was first and foremost in the field of policing.[32] Constables in Iceland had a rather more extensive role.

The county magistrate Magnús Ketilsson pointed out in his letter to the Iceland Commission that the office of constable had changed over the centuries, in the sense that they had less authority by the 18th century than they had had previously. They had lost some of their mandate to the county magistrates and, as a result, enjoyed

30 Gustafsson, "Stjórnsýsla", pp. 51–53.

31 "Forordning om Sognefogders Beskikkelse, deres Embeds Forretninger og Belønninger af 11. November 1791", *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsviis udgivne i chronologisk Orden* Deel 6, Bd. 6 1791–1792 af Laurids Fogtman, København 1800, pp. 495–498.

32 Thomsen, Asbjørn Romvig, "Utak var sognefogedens løn. Om sognefoged Mikkel Pedersen Gaardbos fortrædeligheder i Salling i begyndelsen af 1800-tallet", *Siden Saxo* (2/2017), pp. 14–23.

less respect than before.[33] How this happened and in what stages is a research question that would be interesting to investigate. The words of Magnús Ketilsson are also particularly interesting in light of the tasks of county magistrates in the Faroe Islands. Their work and scope of authority are reminiscent of those of constables in Iceland, particularly as regards the older directive that assumes a greater extent of involvement in the local community. The office of constable, however, did not exist in the Faeroe Islands.[34]

The letter of commission in 1809 resolved a number of unclear issues of which there had been numerous complaints to e.g. the Iceland Commission, and it made clear what should be the duties of constables. Much was added and little removed. What is noticeable, however, is that there was a growing division between secular and religious administration. The constable leaned more and more toward the secular in their duties. New tasks relating to more diverse farming, fishing, agriculture, health issues and transport are a part of what points to the 19th century. Modes of employment at the beginning of the 19th century differed from those in earlier centuries, and the letter of commission in 1809 reflects this. Their surveillance role was also increased substantially from what had been possible to implement; instead of being responsible for implementation and organisation, they were intended to monitor that issues were addressed. The most important change from the view of the state was probably that an effort was made to establish a formal rule on authority over the local community, something that county magistrates had tried to do for many centuries. During the first few centuries after Iceland was settled, every fifth farmer was a constable and was responsible for the affairs of the local community. After the Protestant Reformation, the county magistrates endeavoured to increase their influence. Around 1770, the position of the constable was already changed; their authority was less than previously, and they had become the informal assistants of county magistrates. One thing that did not change, however, was that everyone felt that constable did not do enough and that their task list was endless.

Sources

AlÞingisbækur Íslands, I. 1570–1581. Reykjavík 1912–1914, pp. 197–201

Den islandske Landkommission 1770–1771 I–II, ed. Hrefna Róbertsdóttir & Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir, Reykjavík: Islands Nationalarkiv, Danmarks Rigsarkiv, Historisk forening i Island 2016

Guðmundsdóttir, Jóhanna Þ., "Landkommissionen 1770–1771 og dens arbejde", *Den islandske Land-*

33 Sysselmand Magnús Ketilsson skriver om Islands genrejsning [uden dato 1771]. Lit. BB, Rtk. Landsnefndin fyrri. D3/2–12. Islands Nationalarkiv.

34 Lena Nolsøe presented the office of county magistrates in the Faroe Islands in a paper in Reykjavik 31.8. 2017. Lena Nolsøe, Nyregistering af sysselarkiverne.

kommission 1770–1771 I. *Breve fra almuen*, ed. Hrefna Róbertsdóttir & Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir, Reykjavík: Islands Nationalarkiv, Danmarks Rigsarkiv, Historisk forening i Island 2016, pp. 96–115

Gustafsson, Harald, *Mellan kung och allmoge. Ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island* (Stockholm Studies in History 33), Stockholm: Almqvist & Wiksell International 1985

Gustafsson, Harald, "Stjórnsýsla", *Upplýsingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*, ed. Ingi Sigurðsson, Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag 1990, pp. 43–60

Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogsviis udgivne i chronologisk Orden, Deel 6, Bd. 6 1791–1792 ved Laurids Fogtman, København: Gyldendal 1800

Kristinsdóttir, Kristjana, "Hreppstjórar og skjalasöfn þeirra" [Constables and their archives]. To be published in 2018

Laxness, Einar, *Íslandssaga* I, *a-h* (Alfræði Vöku-Helgafells) 2. ed. (1. ed. 1995). Reykjavík: Vaka-Helga-fell 1998

Lovsamling for Island II–III. 1721–1818, ed. Oddgeir Stephensen & Jón Sigurðsson. København 1853–1857

Magnúsardóttir, Lára, Nokkur atriði um andleg mál í íslenskri stjórnskipan. [A few aspects on psychological matters in Icelandic administration]. (The University of Iceland, Paper 2015)

Nolsøe, Lena, Nyregistering af sysselarkiverne (The National Archives of Faroe Islands. Paper 2017)

Ólason, Páll Eggert, *Íslenzkar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940,* V, Reykjavík: Hið íslenzka bókmenntafélag 1952

Róbertsdóttir, Hrefna, "Amtmaður og Íslands fátæklingar. Samfélagssýn í skjalasöfnum Landsnefndarinnar fyrri 1770–1771 og síðari 1785–1787" [The deputy governor and Iceland's paupers. Society as it appears in the archives of the First 1770–1770 and Second 1785–1787 Iceland Commission], *Söguþing 2012. Conference paper,* Reykjavík, 2013. http://hdl.handle.net/1946/15279

Sigurðsson, Jón Viðar, "Hugleiðingar um hreppa, bændagildi og goðorð", *Heimtur. Ritgerðir til heiðurs Gunnari Karlssyni sjötugum* [Essays in honour of Gunnar Karlsson on the occasion of his 70th birthday], ed. Guðmundur Jónsson, Helgi Skúli Kjartansson and Vésteinn Ólason, Reykjavík 2009, pp. 243–255

Sigurðsson, Jón Viðar, "The Making of a 'Skattland'. Iceland 1247–1450", *Rex Insularum. The King of Norway and his "Skattlands" as a Political System c. 1260–c. 1450.* Bergen 2014, pp. 181–225

Sysselmand Magnús Ketilsson skriver om Islands genrejsning [uden dato 1771]. Lit. BB, Rtk. Landsnefndin fyrri. D3/2–12. Islands Nationalarkiv www.landsnefndin.is

Thomsen, Asbjørn Romvig, "Utak var sognefogedens løn. Omsognefoged Mikkel Pedersen Gaardbos fortrædeligheder i Salling i begyndelsen af 1800-tallet", *Siden Saxo* (2/2017), pp. 14–23

IV.
Norden i Europa

Savonarola i Norden

Reception av luthersk konfessionskultur i Sverige och Danmark under andra hälften av 1500-talet

Kajsa Brilkman

Den danske biskopen och professorn i teologi vid Köpenhamns universitet, Peder Palladius, gav år 1551 ut en dansk översättning av Girolamo Savonarolas bok *Miserere mei Deus*, en utläggning av psalm 51 skriven 1498. Först 40 år senare, 1591, gavs samma text ut på svenska av översättaren, författaren och förläggaren Petrus Johannis Gothus. De två nordiska översättningarna gjordes utifrån tyska förlagor. Savonarolas text var mycket populär under 1500-talet och översattes till ett stort antal språk, och efter att Luther hade skrivit gillande om Savonarola upptogs hans texter i den framväxande lutherska konfessionskulturens kanon. De danska och svenska översättningarna av *Miserere mei Deus* var en del av det inom lutherdomen ökande intresset för Savonarola under andra hälften av 1500-talet.

Vid en första anblick kan dessa två översättningar te sig som typiska exempel på något som sedan länge är bekant i forskningen: Norden var under tidigmodern tid en intellektuell periferi som med några få undantag framför allt var mottagare av lutherskt tankegods. Thomas Kaufmann skriver att de nordiska rikena var ”osjälvständiga konfessionskulturer” som importerade idéer från de tyska territorierna.[1] Dessutom tycks det som om denna överföring präglades av en betydande eftersläpning.[2] I likhet med Harald Gustafsson i *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identitets under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541* ser jag det dock som viktigt att beakta att idéer och kulturströmningar under tidigmodern tid inte bara importerades till Norden, utan i de två nordiska tidigmoderna statsbildning-

1 Thomas Kaufmann, *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*, Tübingen 2006, s. 24. Jag kommer längre fram i texten gå in närmare på vad begreppet konfessionskultur syftar på.

2 Christian Wedow, *Die Rolle des deutschen Luthertums für Schweden zwischen 1600 und 1648*, Rostock 2014, s. 119–120.

arna också fick en alldeles egen utformning och anpassades till lokala förhållanden.[3] Detta perspektiv ska utvecklas i det följande

De nordiska översättningarna var ett uttryck för ett ökat intresse för Savonarola inom den lutherska konfessionskulturen. Förorden i de båda utgåvorna erbjuder en möjlighet att studera hur Savonarolas text de- och rekontextualiserades i de två nordiska staterna. I det här kapitlet kommer jag att med utgångspunkt i *Miserere mei Deus* visa hur väl Danmark och Sverige var integrerade i den lutherska kommunikationsgemenskapen men också hur självständiga Palladius och Gothus var i sin reception av de tolkningar som hade utvecklats av tyska lutherska teologer. De två nordiska rikena framstår därigenom inte som mindre utvecklade lutherska konfessionskulturer utan som historiskt specifika varianter av lutherdomen.

Reformationen: Savonarola som evangeliets företrädare

Girolamo Savonarola (1452–1498) var dominikanermunk och från 1491 prior i San Marco-klostret i Florens.[4] Han deltog i styret av staden och predikade om nödvändigheten av förnyelse inom kyrkan. Hans kritik av kyrkan var bitande hård men befann sig inom ramen för den kritik som var vanlig under senmedeltiden. Han gav sitt stöd till Karl VIII av Frankrikes invasion av Italien och hamnade därigenom i opposition mot påven Alexander VI. Detta ledde till att han blev bannlyst 1497. Året därpå dömdes han till döden för kätteri och brändes på bål på Piazza della Signoria i Florens.[5]

Efter sin död fortsatte Savonarola att fascinera. Åren omkring 1500 var receptionen av hans verk dock ambivalent och varierade i val av fokus: ibland stod hans politiska handlande i centrum, ibland den religiösa förkunnelsen.[6] Under 1500-tales lopp översattes hans texter och spreds över Europa.[7] Den absolut mest populära texten var *Miserere mei Deus* som Savonarola hade skrivit i fängelset i väntan på rät-

3 Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541* , Stockholm 2000, se bland annat s. 33–36.

4 RGG^4:7, s. 854–855 (RGG^4 = *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, red. Hans Dieter Betz, Tübingen 1998–2007.

5 Donald Weinstein, *Savonarola. The Rise and Fall of a Renaissance Prophet*, New Haven 2011.

6 Tobias Daniels, ”Vom Humanismus zur Reformation. Gironamo Savonarolas Frührezeption im Deutschland des beginnenden 16. Jahrhunderts”, *Archiv für Reformationsgeschichte* 106, 2015.

7 Stefano Cavallotto, ”Savonarola nella tradizione protestante (secc. XVI–XVII) Evoluzione di un’immagine”, *Girolamo Savonarola, l’uomo e il frate. Atti del XXXV Convegno Storico Internazionale, Todi, 11–14 ottobre 1998*, Spoleto 1999; Mario Ferrara, *Edizione nazionale delle opere di Girolamo Savonarola. Operette spirituali. Vol. 2*, Rom 1976, s. 361–370.

tegång.[8] Texten var en kommentar till psalm 51 och behandlade syndabekännelsen.[9] Den psalmen, och hela Psaltaren, intog en central plats i den senmedeltida fromheten.

Efter att Martin Luther[10] 1523 gett ut Savonarolas ”Miserere mei, Deus” tillsammans med ett eget förord[11] blev texten legitim inom en protestantisk tradition. Luther beskrev Savonarolas text som ett exempel på evangelisk lära och kristlig fromhet. Han betonade att Savonarola inte hade förlitat sig på sina egna goda gärningar för sin frälsning utan enbart på Guds nåd och att han blivit dödad på grund av att han i sina predikningar var kritisk mot påven. Savonarola framstod hos Luther som ett exempel på hur evangeliet hade predikats för folket, trots hotet från Rom, också före den omvälvning som Luther själv var en del av.[12]

Den mest framgångsrika utgivningen av Savonarola på tyska var dock inte Luthers utan den översättning och utgivning som hans vän Johann Spangenberg (1484–1550) stod för.[13] Han gav 1542 i Augsburg ut en översättning av *Miserere mei Deus*, men utan Luthers förord.[14] Spangenberg hade skrivit ett eget kort förord där han presenterade Savonarola som en munk som blev bränd på bål av påven. Savonarolas text innehöll ”en rik ande” och var därför värdefull att översätta från latin till tyska, för att fler skulle kunna ta del av dess rikedom.[15] Texten, inklusive Spangenbergs eget förord, blev mycket populär och trycktes flera gånger under 1500-talet.[16] Både den svenska och den danska översättningen bygger på Spangenbergs text.

---

8 Texten finns tryckt i Ferrara, *Edizione nazionale*, s. 193–234.

9 Bruce Gordon, ”’This worthy witness of Christ’. Protestant uses of Savonarola in the sixteenth century”, *Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe. Vol 1: The Medieval Inheritance*, London 1996, s. 97.

10 RGG^4:5:558–600.

11 WA:12, s. 248.

12 Gordon, s. 100.

13 RGG^4:7:1536.

14 Johann Spangenberg, *Der LI. Psalm Dauids Miserere mei Deus, durch den Christlichen Bruder Hieronymum Sauonarolam Prediger Ordens vom Bapst verbrandt inn gebets weise Lateinisch gestellet vñ Christlich außgelegt Verteütscht durch Johannem Spangenberg Prediger zu Northausen*, Augsburg 1542 Texten gavs samtidigt ut i Leipzig.

15 Johann Spangenberg, ”Dem Erbarn vnd Besten Sigmund Wurm meinem günstigen lieben freünde”, *Der LI. Psalm Dauids Miserere mei Deus*, A1^v.

16 Databasen VD16 förtecknar 17 upplagor mellan 1542 och 1600. VD 16 = Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts, http://vd16.de

Luthersk konfessionskultur: hotdiskurs och Savonarola som martyr

Reformationen ledde till att den senmedeltida kyrkan splittrades i flera konfessioner. I tidigmodern tid räknar man med att det fanns tre konfessioner som definierades och normerades i bekännelsedokument: den katolska, den lutherska och den reformerta. Konfessionerna hade betydande strukturella likheter, till exempel ett utvidgat fokus på utbildning av de troende, men inom de olika konfessionerna gav det olika resultat. För att ge ett enkelt exempel: inom den tidigmoderna katolicismen blev jesuiterna ledande inom utbildning, medan denna roll övertogs i lutherska territorier av de statliga universiteten,.[17]

Begreppet ”konfessionskultur” syftar på den världsbild, historiesyn och självuppfattning som utmärkte var och en av konfessionerna. Typiska drag i den lutherska konfessionskulturen under andra hälften av 1500-talet var en stark apokalyptisk diskurs, som dock inte kombinerades med ett ifrågasättande av samhällsordningen utan med försök att stabilisera densamma. Andra särskiljande drag var att man tydligt markerade lutherdomens koppling till reformationen i Wittenberg och till Martin Luthers person. Ytterligare exempel var att lutherdomen präglades av betydande inomlutherska strider som ofta upptog mer av teologernas tid än konflikter med representanter för de andra konfessionerna samt en stor folkspråklig bokproduktion.[18]

”Luthersk konfessionskultur” syftar alltså, till skillnad från konfessionalisering, inte på lutherdomens implementering i en territorialstat. Inte heller är begreppet, som till exempel begreppet ”folklig kultur”, liktydigt med en grupp aktörer, utan det är snarare en tolkningsram som aktörer kunde använda sig av i större eller mindre utsträckning. En luthersk konfessionskultur är en av de tillgängliga tolkningsramarna i lutherska stater som Sverige eller Danmark, men också närvarande bland lutheraner i katolska territorier som Inre Österrike. Den var sällan allenarådande, utan sammanflätad med andra tolkningsramar, till exempel magiska föreställningar eller dygdeetik, och den ifrågasattes ibland explicit, vilket i sig inte behövde minska dess intensitet utan snarare kunde öka den – det visar konflikten om Sveriges konfession mellan Sigismund och Karl på 1590-talet.

I samband med den upplevelse av kris som präglade lutherdomen i Tysk-romerska riket omkring mitten av 1500-talet uppkom en ny högkonjunktur för Savonaro-

17 En introduktion på svenska till begreppen ”konfession”, ”konfessionalisering” och ”konfessionskultur” finns i Kajsa Brilkman, ”Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid”, *Scandia*, 82, 2016.

18 Kaufmann, *Konfession und Kultur*, s. 14–26; För en introduktion till begreppet ”konfessionskultur” på engelska se: Thomas Kaufmann, ”What is Lutheran Confessional Culture?”, *Religion as an Agent of Change. Crusades - Reformation - Pietism*, red. Per Ingesman, Leiden 2016.

las texter.[19] Protestantiska furstar i Tysk-romerska riket hade slutit sig samman i schmalkaldiska förbundet för att tillsammans kunna stå emot ett eventuellt angrepp från kejsaren. I schmalkaldiska kriget besegrades de protestantiska trupperna och kejsaren genomdrev det så kallade Augsburgska interim 1548, som syftade till att stävja konflikten mellan protestanter och katoliker i riket fram till dess att frågan kunde få en lösning vid ett koncilium.[20] Interim var klart katolskt och möttes med stor misstro bland protestanter och många katoliker.[21]

Det var strängt förbjudet att publicera agitation mot ”Augburger Interim”, men många ledande teologer bröt mot detta. Åren omkring århundradets mitt präglades därför av en intensiv polemik mot och försvar av protestantismen och Luthers gärning.[22] Texterna som denna konflikt gav upphov till var starkt färgade av föreställningar om att lutheranerna var inbegripna i den slutgiltiga kampen om den sanna lärans överlevnad och bygger på tydliga dikotomier mellan en närvarande, hotande katolsk kyrka och de sanningssägande protestanterna.[23] Det blev till viktiga element i den lutherska konfessionskulturen och påverkade framställningarna av Savonarola. Om han hos Luther hade framstått som ett exempel på evangeliets förkämpar, betonades under 1500-talets andra hälft hans martyrskap. I fokus stod hans lidande, men också styrkan i hans övertygelse som gjorde att han inte vek sig för sina fiender.[24]

Det finns en rad belägg för att representationen av Savonarola förändrades efter 1500-talets mitt, bland annat i Matthias Flacius (1520–1575)[25] *Catalogus testium veritatis* (Basel 1556). Flacius ville skydda lutherdomen mot angrepp genom att visa att den lutherska läran inte var ny utan överensstämde med fornkyrkans lära, och att det genom alla århundraden hade funnits vittnen som företrädde denna sanna lära. I *Catalogus testium veritatis* samlade Flacius alla som genom tiderna hade vittnat om den sanna läran.[26] Bland de flera tusen vittnena fanns Savonarola. En annan sådan förteckning över vittnen där Savonarola nämns är den engelska *Acts and Monuments* av John Foxe (London 1563).[27]

---

19 Gordon, s. 103.

20 Luise Schorn-Schütte, red. *Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt*, Gütersloh 2005; Horst Rabe, ”Zur Entstehung des Augsburger Interims 1547/48”, *Archiv für Reformationsgeschichte* 94 (2003).

21 Thomas Kaufmann, *Geschichte der Reformation* , Frankfurt am Main 2009, s. 685–688.

22 *Reaktionen auf das Augsburger Interim. Der interimistische Streit (1548–1549)*, red. Irene Dingel, Göttingen 2010.

23 Thomas Kaufmann, *Das Ende der Reformation. Magdeburgs “Herrgotts Kanzlei” (1548–1551/2)*, Tübingen 2003.

24 Gordon, s. 105.

25 RGG[4]:3:151–152; Luke Ilić, ”Matthias Flacius Illyricus”, *Das Reformatorenlexikon*, red. Irene Dingel & Volker Leppin, Darmstadt 2016, s. 116–122.

26 Oliver Kermit Olson, *Matthias Flacius and the survival of Luther's reform*, Wiesbaden 2002.

27 Gordon, s. 106.

I samma anda gav Cyriakus Spangenberg (1528–1604),[28] son till den tidigare nämnda Johann Spangenberg, 1556 ut en framställning av Savonarolas liv.[29] Med upprepade hänvisningar till att Bibeln var den enda legitima auktoriteten för Savonarola och att han företrädde Guds rena ord skrev Spangenberg in Savonarola i den typ av berättelse som reformatorerna under 1500-talet använde för att beskriva den reform de kämpade för. Att reformatorernas mål – en förnyelse av kyrkan – inte var samma som Savonarolas, syns däremot inte i Spangenbergs text. Han lade särskild tonvikt på att Savonarola fick kämpa i stark motvind för den sanna läran. Hans vedersakare – satan, påven och kyrkans representanter – pressade honom flera gånger att avsäga sig den sanna läran, men Savonarola framställdes som stark i sin övertygelse. Hoten från påven och kyrkan rörde honom inte utan han förblev ”stärkt, beständig och orörlig” i sin tro.[30] I slutet av texten betecknades han som en martyr och som ”sanningens bekännare”.[31]

Cyriakus Spangenberg gav också ut en översättning av Savonarolas kommentar till psalm 80 i Nürnberg 1565.[32] I förordet beskrev Stangenberg inte längre Savonarola som en medeltida munk som predikade evangeliet utan som en av de sanningssägare som Gud hade låtit framträda genom historien för att varna de kristna för falsk lärdom.[33]

Receptionen och representationen av Savonarola var bland lutheraner mycket selektiv under andra hälften av 1500-talet. Han framstod som en påvekritiker och bibeluttolkare och som Luthers föregångare, medan hans verksamhet som politiker utelämnades. Detta stämmer överens med en luthersk idé om att teologer inte skulle blanda sig i det världsliga regementet. Framför allt var dock tolkningen av Savonarola en del av hotdiskursen inom den lutherska konfessionskulturen. Grundmotivet var Savonarola som predikaren som inför folket förkunnade den sanna kristendomen, samtidigt som denna förkunnelse var hotad. De få ståndaktiga sanningssägarna, av vilka munken i Florens var en, framstod som profeter som varnade de kristna för lögner och en förfalskad lära.[34]

---

28 RGG[4]:7, s. 1536–1537.

29 Cyriakus Spangenberg, *Historia vom Leben Lere und Tode, Hieronymi Savonarola, Anno 1498 zu Florentz verbrand* , Wittenberg 1556 [VD16 S 7589].

30 Ibid. E7[v]. I original: ”gesterckt blieb bestendig und unbeweglich”.

31 Ibid. G5r. I original: ”Bekenner der Wahrheit”.

32 Cyriakus Spangenberg, *Der Achtzigst Psalm Qui regis Israel intende, Durch den Christlichen Bruder Hieronymum Sauonarolam Prediger ordens von Bapst verbrant Jn gebets weyse Lateinisch gestellet vnd außgelegt Verdeutscht Durch Johann Spangenberg Prediger zu Northausen,* Nürnberg 1565.

33 Gordon, s. 103.

34 Matthias Pohlig, *Zwischen Gelehrsamkeit und konfessioneller Identitätsstiftung. Lutherische Kirchen- und Universalgeschichtsschreibung 1546–1617*, vol. 37, Tübingen 2007, s. 367–370.

Peder Palladius danska översättning 1551

I den danska översättningen av *Miserere mei Deus* från 1551[35] hade Peder Palladius (1503–1560)[36] utgått från Spangenbergs utgivning från 1542.[37] Palladius var utbildad i teologi i Wittenberg och blev 1537 utnämnd till superintendent och biskop på Själland och professor i teologi vid Köpenhamns universitet.[38] Hans översättning av Savonarola var en av tre böcker texter som 1551 trycktes med privilegium, det vill säga med centralmaktens tillstånd.[39] Den var alltså förenlig med den syn på reformationen som den danska centralmakten ville skulle spridas bland danskarna.

I inledningen presenterade Palladium Savonarola som ”den fromme Christen mand Hieronimus Savonarola” som ”bleff brend for Christi salige Ord aff den wgudeli Pawe i Rom”.[40] De saliga ord som Savonarola dog för kan läsaren själv ta del av i boken, antyds det. Precis som Luther målar Palladius upp spänningsfältet mellan påven och det sanna ordet.

Förordet är utformat som ett brev till Borchart von Boynelberg. Palladius skriver att han har tvekat inför uppgiften att översätta Savonarolas kommentar därför att psalm 51 var ”en aff de siu Psalmer som haffuer veret i stor anbrug vnder Paffuens Vilfarelse oc i it dageligt mundklammer icke allenist hoss alle præstmand oc Closter folk”.[41] Palladius syftar här på bruket att läsa samma psalmer dagligen. Han menar att detta bruk föranledde lekmän och lärda att tro att de kunde undkomma Guds straff för sina synder bara genom att läsa psalmer. Palladius menar att en översättning skulle kunna leda till ett utvidgat användande av psalmen, som när det utövades på fel sätt var skadligt för möjligheten att bli frälst. Det skulle motverka reformationen syften eftersom enligt Palladius förkastliga uttryck för en missriktad fromhet skulle kunna frodas. Bara om kommentarens innehåll förstods på rätt sätt skulle den kunna ha positiva effekter. Palladius skriver att Savonarolas kommentar innehöll många goda förebilder och att man därav kunde lära att vägen till frälsning går genom att erkänna sig som syndare inför Gud och känna uppriktig ånger.

Översättningen gavs ut efter att ”Augsburger Interim” hade införts. Den danske

35 Peder Palladius, *Den LI. Psalme, Miserere mei Deus, Christelige vdlagt af Hieronimo Sauonarola, Oc fordansket aff Petro Palladio, alle fromme Christne, til trøst oc husualelse*, København 1551. Verket gavs ut på nytt 1558, 1562 och en utgåva mellan 1574 och 1578. Henrik Horstbøll, *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark, 1500–1840. En kulturhistorisk undersøgelse*, København 1999, s. 286–287; Lis Jacobsen, red. *Peder Palladius' Danske skrifter.* vol. 2, København 1915 (=DS II), s. 157–162.

36 RGG[4]:6:838.

37 DS II, s. 135–163.

38 Martin Schwarz Lausten, *Biskop Peder Palladius og kirken (1537–1560)*, vol. 2, København 1987.

39 Horstbøll, *Menigmands medie*, s. 286.

40 DS II, s. 167.

41 DS II, s. 168.

kungen Kristian III hade vägrat att genomföra interim i de territorier i Tysk-romerska riket som stod under hans kontroll.[42] Detta motstånd återfanns också i de nordtyska handelsstäderna som var nära förbundet med Danmark, till exempel Hamburg,.[43] Samtidigt värnade Kristian III sina goda relationer till kejsaren. Detta gjorde att den starka hotdiskurs som framträdde inom den tyska lutherska konfessionskulturen under åren direkt efter interims genomförande aldrig fick fotfäste i Danmark. Palladius översättning, och framför allt hans presentation av översättningen, kan ses som ett uttryck för detta. Den danska framställningen av Savonarola hade inte inspirerats av den begynnande konfessionaliseringen, där han lyftes fram som ett föredöme för hur en rättroende ska förhålla sig i tider av hot. Istället har framställningen likheter med den tidiga reformationens syn på den florentinske munken som evangeliets företrädare.

Att Palladiums danska förord inte anspelar på den starka inomlutherska hotdiskursen bör dock inte tolkas som att denna översättning var en produkt av en mindre utvecklad form av luthersk konfessionskultur. Hotet från katolikerna och de inomlutherska striderna sågs som plågor som frätte sönder den sanna tron. Att som Palladius lät bli att tolka Savonarolas kommentar i ljuset av den lutherska hotdiskursen var alltså ett sätt att aktivt forma en dansk variant av den lutherska konfessionskulturen där det starkt polariserande språket inte var lika framträdande.

Petrus Johannis Gothus svenska översättning 1591

Den svenska översättningen av *Miserere mei Deus* utkom 1591 i Stockholm under titeln *Then LI. Psalm Dauids*.[44] Översättare var Petrus Johannis Gothus (1536–1616).[45] Han utvecklades till det sena 1500-talets främsta svenske förläggare och översättare, med en stor produktion. Under 1590-talet var han främst verksam i Rostock, där han hade studerat. Där hade han tillgång till den tyska bokmarknaden, och valde ut de verk som han tyckte passade i den svenska kontexten. Gothus utnyttjade sin position och tog aktivt del i den konfessionskonflikt som utspelades i det svenska

42 Dingel, s. 483–485.

43 Rainer Postel, ”Die Hansestädte und das Interim”, *Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt*, red. Luise Schorn-Schütte, Gütersloh 2005.

44 Petrus Johannis Gothus, *Then LI. psalmen Dauids, författat vthi bönasätt, och christeliga vthlagd. Fordom scriffuin på latin aff Hieronymo Sauonarola, predicaordnsens broder, hwilkin aff påwanom är wordin förbränd j Florentz, anno Christi 1468. Vthtålkat vppå wårt swenska tungomål, aff Petro Johannis Gotho*, Stockholm 1591.

45 Otfried Czaika, ”Gothus, Petrus Johannis”, *Biographisches Lexikon für Mecklenburg*, vol. 3, red. Sabine Pettke, Rostock 2001.

riket under slutet av 1500-talet, bland annat var det han som gav ut den första översättningen av ”Confessio Augustana”.[46] Att Gothus valde att översätta och ge ut Savonarolas berömda text just 1591 var en del i hans deltagande i konfessionskonflikten. I förordet skriver Petrus Johannis Gothus att han uppskattar att Savonarola visar

> huru vunderlig wår HERre Christus fööre siet Gudomeliga Regemiente här på Jordenne. Haffuer och behåller sigh altijdh ena heliga Christeliga Kyrkia ibland all folk och Tungomål then honom bekenner prijsar och ärar Såsom wij bekennom j wåra Christeliga Troo. Han är regerande och rådande mitt ibland sina fiendar och vpwäcker jw altijdh några som frambära hans Gudomliga ord i liwset och bekenna hans heliga Sanning.[47]

I Gothus tolkning blir Savonarolas liv, död och verk ett exempel på att Guds ord alltid har haft sina förkämpar, också mitt bland dem som är sanningens fiender. Det finns ”altijdh några” som vittnar som sanningen. Savonarola beskrivs i förordet som ”thenne salige Guds Mannen och Martyren” som har trotsat fienderna och vittnat om sanningen.[48] Gothus knyter här an till den tolkning av Savonarola som under andra hälften av 1500-talet utvecklades som en del av den lutherska konfessionskulturen. Framställningens fokus är Savonarola som en sanningens företrädare som inte förlorar sin övertygelse i tider av hot. Vittneslitteraturens inflytande kommer till uttryck i att Gothus beskriver Savonarola som någon som ”bekenner, prijsar och ärar” den kristna tron. Gothus förord ska dock inte ses som en fantasilös adaption av tankegods från den tyska lutherdomen. Snarare ska Gothus översättning ses som ett inlägg i konfessionskonflikten i det svenska riket. Gothus betonade i förordet att Savonarolas text innehöll ”goda berättrlse tröst och hugswalelse” för ”bedröffuat hierta sorgfult och bekymrat samwet”[49] eftersom han visar att människor i sin förtvivlan ska vända sig ”aleena til Guds Faders blotta Nådh och Barmhärtigheet” och inte sätta sin tro till pilgrimsfärder, munkregler, rosenkrans eller avlatsbrev.[50] Det var Luthers rättfärdighetslära som Gothus ville förmedla till sina svenska lärare.

Sveriges hemvist i det konfessionella landskapet var inte självklar 1591, när Petrus Johannis Gothus gav ut *Then LI. Psalmen Dauids*. Femton år tidigare, 1576, hade kung Johan III låtit trycka en liturgi som på flera viktiga punkter skiljde sig från kyrkoordningen 1571 och som lutheraner betraktade som alltför katolsk. Implemen-

46 Otfried Czaika, *Elisabet Vasa. En kvinna på 1500-talet och hennes böcker*, Stockholm 2009, s. 21–28.
47 Gothus, *Then LI. psalmen Dauids*, A1^{v}–A2^{r}.
48 Ibid., A2^{v}.
49 Ibid., A2^{r}.
50 Ibid., A2^{v}.

teringen av den nya liturgin hade mött kraftigt motstånd bland svenska präster. Under första delen av sin regeringstid visade Johan III intresse för samarbete med den katolska kyrkan och i Rom fanns det planer på rekatolisering av det svenska riket. Johans son Sigismund, som hade uppfostrats katolskt, skulle ärva den svenska tronen, vilket hade föranlett att man i Kalmar stadgar 1587 slog fast att ingen konfessionell förändring fick göras i riket. Trots det fanns en betydelse nervositet bland lutheranerna inför tronskiftet. Samtidigt var katoliker på frammarsch runt om i Europa.[51]

Att framställa Savonarola som sanningens vittne som kämpade för spridningen av Guds ord även i tider av förföljelse var en del av skapandet av en luthersk tolkningskontext i det svenska riket. Savonarola framstår som en förebild för hur man skulle förhålla sig mot fiender: bestämd och orädd. Johan III:s obeslutsamhet i konfessionella frågor gjorde att efter hans död kunde olika intressen göra anspråk på att påverka det svenska rikets konfessionella hemvist. När Gothus översättning utkom 1591 var kampen om att efter Johans död ta kontroll över det svenska riket redan i full gång. Översättningen kan därför ses som en del av formeringen av en luthersk opposition och en förberedelse på denna kamp. Det visar att tolkningar som utvecklades inom den lutherska konfessionskulturen i Tysk-romerska riket spreds till det svenska riket, och att de anpassades för att fylla kontextspecifika syften.

Reception av luthersk konfessionskultur i Norden

Översättningarna av den florentinske munken Savonarolas texter kan vid en första anblick te sig som ytterligare exempel på de nordiska rikena som ”osjälvständiga konfessionskulturer” som importerade idéer från de tyska territorierna. Jag har försökt problematisera denna föreställning. Som framgår av min analys, och av bokproduktionen för den danska och svenska marknaden under 1500-talet, var importen från de tyska territorierna omfattande.[52] Utbytet mellan de två nordiska rikena var däremot litet. Den tyska lutherdomens betydelse för utvecklingen av luthersk konfessionskultur i Norden kan alltså knappast ifrågasättas, min poäng har istället varit att visa att man i de danska och svenska rikena var mera självständiga i sin reception av den framväxande lutherska konfessionskulturen än tidigare forskning har

51 Ingun Montgomery, *Värjostånd och lärostånd. Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608*, Uppsala 1972, s. 70–80; Kerstin Strömberg-Back, *Lagen, rätten, läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid*, Lund 1963; Robert Bireley, *The Refashioning of Catholicism, 1450–1700. A Reassessment of the Counter-Reformation*, Basingstoke 1999.

52 Se till exempel Charlotte Appel, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 2 Vol., København 2001; Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, 3 Vol. Uppsala 1927–1938.

gett intryck av. Den lutherska hotdiskurs som präglade framställningen av Savonarola inom den tyska lutherdomen infördes i Norden i den mån den tjänade lutherdomen i de svenska och danska rikena. Det skapades självständiga nordiska varianter av den lutherska konfessionskulturen.

Jag har presenterat översättningarna av Savonarola som ett exempel på förmedling av lutherskt idégods, från ett centrum i det tysskspråkiga Europa till Norden. Sverige och Danmark var dock del av en mycket större europeisk kommunikationsgemenskap som jag bara har antytt i denna text. Gothus och Palladius översättningar var inom denna gemenskap bara två av många översättningar och bearbetningar av Savonarolas skrift. Att utforska cirkulationen av *Miserere mei Deus* i olika varianter, bearbetningar och upplagor, bland författare och förläggare i 1500-talets Europa är dock ett annat forskningsprojekt.

Källor

Dr. Martin Luthers Werke. *Kritische Gesamtausgabe*, Vol. 12, H. Böhlau Nachfolger, Weimar 1891 (= WA 12)

Ferrara, Mario, *Edizione nazionale delle opere di Girolamo Savonarola. Operette spirituali*, Vol. 2., Belardetti, Roma, 1976

Gothus, Petrus Johannis, *Then LI. psalmen Dauids, författat vthi bönasätt, och christeliga vthlagd. Fordom scriffuin på latin aff Hieronymo Sauonarola, predicaordnsens broder, hwilkin aff påwanom är wordin förbränd j Florentz, anno Christi 1468. Vthtålkat vppå wårt swenska tungomål, aff Petro Johannis Gotho*, Stockholm 1591

Palladius, Peder, *Den LI. Psalme, Miserere mei Deus, Christelige vdlagt af Hieronimo Sauonarola, Oc fordansket aff Petro Palladio, alle fromme Christne, til trøst oc husualelse*, København 1551

Spangenberg, Cyriakus, *Der Achtzigst Psalm Qui regis Israel intende, Durch den Christlichen Bruder Hieronymum Sauonarolam Prediger ordens von Bapst verbrant Jn gebets weyse Lateinisch gestellet vnd außgelegt Verdeutscht Durch Johann Spangenberg Prediger zu Northausen*, Nürnberg 1565

Spangenberg, Cyriakus, *Historia vom Leben Lere und Tode, Hieronymi Savonarola, Anno 1498 zu Florentz verbrand*, Wittenberg 1556

Spangenberg, Johann, *Der LI. Psalm Dauids Miserere mei Deus,durch den Christlichen Brůder Hieronymum Sauonarolam Prediger Ordens vom Bapst verbrandt inn gebets weise Lateinisch gestellet vñ Christlich außgelegt Verteütscht durch Johannem Spangenberg Prediger zu Northausen*, Augsburg 1542

Litteratur

Appel, Charlotte, *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 2 band, Museum Tusculanums Forlag, København 2001

Bireley, Robert, *The Refashioning of Catholicism, 1450–1700. A Reassessment of the Counter-Reformation*, Macmillan, Basingstoke 1999

Brilkman, Kajsa, ”Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid”, *Scandia*, 82, 2016

Cavallotto, Stefano, ”Savonarola nella tradizione protestante (secc. XVI–XVII) Evoluzione di un´imm-

agine", *Girolamo Savonarola, l'uomo e il frate. Atti del XXXV Convegno Storico Internazionale, Todi, 11–14 ottobre 1998*, Spoleto, 1999

Collijn, Isak, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, 3 band, Svenska litteratursällskapet, Uppsala 1927–1938

Czaika, Otfried, *Elisabet Vasa. En kvinna på 1500-talet och hennes böcker*, Föreningen Biblis, Stockholm 2009

Czaika, Otfried, "Gothus, Petrus Johannis", *Biographisches Lexikon für Mecklenburg*, vol. 3 (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Mecklenburg), red. Sabine Pettke, Schmidt-Römhild, Rostock 2001

Daniels, Tobias, "Vom Humanismus zur Reformation. Gironamo Savonarolas Frührezeption im Deutschland des beginnenden 16. Jahrhunderts", *Archiv für Reformationsgeschichte*, 106, 2015

Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt, red. Luise Schorn-Schütte, (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 203), Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 2005

Gordon, Bruce, "'This worthy witness of Christ'. Protestant uses of Savonarola in the sixteenth century", *Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe. Vol 1: The Medieval Inheritance*, red. Bruce Gordon, Scolar, London 1996

Gustafsson, Harald, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Atlantis, Stockholm 2000

Horstbøll, Henrik, *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark, 1500–1840. En kulturhistorisk undersøgelse* (Danish humanist texts and studies, 19), Det Kongelige Bibliotek, København 1999

Ilić, Luke, "Matthias Flacius Illyricus", *Das Reformatorenlexikon*, red. Irene Dingel & Volker Leppin, Lambert Schneider, Darmstadt 2016

Kaufmann, Thomas, *Das Ende der Reformation. Magdeburgs "Herrgotts Kanzlei" (1548–1551/2)* (Beiträge zur historischen Theologie, 123), Mohr Siebeck, Tübingen 2003

Kaufmann, Thomas, *Geschichte der Reformation*, Verl. der Weltreligionen, Frankfurt am Main 2009

Kaufmann, Thomas, *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts* (Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe, 29), Mohr Siebeck, Tübingen 2006

Kaufmann, Thomas, "What is Lutheran Confessional Culture?", *Religion as an Agent of Change. Crusades – Reformation – Pietism* (Brills's Series in Church History and Religious Culture, 72), red. Per Ingesman, Brill, Leiden 2016

Lausten, Martin Schwarz, *Biskop Peder Palladius og kirken (1537–1560)* (Studier i den danske reformationskirkem 2), Akademiskt forlag, København 1987

Montgomery, Ingun, *Värjostånd och lärostånd. Religion och politik i meningsutbytet mellan kungamakt och prästerskap i Sverige 1593–1608* (Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia, 22), Uppsala 1972

Olson, Oliver Kermit, *Matthias Flacius and the Survival of Luther's Reform* (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 20), Harrassowitz, Wiesbaden 2002

Peder Palladius' Danske skrifter. Vol 2, red. Lis Jacobsen, København 1915 (DS II)

Pohlig, Matthias, *Zwischen Gelehrsamkeit und konfessioneller Identitätsstiftung. Lutherische Kirchen- und Universalgeschichtsschreibung 1546–1617* (Spätmittelalter und Reformation, 37), Mohr Siebeck, Tübingen 2007

Postel, Rainer, "Die Hansestädte und das Interim", *Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt*, red. Luise Schorn-Schütte (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 203), Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 2005

Rabe, Horst, "Zur Entstehung des Augsburger Interims 1547/48", *Archiv für Reformationsgeschichte* 94, 2003

Reaktionen auf das Augsburger Interim. Der interimistische Streit (1548–1549), red. Irene Dingel, (Con-

troversia et confessio. Theologische Kontroversen 1548–1577/80. Kritische Auswahledition 1), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2010

RGG[4] = *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft.*, red. Hans Dieter Betz, Mohr Siebeck Verlag, Tübingen 1998–2007

Strömberg-Back, Kerstin, *Lagen, rätten, läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III:s tid* (Bibliotheca historica Lundensis, 11), Gleerup, Lund 1963

Wedow, Christian, *Die Rolle des deutschen Luthertums für Schweden zwischen 1600 und 1648*, Rostock 2014 (publicerad online)

Weinstein, Donald, *Savonarola. The Rise and Fall of a Renaissance Prophet*, Yale University Press, New Haven 2011

Øer i et transnationalt hav

Upåagtede forbindelser mellem Island og den danske vadehavsregion i 1700-tallet

Christina Folke Ax

I kælderen under den islandske præsidents residensbolig på Bessastaðir er der en hollandsk perle fra 1700-tallet. Den er udstillet blandt spor af tidligere tiders bebyggelser sammen med knust vinduesglas, fajance og porcelæn fra Asien og andet, der er fundet i forbindelser med udgravninger på stedet. Man kan naturligvis undre sig over, om der er noget særligt hollandsk ved en sådan perle, men egentlig er det mere interessant at spekulere over, hvordan perlen er havnet i Island. I 1700-tallet var der nemlig ingen direkte forbindelser mellem de to lande. Sejladsen til Island var reguleret af det samme monopol, som kontrollerede handelen, så det i princippet kun var de københavnske købmænds skibe, der stod for al transport mellem Island og Europa. Farvandet omkring Island var ganske vist fyldt med hollandske, engelske, tyske, franske og spanske skibe på fiskeri, hval- eller sælfangst, og kilderne indeholder en del klager over smughandel, så i princippet kunne perlen godt være kommet til landet ad den vej. Det er dog mest sandsynligt, at den hollandske perle er kommet til landet ad mange omveje og mellemstationer – på nøjagtig samme måde som det var tilfældet med de mennesker, der kom til øen i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet.

Denne artikel kombinerer resultater og perspektiver hentet fra tidligere og nuværende forskningsprojekter og interessefelter, som geografisk spænder over Island og det danske vadehavsområde og temaer som konsumtion og kultur i tidsrummet 1650–1850.[1] Formålet med artiklen er at henlede opmærksomheden på nogle af de

1 Se f.eks. Christina Folke Ax, "Menningarmunur á Íslandi í lok 18. aldar", *Saga XL: 1* (2002), s. 63–90. Christina Folke Ax, "Good connections: Networks in the whaling and sealing community on Rømø in the 18th century", *Northern worlds: Landscapes, interactions and dynamics,* red. Hans Christian Gulløv, København 2014, s. 241–255. Christina Folke Ax, "Greenland Whalers and life on a Wadden Sea Island in the 18th century", *International Journal of Maritime History vol. 27. no. 4* (Nov. 2015), s.

mennesker, der bevægede sig i den vestnordiske verden og på de upåagtede forbindelser, der var mellem Island og den danske vadehavsregion. Der vil blive fokuseret på, hvordan de kontakter, hver region havde til den nære omverden, afspejledes i de ejendele, befolkningerne ejede – især med fokus på tekstiler og klædedragt. Tekstiler udgjorde en handelsvare, som var let at transportere, og som blev handlet flittigt i begge områder. Samtidig er klædedragten en af de måder, hvorpå folk signalerer en form for social status og tilhørsforhold.

De empiriske eksempler anvendes desuden som udgangspunkt for en reflektion over anvendeligheden af et nordisk perspektiv i historieforskning. Hvor skal man f.eks. trække Nordens ydre geografiske grænser. Giver det i det hele taget mening at operere med en forestilling om grænser, når man studerer historiske individer i 1700-tallet?

Artiklen er inspireret af ideer hentet fra den såkaldt transnationale historie[2] og *multisited ethnography* som formuleret af den amerikanske antropolog George Marcus.[3] Det bærende element i denne tilgang til studiet af historien er, at individets liv ikke kan rummes inden for nationens grænser. Ganske vist var der i tidlig moderne tid adskillige statslige forsøg på at begrænse eller kontrollere almuens mobilitet i form af f.eks. stavnsbånd, paskrav eller forordninger mod løsgængeri, men kilderne rummer alligevel et hav af eksempler på folk, der drog ud i verden. Folk krydsede grænser i forbindelse med handel, søfolk rejste til fjerne kyster, og ikke så få migrerede enten permanent eller midlertidigt i jagten på arbejde. Det er dog ikke blot enkelte individer, der bevægede sig på tværs af grænser. Det samme var gældende for genstande, tanker og idestrømninger, netværk, processer og institutioner, der overskrider de politisk afgrænsede enheder, uden man dog kan ignorere deres betydning.[4] Som det vil blive vist nedenfor, er denne vægt på nogle mere flydende grænser mellem de nuværende nordiske lande bedre til at indfange nogle af de relationer, der var på tværs af de mere ensporede forbindelseslinjer, der oftest bliver fremstillet i historiebøger om Nordens historie.

680–695. For nærværende deltager jeg i forskningsprojektet *Handel og Vandel* om forbindelser mellem Holland og Danmark i perioden 1600–1800. Projektet er støttet af VELUXFONDEN.

2 Se f.eks. Desley Deacon, Penny Russel & Angela Woollacott, "Introduction", *Transnational Lives: Biographies of global modernity, 1700-present*, red. Desley Deacon, Penny Russel & Angela Woollacott, New York 2010.

3 George E. Marcus, "Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography", *Annual Review of Anthropology* 24 (1995), s. 95–117.

4 Deacon m.fl., s. 4.

Søfolk fra de nordfrisiske øer

Rømø er en ø, der ligger i den danske del af Vadehavet. I 1700-tallet lignede den mange af de andre maritime samfund i det vestslesvigske område. Jorden var mager og sandet, landbruget var marginalt og blev drevet på et subsistensniveau af øens kvinder med hjælp fra sæsonarbejdere fra fastlandet. Mændene var derimod for størstedelens vedkommende søfarende og at finde på skibe, der sejlede fra Amsterdam, Hamborg eller en af de andre større nordtyske havne. Her fik en stor del af dem hyre som enten kommandører[5] eller mandskab på skibe, der gik på sæl- eller hvalfangst i Nordatlanten. Imidlertid var der netop fra Rømø også en betydelig del af mændene, der fra slutningen af 1700-tallet og indtil midten af 1800-tallet var skippere eller mandskab på Islandsfarten, som udgik fra København. Ifølge lokalhistorikeren Bert Kelm var der i perioden 1775–1850 hvert år 20 Rømø-skippere, der sejlede fra København, og selv om de ikke alle var involveret i Islandsfarten, gjaldt det dog en forholdsvis stor del af dem. I 1840 rejste således 10 af de 22 skippere, der sejlede fra København, til Island, og i 1838 var der 14 skippere på Islandsfarten.[6] Også materielt kom Islandsfartens betydning for Rømø til udtryk på øen: et bemalet vægpanel, hvor motivet forestiller en islandsk vilkan, er således bevaret.[7]

Når der var så mange Rømø-folk på skibene til Island, skyldtes det, at det samme rekrutteringssystem, der var gældende inden for søfarten på de nordeuropæiske havne, også var normen i København. Sædvanligvis var det kaptajnen, der sørgede for at hverve de søfolk, han havde brug for om bord på skibet. Det var desuden almindeligt, at han valgte størstedelen af søfolkene fra sin egen hjemstavn. På den måde kunne han sikre, at han havde et pålideligt mandskab parat, allerede før skibet stævnede ud. Historikeren Martin Rheinheimer har vist, at langt de fleste søfolk på de nordfrisiske øer rejste med en kaptajn fra deres egen ø. På den måde blev havnene nærmest delt mellem øerne. Hvor mændene fra Rømø fortrinsvis arbejdede som kommandører og mandskab på hamborgske skibe, der tog på sælfangst i Nordatlanten, rejste mange fra Føhr på hvalfangst fra Amsterdam.[8] Og i slutningen af 1700-tallet begyndte København at trække flere søfolk fra de nordfrisiske øer. Det

5 En betegnelse, der blev anvendt for kaptajner på hval- og sælfangerskibe.

6 Bert Kelm, *Rømø. Et Vesterhavspræget samfund bd. 1,* Aabenraa 1999, s. 113, 122.

7 Panelet er i 2016 og 2017 udstillet af Rømøs lokalhistoriske forening i Nationalmuseets museumsgård *Kommandørgården* på Rømø.

8 Se f.eks. Ax, "Good connections". Martin Rheinheimer, "Nordfriesische Seeleute in der Amsterdamer Handelsfahrt", *Zeitschrift er Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 137 (2012), s. 31–77. Jan I. Faltings, *Föhrer Grönlandfahrt im 18. und 19. Jahrhundert und ihre ökonomische, soziale und kulturelle Bedeutung für die Entwicklung einer spezifisch inselnordfriesischen Seefahrergesellschaft*, Amrum 2011.

var f.eks. kommandører fra især Føhr, der førte de skibe, som det Det Kongelige Grønlandske Handelskompagni udrustede til hvalfangst i Grønland. I 1776 var der dog også tre kaptajner og syv styrmænd fra Rømø ansat i dette kompagni.[9]

En central person i forbindelse med bemandingen af Det Islandske Kompagnis skibe var Peder Jensen Manøe fra Rømø. Han havde som så mange andre af datidens søfolk en fortid i Amsterdams handels- og hvalfangstflåde. Da han fyldte 13 år i 1745 havde hans far taget ham med til Amsterdam og hjulpet ham til at få hyre på et skib, der sejlede derfra. Året efter kom han på et hvalfangerskib ført af Dirck Peters fra Føhr. Det tog ham til de arktiske områder mellem Svalbard og Davisstrædet ved Grønland, hvor skibene primært jagtede både hvaler og sæler. Det blev starten på ca. ti år, hvor han rejste med forskellige kaptajner og fra forskellige havne, men primært på hvalfangst. Om vinteren var han de fleste år hjemme på Rømø og begyndte at lære at regne og skrive, hvilket var en forudsætning for at lære navigation, så han kunne blive styrmand. Hvalfangsten kunne potentielt give store gevinster, men var samtidig en farlig levevej. Hvert år døde søfolk af sygdom eller ved ulykker, og skibe gik tabt. Det var derfor næppe overraskende, at Peder Jensen Manøe besluttede at skifte til det relativt sikrere fiskeri ved Island.[10] Han blev hyret af Islandske Kompagni i 1755, i 1757 var han skipper, og i 1775 blev han udnævnt som kommandør for fiskeriet under Island. Det var han de næste fem år, indtil han blev på land og nøjedes med at rejse mellem Rømø og København for at organisere sejladsen og hyre søfolk. Han trak sig tilbage i 1790 med en anseelig pension på 100 rd. om året.[11]

For Islandske Kompagni må Manøe have været en god mand. Ikke alene var han en fuldbefaren styrmand med kendskab til navigation og de nordatlantiske farvande. Han var også velbevandret i rekrutteringssystemet. Desuden kendte han farvandene og havneområderne langs Elben, hvilket var en fordel, fordi en stor del af de islandske fisk blev sejlet direkte til Glückstadt og derfra spredt på det europæiske marked.[12]

Danskernes Reykjavik

De søfolk, som blev hyret af Peder Jensen Manøe, fik ikke megen lejlighed til at gå i land i Island. De var der først og fremmest for at fange de store arktiske torsk, som kunne forarbejdes til klipfisk og sælges på de europæiske markeder. Skibene anløb

9 Erich Riewerts & Brar C. Roeloffs, *Broder Riewerts and the Greenland Travelers from Föhr*, Fort Collins 2001, s. 55–66.

10 Wanda Oesau, *Schleswig-Holsteins Grönlandsfahrt auf Walfischfang und Robbenschlag wom 17.–19. Jahrhundert*, Glückstadt-Hamburg-New York 1937, s. 223f.

11 Kelm, s. 114f.

12 Gísli Gunnarsson, *Fiskurinn sem munkunum þótti bestur: Íslandsskreiðin á framandi slóðum 1600–1800*, Reykjavik 2004, s. 50f.

dog havnene ved flere lejligheder, når fiskene skulle tilvirkes. Et eksempel på en rejse på fiskeri ved Island findes i en log ført af Niels H. Thomsen fra Sønderho på Fanø. Han fik i 1799 bygget en galease, som han brugte til at drive handel og fiskeri med. Mandskabet bestod primært af lokale folk. I 1803 ankom han til Reykjavik i juni måned, hvorefter de brugte nogle dage til at lodse handelsvarer og udruste skibet til fiskeri. De var på havet i fire dage, før de vendte tilbage for at aflevere fisken til forarbejdning. Dernæst tog de på havet igen flere gange, og disse gange i et noget længere tidsrum på op til 19 dage. Den 7. august kom de i havn igen, fik fisken tilvirket og lossede skibet med handelsvarer og fisk før hjemrejsen.[13]

Selv om det primære formål var at fiske, kunne de skibe, der gik på fiskeri, således også medbringe små partier handelsvarer. Det var i alt fald tilfældet efter 1787, hvor det var blevet tilladt for alle danske undersåtter at handle i Island og ikke kun for købmænd fra København som under det handelsmonopol, der havde reguleret handelen siden 1602.[14] Det er dog ikke utænkeligt, at søfolkene også før det tidspunkt medbragte forskellige ejendele, som de kunne handle med i det skjulte. Det var i alt fald tilfældet i stort set alle andre dele af den koloniale verden.[15]

I Reykjavik var det dog mest danske handelsfolk, snarere end danske søfolk, der satte præg på byen.[16] Reykjavik var den eneste tættere bebyggelse i Island, som i slutningen af 1700-tallet kunne ligne en egentlig by. Indtil 1777 var det forbudt for handlende at overvintre i Island, og handelen foregik desuden kun i en kort periode om sommeren, så der var ikke megen grobund for bydannelse. I Reykjavik var der imidlertid i midten af 1700-tallet blevet anlagt en række manufakturfabrikker,[17] og selv om de ikke dannede grundlag for en blomstrende virksomhed, kom de sammen med tildeling af købstadsrettigheder i 1786 og frigivelse af handelen året efter til at danne grundlag for et lille og voksende bysamfund. I 1786 var der 302 indbyggere i byen, mens indbyggertallet i 1840 var vokset til 890.[18] Arven efter monopoltiden afspejlede sig i det faktum, at de fleste af de handlende, der efter 1787 bosatte sig i

13 Oplysningerne er fundet på følgende hjemmeside: *http://www.mitfanoe.dk/index.php/da/fanos-historie/fiskeri/473-hval-og-robbefangst-sael-pa-island-og-gronland-del-2.*

14 Den islandske handel var underlagt et monopol mellem 1602 og 1787, så det i størstedelen af perioden kun var købmænd fra København, der måtte handle på øen. I 1787 blev handelen givet fri for alle danske undersåtter, men det var ikke før 1855, at handelen blev givet fri for alle nationer.

15 Se f.eks. Beverly Lemire, "´Men of the World´: British Mariners, Consumer Practice, and Material Culture in an Era of Global Trade, c. 1660–1800", *Journal of British Studies 54 (April 2015),* s. 288–319.

16 F.eks. Christina Folke Ax, "Islændingene og de danske købmænd i Reykjavik 1770–1850, *Rejse gennem Islands historie – den danske forbindelse*, red. Søren Mentz, Gylling 2008, s. 75–90.

17 Hrefna Róbertsdóttir, *Landsins Forbetran. Innréttingarnar og verkþekking í ullarvefsmiðjum átjándu aldar*, Reykjavik 2001, s. 165–213.

18 Gísli Águst Gunnlaugsson, *Ómagar og utangarðsfólk. Fátækramál Reykjavíkur 1786–1907*, Reykjavik 1982, s. 7, 87.

Reykjavik, kom fra København. I folketællingen fra 1816, hvor fødestedet er opgivet, optræder Johannes Zoega, der var glarmester og stammede fra Slesvig, købmand Lauritz Knudsen kom oprindeligt fra Ribe, og Hans Hendrik Jacobsen var faktor og kom fra Sønderborg.[19]

Det var ikke blot via deres tilstedeværelse, at de udenlandske handlende og søfolk satte præg på byen. Det var også gennem de ting, de omgav sig med. Et eksempel på, hvad det var for nogle ting, kan ses i den optegnelse, der blev lavet over de ejendele, der tilhørte Jess Erichsen, da han døde af "galde- og forrådnelsesfeber" i 1804, 19½ år gammel. Jess Erichsen stammede fra Sønderborg og havde været handelsbetjent hos købmand Claus Mohr. Jess Erichsen var ifølge kirkebogen en anstændig mand, men han var også velklædt. Blandt ejendelene var en blå kjol,[20] en vest af stribet bomuld, en prikket vest af manchester,[21] stribede bukser af manchester, en gulstribet vest, en jaket, trøjer, kraver, bomuldsstrømper, sengelagen, håndklæder, nattrøjer, vanter, nathue, røgtobakspung af sælskind, skøjter, hat, støvler, "pampusser",[22] et krudthorn og en bøsse, en chenille,[23] sko- og knæspænder af sølv, et sølvlommeur, en blåmalet kiste, en kuffert og rede penge for 14 rd. og 66 sk, samt et par få andre ting. Værdien af hans ejendele beløb sig til 162 rd. og 58 sk. Faderen, som var bonde i Holsten, arvede alt.[24]

Jess Erichsens ejendele adskilte sig ikke meget fra det, man kan se i dødsboskifter og auktionslister over nogle af de andre indbyggere, der boede i Reykjavik. Kendetegnende for hans ejendele var, at han som handelsbetjent kun havde lidt bohave. Han boede sandsynligvis hos købmanden og havde derfor ikke brug for det. Til gengæld signalerer hans gangklæder, at han tilhørte eliten i byen, der var kendetegnet af en lignende luksuskonsumtion. Det var f.eks. stort set kun embedsmænd, handlende og håndværkere, der ejende en kjol, støvler, strømper, lommeure og klæder lavet af bomuld eller sirts.[25] Gule og mønstrede stoffer var ligeledes mere popu-

19 Reykjavíkur sókn 1816, Gullbringu- og Kjósarsýslur, Manntöl, *ÞÍ* (Þjóðskjalasafn Íslands/Islands nationalarkiv).

20 Mandsdragt med form som en lang frakke. Nåede til knæene, forsynet med ærmeopslag, enkelt række knapper og vide skøder.

21 Fløjl vævet af bomuld, opfundet i Manchester. Teknikken spredte sig til andre steder i Europa, men stoffet beholdt betegnelsen. Fløjl var i begyndelsen af 1800-tallet ikke nødvendigvis riflet, men kunne også være et glat, men stærkt og tyk stof, *http://textilnet.dk.*

22 Tøfler, *http://ordnet.dk/ods*.

23 Sandsynligvis i betydningen en kappe med krave og skulderslag. Syet af vadmel, klæde eller hvergarn. Oprindelig brugt af både mænd og kvinder, senere mest brugt af mænd især som kuskekappe, *http://textilnet.dk.*

24 21. sept. 1804 boet efter handelsbetjent Jess Erichsen, Gull-Kjós. XXIX Skiptabók 1803–13, *ÞÍ*. Ministerialbog for Seltjarnarnes 1797–1816, *ÞÍ*.

25 Også kaldet chintz eller indiennes. Er en betegnelse for mønstrede bomuldsstoffer, der var enten malet eller trykt. Importeret fra Indien, men siden fremstillet i Europa, *http://textilnet.dk.*

lært hos disse grupper og endda overvejende blandt handelsfolk, som også ejede næsten alle de seler, der blev registreret i skifterne. Striber kunne derimod også findes hos bønder og husmænd ligesom hatte, veste og tørklæder af både bomuld og silke. Det var også kendetegnende, at det for bønderne tilsyneladende mest var deres beholdning af dyner og sengetøj, der var et tegn på velstand og luksus, snarere end gangklæder – dog med undtagelse af kvindernes dragtsølv, som kunne være en mindre formue værd.[26]

I samtiden betød luksusforbruget i Reykjavik, et byliv med kramboder, værtshuse, liv og leben, foruden en tendens til at blande danske ord ind i sproget, at stedet ofte blev karakteriseret som en dansk, og fordærvet, by.[27] Man kan imidlertid ikke umiddelbart se Jess Erichsen som repræsentativ for et særligt dansk luksusforbrug. Det var han måske nok i Island, men han stammede fra Sønderborg og var derfor del af et handelsborgerskab. Jess Erichsens klæder trak derimod tråde til en kolonial verden uden for grænserne af det danske rige. Der var ikke mange hjemmevævede tekstiler, men derimod en betydelig mængde af importerede stoffer. Den blå farve kunne godt produceres af lokale produkter, men den fine farve blev fremstillet af professionelle farvere ved hjælp af indigo. Mange af klæderne var lavet af bomuld, og selvom fløjlet med betegnelsen manchester nok var en teknik udviklet i England, var det også et eksempel på en plante fra kolonierne, der blev bragt tilbage til Europa. Jess Erichsens tøfler med betegnelsen pampusser henviste også oprindeligt til en tyrkisk eller persisk tøffel. Jess Erichsen var på den måde en mand af verden.

Klædedragten på vadehavsøerne

Til trods for at der endnu kun eksisterer et spinkelt sammenligningsgrundlag, kan man, hvis man fokuserer på detaljerne, iagttage flere lighedspunkter mellem de klæder, folk bar henholdsvis i Reykjavik og på øerne i Vadehavet.

En kilde til klædedragten på øerne er egnsdragterne. Det er ikke uproblematisk at tage udgangspunkt i dragterne, eftersom mange af beskrivelserne og museernes indsamling af dragterne stammer fra sidste halvdel af 1800-tallet og derfor fra en tid, som ligger efter den periode, der er omdrejningspunktet for denne artikel. Desuden er det en kendt sag, at egns- og folkedragter til en vis grad er en romantiseret konstruktion og ikke nødvendigvis et udtryk for, hvad folk virkelig gik klædt i. Hvis

26 Det følgende bygger på en analyse af dødsboskifter og auktionslister fra Seltjarnarnes i perioden 1770–1836 i Ax, Et andet Island. Kulturel kompleksitet på Seltjarnarnes 1750–1830, speciale ved Københavns Universitet 1998. Se også Ax, "Menningarmunur á Íslandi."

27 Christina Folke Ax, *De uregerlige. Den islandske almue og øvrighedens reformforsøg 1700–1870*, ph.d.-afhandling fra Københavns Universitet 2003, s. 162–196. Ax, "Islændingene og de danske købmænd", s. 88–90.

man imidlertid accepterer den præmis, som bl.a. tekstil- og dragtforskerne Erna Lorenzen og Ulla Thyrring lægger til grund, at netop klædedragten på bl.a. Rømø og Fanø repræsenterer en særligt gammel dragt pga. fattigdom og nationalt sindelag, kan man måske alligevel anvende egnsdragterne som udgangspunkt for en bedre forståelse af området.[28] Især hvis man samtidig supplerer oplysningerne med beskrivelser fra samtidige kilder.

På Rømø bestod kvindedragten af en pi. Det var en ærmeløs kjole, hvor skørt og bul var syet sammen. Bullen var åbentstående foroven og dekoreret med sølvknapper. Underneden bar kvinderne en trøje af bomuld. Om skuldrene og hovedet brugte man hals- og hovedtørklæder.[29] Både på Fanø og de nordfrisiske øer lignede dragten den på Rømø med mange hals- og hovedtørklæder, men farverne varierede og ligeså mængden og udformningen af dragtsølvet. Til sammenligning indeholdt den islandske kvindedragt for fornemme kvinder ligeledes fint dragtsølv og en hovedbeklædning, der bestod af flere tørklæder viklet omkring hovedet.

Det interessante er ikke blot anvendelsen af mange tørklæder og dragtsølv. Det er imidlertid det faktum, at som med handelsbetjenten i Reykjavik, Jess Erichsen, var netop tørklæder, bomulds- og silkestoffer og klædesølv nogle af de ting, som mændene bragte hjem til øerne fra de store europæiske havnebyer, når de kom tilbage til Amsterdam eller Hamborg – eller København for den sags skyld, efter deres ture på de syv have. Martin Rheinheimer har i en brevveksling fra slutning af 1700-tallet fundet breve, hvor en kone skrev fra hjemmet på Oland[30] til sin mand, der var kaptajn i Amsterdam, for at få ham til at helt specifikke stoffer med hjem.[31]

Det samme kommer til udtryk i en samtidig kilde fra de første år af 1800-tallet, der beskriver mandøboernes klædedragt, nemlig præsten Henrik Bruun. Ifølge Bruun havde kvinderne almindeligvis seks skørter på og altid hovedet pakket ind i tørklæder. Kvinderne havde som regel skørter og trøjer i sorte og brune nuancer, men også mere farverige, ligesom tørklæderne blev beskrevet som ensfarvede, stribede og blomstrede, af silke, halvsilke og bomuld. Nogle blev kaldt "ostindiske klude." Mændene derimod gik i kjol og bukser i blåt, gråt, sort eller brunt. Trøjerne var forsynet med tinknapper, og de og halskludene var sorte, røde eller rød- og blåstribede. Ifølge Bruun beholdt mændene dog ved festlige lejligheder "det hol-

28 Erna Lorenzen, *Hvem sagde nationaldragt*, Århus 1987, s. 74–76. Erna Lorenzen & Ulla Thyrring, *Folketøj på landet 1830–1880*, København 1977, s. 95.

29 Ellen Andersen, *Folkedragter i Danmark. Billeder og beskrivelser af egnsdragter på Nationalmuseet*, København 1952, s. 29. Lorenzen & Thyrring, s. 59, 98.

30 I det nuværende Tyskland.

31 Rheinheimer, *Ipke und Angens. Die Welt eines nordfriesischen Schiffers und seiner Frau (1797–1801)*, Göttingen 2016.

landske snit."[32] Også på Mandø var der altså en forkærlighed for fremmedartede tekstiler.

En interessant udvikling i både Island og Danmark i 1800- og begyndelsen af 1900-tallet var, at især kvindedragten begge steder blev ophøjet til et nationalt symbol. I Island var det et tilbagevendende motiv, at de rigtigt islandske kvinder bar en islandsk kvindedragt.[33] Og tilsvarende blev især rømø-dragtens røde pi udlagt som tegn på nationalt sindelag, da øen kom under preussisk herredømme efter 1864 – på trods af bomuldsblusen og de mange fine, og udenlandske, tørklæder.

Forbindelserne mellem Vadehavet og Reykjavik

Umiddelbart virker vadehavsområdet i Danmark og Reykjavik i Island som to områder, der i 1700-tallet burde have meget lidt med hinanden at gøre. Begge steder befandt sig i udkanten af den danske konglomeratstat, og hvor vadhavsregionen havde nære og langvarige forbindelser til de nordtyske og hollandske havne, var denne kontakt i Island kun perifer i 1700-tallet, og den vigtigste forbindelsesåre til omverdenen gik via København, selvom nogle af skibene sejlede direkte til Elben.

Det er imidlertid ikke hele historien. Når man studerer kilderne nærmere og fokuserer på individer og varer, finder man ud af, at fortidens mennesker bevægede sig på kryds og tværs inden for og uden for de rammer, der blev skabt af den danske konglomeratstat. Det er ikke for at underkende, at der er nogle primære forbindelseslinjer, som former forholdene i henholdsvis Island og Vadehavet, men det fortæller ikke hele historien. Hverken Islands eller vadehavssamfundenes historie kan rummes inden for en snæver national ramme.

Det var ikke de nationale grænser, der styrede Peder Jensen Manøes færden. Han var fuldt ud i stand til at søge lykken både i Amsterdam, Hamborg, København og ved Island. Det var et sammenhængende netværk, som fungerede på samme måde, hvor han end var. På samme måde kan man iagttage nogle af de samme konsumtionsmønstre i både Island og Sønderjylland, som de kommer til udtryk i klædedragten. Det er for nærværende ikke muligt at udlede nogle særlige konklusioner på den baggrund, og man skal være varsom med at søge ligheder, hvor der ingen er. Man kan alligevel overveje, om forkærligheden for fine tørklæder er en afspejling af, at

32 Hedvig Beck, *Mandø i 1700-tallet*, Esbjerg 1999, s. 188–190. Tak til Asger Nørlund Christensen for at finde denne kilde til mig.

33 Christina Folke Ax, *De uregerlige. Den islandske almue og øvrighedens reformforsøg 1700–1870*, s. 168f. Christina Folke Ax, "En ubekvem fortid. Islandske opfattelser og danskernes fortællinger om historien", *Gullfoss. Mødet mellem dansk og islandsk kultur i 1900-tallet,* red. Auður Hauksdóttir, Guðmundur Jónsson og Erik Skyum-Nielsen, København 2015, s. 147.

det er noget, der er let at transportere og ikke uoverkommeligt at betale. I alt fald understreger det, at tekstiler og bohave rejste ad de samme veje som menneskene, og at de blev anvendt til at signalere status og tilhørsforhold – for til sidst, tættere på vor egen tid, i nogle tilfælde at blive synonym med en egnsspecifik eller national tradition.

Det nordiske perspektiv

Begrebet nordisk historie er på mange måder upræcist. Man bør som udgangspunkt spørge sig selv, om det er geografien, der konstituerer begrebet nordisk historie, eller om det er noget andet. Bliver et studiefelt nordisk, blot fordi de områder, man studerer, geografisk ligger i Norden?

De empiriske eksempler, der er anvendt i det ovenstående, giver ikke noget klart billede. Set i et rent geografisk perspektiv er der tale om nordisk historie, fordi de mennesker, der bliver beskrevet, befinder sig i to nuværende nordiske lande, nemlig Island og Danmark. I 1700-tallet var de to lande tilmed del af en fælles dansk-norsk konglomeratstat. Det er imidlertid ikke hele billedet. Der er intet i kilderne, der tyder på, at der har været et tæt netværk mellem den islandske befolkning i Reykjavik og søfolkene fra de danske vadehavsøer, der kom om sommeren for at fiske. På trods af, at der rent fysisk befandt sig folk fra vadehavsområdet i Island, havde disse deres primære netværk i de maritime samfund, som i højere grad trak tråde sydpå til Tyskland og Holland, og det var dette netværks struktur, der førte dem til Island. Klædedragten forvirrer billedet på samme måde. Den var hverken entydigt dansk eller islandsk. Sandsynligvis afspejlede den i højere grad, at folk både i Island og vadehavsregionen havde en forkærlighed for udenlandske tekstiler, som kunne signalere luksus, og som var en almindelig handelsvare de fleste steder i Europa. Dermed demonstrerer de historiske kilder, at nordisk historie i det 18. århundrede ikke er entydigt nordisk og vel heller aldrig har været det.

Måske bunder mulighederne i nordisk historie i det faktum, at de nordiske lande trods alt ligner hinanden, og at flere af landene på et eller andet tidspunkt har været forbundne. Det øger kendskabet til de andre nordiske lande og letter derfor sammenligningsgrundlaget.

Alligevel må man konstatere, at det er et fåtal af forskere, der formår på egen hånd at håndtere udfordringen med at studere fænomener, der rækker ud over ens eget lands historie. Udfordringen kan være, at man trods alt ikke har detailviden om andre lande end det, hvor man er vokset op. Derfor er det også nødvendigt, hvis en nordisk historieskrivning for alvor skal kunne udfolde sig, at man har de rette forskningsfora, hvor man kan sammenføre viden.

Hvis nordisk historie for alvor skal blive til andet og mere end blot sammenligning af fænomener i to eller flere nordiske lande, kan vejen frem være en bedre forståelse af de forbindelser, der går på tværs af de nuværende nationale grænser, og som er båret af historiske individer, for hvem disse grænser ikke er en fast grænse. Når man ønsker at nedbryde de erkendelsesmæssige rammer, der ligger i at operere med nationalstaten som enhed, kan det være berigende at anlægge et nordisk perspektiv. Det er ikke ensbetydende med, at man bare kan erstatte den nationale ramme med en nordisk ramme, eller at det vil være det mest relevante rammeværk for analysen. Til gengæld kan et nordisk perspektiv tvinge os til at se forbindelseslinjerne, der eksisterer uden for nationalstaten. Det er især vigtigt, når det gælder den tidligt moderne periode, hvor søfarten var af langt større betydning som forbindelseslinjer end landevejen. Staten kan danne en ramme i forhold til lovgivning, organisation, religiøst liv – men det var ikke en ramme, der nødvendigvis binder de enkelte mennesker i fortiden sammen.

En bedre forståelse af, hvad nordisk historie rent faktisk indebærer, kan måske opnås ved at begynde at fokusere på de mennesker, der bevægede sig i dette rum uden at være hæmmet alt for meget af nutidige grænser. På den måde kan man bedre forklare, hvorfor der findes et billede af en islandsk vulkan på et vægpanel på Rømø og en hollandsk perle under præsidentens bolig i Island.

Kilder

ÞÍ (Þjóðskjalasafn Íslands/Islands nationalarkiv)
Gull-Kjós XXIX Skiptabók 1803–1813. 21. sept. 1804 boet efter handelsbetjent Jess Erichsen
Ministerialbog for Seltjarnarnes 1797–1816
Manntöl, Gullbringu- og Kjósarsýslur, Reykjavíkur sókn 1816

Litteratur

Andersen, Ellen, *Folkedragter i Danmark. Billeder og beskrivelser af egnsdragter på Nationalmuseet*, Nationalmuseet, København 1952

Ax, Christina Folke, "Menningarmunur á Íslandi í lok 18. aldar", *Saga XL: 1* (Reykjavik 2002), s. 63–90

Ax, Christina Folke, "Islændingene og de danske købmænd i Reykjavik 1770–1850", *Rejse gennem Islands historie – den danske forbindelse*, red. Mentz, Søren, Gads Forlag, Gylling 2008, s. 75–90

Ax, Christina Folke, "Good Connections: Networks in the Whaling and Sealing Community on Rømø in the 18th century", *Northern worlds: Landscapes, Interactions and* Dynamics (Research at the National Museum of Denmark, proceedings of the Northern Worlds conference, Copenhagen 20–30 November 2012), red. Gulløv, Hans Christian, Nationalmuseet, København 2014, s. 241–255

Ax, Christina Folke, ”En ubekvem fortid. Islandske opfattelser og danskernes fortællinger om historien”, *Gullfoss. Mødet mellem dansk og islandsk kultur i 1900-tallet,* red. Hauksdóttir, Auður, Jónsson, Guðmundur & Skyum-Nielsen, Erik, Vandkunsten, København 2015, s. 130–164

Ax, Christina Folke, “Greenland Whalers and life on a Wadden Sea Island in the 18th century”, *International Journal of Maritime History vol. 27. no. 4* (Dorchester Nov. 2015), s. 680–695

Beck, Hedvig, *Mandø i 1700-tallet*, Fiskeri- og Søfartsmuseets Studieserie 12, Fiskeri og Søfartsmuseet, Esbjerg 1999

Deacon, Desley, Russel, Penny & Woollacott, Angela, “Introduction”, *Transnational Lives*: *Biographies of global modernity, 1700-present*, red. Deacon, Desley, Russel, Penny & Woollacott, Angela, Palgrave Macmillian, New York 2010

Faltings, Jan I., *Föhrer Grönlandfahrt im 18. und 19. Jahrhundert und ihre ökonomische, soziale und kulturelle Bedeutung für die Entwicklung einer spezifisch inselnordfriesischen Seefahrergesellschaft,* (Schriftenreihe des Dr.-Carl-Häberlin-Friesen-Museums in Wyk auf Föhr. Neue Folge Heft 25), Verlag Jens Quedens, Amrum 2011

Gunnarsson, Gísli, *Fiskurinn sem munkunum þótti bestur: Íslandsskreiðin á framandi slóðum 1600–1800*, (Rítsafn Sagnfræðistofnunar 38), red. Jónsson, Guðmundur, Háskólaútgáfan, Reykjavik 2004

Gunnlaugsson, Gísli Águst, *Ómagar og utangarðsfólk. Fátækramál Reykjavíkur 1786–1907*, Safn til Sögu Reykjavíkur, Sögufélag, Reykjavik 1982

Gullfoss. Mødet mellem dansk og islandsk kultur i 1900-tallet, red. Hauksdóttir, Auður, Jónsson, Guðmundur og Skyum-Nielsen, Erik, Vandkunsten, København 2015

Kelm, Bert, *Rømø. Et Vesterhavspræget samfund bd. 1,* Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 1999

Lemire, Beverly, “´Men of the World´”: British Mariners, Consumer Practice, and Material Culture in an Era of Global Trade, c. 1660–1800”, *Journal of British Studies 54* (Chicago April 2015), s. 288–319

Lorenzen, Erna & Thyrring, Ulla, *Folketøj på landet 1830–1880*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København 1977

Lorenzen, Erna, *Hvem sagde nationaldragt?*, Wormianum, Århus 1987

Marcus, George E., “Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography”, *Annual Review of Anthropology* 24 (Palo Alto1995), s. 95–117

Northern worlds: Landscapes, Interactions and Dynamics, (Research at the National Museum of Denmark, Proceedings of the Northern Worlds Conference, Copenhagen 20–30 November 2012), red. Gulløv, Hans Christian, Nationalmuseet, København 2014

Oesau, Wanda, *Schleswig-Holsteins Grönlandsfahrt auf Walfischfang und Robbenschlag wom 17. –19. Jahrhundert*, Verlag J.J. Augustin, Glückstadt-Hamburg-New York 1937, s. 223–224

Rejse gennem Islands historie – den danske forbindelse, red. Mentz, Søren, Gads Forlag, Gylling 2008

Rheinheimer, Martin, “Nordfriesische Seeleute in der Amsterdamer Handelsfahrt”, *Zeitschrift er Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 137 (Neumünster 2012), s. 31–77

Rheinheimer, Martin, *Ipke und Angens. Die Welt eines nordfriesischen Schiffers und seiner Frau (1797–1801*), (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, Band 55), Franz Steiner Verlag, Göttingen 2016

Riewerts, Erich & Roeloffs, Brar C., *Broder Riewerts and the Greenland Travelers from Föhr*, Marilyn J. Cameron, Fort Collins, Colo. 2001 (1998)

Róbertsdóttir, Hrefna, *Landsins Forbetran. Innréttingarnar og verkþekking í ullarvefsmiðjum átjándu aldar*, Sagnfræðirannsóknir, red. Karlsson, Gunnar, Háskólaútgáfan, Reykjavik 2001

Upubliceret

Ax, Christina Folke, *Et andet Island. Kulturel kompleksitet på Seltjarnarnes 1750–1830*, speciale ved Københavns Universitet 1998

Ax, Christina Folke, *De uregerlige. Den islandske almue og øvrighedens reformforsøg 1700–1870*, ph.d.-afhandling fra Københavns Universitet 2003

Internetressourcer

http://www.mitfanoe.dk/index.php/da/fanos-historie/fiskeri/473-hval-og-robbefangst-sael-pa-island-og-gronland-del-2.

http://ordnet.dk/ods.

http://textilnet.dk.

Pyramiden ved Segeberg

Slægten Rantzau og dannelsen af staten Danmark-Slesvig-Holsten

Gunner Lind

Ved den holstenske by som nu kaldes Bad Segeberg, stod engang en pyramide. Heinrich Rantzau til Breitenburg, statholder over den kongelige del af Slesvig og Holsten, fik den bygget i 1588 til minde om sin ven og herre Frederik, hertug af Slesvig og Holsten, Danmark og Norges konge. Nu er pyramider sjældne i Norden, men det var faktisk ikke Rantzaus første. Nogle år før havde han rejst en ganske lille tæt på Breitenburg, og ved Segeberg blev det også til en obelisk. Også disse monumenter hyldede konger af Danmark, idet de samtidig kastede glans over slægten Rantzau, og allermest over Heinrich, "en højædel mand ved alle slags lærdom og sin strålende byrd".[1]

I sig selv var monumenterne naturligvis kuriositeter. Udtryk for ophavsmandens vidt berømte lærdom, rigdom og hovmod. Men det venskab de talte om, var ingen kuriositet. Det arvelige venskab mellem husene Oldenburg og Rantzau var et forhold mellem patron og klient, som så mange andre bånd mellem de mere og de mindre mægtige. Det var et bånd af gensidig troskab, skabt af tjeneste den ene vej, nåde den anden. Troskaben var en del af det kompleks af forhold, der bandt de to hertugdømmer til kongeriget Danmark, parallelt med fyrstevalg, arveret og unionstraktater. Troskaben mellem husene betød meget for at båndet der forenede konglomeratstaten Danmark-Slesvig-Holsten, blev holdt ved lige, omskabt med tiden, genskabt i kriser. Først efter et par århundreder kom båndet mellem de to huse i krise og dets udtryk faldt bort; men da var staten ændret og andre bånd

1 Peter Lindeberg, *Commentarii rerum memorabilium in Europa ab anno octuagesimo sexto, usque ad præsentem nonagesimum primum gestarum […] Ex bibliotheca Ranzoviana collecti*, Hamburg 1591, s. 31-41. Dette er en af flere samtidige beskrivelser af monumenterne. Senest er de behandlet af Wiebke Steinmetz i *Heinrich Rantzau (1526-1598), königlicher Statthalter in Schleswig und Holstein. Ein Humanist beschreibt sein Land*, red. Marion Bejschowetz-Iserhoht, Schleswig 1999, s. 68-75.

skabt. Tjenere der fusionerede personlig kongetroskab, embedsflid og egeninteresse, var stadig vigtige for den danske konglomeratstat. De var bare af andre typer end statholderne af huset Rantzau-Breitenburg.

Heinrich Rantzau

Heinrich Rantzaus person er velkendt. I dag mest som mæcen, bogsamler, forfatter og humanistisk lærd; men det er ikke glemt at han også var de to hertugdømmers førende politiker i et halvt hundrede år.[2] Han gjorde sin største politiske indsats i det slesvig-holstenske ridderskabs kamp mod Oldenborgernes ønsker om at dele hertugdømmerne, så kongernes yngre sønner kunne få en standsmæssig placering. Først i 30 års heldig kamp mod hertug Hans den yngres drøm om at få andel i de ældre linjers fælles regering. Anden gang efter Frederik 2.s død hvor enkedronning Sofie måtte opgive at få anbragt sine yngre sønner. Det tog hun ikke pænt; og striden med dronningen og hendes parti i ridderskabet bragte Heinrich Rantzau derhen hvor han måtte opgive sine embeder. Det skete kort før han døde i 1598.[3]

Denne politik kan virke paradoksal hos en mand som monumentalt proklamerede for evigheden: "Rantzauerne bliver lykkelige når Danmarks konge trives".[4] Men *Danmarks konge*: det var præcis pointen. Den danske konges udelte besiddelse af de to hertugdømmer var idealet. Med det formål havde ridderskabet valgt Christian 1. til hertug i 1460; og denne politik forenede adelens ønsker med kongens egne interesser imod hans familie. Der gik da heller ikke mere end et par år, før Christian 4. indsatte Heinrichs søn Gerhard (Gert) som Slesvig og Holstens nye statholder.

Unionens tre former

Pyramiden var vidnesbyrd om hvordan båndet mellem de to hertugdømmer og kongeriget Danmark *også* blev skabt og opretholdt.

Unionen beskrives normalt som en personalunion hvor den danske konge var hertug af Slesvig og Holsten. Det var den naturligvis. Personsammenfaldet begynd-

2 *Heinrich Rantzau (1526-1598)*; Wiebke Steinmetz, *Heinrich Rantzau (1526-1598). Ein Vertreter des Humanismus in Nordeuropa und seine Wirkungen als Förderer der Künste*, Frankfurt am Main 1991; Otto Brandt, *Heinrich Rantzau und seine Relationen an die dänischen Könige. Eine Studie zur Geschichte des 16. Jahrhunderts*, München-Berlin 1927; Reimer Hansen, "Heinrich Rantzau als Politiker", *Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 97 (1972).

3 Hansen, s. 27-29; Brandt, s. 46f, 55f.

4 "Salvo rege Daniae foelices Ranzovii", *Heinrich Rantzau (1526-1598)*, s. 68. Sammenfletningen af egen slægt med kongernes slægt og med *Dania* som *patria* er hyppig hos HR, også på tryk, som i Henrik Rantzau, *Henrici Ranzouij Epitaphia in obitum patris, matris, fratris, et sororis, nec non filiorum suorum*, Lipsiæ 1584, s. 1f, 7f.

te da kong Christian 1. blev valgt til hertug i 1460 og sluttede først i 1864. Bag ved det arveretligt og konstitutionelt tvivlsomme valg lå frygten for den krig der ellers kunne opstå, fordi Slesvig var et dansk len. Direkte havde dette feudale bånd næsten ingen betydning. Det er mindre kendt at personalunionen også blev udvidet med en traktatmæssig union sluttet mellem fyrster og stænder på de to sider og gyldig uanset hvem der måtte herske. En offensiv og defensiv militæralliance forbundet med mekanismer der skulle hindre de to parter i at komme i intern strid. Den væsentligste traktat var fra 1533. Da var personalunionen ophævet og ville måske ikke blive genoprettet. Hertug Christian (3.) genskabte personforbindelsen da han erobrede den danske trone i 1536; men traktaten kom til at leve videre og blev fornyet flere gange, senest 1643.[5]

Pyramiden fortæller om et tredje bånd ved siden af personalunion og unionstraktat. Bag hertugvalg og unionstraktater var der nogle mennesker der aktivt ønskede at forene hertugdømmer og kongerige. Uden dem var de formelle ordninger ikke blevet til, og uden dem havde de ikke holdt længe. Disse folk var ikke kun motiveret af politiske tanker på det almene. Der var også venskaber mellem herrer og deres tjenere, det som vi i dag kalder forhold mellem patron og klient. Forhold, hvor man kunne fortælle kongen nyt om sine sønner og sin gamle far, lave vittigheder og sende gaver;[6] men hvor kernen var at der gik nåde og belønning den ene vej, og den anden vej gik tro tjeneste. Tjeneste med liv, ære og gods som indsats, om det skulle være. Det var vigtigt at gøre troskaben synlig og hørbar. Derfor talte de tre monumenter til den (latinkyndige) vejfarende i Heinrich Rantzaus navn om de "fromme, sejrrige og fortjenstfulde" danske konger og deres tro tjenere.[7]

Smiger og forsikringer var faste ingredienser i forholdet mellem aristokratiske patroner og klienter i tidlig nyere tid. Der kunne være langt fra ordene til det komplekse spil mellem følelser og interesser, individuelle så vel som kollektive, på begge sider. I Heinrich Rantzaus tilfælde kan vi sige en del om hvad han ydede sin konge. Han arbejdede for ham og vågede over hans interesser når ridderskabet mødtes på Landdagen. Her var det vigtigt at han ikke var nogen ydmyg tjener, men også sine standsfællers leder og talsmand over for det kongelige hus. På samme måde arbejdede han i de slesvig-holstenske hertugers fælles regering. Han overvågede trusler mod landenes fred og kongens interesser, som da han alarmerede Frederik 2. om

5 Om tilblivelsen se Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512-1541*, Stockholm 2000, s. 213-17. Om unionens liv se Gunner Lind, "Krig, udenrigspolitik og statsdannelse i Oldenborg-monarkiet, 1533-1658. En analyse af unionen mellem Danmark, Norge og Slesvig-Holsten", *Strategi, ledelse og samfunn 1588-1720*, red. Knut P. Arstad, Oslo 2000.

6 Brandt.

7 "piis, victoriosis, ac bene de se meritis", *Heinrich Rantzau (1526-1598)*, s. 68.

hans farbror hertug Adolfs planer om at erobre Ditmarsken, så kongen i tide kunne invitere sig selv med. Han mobiliserede lokale resurser for kongen til dette krigstog og til krigen mod Sverige, og han lånte også til sin herre af sin enorme formue. Han formidlede nyt fra sit store netværk af korrespondenter rundt om i Europa; og han trådte personlig ind som krigsleder, rådgiver og diplomatisk fuldmægtig. Med få dages mellemrum skrev han til kongen. Over 1000 relationer er bevaret.[8] Nogle af disse tjenester kunne en anden rig, tro og dygtig mand have ydet. Andre var svære at erstatte, fordi de byggede på at rigdom, troskab og dygtighed var forenet med lokal tilstedeværelse, status og troværdighed samt egne lokale klienter. En stormand af holstensk uradel kunne noget, kongelig majestæt ikke selv kunne. En sådan tro og mægtig agent var den bedst mulige sikring mod den uro og manglende indflydelse som havde præget Christian 1.s og Christian 2.s forhold til hertugdømmerne.[9]

Frederik 2. endte med at vise den ekstraordinære tillid direkte at uddelegere den kongelige andel af hertugdømmernes fællesregering til Heinrich Rantzau. Han blev i den fuldest mulige forstand "stedfortræder i hertugdømmerne".[10] Heinrich Rantzaus tjenester betød embeder og udmærkelser der gav magt, ære og indtægt, både til ham selv og hans sønner. Han fik lov at købe kongeligt gods, både i hertugdømmerne og i Danmark, til dels som afbetaling på sine kreditter.[11] Kongens tillid løftede ham til europæisk ry som "the King of Denmark's chief subject"; "poco meno che prencipi".[12]

Båndet mellem slægter dannes

Så langt kom man ikke i ét trin. Den første lille pyramide var et genealogisk monument for to slægter. Heinrich Rantzau påkaldte de tre konger han havde tjent, Frederik 1., Christian 3. og Frederik 2. Men der var også en indskrift til minde om hans afdøde søskende Paul og Margrethe; og på hovedtavlen stod at han havde rejst monumentet til ære for kongerne – og for sig selv, sin hustru, sine børn og sine forældre Johann og Anna.[13]

Man kan følge forbindelsen mellem de to slægter tilbage til hertugvalget i 1460. Valget faldt på Christian fordi han blev foretrukket af adelen, "insonderheit die

8 Brandt, s. 24-30, 41-44, 48-58, 65-98; Johanne Skovgaard, "Henrik Rantzau", *Dansk Biografisk Leksikon*; Hansen.

9 Bjørn Poulsen, "Hertugdømmets dannelse 700-1544", *Sønderjyllands historie* bd. 1, red. Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen, Aabenraa 2009, s. 152-61, 164.

10 "in ducatibus vicarius", Lindeberg, s. 71.

11 Skovgaard. Reimer Hansen i *Heinrich Rantzau (1526-1598)*, s. 43-52.

12 Jarlen af Leicester til Elizabeth, nuntius Minuzio Minucci til Vatikanet, Hansen, s. 26f.

13 *Heinrich Rantzau (1526-1598)*, s. 68.

Rantzowen" ifølge den gamle slesvigske historiker Andreas Hojer.[14] Det ser faktisk ud til at diskussionen før hertugvalget var præget af slægtsgrupper, og at Rantzauerne her førte an med at erklære sig for kong Christian, mens Pogwischerne arbejdede for Otto af Schauenburg, den rette arving til Holsten. På det tidspunkt var Rantzauerne langt den talstærkeste af hertugdømmernes få adelsslægter.[15]

Det politiske valg 1460 forudsatte ikke at der var etableret personlige loyaliteter på forhånd, og der er heller ikke tegn på at slægten Rantzau nød særlig kongelig gunst i den første generation efter unionen. Det personlige bånd synes skabt ved hoffet på Gottorp, hvor den senere Frederik 1. regerede som hertug i sine unge år, mens hans bror Hans og brodersøn Christian regerede kongerigerne. Her tjente Johann Rantzau og hans brødre Paul og Cai omkring 1510-20, og både Paul og Johann avancerede til betroede stillinger. Senere blev alle tre hertugelige amtmænd.[16] Det var det første trin. Det næste kom da Johann to gange førte de hære der skaffede hans herre den danske krone. Første gang for Frederik 1523-24, anden gang for Christian 1534-36. Sejrenes grundlag var ikke bare dygtig militær føring, men også evne til at mobilisere støtte, mandskab og penge i hertugdømmerne. Han blev fyrsteligt belønnet med len, gods og penge. Det var Johann der byggede det nye hovedsæde Breitenburg på gammelt klosterland; og hans officielle magtposition blev helt ekstraordinær som både Danmarks riges råd fra 1524 og hertugdømmernes statholder fra 1538. Han havde som sin søn betroede stillinger under tre konger, og også han kom i konflikt med det kongelige hus om hertugmagtens deling. Han nedlagde 1545 nogle af sine hverv i protest, men forblev en betroet mand til sin død og nåede at se sin søn udnævnt til statholder.[17]

Når Heinrich Rantzau lod mindet starte med Frederik 1. og Johann, markerede han altså det punkt hvor hans hus voksede fra et almindeligt forhold mellem hertug og betroet mand til noget særligt. Han kunne ellers være begyndt med Christian 1. og farfar Heinrich, der havde været amtmand og råd. Det særlige forhold var blevet til, da unionen mellem kongerige og hertugdømmer skulle genskabes og omskabes i to forbundne kriser. De to generationer Rantzau var imidlertid agenter i denne sag på forskellig måde. Hertugen satte sin råd og mand Johann ind i det danske rigsråd 1524 som agent for en hertug-konge der mest residerede i Slesvig. I 1538 vendte det rundt. Da blev Johann statholder i hertugdømmerne som agent for en konge-hertug

14 Andreas Hojer, *Kurtzgefasste Dännemärckische Geschichte vom Anfang dieses mächtigen Reichs bis zum Ausgang des XVII. Seculi […] in Fragen und Antworten verfasset, und mit nöthigen Allegationibus versehen*, Flensburg 1719, s. 108.

15 *Danmarks Adels Aarbog*, bd. 47, red. J. V. Teisen og Louis Bobé, København 1930, s. II/7.

16 Ibid., s. II/33-34, 37, 40.

17 Michael Venge, "Johan Rantzau", *Dansk Biografisk Leksikon*. Mellem de to var kortvarigt to adelsmænd af andre slægter. (Brandt, s. 16.)

der havde tyngdepunktet i sin regering nord for grænsen. Det var den sidste position hans søn arvede.

To adelige slægtslinjer

Johann Rantzau var ikke den eneste holstener som fik len i Danmark i 1500-tallet, men den eneste der kom i rigsrådet.[18] I de næste generationer blev der etableret mere normale tilstande. Heinrich Rantzau købte gods i riget og havde i nogen tid lensgods i pant, men ikke egentligt embede. Hans tre sønner Frans, Breide og Gerhard fik alle tre danske len, og Breide endte i rigsrådet. Men to af sønnerne blev indvandrere. De giftede sig med danske adelskvinder, skrev sig til danske hovedgårde og havde ikke embeder på begge sider grænsen på samme tid. Frans' og Breides efterslægt var dansk adel, ikke slesvig-holstensk.[19] Danmarks rigsråd og adel havde mellem 1536 og 1660 i stadig højere grad styrke til at gennemføre en klar grænsetrækning mellem dansk adel og fremmede.[20]

Gerhard opgav således sine danske len, da han vandrede tilbage til hertugdømmerne som den næste statholder (1600) og herre til Breitenburg. Hans anden hustru kom fra ridderskabet, og det var hans efterkommere der kom til at føre slægtens særlige rolle videre. Gerhards indsats blev meget lig hans fars, ikke hans farfars. Han var den danske konges mand i hertugdømmerne og gjorde sin største indsats ved at mobilisere landets resurser til krig for kongen. Hans penge, arbejdskraft, autoritet i ridderskabet og personlige netværk blev sat ind i krigen med Sverige 1611-1613, i de stadige udrustninger i Tyskland efter 1618, og i største målestok i krigen mod kejseren fra 1625.[21] På Gerhards tid kan man gøre op hvor langt det kongelige venskab havde bragt hans slægt. Da de to hertugdømmers skattepligtige plovtal blev vurderet i 1626, besad 172 riddergodser i alt 3634 plove, altså i gennemsnit 21. Nummer 173, Breitenburg, havde 377 plove.[22]

Efter Gerhards død 1627 var der ingen kongelig statholder i mange år, muligvis

18 Kristian Erslev, *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513-1596)*, København 1879; *Kongens Retterting 1537-1660*, red. Ditlev Tamm, København 2003, bd. 1 s. 131-233.

19 *Danmarks Adels Aarbog* 1930 s. II / 41f, 49. I adelshistorien optræder de ikke som indvandrere fordi deres farfar regnes som naturaliseret; men det svarer næppe samtidens fornemmelse. (Albert Fabritius, *Danmarks Riges Adel. Dens Tilgang og Afgang 1536-1936*, København 1946, s. 136-139.)

20 Gunner Lind, "Elites of the Danish Composite State, 1460-1864. Zones of fracture, mixing, and the struggle for hegemony", *Zones of Fracture in Modern Europe: the Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy*, red. Almut Bues, Wiesbaden 2005, s. 108.

21 Gunner Lind, *Hæren og magten i Danmark, 1614-1662*, Odense 1994, s. 33, 46, 52, 171, 291-93, 296-302, 314.

22 Rigsarkivet København, Tyske Kancellis Indenrigske Afdeling A (herefter TKIA), 178: Ridderskabets ansættelse til rostjeneste mm. samt landregister for Hertugdømmerne 1530-1626.

fordi Christian 4. selv opholdt sig meget i hertugdømmerne. Først i 1647 fik kongesønnen Frederik titlen. Da han et halvt år senere blev kong Frederik 3., blev Gerhards søn Christian Rantzau udnævnt. Fjerde generation af Rantzau-statholdere havde mindre lokal betydning end sine forfædre. Det er symptomatisk at Christian ikke var centrum for militær opbygning og ledelse i hertugdømmerne i krigsårene 1657-1660. Det var i stedet tre af slægten Ahlefeldt, Cai, Friedrich og Detlev.[23] Den rige og pragtglade mand havde sine vigtigste opgaver som diplomat, i øvrigt uden større resultater for sin konge. For sig selv opnåede han i 1650 at blive ophøjet til tysk rigsgreve. Den tilkøbte besiddelse Barmstedt blev til grevskabet Rantzau.[24]

Nye tider

Christian Rantzau kom til at repræsentere en ændret forbindelse mellem kongeriget og hertugdømmerne. Det skyldtes nok krigen at han havde tilbragt to ungdomsår på det ridderlige akademi i Sorø, og det var mest et spørgsmål om penge, når han fra 1645 havde Tranekær len i pant og dermed havde embede på begge sider grænsen. Men efter enevældens indførelse blev han sensationelt forfremmet både i Danmark og hertugdømmerne. Januar 1661 som generalstatholder, rigsråd og assessor i samtlige kollegier; august samme år som præsident i statskollegiet og "Premierminister, dog under titel af Vor overstatholder".[25] For første gang siden Johann Rantzau sad en holstener i den danske politiske ledelse, endog som den højeste i rang, uden at have sluppet sin tilknytning til hertugdømmerne. Det gjorde han ikke, som Johann havde gjort, fordi hans konges magtbasis var i hertugdømmerne. Men den nye politiske orden havde fjernet skellet mellem de forskellige landes privilegerede stænder. Nu var danske, norske, slesvigske og holstenske lige meget kongelige undersåtter og kongelige tjenere og i teorien lige anvendelige overalt.

En førsteminister måtte være ved hoffet i København. Christian Rantzaus dobbelte stilling var en degradering af statholderskabet. Relationer fra hertugdømmerne i hans sidste tid kom fra hans tjenere.[26] Da han døde i 1663 blev efterfølgeren Friedrich Ahlefeldt. Han var den energiske organisator fra krigens tid; men han var også Christian Rantzaus svigersøn. Det var han ikke blevet med Rantzaus gode vilje, men de havde udsonet sig, og Ahlefeldt havde betydningsfulde poster i København mens Rantzau var førsteminister. Da Christian Rantzau døde, var hans eneste levende søn Detlev kun 19 år. Friedrich Ahlefeldt var altså det nærmeste man kunne komme en

23 Lind, *Hæren og magten*, s. 92-106, 348-71.

24 C. O. Bøggild-Andersen, "Christian Rantzau", *Dansk Biografisk Leksikon*.

25 Ibid.

26 Rigsarkivet København, TKIA, Christian Rantzaus relationer 1661-1663.

fortsættelse af arvefølgen i statholderskabet, og den unge Detlev fik i øvrigt snart titlen vicestatholder.[27]

For Friedrich Ahlefeldt var statholderskabet en uønsket forfremmelse. Han var hellere blevet i sin mindre fine, men centralt placerede, stilling i København.[28] Han blev dog en energisk lokal arbejder for de kongelige interesser under kampen mod hertugen af Slesvig-Holsten-Gottorp som var en hjertesag for den danske regering.[29] Så snart det blev politisk muligt søgte han imidlertid til hoffet i København. Her blev han en mægtig mand som medlem af gehejmerådet (1670), dansk greve (1671) og storkansler (1676). Som sin svigerfar havde han altså på samme tid de højeste embeder i København og i hertugdømmerne, og som han besad han store godser på begge sider af grænsen.

Efter 1670 var statholderen altså igen fraværende i København, og som storkansler kan Ahlefeldt ikke have været effektiv i et embede i hertugdømmerne. Underordnede leverede det stof man finder i statholderrelationerne til Tyske Kancelli. Relationerne blev også færre, og efter at Ahlefeldt blev kancelliets chef, holder serien pause.[30] I 1681 opgav han embedet, og Detlev Rantzau rykkede op som statholder. Johann Rantzaus linje var tilbage; men da Detlev døde, kom Ahlefeldterne igen. Efterfølgeren var storkanslerens søn Friedrich (statholder 1697-1708). Han var blevet sat i efterfølgerposition som vicestatholder i 1683. Efter hans død var der en vakance på fire år, hvor diplomaten Joachim Ahlefeldt – af en helt anden og mindre prominent linje – var vicestatholder. Så kom Friedrichs bror Carl (1712-1722). Det sidste var næppe planen. Den designerede efterfølger havde været Detlev Rantzaus søn Christian Detlev der var udnævnt til vicestatholder i 1698.[31] Hvorfor det ikke blev til en alternering mellem de besvogrede Rantzau og Ahlefeldt, vil jeg vende tilbage til.

Med disse mænd forsvandt kombinationen af høje embeder på begge sider af grænsen. Alle havde kun stillingen i hertugdømmerne. Den yngre Friedrich Ahlefeldt havde dog også militære kommandoer. For Carls vedkommende kan man bemærke at han kom fra en ledende stilling i konseillet i København. Den blev han fjernet fra "på en i det mindste tilsyneladende hædrende måde" ved at blive udnævnt til statholder.[32]

---

27 Steffen Heiberg, "Frederik Ahlefeldt, f. 1623", *Dansk Biografisk Leksikon*; Teisen og Bobé red., s. 66f.

28 F. Ahlefeldt Laurvig, *Storkansleren*, København 1934-48, s. bd. 1, 368.

29 Om Ahlefeldt i Hertugdømmerne, ibid., bd. 1, 365-417; bd. 2, 330-55; bd. 4, 19-29; bd. 5, 136-99.

30 Rigsarkivet København, TKIA, Statholder Frederik Ahlefeldts relationer 1663-1676.

31 C. O. Bøggild-Andersen, "Ditlev Rantzau", *Dansk Biografisk Leksikon*; K. C. Rockstroh, "Frederik Ahlefeldt, f. 1662", ibid.; L. Laursen, "Carl Ahlefeldt", ibid. (citat); C. O. Bøggild-Andersen, "Christian Ditlev Rantzau", ibid.

32 L. Laursen, "Carl Ahlefeldt", ibid.

Ved første øjekast var man tilbage til Heinrichs Rantzaus dage. Statholderne var repræsentative magnater med gods på begge sider af grænsen, men uden embeder i kongeriget; og disse descendenter af den gamle Heinrich var stadig blandt kongens rigeste undersåtter. Man aner dog at statholderembedet var blevet mindre vigtigt. Volumen i relationerne var mindre end nogensinde.[33] Joachim Ahlefeldt synes sat ind for at arbejde med én speciel opgave, forholdet til hertugen på Gottorp.[34] En opgave, som nu mest hørte under udenrigspolitikken, men hvor en lokal forankring og en titel som vicestatholder nok kunne gøre nytte.

Fra Christian Rantzau flyttede til København 1661 og frem, blev statholderen således gradvist mere symbol end agent. Således nævnes iscenesættelsen af arvehyldningen af Frederik IV 1721 som den ellers vel kvalificerede Carl Ahlefeldts største indsats.[35] Dermed kunne man leve med lange vakancer og med årelange fravær i København eller på militære kommandoer.

Noget var også justeret i personvalget. De to sidste statholdere var kongens slægtninge gennem Gyldenløverne, de uægte sidelinjer. Den yngre Friedrich Ahlefeldt var gift med Christiane, Christian 5.s datter. Hans bror Carl giftede sig med Ulrikke Antoinette, datter af Norges statholder Ulrik Frederik Gyldenløve og dermed kong Christians niece. Statholderlinjen var ikke længere kun førende adel fra hertugdømmerne, men også flettet sammen med kongeslægten selv. Det har været velset hos Christian 5., der udtrykkeligt kun mente, man burde gøre en mand til statholder og kommandant i Norge, hvis han "ingen Anhang eller stoer slect udi Rigerne hafde".[36] Hvor vigtigt det var, kan man se af Christian Detlev Rantzaus historie. Vicestatholderen som ikke rykkede op. Det var egentlig ham der skulle være gift med Ulrikke Antoinette, men han brød sit løfte. Da han heller ikke betalte den bod der var aftalt mellem slægterne, kom han ind i en lang og bitter konflikt med Frederik IV; men selv uden dette havde han formodentlig forspildt sin chance i forhold til den mand der sagde ja.[37] Han havde på den mest dramatiske måde brudt med det gamle venskab mellem Rantzau og Oldenburg.

I årene 1721-1722 kom den store krise, både for statholderskabet og linjen Rantzau-Breitenburg. Ganske udramatisk hensov statholderen Carl Ahlefeldt på sin gård Gråsten og fik ingen umiddelbar efterfølger. Christian Ditlev Rantzau, rigsgreve til

33 Rigsarkivet København, TKIA, Relationer fra statholderne i hertugdømmerne 1700-1722. Breve fra vicestatholder Frederik Ahlefeldt og Carl Ahlefeldt til grevskabet Langeland 1699-1727 samme sted synes kun at omhandle deres private sager.

34 Eiler Nystrøm, "Joachim Ahlefeldt", *Dansk Biografisk Leksikon*.

35 L. Laursen, "Carl Ahlefeldt", ibid.

36 *Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven*, red. J. J. A. Worsaae, København 1860, s. 26.

37 Bøggild-Andersen, "Christian Ditlev Rantzau".

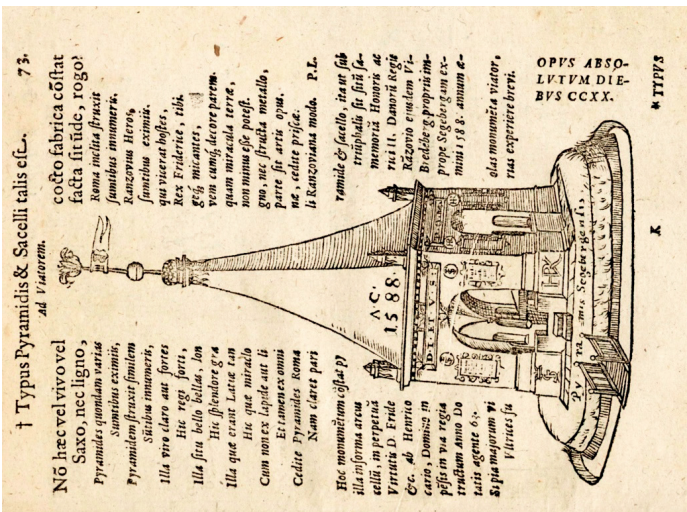

Pyramiden ved Segeberg var ikke i egyptisk stil, men var en krydsning af en triumfbue, et kapel og en pyramide. Højden var omkring 18 meter. Efter Lindeberg, Commentarii.

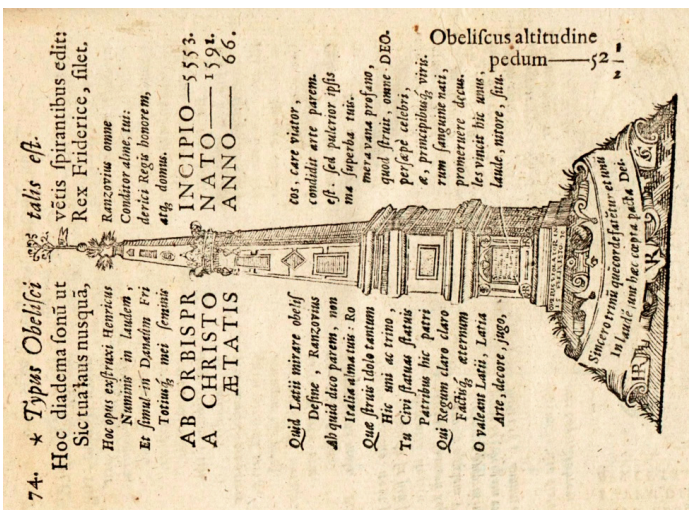

Obelisken der fulgte pyramiden. Indskriften taler om Italien, for monumenterne skulle rivalisere med dem, kejsere og paver havde rejst i Rom. Efter Lindeberg, Commentarii.

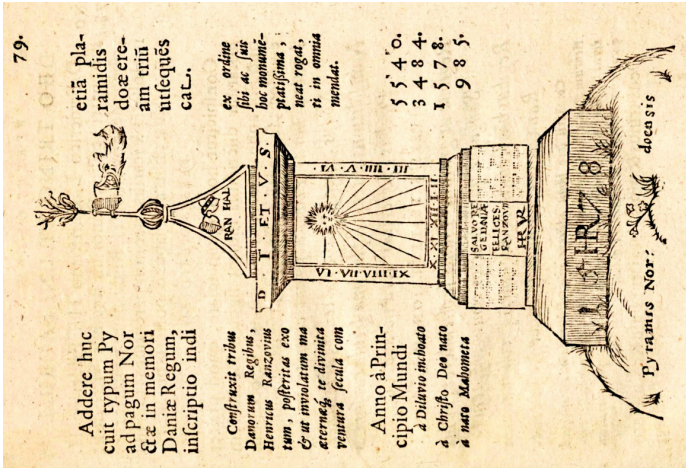

Den lille pyramide i Nordoe tæt på Breitenburg er den eneste der er nogenlunde bevaret. Den er kun få meter høj, men har de længste indskrifter. Efter Lindeberg, Commentarii.

Rantzau og greve til Løvenholm, blev skudt af to mænd der lå i baghold, da han var på jagt. Hans bror Wilhelm Adolph overtog hans titler og ejendom, men blev året efter arresteret som bagmand for mordet. Wilhelm Adolph døde som statsfange på Akershus, og Frederik IV konfiskerede begge grevskaber. Breitenburg og de andre allodialgodser gik til søsteren Catharine Hedwig, gift von Castell.[38] Rigsgrevskabet blev en særligt styret del af Holsten. Johann Rantzaus mandlige linje var udslukt i hertugdømmerne.

Måske var det gået anderledes med statholderposten hvis Carl Ahlefeldts sønner havde været ældre, men det er langt fra sikkert. Da embedet endelig blev besat efter ni års vakance, var det med markgrev Friedrich Ernst af Brandenburg-Kulmbach, bror til dronning Sophie Magdalene. Derefter møder man kun kongelige slægtninge på posten til den forsvinder med prins Frederik af Nør (1842-1848). Den eneste, kortvarige undtagelse var en gehejmeråd, man gerne så væk fra København.[39] Det var altså ikke længere aktuelt at have en lokal stormand, personligt forbundet med kongehuset, som akse i sammenkoblingen mellem kongerige og hertugdømmer. I stedet var den bedste repræsentant en slægtning til regenten.

Herre, tjener, stat

I 1722 var pyramiden ved Segeberg for længst en ruin. Den var bygget af en skrøbelig stenart. I 200 år havde venskabet mellem huset Oldenborg og Johann Rantzaus efterslægt være med til at holde landene sammen. Ikke som en ubrudt linje, men som en stadig rekonstruktion af et forhold der var optimalt for begge parter, fordi det gav Rantzauerne den stærkeste patron, kongen den stærkeste klient. Undervejs havde statholderens rolle ændret sig flere gange. Til forskellig tid var han primært sin herres agent over for suspekte danskere, illoyale slesvig-holstenere, eller yngre hertugslægter med egen dagsorden. Han kunne være feltherre, militær organisator eller politisk repræsentant. Det særlige var under alle omstændigheder at han medbragte egne resurser i form af sine evner, sin rigdom, sine forbindelser og sit navn.

I 1700-tallet var aristokratiske tjenere af denne art ikke længere nødvendige, ønskelige eller måske endda mulige som redskaber til at holde konglomeratstatens lande sammen. Ændringen var forbundet med en statsdannelsesproces som statholdernes virke havde bidraget til. Det var imidlertid kun i meget beskedent omfang en integrations- eller bare centraliseringsproces. I 1722 som i 1522 var der en grænse mellem hertugdømmer og kongerige i statsret, lovgivning, kirkeorganisation, for-

38 C. O. Bøggild-Andersen, "Wilhelm Adolph Rantzau", *Dansk Biografisk Leksikon*. Mordsagen i detaljer: M. H. T. Rauert, *Die Grafschaft Rantzau. Ein Beitrag zur genaueren Landeskunde*, Altona 1840, s. 13-21.

39 Friedrich Ludwig von Dehn, statholder 1762-68.

valtning, told og pengevæsen. Hæren var den eneste organisation som (siden 1658) var helt fælles og centralt styret.

Men de særlige tjenester en aristokratisk statholder kunne levere, var ikke længere relevante inden for hertugdømmerne. Landenes interne 'statslighed' var ændret. Hvis man sammenligner med Heinrich Rantzaus tid, så havde han været agent i og overfor det slesvig-holstenske ridderskab på Landdagen; men Landdagen mødtes ikke efter 1675. Han havde repræsenteret kongen over for hans slægtninge af de yngre linjer; men forholdet til Gottorp var blevet udenrigspolitik, og de afdelte huse var opløst eller degraderet til undersåtter. Han havde mobiliseret ridderskabet som krigere, kreditorer og skattebevilgere i krigstid; men nu førtes krigen af et permanent militær med professionelle officerer, statskreditten var organiseret internationalt, og skatter blev udskrevet uden bevilling.[40] Heinrich Rantzau havde også brugt sit internationale netværk til at holde sin konge informeret; men nu havde kongen faste diplomater i alle hovedstæder.

Statholderskabet faldt ikke bort, men dukkede op igen med nye funktioner. Ser man på personrækken fra 1730 og frem, gjorde det i første række nytte som en glansfuld titel til højt rangerende personer. Samtidig viste man hertugdømmernes befolkning ære ved at beskikke en fyrstelig person og kongelig slægtning. Alle disse fyrster havde en militær karriere bag sig, så de kunne også fungere som beslutningstagere i en uventet militær krise, selv om behovet for det var langt mindre end i Norge. De nye statholdere var naturligvis personligt forbundet med deres kongelige slægtninge; men videre ud i hertugdømmerne virkede de mere som bureaukratiske mellemled på linje med stiftamtmændene i kongeriget.[41] Kongemagten var nu til stede i form af talrige militære og civile embeder, hvis indehavere avancerede gennem den kongelige nåde. De kunne drømme om en titel der hævede dem i den kongelige rangorden, eller måske ligefrem om Dannebrogs ridderkors. Det havde elementer af patron-klient forhold, og 1700-tallets embedsmands- og borgerpatriotisme i hertugdømmerne viser at forholdet til deres konge betød meget for deres identitet og verdenssyn;[42] men det var beskedne mænd der ikke byggede pyramider.

---

40 Periodens udvikling i hertugdømmerne, se Carsten Porskrog Rasmussen, "Ét hertugdømme – mange herrer 1544-1720", *Sønderjyllands historie* bd. 1, red. Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen, Aabenraa 2008.

41 Det er først efter 1730 at amtsarkiverne regelmæssigt indeholder korrespondance med statholderen og der opstår et substantielt statholderarkiv.

42 Se f. eks. Lars N. Henningsen, "Jubelfesterne 1749 og 1760 – konge- og statsdyrkelse i Slesvig under enevælden", *Sønderjyske Årbøger* (2000); Juliane Engelhardt,"'Ueberhaupt glauben wir uns als dänische Bürger'. Slesvig-holstensk helstatspatriotisme 1784-1814", *Meddelelser fra Thorvaldsens Museum* (2001).

Bibliografi

Ahlefeldt Laurvig, F., *Storkansleren,* København: Hagerup, 1934-48

Brandt, Otto, *Heinrich Rantzau und seine Relationen an die dänischen Könige. Eine Studie zur Geschichte des 16. Jahrhunderts*, München-Berlin: Oldenbourg, 1927

Bøggild-Andersen, C. O., "Christian Ditlev Rantzau", *Dansk Biografisk Leksikon*, denstoredanske.dk/index.php?sideId=296088, benyttet 6. februar 2017

Bøggild-Andersen, C. O., "Christian Rantzau", *Dansk Biografisk Leksikon*, denstoredanske.dk/index.php?sideId=296086, benyttet 5. februar 2017

Bøggild-Andersen, C. O., "Ditlev Rantzau", *Dansk Biografisk Leksikon*, denstoredanske.dk/index.php?sideId=296091, benyttet 3. februar 2017

Bøggild-Andersen, C. O., "Wilhelm Adolph Rantzau", *Dansk Biografisk Leksikon*, denstoredanske.dk/index.php?sideId=296088, benyttet 7. februar 2017

Danmarks Adels Aarbog bd. 47, red. J. V. Teisen og Louis Bobé, København: Danmarks Adelsforening 1930

Engelhardt, Juliane, "'Ueberhaupt glauben wir uns als dänische Bürger'. Slesvig-holstensk helstatspatriotisme 1784-1814 ", *Meddelelser fra Thorvaldsens Museum* (2001), s. 33-44

Erslev, Kristian, *Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede (1513-1596)*, København 1879

Fabritius, Albert, *Danmarks Riges Adel. Dens Tilgang og Afgang 1536-1936*, København 1946

Gustafsson, Harald, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512-1541*, Stockholm: Atlantis, 2000

Hansen, Reimer, "Heinrich Rantzau als Politiker", *Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 97 (1972), s. 15-38

Heiberg, Steffen, "Frederik Ahlefeldt, f. 1623", *Dansk Biografisk Leksikon*, denstoredanske.dk/index.php?sideId=285782, benyttet 5. februar 2017

Heinrich Rantzau (1526-1598), königlicher Statthalter in Schleswig und Holstein. Ein Humanist beschreibt sein Land, red. Marion Bejschowetz-Iserhoht, Schleswig: Landesarchiv Schleswig-Holstein 1999

Henningsen, Lars N., "Jubelfesterne 1749 og 1760 – konge- og statsdyrkelse i Slesvig under enevælden", *Sønderjyske Årbøger* (2000), s. 23-76

Hojer, Andreas, *Kurtzgefasste Dännemärckische Geschichte vom Anfang dieses mächtigen Reichs bis zum Ausgang des XVII. Seculi ... in Fragen und Antworten verfasset, und mit nöthigen Allegationibus versehen*, Flensburg 1719

Kong Christian den Vtes Testamenter som Tillæg til Kongeloven, red. J. J. A. Worsaae, København 1860

Kongens Retterting 1537-1660, red. Ditlev Tamm, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag 2003

Laursen, L., "Carl Ahlefeldt", *Dansk Biografisk Leksikon*, denstoredanske.dk/index.php?sideId=285777, benyttet 2. februar 2017

Lind, Gunner, "Elites of the Danish Composite State, 1460-1864. Zones of fracture, mixing, and the struggle for hegemony", *Zones of Fracture in Modern Europe: the Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy*, red. Almut Bues, Wiesbaden: Harrassowitz 2005, s. 111-136

Lind, Gunner, *Hæren og magten i Danmark, 1614-1662*, Odense: Odense Universitetsforlag 1994

Lind, Gunner, "Krig, udenrigspolitik og statsdannelse i Oldenborg-monarkiet, 1533-1658. En analyse af unionen mellem Danmark, Norge og Slesvig-Holsten", *Strategi, ledelse og samfunn 1588-1720*, red. Knut P. Arstad, Oslo: Forsvarsmuseet 2000, s. 8-38

Lindeberg, Peter, *Commentarii rerum memorabilium in Europa ab anno octuagesimo sexto, usque ad præsentem nonagesimum primum gestarum […] Ex bibliotheca Ranzoviana collecti*, Hamburg: Jacobus Wolff 1591

Nystrøm, Eiler, ”Joachim Ahlefeldt”, *Dansk Biografisk Leksikon*, denstoredanske.dk/index.php?sideId=285794, benyttet 14. februar 2017

Poulsen, Bjørn, ”Hertugdømmets dannelse 700-1544”, *Sønderjyllands historie*, red. Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen & Carsten Porskrog Rasmussen, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 2009, s. 41-186

Rantzau, Henrik, *Henrici Ranzouij Epitaphia in obitum patris, matris, fratris, et sororis, nec non filiorum suorum*, Lipsiæ: Georgius Defnerus 1584

Rasmussen, Carsten Porskrog, ”Ét hertugdømme – mange herrer 1544-1720”, *Sønderjyllands historie*, red. Hans Schultz Hansen, Lars N. Henningsen & Carsten Porskrog Rasmussen, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland 2008

Rauert, M. H. T., *Die Grafschaft Rantzau. Ein Beitrag zur genaueren Landeskunde,* Altona: Joh. Fr. Hammerich 1840

Rockstroh, K. C., ”Frederik Ahlefeldt, f. 1662”, *Dansk Biografisk Leksikon*, denstoredanske.dk/index.php?sideId=285784, benyttet 6. februar 2017

Skovgaard, Johanne, ”Henrik Rantzau”, *Dansk Biografisk Leksikon*, denstoredanske.dk/index.php?sideId=296100, benyttet 2. februar 2017

Steinmetz, Wiebke, *Heinrich Rantzau (1526-1598). Ein Vertreter des Humanismus in Nordeuropa und seine Wirkungen als Förderer der Künste*, Frankfurt am Main: Peter Lang 1991

Venge, Michael, ”Johan Rantzau”, *Dansk Biografisk Leksikon*, denstoredanske.dk/index.php?sideId=296102, benyttet 5. februar 2017

The Danish Habsburgs

Hans, Dorothea and Christina of Denmark as part of the Habsburg dynasty

Liesbeth Geevers

Introduction

As amply demonstrated in the work of Harald Gustafsson, late-medieval and early modern Europe did not involve modern-day nation states. History is both smaller and larger than that: smaller, in that proto-nation states frequently displayed significant regional differences in terms of political organization, language, social practices and societal relations, which become invisible when we make the nation as a whole our point of departure; and larger, as the units we have come to see as the natural states of Europe frequently formed a part of a much larger whole. The majority of the European polities – kingdoms, principalities, city-states, empires – were governed by representatives of ruling lineages, who might only possess one polity, but in most cases possessed several. These rulers frequently came into possession of their territories through marriages or claims of inheritance, which might have to be enforced by military force. The marriages contracted between rulers from all over Europe meant that the ruling houses of Europe might have branches throughout the entire continent. To give an example, the French House of Anjou (a younger branch of the ruling Valois) not only ended up ruling Sicily, but Hungary as well![1] That is why adopting a strictly national perspective when writing history invariably misrepresents historical societies. Perhaps this point may best be illustrated when we try to place historical individuals in their natural social environment. The Scanian farmer might best be studied in a regional perspective, without forcefully trying to cast him in either a pre-1658 Danish or a post-1658 Swedish national mold, while

1 Margaret L. Kekewich, *The Good King: René of Anjou and Fifteenth Century Europe*, London 2008.

considering Scanian rural society his social habitat. But for members of the Scandinavian ruling houses, either of the Nordic nations would be too narrow a playing field. Until the break-up of the Kalmar Union, all of the Nordic countries were ruled by the House of Oldenburg. However, marriages and alliances linked them to other European dynasties as well, which means that their social habitat – the European "society of princes" – was larger still. In both cases, it is wise to let go of any methodological nationalism and instead look upon individuals in the social and geographical spheres they belong to.

This article focuses on members of the Oldenburg royal house and their relationships with the House of Habsburg – a dynasty that acquired territories as far apart as Austria, the Netherlands, Naples, Bohemia and Spain. The Oldenburg ruling house of the Kalmar Union and the Habsburg family forged close ties at the beginning of the sixteenth century. King Christian II (1481–1559), the last Oldenburg to rule the three Nordic kingdoms, became a brother-in-law of Emperor Charles V of Habsburg (1500–1558) by marrying his younger sister Elisabeth (1501–1526) in 1515. This means that Christian's children were Charles' nephew and nieces. This study explores the relationship between Charles and his Oldenburg relatives, especially the younger generation. As is sometimes the case, the relationship between the brothers-in-law was not particularly good, but distrust of the father did not diminish affection for the children. But to what extent were Christian's children Hans (1518–1532), Dorothea (1520–1580) and Christina (1522–1590) incorporated into the Habsburg fold? This article analyzes the position of the children in the Habsburg social policies, but also looks at their role in Habsburg "identity documents," such as genealogies and testaments. Could they ever become real Habsburgs, or did their paternal identity as Oldenburgs come to dominate their relationship with their uncle? Were they Danish, Nordic or European?

Oldenburg exile: Taking care of the Danish children in the Netherlands

The Habsburg-Oldenburg link was forged in 1514, when Emperor Maximilian I – elected ruler of the Holy Roman Empire, hereditary ruler of Austria and widower of the duchess of the Low Countries – concluded an alliance with Denmark against Poland-Lithuania. To seal the deal, Maximilian promised his third granddaughter, Elisabeth, in marriage to King Christian II of Denmark. Elisabeth was still very young (thirteen), but the only viable candidate. Her oldest sister was considered too great a dynastic prize, as she might inherit the Habsburg lands if her brothers died without children, whereas her other sisters were already married, or lived in Spain

under the tutelage of the children's other grandfather.[2] The marriage gave Christian II a powerful ally – the emperor – whom he could use in his troubles with his nobles, as well as a sizeable dowry (if it were paid). Christian would mainly deal with the Habsburg court in the Low Countries, where Margaret – Maximilian's daughter and thus Charles' aunt – ruled as a governess until 1530. However, the Habsburgs were never truly happy with the marriage, as a result of Christian's refusal to put aside his mistress and her powerful mother. Whether it was a response to Christian's infidelity, or whether money was simply tight, the fact is that Maximilian never paid Elisabeth's dowry in full.[3]

In spite of the tense relationship between Christian and Charles V – who in 1516 took up the reins of government of the Netherlands at the age of sixteen and succeeded his grandfather as emperor in 1519 – it still made sense for Christian to come to the Low Countries after his deposition in 1523. After all, Charles, his brother-in-law, could be expected to be his most powerful ally.[4] And since the dowry was still partly unpaid, Christian might even receive some money from him.[5] But as soon as Christian's uncle Frederick of Holstein had taken over the Danish throne, the usurper king promised to leave Dutch shipping alone. Since this was of paramount importance to the finances of the Low Countries, the Habsburgs would always be reluctant to take up arms against the usurper.[6] In addition, Charles was heavily committed to wars against both the French and the Duke of Guelders, which meant that he had little money to spare for his brother-in-law. Christian's loss of power did not endear him to his in-laws, whereas his conversion to Lutheranism in 1523 destroyed relations altogether.[7] All of the Habsburgs – Charles V, his brother Ferdinand, king of the Romans, and their aunt Margaret, governess of the Low Countries – were upset over

2 Charles, Elisabeth and their siblings were orphaned at a very young age. Their father Philip the Handsome (1478–1506), Lord of the Netherlands and King of Castile by marriage, had died already in 1506 and their mother, Johanna of Castile (1479–1555), was subsequently declared insane and locked up in Spain. Of the couple's six children, four (Eleanor, Charles, Elisabeth and Mary) were born in the Low Countries, where they were raised by their paternal aunt Margaret, and two (Ferdinand and Catherine) were born in Spain, growing up under the tutelage of their Aragonese grandfather Ferdinand the Catholic. Laetitia V.G. Gorter-van Royen, *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden: Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V*, Hilversum 1995, p. 197.

3 Jens Christian Beyer, "King in Exile: Christian II and the Netherlands 1523–1531," *Scandinavian Journal of History* 11, 1986, pp. 205–228, p. 209.

4 Martin Schwarz Lausten, "The Contradiction Between Evangelical Faith and Political Aims of the Danish Exiled King Christian with Reference to his Relationship to King Henry VIII (1523-1559)," *Church and People in Britain and Scandinavia*, ed. Ingmar Brohed, Lund 1996, pp. 109–121, p. 109.

5 Beyer, pp. 205–6.

6 Gorter-van Royen, p. 202.

7 Lausten, pp. 110–11.

the apparent conversions of Christian and his wife Elisabeth. When she died in 1526, a report of her passing that emphasized that she died a Catholic was redacted, while Christian wrote a letter to Luther with a very contrary message.[8]

However negatively the Habsburgs (particularly Charles and his aunt Margaret) felt about Christian, they were always very fond of his children. Probably simply out of affectionate and dynastic reasons, the Habsburgs in the Low Countries took care of the children. This was not at all exceptional. Throughout the early modern period, we see ruling members of the Habsburgs dynasty who were particularly close to their nephews and nieces (i.e. the children of their brothers and sisters). Governess Margaret of Austria had actually raised her nephew Charles and his siblings after their father died at a young age. And Charles' son Philip II, king of Spain, educated five of his nephews at his court and gave prominent governorships to several of them.[9] Such a preferment of nephews was actually not necessarily dependent on a *good* relationship with the father of the nephews (often a brother-in-law), but might equally be the result of a *bad* relationship: Philip II educated his Italian nephew Alessandro Farnese at his court because he did not trust the loyalty of his father, Ottavio of Parma, as well as his Austrian nephews, as he felt that their father, Emperor Maximilian II, could not be trusted to give them a good Catholic upbringing. Nephews were apparently considered such close relatives that senior dynasts might have the urge to "save" them from their own parents!

The same may be said of the children of Christian II. Following the death of their mother Elisabeth in 1526, Governess Margaret explicitly took the children under her wing – a new generation of wards for her! Historians talk about her becoming a "guardian," whereas Martin Schwarz Lausten even argues that the Habsburgs kept the children away from Christian in order to ensure their Catholic upbringing.[10] Whether Christian had given up his authority over his children at this point is quite doubtful, since he still nourished hopes of being restored to his throne. In doing so, he might use his children to forge alliances. But this question was put to rest when Christian was imprisoned by his uncle Frederick in 1532, never to be released.

---

8 Ibid., p. 111.

9 Erwin Mayer-Löwenschwerdt, "Der Aufenthalt der Erzherzöge Rudolf und Ernst in Spanien, 1564–1571," *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien* 206, 1927, pp. 3–64; José Martínez Millán, "El Archiduque Alberto en la Corte de Felipe II," *Albert and Isabella. Essays*, ed. Luc Duerloo & Werner Thomas, Turnhout 1998, pp. 27–37; María José Rodríguez-Salgado, "Kinship, Collaboration and Conflict: The Complex Relations between Alessandro Farnese and Philip II," *En la Corte del Rey de España. Liber Amicorum en homenaje a Carlos Gómez-Centurión Jiménez (1958–2011)*, ed. Rafael Valladares, Feliciano Barrios & Juan A. Sánchez Belén, Madrid 2016, pp. 59–105.

10 Beyer, p. 222; Lausten, p. 111–112.

In particular Hans is frequently described as "gifted" by modern historians. This is in part based on contemporary attitudes to him. We can also point to the heartfelt grief of Charles V at his death. When Hans died, Charles wrote to his sister Mary: "I've suffered from his death like from that of my own son, because that is what I considered him to be."[11] Why was this the case? Trying to analyze the emotional state of early modern individuals is a hazardous affair, but we might make a few guesses. For one, it might have been important that Hans was the first child born to the new Habsburg generation. When Hans was born in February 1518, none of his aunts and uncles were even married. Eleanor, the oldest sibling, would marry later that year. Hans' two uncles, Charles and Ferdinand, were still teenagers and would not marry until years later. This little nephew may well have held some significance as the first propagator of the line. It is possible that the fact that he was an Oldenburg instead of a Habsburg did not matter all that much (although both Charles and Ferdinand would without a doubt be ecstatic about the birth of their own sons). A comparison can be made with the later Philip II. He was the father of two daughters from his third marriage and a son from his fourth. Because of the age gap between the siblings, one of his daughters was the first to marry and have children. Her first child, a Savoyard prince, was welcomed with open arms by his Spanish grandfather, who was clearly delighted about the birth of a new generation.[12]

Hans' possible future: A comparison with other Habsburg nephews

Unfortunately, Hans died young and never played a significant role in the Habsburg monarchy. But in some ways, his position as "almost a Habsburg" was similar to that of other Habsburg family members who were related through their mothers. We might therefore hazard a guess with regard to his possible future. Among Hans' contemporaries, we note the children of Duke Charles III of Savoy. Duke Charles had married princess Beatrice of Portugal. Beatrice's sister was Isabella, the wife of Emperor Charles V. The two Portuguese princesses were first cousins of Charles V, since *their* mothers were also sisters.[13] Duke Charles' two sons were thus nephews of

11 *Corpus documental de Carlos V*, ed. Manuel Fernández Alvarez, Salamanca 1979, vol. 4, p. 489, n64: "He sentido su muerte como la de un hijo propio, pues como tal le he considerado."

12 Liesbeth Geevers, "Dynasty and State Building in the Spanish Habsburg Monarchy: The Career of Emanuele Filiberto of Savoy (1588–1624)," *Journal of Early Modern History* 20, 2016, pp. 267–292, pp. 274-5.

13 The royal houses of Portugal and Castile had contracted a large number of marriages between them in an effort to someday unite the two kingdoms, which happened when Philip II – son of Charles and Isabella of Portugal – took over the Portuguese throne after the death of the last member

Charles V by marriage as well as second cousins. Although this may seem as a distant relationship in dynastic Europe, we should realize that this meant that they would be full cousins to the children of Charles V.

Whatever the case may be, the children of Duke Charles III ended up in a position remarkably similar to that of Hans. The Duke of Savoy was chased out of most of his territories by the French king in 1536. This left him and his family in exile. His two sons, Ludovico (1523–1536) and Emanuele Filiberto (1528–1580) were only a few years younger than Hans. Instead of traveling to the Low Countries, where the young exiles might have met, Ludovico and Emanuele Filiberto ended up at the Habsburg court in Castile. There, they were brought up to be young royals, participating in jousts and other courtly events.[14] Just like Hans, Ludovico also died in his early teens, but the fate of Emanuele Filiberto shows us what might have been in store for Hans.

As the new heir to his father and a nephew of the emperor, Emanuele Filiberto became an esteemed soldier. During the wars between the Habsburgs and the French (1551–1559), Emanuele Filiberto fought in the imperial armies. He naturally hoped to be restored to his duchies. His patience was tested – the Habsburgs were always careful not to overlook their own interests. In 1556, for instance, after five years of warfare, the successor of Charles V, Philip II (Emanuele Filiberto's full cousin), decided to agree to a ceasefire with the French. This was naturally much to the dismay of the Savoyard prince, who could only benefit from a complete defeat of the French. However, luckily for him, war broke out again. The main theatres of war were on the border between France and the Low Countries. Emanuele Filiberto was appointed supreme general of the troops and governor-general of the Low Countries. From this position, he managed to inflict a resounding defeat on the French in 1557, which led to a peace treaty in 1559. And, as a part of this treaty, Emanuele Filiberto regained his duchies!

Could such a scenario have played out for Hans? The problem for the Oldenburgs was that commercial interests dictated that the Low Countries would get on well with whoever sat on the Danish throne. Outright war was therefore always a more distant possibility, apart from the fact that Charles was plagued by continued wars with the French, the Ottomans and the protestant princes of the Holy Roman Empire. But Hans would certainly always have been highly valued as a powerful claimant to the Danish throne – arguably more powerful than his sisters. Furthermore, in the elective kingdom of Denmark, the new king, Frederick, might be succeeded by any male scion of the family. Sons of kings were traditionally preferred, and Hans

---

of the House of Avis.

14 José Luis Gonzalo Sánchez-Molero, *El aprendizaje cortesano de Felipe II, 1527-1546: La formación de un príncipe del Renacimiento*, Madrid 1999, pp. 83–4, 137–9.

was as much a son of a king as Frederick's own sons. When Habsburg negotiators organized mediation talks between King Frederick, Lübeck and Christian in 1524, they suggested the election of Hans as king as an alternative to the restauration of Christian.[15] But even without a throne, there is no doubt that Hans would have had a wonderful career in his uncle's service – for one, his Netherlandish upbringing and Habsburg family ties would have made him a very serious candidate for becoming the governor of the Netherlands.

Not only the men of the dynasty were eligible as possible governors. In fact, the Habsburgs had a tradition of employing their women as well. Margaret, the aunt of Charles V, had ruled the Low Countries for him, and she was succeeded by her niece Mary after her death. After Mary's retirement (1556), Emanuele Filiberto of Savoy took over, but the position once again became vacant when he regained his duchies. Among those considered for the job was Christina of Denmark (undoubtedly, Hans would have been a candidate if he had still been alive). As a close relative of the Habsburg ruler Philip II – first cousin – and having grown up in the Netherlands, she was acceptable to the Netherlandish subjects. Moreover, she spoke the necessary languages. But as a widowed duchess of Lorraine, whose underage son was loyal to the French king, she was suspected of harboring French sympathies.[16] This means that as a result of her marriage, Christina had added a French identity to her Danish and Habsburg identities.

Marrying the girls: The claim to the Danish throne

Almost as soon as the Oldenburg family had landed in the Netherlands, there were discussions concerning marriages for the two princesses. Born in 1520 and 1522, they were still very young, but such negotiations tended to include young children. It would appear that Charles and his governess Margaret were primarily involved in these talks, rather than Christian. There were allusions to marriages for Christian's daughters already in 1525. Charles V's ambassador in England had reported that Henry VIII intended to impose the title of king (possibly of Ireland) on his illegitimate son (who would instead be styled the Duke of Richmond that same year). The imperial ambassador hinted that one of Christian's daughters might be a suitable match for the bastard prince, or perhaps otherwise Charles' illegitimate daughter Margaret (also born in 1522). But the English felt this match was not quite good

15 Beyer, pp. 215–6, 226.

16 M.J. Rodríguez-Salgado, *The Changing Face of Empire: Charles V, Philip II and Habsburg Authority, 1551–1559*, Cambridge 1988, p. 349.

enough and rebuffed the offer.[17] In 1534, the pope reported hearing rumors about a marriage between one of the princesses and "the son of the one who has usurped that kingdom," but these rumors were denied by the imperial court.[18]

When Frederick I of Denmark died in 1533, Hans was no longer alive to be promoted as a natural candidate for the election. Charles V felt that Dorothea, as the oldest daughter, now had the best claim. The emperor wanted her to take the throne, either in her own right or by concluding a good marriage.[19] Such a marriage was very briefly touched upon in 1534. Charles V wanted to promote a marriage between Princess Mary Tudor, the daughter of Henry VIII of England, and the Duke of Angoulême, the third son of King Francis I of France. But in case this marriage was so distasteful to Henry's new wife Anne Boleyn that it might put Mary's life in danger, Charles proposed a marriage between Angoulême and Dorothea as an alternative. In that case, he even said that "in addition to their paternal and maternal inheritance, whatever it may be, we shall ensure to each of them, individually and collectively, the crown of Denmark."[20] But Charles cannot have been all that serious about this marriage, because only a few days later he instructed one of his agents to tell the king of Scots "that, having determined to marry our niece, the princess of Denmark, with Palatine Frederic, we cannot possibly bestow her hand elsewhere, and, therefore, that the most suitable marriage for him will be that of our cousin, the princess of England, provided that with the duke of Angoulême is not carried out."[21]

Dorothea would indeed marry Frederick of Bavaria, a count palatine, in 1535. She was not yet fifteen, while Frederick was already in his fifties. He was a younger brother of the ruling palatine elector and not a ruling count himself. Mary, Charles' sister and representative in the Low Countries, was skeptical as to whether the Danes would actually elect Dorothea and her German husband as their queen and king.[22] Nevertheless, in particular Ferdinand, who governed the empire on behalf of his brother Charles, supported this marriage, since it would also serve to tie the Bavaria clan closer to the emperor, regardless of the results of the Danish election. The marriage was duly concluded, but Dorothea's cousin Christian III was elected king. However, Charles was not willing to simply accept this. In 1536, during the Count's

17 Beverley A. Murphy, *Bastard Prince: Henry VIII's Lost Son*, Stroud 2004, p. 87, 90.

18 Count of Cifuentes to Charles V, 2 April 1534, *Calendar of State Papers, Spain, Volume 5 Part 1, 1534–1535*, ed. Pascual de Gayangos, London 1886, p. 100. Perhaps this referred to the second son of Frederick I, Duke Hans of Schleswig-Holstein-Hadersleven, who was close to Dorothea and Christina in age. The future Christian III was already married by this time.

19 Gorter-van Royen, p. 215.

20 Charles V to J. Hannart, 7 November 1534, *Calendar of State Papers Spain*, pp. 321–327.

21 *Calendar of State Papers, Spain*, p. 98: Additions and Corrections.

22 *Die Korrespodenz Ferdinand I. Bd. 4: Familienkorrespondenz 1533 und 1534*, ed. Christopher Laferl & Christina Lutter, Vienna 2000, p. 36.

War, when Count Christopher of Oldenburg challenged the election of Christian III, Charles chose to send reinforcements to the count as soon as he had declared his support for Dorothea and the count palatine.[23] The true nature of Charles' loyalties is indicated by his order that Christian II, who was imprisoned, was only to be released if he agreed to abdicate the throne to his daughter![24] However, the fleet failed to launch before the fall of Copenhagen to the troops of Christian III, which gave the new king an unassailable position. The plan was subsequently abandoned.[25] But Charles could not bring himself to recognize Christian III as king until 1544, when the two parties signed a peace treaty.[26] Just before, Count Palatine Frederick had succeeded his elder brother as elector and introduced the reformation in his lands, which made him an unacceptable ally to Charles.[27] Dorothea's dreams of a throne were now over.

Things were different for Christina. Somewhat farther removed from the Danish throne (at least in the hereditary thinking of the Habsburgs), the marriages that were contemplated for her focused more explicitly on Habsburg interests. Christina first married Francesco II Sforza, Duke of Milan, in 1533 – when she was only twelve years old. Francesco died in 1535 and Christina married Francis, the heir to the duchy of Lorraine (1541), some years later, with whom she had three children.

At first it would seem that Christian's daughters were only married off to minor partners. All three marriage partners – the Palatinate, Milan and Lorraine – were independent princes of a secondary rank; clearly not on a par with kings. This set Christina and Dorothea apart from, for instance, Charles V's own daughters. They, Maria and Juana, married the future emperor Maximilian II and the heir to the throne of Portugal respectively, giving both of them royal and even imperial status. But when we compare them to their other cousins, the daughters of their younger uncle Ferdinand, things look different. Ferdinand had ten daughters who reached marriageable age, of whom three became nuns. Of the remaining seven daughters, two married the same king of Poland, Sigismund II Augustus. But that was the only royal spouse for Ferdinand's daughters. The other five daughters were married to dukes of Bavaria, Cleves, Mantua, Ferrara and Tuscany – a collection of German and Italian princes that shows a pattern very similar to the marriages of Christina and Dorothea.

---

23 L.H.J. Sicking, *Neptune and the Netherlands: State, Economy, and War at Sea in the Renaissance*, Leiden 2004, pp. 231–235.

24 Sicking, p. 234–5.

25 Ibid., p. 237.

26 Ibid., p. 39.

27 Paul Douglas Lockhart, *Frederik II and the Protestant Cause: Denmark's Role in the Wars of Religion, 1559–1596*, Leiden and Boston 2011, p. 19.

So, did they do better or worse than "typical" Danish princesses? In order to tell what might have happened to them had their father remained a king, we may look at the marriages concluded by their cousins, the daughters of Frederick I and Christian III. All of Frederick's daughters were married after the deposition of Christian II in 1523, which made them royal princesses (although their father's position on the throne was still uncertain). Three of his daughters reached marriageable age. Between them, they married four times: once to a duke of Prussia and three times to dukes of Mecklenburg (two of Mecklenburg-Schwerin and one of Mecklenburg-Güstrow). The two daughters of Christian III married an elector of Saxony and a duke of Brunswick-Lüneburg. In other words, these Danish princesses overwhelmingly married princes of a rank similar to the husbands of Dorothea and Christina, but the strategic and political focus of their marriages was much more localized: all husbands ruled territories in northern Germany that were of crucial strategic importance to the Oldenburg state. Clearly, this was the international sphere to which the Danish ruling house felt it belonged, and where it found its political alliances. While Dorothea's marriage also had Denmark in mind, her husband hardly belonged to the northern German circle of men married with her cousins, and one of the attractions of her marriage was that it would tie the Bavarians closer to the imperial house. This means that Dorothea's marriage combined both Oldenburg and Habsburg interests. Christina's marriages were even more focused on serving the interests of the much more continental Habsburg monarchy. Northern Italy was of great strategic importance to the Habsburgs, as it both connected their territories in Spain to the rest of Europe and as the emperor still held residual feudal rights there. While Dorothea very much remained the heir to the Danish throne, Christina had indeed become a Habsburg princess, almost entirely losing her connection to the Nordic region.[28]

Identity documents: Were the Danish children part of the Habsburg dynastic concept?

Hans, Dorothea and Christina were each favored by the Habsburgs. Good marriages were arranged for the girls, which not only served their own dynastic interests, but also the interests of the Habsburgs. Compared to Charles' and Ferdinand's own daughters, they were certainly not treated as less worthy dynastic pawns. Based on a very similar case, it is highly likely that Hans, had he been unable to get back on

28 This changed somewhat after Dorothea passed on her rights to Christina, who, in turn, passed them on to her son. But the Habsburgs would never support Christina's son – who was also a duke of Lorraine – the way they had supported Dorothea.

the Danish throne, would have embarked on a glittering career in Habsburg service. In a way, the children were treated as if they were family. So, what role did they play in the dynastic "identity documents"?

Emperor Maximilian I, grandfather of Elisabeth of Austria, had been immensely active in propagating a glittering genealogy for his lineage. Throughout the sixteenth and seventeenth centuries, many genealogical works were devoted to the dynasty. In 1535, the Netherlandish engraver Robert Péril produced a very elaborate family tree. The main trunk of the tree ran horizontally over twenty sheets. As a representative of the current generation, Elisabeth was naturally part of the tree. She was pictured like her sisters, in a circle with a block of text to her right. The circle was placed next to the trunk, which displayed the name of her brother Charles. Apart from a circle with her portrait, she was also given a block of text mentioning her marriage to Christian II – however, without mentioning his deposition and their exile – and that she had had three children with him. Of Hans it was said that: "he died while he travelled with his uncle Emperor Charles V to go against the Turks" – thus in good Habsburg fashion casting him as a crusader![29] It also mentioned Dorothea's marriage to Palatine Frederick and Christina's marriage to the Duke of Milan (the engraving was finished before her marriage to the Duke of Lorraine), and that Elisabeth was buried in St. Peter's Church in Ghent. Although this may not seem to be all that much, a practically contemporaneous German genealogy, first produced in around 1527, did mention Elisabeth and her marriage, but not her children.[30] It is probably not a coincidence that a Netherlandish engraving should pay more attention to the children than a German text, considering that the children had grown up there and were subsequently much more familiar to local artists.

In later texts, the Danish branch received even more limited attention. We do not find references to the children in any other genealogies over the House of Habsburg. That serves to show how patrilineality determined the way royal houses were generally conceptualized. This usually left room for the dynasty's women – Elisabeth – but only rarely for their children, who were considered part of their paternal dynasties. But it also shows that such genealogical representations of the dynasty, and the ac-

29 Robert Péril, *La genealogie et descente de la tres illustre maison Daustriche, engraving*, Antwerp 1535, sheet 17. The similar but anonymous "Genealogia illustrissime Domus Austrie que per lineam rectam masculinam ab ipso Noe humani generis reparatore usque ad Carolum Quintum Cesarem Philippi Castelle Regis filium... decepta 1536 mense aprili," Manuscrito Biblioteca Nacional de España RES/265, portrays them in almost exactly the same way: Elisabeth is pictured in a circle and the block of text next to her mentions her marriage, Hans' death while in the army of Charles V and the (first) marriages of the daughters.

30 Hieronymus Gebweiler, *Epitome regii ac vetvstissimi ortus sacrae caesareae ac catholicae maiestatis, serenissimi quoq[ue] principis & domini, Dn. Ferdinandi, Vngariae ac Bohemiae Regis, omiumq[ue] archiducum Austriae ac Habsburgensium comitum*, Hagenau 1530, book 3.

tual social interactions among family members, could differ substantially. They may not have belonged to the dynasty in the way it was represented culturally, but they were certainly part of the family as a social group.

Another way of gauging dynastic identities is by studying testaments. Particularly in the section discussing the succession, there are generally many scenarios provided in case the most likely heirs would somehow fail to reach the throne. We get a glimpse of the people who were explicitly mentioned as possible heirs, and were thus considered the immediate family of a ruler. Charles drew up his last will and testament in 1554. In his section on the succession, he naturally first mentioned his son Philip II and grandson don Carlos. If both of them were to die without heirs, Charles designated his two daughters and their children as his heirs. If they also failed to produce heirs, Charles singled out his brother Ferdinand as the next heir, and after him and his children, he mentioned his oldest sister Eleanor. After Eleanor, however, no other heirs were mentioned. Instead, Charles stipulated that in such a case, "such a person will succeed that should succeed according to law and reason."[31] Of course, these scenarios would all turn out to be merely hypothetical. Still, it is worth noting that Charles did not mention any of his other sisters. At some point, one could say that scenarios became a bit too hypothetical to be included. Elisabeth had died a long time ago, but her children were the logical heirs after Eleanor's children. And there was another sister, Catherine, who was the youngest. She had married the king of Portugal and had produced male heirs. The Portuguese connection was always of paramount importance to the kings of Castile, who hoped to one day unite the entire Iberian Peninsula through their marriage policies. Clearly, Charles would not have forgotten them, nor his Danish nieces. Nevertheless, we must still conclude that they were not prominent enough to be mentioned in his testament.

Conclusion

It would seem that the children of Christian II had at least two identities. They were Danish – or rather, Nordic – royals, but the marriage of their parents meant they were also Habsburgs. Their father's loss of his throne and subsequent imprisonment and their mother's early death left the children in the care of their Habsburg relatives. Not only did these events transport them geographically from the Nordic region to the Low Countries – and then to wherever their marriages led them – it also transported them from the narrower Nordic dynastic networks, which focused on northern Germany, to the continent-wide Habsburg dynastic network. Although

31 Fernández Alvarez, vol. 4, p. 81.

all children were always styled as prince and princesses of Denmark, modern Denmark is clearly a far too limited geographical framework in which to analyze these individuals. Particularly the two princesses – and of them, Christina more than Dorothea – became truly European players.

The fluid identity of the Oldenburg children allows us to analyze the structure of dynasties and dynastic networks. When we look at the position of the children of Christian II and Elisabeth within the framework of the Habsburg dynasty, there are some interesting observations to be made. We should start by noting that Habsburg political and military support for the restoration of Christian II was lacking most of the time, or it was too little, too late. But the Habsburgs' difficult relationship with Christian never got in the way of their care for his children. Furthermore, Charles V seemed more eager to put one of his nephews and nieces back on the Danish throne than Christian himself. We might plausibly argue that Hans would have been assured of a good military career even without a throne, and we can tell that Dorothea and Christina were well cared for. Dorothea was married to Count Palatine Frederick with a plan for putting her on the Danish throne, while Christina served Habsburg interests – much like her Habsburg cousins. Only looking at the dynasty as a social group would therefore indicate that they were just as much part of it as their cousins.

But this was not the case when we look at cultural representations of the Habsburg dynasty. Here, they were conspicuously absent. Genealogists had little to say about the children – even if Elisabeth, as a Habsburg, was always part of the family tree – and Charles stopped short of including them in his last will. But rather than concluding that they were not part of the family after all, we need to realize that early modern dynasties had several manifestations: as a cultural concept, which was much more limited in scope and focused on patrilineal descent, and as social group consisting of relatives, where it did not matter whether you were related through your father or mother. If we were only to consider the first manifestation of dynasty in our research of early modern Europe, borders seem to arise between the different nations and monarchies. But if we instead focus on the second manifestation, it becomes clear how dynasties forged links throughout Europe, thus transcending borders and connecting monarchies.

It is clear that we should be careful when stating that individuals are part of this or that dynasty, lineage of house. Dynasties existed as social groups, as well as cultural constructs, and the two did not necessarily overlap. What seems to be true above all, however, is that for members of ruling houses, the borders of a modern nation state hardly ever constitute a suitable framework for analysis. When using the social networks created by dynastic marriages as our framework, we see how Nordic networks overlapped with German networks, but also that the political ties

forged between Christian II and the ruling house of his Dutch trading partners even ended up linking the Nordic kingdoms with the enormous Habsburg monarchy – which saw a Danish princess briefly installed as a duchess of Milan!

Bibliography

Anonymous, "Genealogia illustrissime Domus Austrie que per lineam rectam masculinam ab ipso Noe humani generis reparatore usque ad Carolum Quintum Cesarem Philippi Castelle Regis filium... decepta 1536 mense aprili," Manuscrito Biblioteca Nacional de España RES/265

Beyer, Jens Christian, "King in Exile: Christian II and the Netherlands 1523–1531," *Scandinavian Journal of History* 11, 1986, pp. 205–228

de Gayangos, Pascual, ed., *Calendar of State Papers, Spain, Volume 5 Part 1, 1534–1535*, London 1886

Fernández Alvarez, Manuel, ed., *Corpus documental de Carlos V*, Salamanca 1979, vol. 4

Gebweiler, Hieronymus, *Epitome regii ac vetvstissimi ortus sacrae caesareae ac catholicae maiestatis, serenissimi quoq[ue] principis & domini, Dn. Ferdinandi, Vngariae ac Bohemiae Regis, omiumq[ue] archiducum Austriae ac Habsburgensium comitum*, Hagenau 1530

Geevers, Liesbeth, "Dynasty and State Building in the Spanish Habsburg Monarchy: The Career of Emanuele Filiberto of Savoy (1588-1624)," *Journal of Early Modern History* 20, 2016, pp. 267–292

Gonzalo Sánchez-Molero, José Luis, *El aprendizaje cortesano de Felipe II, 1527–1546: La formación de un príncipe del Renacimiento*, Madrid 1999

Gorter-van Royen, Laetitia V.G., *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden: Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V*, Hilversum 1995

Kekewich, Margaret L., *The Good King: René of Anjou and Fifteenth Century Europe*, London 2008

Laferl, Christopher & Christina Lutter, eds., *Die Korrespodenz Ferdinand I. Bd. 4: Familienkorrespondenz 1533 und 1534*, Vienna 2000

Lausten, Martin Schwarz, "The Contradiction Between Evangelical Faith and Political Aims of the Danish Exiled King Christian with Reference to his Relationship to King Henry VIII (1523–1559)," *Church and People in Britain and Scandinavia*, ed. Ingmar Brohed, Lund 1996, pp. 109–121

Lockhart, Paul Douglas, *Frederik II and the Protestant Cause: Denmark's Role in the Wars of Religion, 1559–1596*, Leiden and Boston 2011

Martínez Millán, José, "El Archiduque Alberto en la Corte de Felipe II," *Albert and Isabella. Essays*, ed. Luc Duerloo & Werner Thomas, Turnhout 1998, pp. 27–37

Mayer-Löwenschwerdt, Erwin, "Der Aufenthalt der Erzherzöge Rudolf und Ernst in Spanien, 1564–1571," *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien* 206, 1927, pp. 3–64

Murphy, Beverley A., *Bastard Prince: Henry VIII's Lost Son*, Stroud 2004

Péril, Robert, *La genealogie et descente de la tres illustre maison Daustriche*, Antwerp 1535

Rodríguez-Salgado, María José, "Kinship, Collaboration and Conflict: The Complex Relations between Alessandro Farnese and Philip II," *En la Corte del Rey de España. Liber Amicorum en homenaje a Carlos Gómez-Centurión Jiménez (1958-2011)*, ed. Rafael Valladares, Feliciano Barrios & Juan A. Sánchez Belén, Madrid 2016, pp. 59–105

Rodríguez-Salgado, María José, *The Changing Face of Empire: Charles V, Philip II and Habsburg Authority, 1551–1559*, Cambridge 1988

Sicking, L.H.J., *Neptune and the Netherlands: State, Economy, and War at Sea in the Renaissance*, Leiden 2004

Nordens historiker som pappa

Tove Sanders och Björn Sanders

För att inleda denna text, vill vi uppmärksamma ett ordspråk som vår pappa – Harald Gustafsson – ofta använder. Med ett leende på läpparna, som om han berättade något nytt var gång, brukar han översätta den isländska versionen av det svenska ordspråket ”äpplet faller inte långt från äppelträdet” till ”äpplet faller inte långt från eken”. Ja, vi tror ni förstår det roliga i det, men eftersom pappa alltid brukar förklara det hör det till: Det är alltså roligt att Island har så få träd att man där inte vet skillnaden på ett äppelträd och en ek, trots att man pratar om äpplen.

När en serietecknare ska rita en galen professor börjar hen med en rygg med något kutad hållning, kanske ena handen greppande kring länden. Därefter klär hen överkroppen i en, kanske inte så väl, struken skjorta instoppad i byxorna och pryder den med en slips som nog passerade sitt bäst före-datum för ett par decennier sedan. Professorn får en lyster och vaken blick bakom glasögonen och ett vitgrått hår som spretar illvilligt åt alla håll. Kanske blir kronan på verket ett prydligt ansat skägg runt en bestämd mun. Ibland känns det som att Hergé & Co. har varit på studiebesök hos familjen Sanders-Gustafsson.

Om de hade varit det hade de inte bara träffat Harald, utan även författarna till denna text: Två små barn som satt på mattan och lekte med bilar enligt en komplicerad regelbok signerad Harald Gustafsson. Björn och Tove – barn till Nordens historiker.

Att ha en serietecknares galna professor och Nordens historiker som pappa har präglat våra liv. Både i vardagen och på semestern har Norden och dess historia varit en fundamental del av vår relation till pappa och vår inställning till omvärlden. Vi har på olika platser runt om i Norden fått ta del av både stora och små historiska sevärdheter. Allt från Vasamuseet i Stockholm till ett litet potatis-museum på Fyn. Hur många barn kan exempelvis stoltsera med att de har sett samtliga Danmarks kyrkor? Hur många barn har fått åka på en heldagsutflykt för att se en jættestue?

Visserligen har det mynnat ut i ett och annat bråk i bilens baksäte. Det är inte alltid att en 10-åring och en 5-åring samtycker till dagens femte kalkmålning. Men

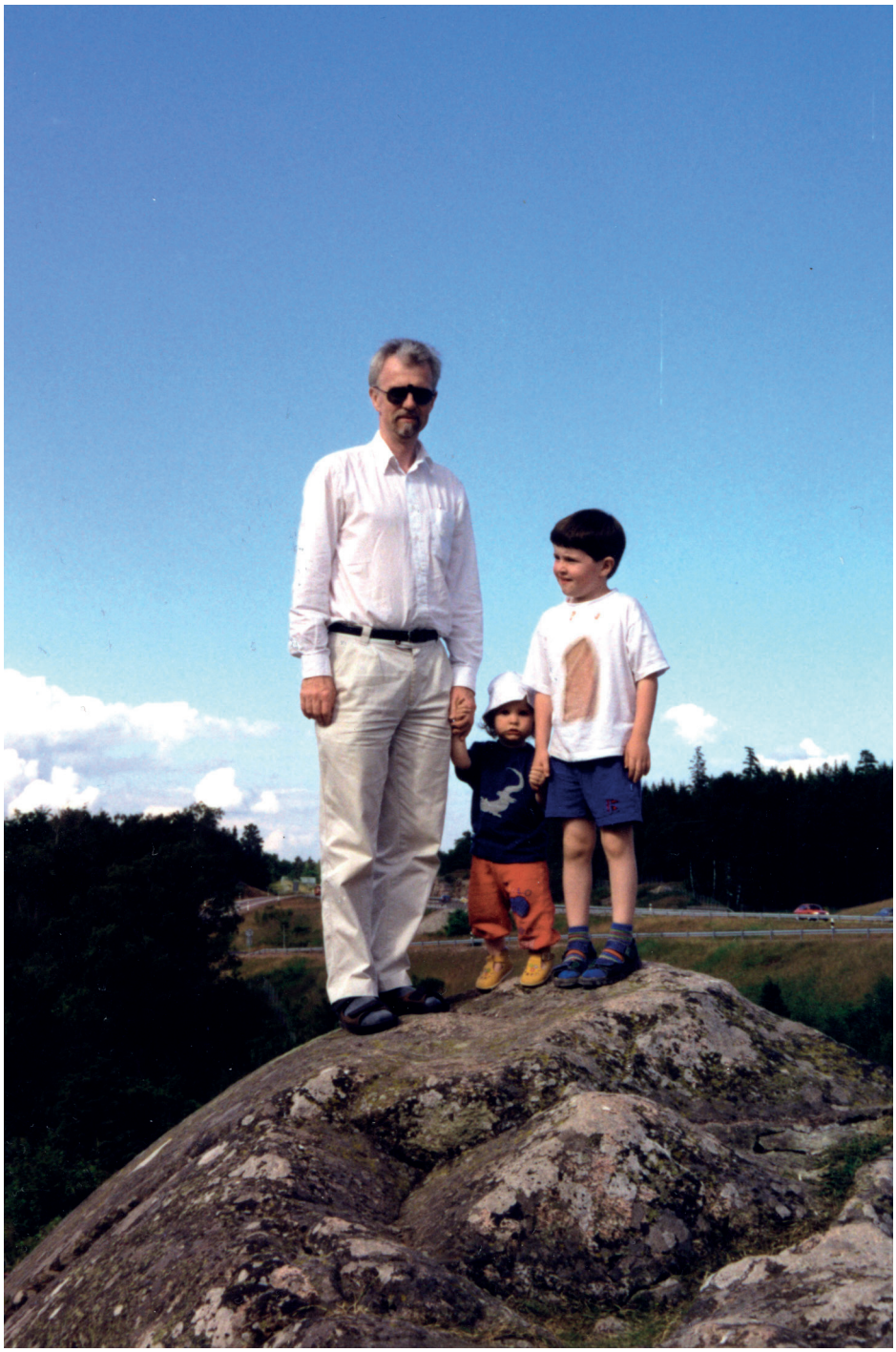

Danmark, sommaren 2000. Foto: privat.

vi fick med oss något som har betytt mycket för oss båda.

Såklart har vi fått med oss mycket ren kunskap. I vårt hem brukar det berättas om hur ett av oss barn var med på en universitetsföreläsning under ett höstlov. Föreläsningens ämne var upptäcktsresande. Efter föreläsningen frågade pappa hur det hade varit, varpå svaret blev: ”Jo, det var väl bra. Men inte så mycket nytt.” Det är ett barns självsäkerhet som byggdes på att vi redan från mycket tidig ålder har fått historian förklarad för oss.

Med flera år av uppvisning (och ibland undervisning) av olika historiska platser som en del av vardag och semester har vi nog fått en annan uppfattning än många av våra generationskamrater. Vår generation har vuxit upp med internet och informationssamhället. När som helst går det att finna svar på alla möjliga frågor, så även de om Nordens historia. Det snabba informationsflödet ger dock inte allt. I vår uppväxt har internet inte varit vår primärkälla när det kommit till frågor om omvärlden. Den har varit pappa (och såklart även mamma). Om vi ändå vänt oss till internet har pappa aldrig varit sen med att titta över axeln och berätta om hur det egentligen ligger till. För oss har han alltid varit ett vandrande lexikon och en livs levande smartphone.

Således är det fortfarande inte ovanligt att frågan om var en viss stad ligger slutar med ett improviserat föredrag om regionens historia. Varje resa, vare sig det varit en konferens i Köln eller en språkresa i Antibes, har alltid föregåtts av en obligatorisk middag där pappa noggrant berättat varför just den staden, regionen eller landet har varit speciellt viktig för kryddhandeln, den Westfaliska freden eller någon annan helt ovärderlig företeelse.

Det kan te sig som oväsentlig fakta. Det är inte för en illvillig svårt att till och med kalla det en aning besserwisser-aktigt. Men det är den vår pappa är för oss, och det är så han har lärt upp oss. Han har lärt oss att inte acceptera de enkla förklaringarna i de rättas ställe, han har lärt oss att lyssna på när människor berättar istället för att läsa på Wikipedia, och han har lärt oss att ingen fakta är för liten för att ha betydelse, om det så bara är för en liten socken en bra bit söder om rimliga referensramar.

Det har även småningom vuxit fram en förståelse och fascination för Norden. Detta har sin grund i den entusiasm för alla Nordens delar som vi från våra första år har fått uppleva hemma. Det hände inte sällan att vi på kvällarna följde med pappa till hemmets bibliotek (ja, ett av hemmets fyra rum var helt vigt åt böcker så att Tove fick klara sig med att ha skrubben som flickrum) där alla små och stora detaljer om Nordens historia redogjordes för på ett barnsligt och spännande sätt. Frågan om pappa inte kunde berätta om någon prinsessa eller prins från historien var ofta vanligare än om det kunde läsas en påhittad godnattsaga. Inskolningen började över en kopp te, två glas mjölk och tre skorpor.

Fascinationen för Norden har även gjort att gränserna mellan de olika länderna har suddats ut. I vårt hem har isländska sagor och finska böcker varvats med norska kassettband och danska barnfilmer. Att det skulle finnas språkliga barriärer mellan de nordiska länderna förstod vi mycket sent. De tre mest lika språken – svenska, norska och danska – är näst intill oskiljaktiga för oss. Trots att vi inte kan stoltsera med att behärska isländska, färöiska eller finska har vi i alla fall vuxit upp med att inget språk har varit för svårt för att lära sig. Vi har – relativt oförstående visserligen – lyssnat på handboll på isländsk radio och fått färöiska lokalnyheter uppläst med en brokig brytning. Språk har alltid varit viktigt i vårt hem och mycket tid har lagts på franska och tyska uttal, men de nordiska språken har alltid varit mer av dialekter än olika språk för oss.

Därutöver har även en fascination för fascinationen skapats. Pappas närmast fanatiska intresse för isländsk fotboll, nordnorska lokalnyheter och den tysk-danska gränsen under 1800-talets senare hälft har visat att det går att få allt intressant. Kanske inte för alla andra, men i alla fall för en själv. Även om vi båda himlat lätt med ögonen när det berättats om att färöiska Vikingur spelade lika mot isländska FH i första matchen av andra kvalomgången till Champions League är och förblir denna fascination en inspiration till att våga vara intresserad av precis vad man vill. Allt är intressant och framförallt relevant för någon.

Pappas ivriga intresse för allt har också lett oss att tro att han kan allt. Idén att ens pappa kan allt är i och för sig inte ovanlig för ett barn – det är nog en naturlig del av uppväxten att se upp till sin pappa och tro att han kan allt. Det är även naturligt att växa upp och förstå att detta blott är en illusion. Vi kan dock säga att vi hittills inte har vuxit upp och insett detta. Att även solen har sina fläckar – däribland pappas lite smalare intresse för naturvetenskap – stämmer såklart. Men i och med att pappa inte helt har växt upp själv, och fortfarande berättar med barnslig glädje och passion om allt som kan ses som intressant, lever vår barnsligt stolta bild av pappa fortfarande kvar.

Slutligen vill vi nämna vår tacksamhet. Den kunskapen vi har fått, att vi känner oss hemma i stora delar av Norden, och förhållningssättet att allt är intressant och relevant, har vi båda fått från pappa. Därför vill vi nu säga tack till pappa för att han är den han är och för att han på sitt eget unika sätt aldrig kommer låta oss glömma detta. Vi är barn av två historiker, barn av serietecknares galna professor, barn av Norden. Men mest av allt är vi barn till Harald Gustafsson och Hanne Sanders. Äpplet faller kanske inte långt från eken ändå.

Medverkande

Christina Folke Ax er museumsinspektør ved Frilandsmuseet, Danmarks Nationalmuseum. Harald Gustafsson var opponent på hendes Ph.d.-afhandling *De uregerlige. Den islandske almue og øvrighedens reformforsøg 1700–1870*, som hun forsvarede ved Københavns Universitet i 2004. Omdrejningspunktet for hennes forskning har især været et fokus på almuens og almindelige menneskers leve- og tænkemåder i både Danmark og Island. For nærværende er hun faglig redaktør på de danske tekster i udgivelsen af kilderne fra Den islandske Landkommission 1770–1771 redigeret af Hrefna Róbertsdóttir og Jóhanna Þ. Guðmundsdóttir. Desuden deltager hun i forskningsprojektet "Handel og vandel. Dansk-hollandske kontakter i 16- og 1700-tallet".

Erik Bodensten är forskare vid Historiska institutionen, Lunds universitet. 2016 disputerade han med Harald Gustafsson som huvudhandledare på avhandlingen *Politikens drivfjäder. Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken*. Han har därefter forskat om bland annat subsidier och internationell politik under 1700-talet. För tillfället arbetar han inom det av Vetenskapsrådet finansierade forskningsprojektet "Missväxtkatastrofer. Samhällelig kunskap i cirkulation och förändring, Sverige 1695–1870".

Kajsa Brilkman är forskare vid Historiska institutionen, Lunds universitet. 2013 disputerade hon med Harald Gustafsson som huvudhandledare på avhandlingen *Undersåten som förstod. Den svenska reformatoriska samtalsordningen och den tidigmoderna integrationsprocessen*. Hennes forskning rör reformation och konfessionalisering i norra Europa under 1500- och 1600-talen. För tillfället arbetar hon inom det av Vetenskapsrådet finansierade projektet "Mare lutheranum. Bokmarknaden och den lutherska konfessionskulturen runt Östersjön 1570–1620".

Lars Edgren är professor i historia vid Historiska institutionen, Lunds universitet, och sedan många år kollega med Harald Gustafsson. Hans forskning är inriktad mot kulturell och social historia under 1700- och 1800-talen med ett särskilt intresse för arbetarhistoria. Han har nyligen också påbörjat historiografisk forskning.

Pär Frohnert är docent och universitetslektor vid Historiska institutionen, Stockholms universitet. Han var doktorandkollega med Harald Gustafsson i det nordiska projektet ”Centralmakt och lokalsamhälle. Beslutsprocess på 1700-talet”. Hans forskning har på senare år rört svenskt flyktingmottagande åren 1933–1945, svensk modern migrationshistoria i allmänhet, samt hanteringen av minnet av Förintelsen i Tyskland. Han var medförfattare till *Invandringens historia från ’folkhemmet’ till dagens Sverige* (2017), samt publicerade band 12 om Sverige i *Repertorium der Policeyordnungen der Frühen Neuzeit* (2017).

Liesbeth Geevers is a postdoctoral researcher at the Department of History, Lund University. She works together with Harald Gustafsson on the research project “Dynastipolitik omvärderad. Dynastier som maktgrupper i de habsburgska och oldenburgska monarkierna 1500–1700”. Her earlier research focused on the Dutch Revolt and the House of Orange. She had also made excursions to diplomatic history and Safavid history, but her main focus is on dynastic rule in early modern Europe. She currently works on the Habsburg dynasty as a transnational power group, about which she recently published “Dynasty and state building in the Spanish Habsburg Monarchy: The career of Emanuele Filiberto of Savoy (1588–1624),” *Journal of Early Modern History* 20-3 (2016).

Mats Hallenberg är docent i historia vid Historiska institutionen, Stockholms universitet. Han mötte Harald Gustafsson redan som student och Haralds uppmuntran var ett bidragande skäl till att Mats började på forskarutbildningen i historia. Harald var sedan handledare under Mats första tid som doktorand. Som forskare har Mats främst intresserat sig för politisk historia under tidigmodern tid, med fokus på relationen mellan bondebefolkning och överhet. Hans senaste bok, skriven tillsammans med Johan Holm, är *Man ur huse. Hur krig, upplopp och förhandlingar påverkade svensk statsbildning under tidigmodern tid* (2016). För närvarande arbetar han med en bok om privatiseringar och kommunaliseringar i Stockholms stad från 1600-tal till 2000-tal.

Ruth Hemstad er forskningsbibliotekar ved Nasjonalbiblioteket og førsteamanuensis II ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo. Hennes forskning omfatter nordisk og nordeuropeisk historie, skandinavisme, nordisk samarbeid, nasjonal identitet, begrepshistorie og mediehistorie i det lange 19. århundret. For tiden er hun prosjektleder (sammen med professor Dag Michalsen) for UiO:Norden-prosjektet ”Offentlighet og ytringsfrihet i Norden, 1815–1900”, og forsker selv på skandinavisk offentlighet mellom amalgamisme og skandinavisme.

Steinar Imsen er professor emeritus ved Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU) i Trondheim. Hans kollega- og vennskapsrelasjon til Harald strekker seg tilbake til 1990-tallet, blant annet har Harald Gustafsson bidratt til Steinar Imsens bok *Grenser og grannelag i Nordens historie* (2005) liksom Steinar Imsen bidro til Harald Gustafssons og Hanne Sanders *Vid gränsen* (2006). Hans siste publikasjon er boka *Da reformasjonen kom til Norge* (2016).

Leon Jespersen er arkivar og seniorforsker ved Rigsarkivet i København. Hans forskning handler især om Danmarks og Nordens historie i 1500- og 1600-tallet. Han arbejder p.t. på en komparativ analyse af de nordiske samfund i 1500- og 1600-tallet og er ved at få publiceret en engelsksproget artikel om, hvorfor Danmark fortsat kunne opkræve told i Øresund, efter at Skåne, Halland og Blekinge i 1658 blev en del af Sverige.

David Larsson Heidenblad är forskare vid Historiska institutionen, Lunds universitet. 2013 disputerade han med Harald Gustafsson som huvudhandledare på avhandlingen *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna syndastraffsföreställningar*. Han har därefter forskat om det moderna miljömedvetandets genombrott utifrån ett kunskapshistoriskt perspektiv. För tillfället arbetar han inom forskningsprojektet "The History of Knowledge Cultures: A New Programme" som finansieras av Crafoordska stiftelsen.

Jens Lerbom är lektor och docent i historia vid Akademin för lärande, humaniora och samhälle, Högskolan i Halmstad. Han delar Harald Gustafssons forskningsintressen för politisk kultur, förnationella identiteter och statsbildningsprocessens konsekvenser på det lokala planet. Han har också forskat om våld ur ett kulturhistoriskt perspektiv samt migration i det äldre samhället. Hans senaste publikation är monografin *Svenskhetens tidigmoderna gränser. Folkliga föreställningar om etnicitet och rikstillhörighet i Sverige 1500–1800* (2017).

Gunner Lind er professor i historia, Københavns Universitet. Han deler med Harald interessen for staters forandring og konglomeratstatens praksis; andre interesser er sociale eliter og den rolle, som militær og våben har i samfundet. Om det sidste senest har han publicerat *Civilians at War* (2014).

Bo Persson är universitetslektor vid Historiska institutionen, Stockholms universitet. År 1995 publicerade han tillsammans med Harald en lärobok för gymnasieskolans kortare historiekurs med namnet *Tider*. Hans forskningsinriktning har främst rört svensk, ofta norrländsk, skogs- och landsbygd under 1800- och 1900-talet och varit inriktad på arbetsliv samt politisk och ekonomisk makt och inflytande över lokalsamhället. Hans senaste publikationer har varit uppsatser om sågverksarbetare respektive skogsägareföreningar inom bokprojekt initierade av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.

Hrefna Róbertsdóttir är avdelningsledare för bevaring och förmedling vid Islands Nationalarkiv och verksam vid historiska institutionen, Islands universitet. Hon disputerade 2008 med Harald Gustafsson som huvudhandledare på avhandlingen *Wool and society: Manufacturing policy, economic thought and local production in 18th-century Iceland*. Hon har forskat om tidigmodern historia på Island och i Nordatlanten samt arbetat med publicering av historiska källor från 1770-talet.

Hanne Sanders är professor vid Historiska institutionen, Lunds universitet. Hon disputerade vid Stockholms universitet 1995 på avhandlingen *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820–1850*. Hennes forskningsinriktningar har sedan dess varit den försekulariserade världsbilden i Norden 1500–1800, empiriskt förlagd till det dansk-svenska Lunds stift, och Skånelandskapens övergång till Sverige efter Roskildefreden 1658. Hon har också skrivit om Öresundsregionen från 1658 till idag. Genomgående har hennes forskning handlat om religion, sekularisering och nationalism, om gränser och identiteter och om det tidigmoderna samhällets och 1800-talets speciella dynamik. Genomgående har ett regionalt eller nordiskt perspektiv valts framför ett nationellt.

Tove & Björn Sanders är barn till Harald.

Per Stobaeus är bibliotekarie vid Universitetsbiblioteket i Lund, där han bland annat arbetar med nya förteckningar över De la Gardieska arkivet och Tegnérarkivet. 2008 disputerade han med Harald Gustafsson som huvudhandledare på avhandlingen *Hans Brask – en senmedeltida biskop och hans tankevärld*. Hans forskning rör kyrkohistoriska och botanikhistoriska ämnen liksom Gotlands historia. Han arbetar även med utgivning av handskrifter från reformationen i det av Riksbankens jubileumsfond finansierade projektet ”Spelet om den rätta läran”.

Lina Sturfelt är filosofie doktor i historia och lektor i mänskliga rättigheter vid Historiska institutionen, Lunds universitet. Harald Gustafsson var en gång hennes inspirerande och uppmuntrande lärare på magisternivån i historia och de har sedan dess bland annat handlett en doktorand ihop fram till disputation (Erik Bodensten). Sturfelts forskning rör krigets kultur- och mediehistoria (särskilt första världskriget), samt humanitära organisationer och barns rättigheter. Hon har även intresserat sig för nationella identiteter i Öresundsregionen. Just nu forskar hon dels om svenska Rädda barnen under mellankrigstiden, dels om synen på barns psykiska ohälsa över tid i det av Statens institutionsstyrelse finansierade projektet ”Från vanart till rättighetsaktör”.

Nils Erik Villstrand är professor emeritus i nordisk historia, Åbo Akademi, Finland. Han har med början 1980 under en nordisk universitetskurs i Trondheim utbytt tankar kring tidigmodern nordisk historia med Harald Gustafsson. Hans forskning rör tidigmodern politisk kultur med ett särskilt intresse för läs- och skrivkunnighet i en politisk kontext. Han är verksam inom den av Finlands Akademi finansierade spetsforskningsenheten ”History of Society: Re-thinking Finland 1400–2000” och har tillsammans med Petri Karonen redigerat boken *Öppet fall. Finlands historia som möjlighet och alternativ 1417–2017* (2017).

Harald Gustafssons bibliografi i urval, 1978–2017

1978

Recension av: Saga 1977, *Historisk tidskrift* 1978:3

1979

”Ny författargeneration på Island skildrar industrisamhällets vardag”, *Dagens Nyheter* 1979.08.06
”’Realism? All litteratur handlar väl om verkligheten?’ Harald Gustafsson intervjuar den isländske författaren Pétur Gunnarsson”, *Författarförlagets Tidskrift* 1979:4
Recension av: Per Sundböl, Dansk islandspolitik 1913–1918, *Historisk tidskrift* 1979:1

1980

”Isländsk medeltid. Gamla och nya perspektiv”, *Historisk tidskrift* 1980:4
”Uselt om Island”, *Dagens Nyheter* 1980.03.27 (recension av: Turen går till Island)
”Isländsk hemkomst”, *Dagens Nyheter* 1980.12.29 (recension av: Halldór Laxness, Grikklandsárið)
”’En bra författare är manisk...’ Harald Gustafsson intervjuar den isländske författaren Olafur Gunnarsson”, *Författarförlagets Tidskrift* 1980:3–4
Översättning: Ólafur Gunnarsson, ”Mattpalatset”, *Författarförlagets Tidskrift* 1980:3–4

1981

L.A. Norborg & L. Sjöstedt, *Grannländernas historia*. Tredje upplagan under medverkan av Harald Gustafsson, Solna 1981
”Isländsk kvinnolitteratur”, *Aftonbladet* 1981.05.15
”’Gud bevare mig från att frälsa världen’. Halldór Laxness intervjuas av Harald Gustafsson”, *Bonniers Litterära Magasin* 1981:5
”Lagerlöf kunde vara roligare”, *Dagens Nyheter* 1981.11.14 (replik till K.E. Lagerlöf)
”Fiskveiðiákvæðin 1762. Athuganir á ákvarðanatökunni”, *Saga* 1981
Recension av: Kirsten Harder, De dansk-færøske forhold 1945–48, *Historisk tidskrift* 1981:1

1982

Jan af Geijerstam, Harald Gustafsson, Lars-Arne Norborg & Gösta Östman, *Historia i Norden*, Nacka 1982

”Gatsten mot Nato på Island”, *Dagens Nyheter* 1982.03.27 (recension av: Elfar Loftsson, Island i Nato)

Recension av: Elfar Loftsson, Island i Nato, *Historisk tidskrift* 1982:3

Recension av: Saga 1978–1981, *Historisk tidskrift* 1982:3

1983

”Fler flaggstänger saknas!”, *Dagens Nyheter* 1983.03.20 (svar till M. Petré)

”Nog med flaggstänger”, *Dagens Nyheter* 1983.04.22 (replik till M. Petré)

”Inte bara periskopet”, *Stockholms-Tidningen* 1983.10.29

”Från Island till Paris – en generationsroman”, *Stockholms-Tidningen* 1983.02.21 (recension av: Pétur Gunnarsson, Persónur og leikendur)

”En prydligt avhuggen hand...”, *Stockholms-Tidningen* 1983.03.17 (recension av: Svava Jakobsdóttir, Gefið hvort öðru)

”Svensk historia under 170 år”, *Stockholms-Tidningen* 1983.05.09 (recension av: Lars-Arne Norborg, 170 år i Sverige)

”Finland genom blågula ögon”, *Stockholms-Tidningen* 1983.06.19 (recension av Klas Åmark, Kultur i press)

1984

”’Islands Opkomst’, ’Handelens Flor’ och ’Kongens Cassa’. Beslutsprocess kring islandshandeln 1733–1774”, i: Kalle Bäck (red.), *Skog och brännvin. Studier i näringspolitiskt beslutsfattande i Norden på 1700-talet* (Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet, 3), Oslo 1984

”Nordiskt dilemma”, *Dagens Nyheter* 1984.12.05 (notis om Scandinavian Journal of History 1984:3)

Recension av: Donald J. Withrington (utg.), Shetland and the outside world 1469–1969, *Historisk tidskrift* 1984:2

Recension av: Øystein Sørensen, Frihet og enevelde, *Historisk tidskrift* 1984:2

Recension av: Steinar Supphellen, Stathaldarinstitusjonen i Norge 1722–1739, *Historisk tidskrift* 1984:4

1985

Mellan kung och allmoge – ämbetsmän, beslutsprocess och inflytande på 1700-talets Island (Stockholm studies in history, 33), Stockholm 1985

”Upplysning, kameralism och förvaltning. En aspekt på det danska styret av Island under 1700-talet”, i: Kalle Bäck (red.), *1700-talsstudier tillägnade Birgitta Ericsson* (Stockholm studies in history, 34), Stockholm 1985

”Islands administration under 1700-talet”, i: Yrjö Blomstedt (red.), *Administrasjon i Norden på 1700-talet* (Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess på 1700-talet, 4), Oslo 1985

”Familjebildning och utkomstmöjligheter. Lagstiftning och verklighet på 1700-talets Island”, *Scandia* 1985:1–2

”Norskt 1700-tal – och lite om danskt”, *Historisk tidskrift* 1985:2 (recension av: Steinar Imsen & Steinar Supphellen (utg.), Tvillingriket 1660–ca. 1800. Studier i norsk historie 1537–ca. 1800)

Översättning av: Gísli Agúst Gunnlaugsson, ”Ansökningar om privilegier till manufakturer på Island 1750–1754”, i *Industri och bjerværksdrift*, Oslo 1985

1986

”Bland grevar och avskedade soldater. Sockensjälvstyrelse på 1840-talet”, *Historisk tidskrift* 1986:4

”Om nyttan med att blicka ut över nu gällande riksgränser. Synpunkter på en jämförelse av islands- och finnmarkshandeln”, *Historisk tidsskrift* (Norge) 1976:2

”Átthágafjöttrar á Íslandi?”, *Saga* 1986

”Det glömda folket”, *Dagens Nyheter* 1986.07.07 (recension av: Björn Th. Björnsson, Høstskib)

Recension av: Bragi Guðmundsson, Efnamenn og eignir þeirra, *Historisk tidskrift* 1986:3

Recension av: Gísli Gunnarsson, Monopoly trade and economic stagnation, *Scandinavian Studies* 1986:1

1987

Kommunal frihet för nationell samling. Debatter om kommunalreformer i 1800-talets Norden (Studier i stads- och kommunhistoria, 2), Stockholm 1987

Lars-Arne Norborg & Lennart Sjöstedt, *Grannländernas historia*. Fjärde upplagan under medverkan av Harald Gustafsson, Solna 1987

”Islands historia – äntligen”, *Historisk tidskrift* 1987:1 (recension av: Björn Thorsteinsson, Island)

1988

”Äldre tiders lokala självstyrelse – aktuell forskning och utvecklingsmöjligheter”, *RA-nytt* 1988:1

”Får från Alingsås”, *Historielärarnas förenings årsskrift* 1987/1988

”Nordisk historiebok med folkbildarmbitioner”, *Nordisk tidskrift* 1988:3 (recension av: Søren Sørensen, Nordens historie)

”Wehler om 1700-talet”, *Historisk tidskrift* 1988:4 (recension av: Hans-Ulrich Wehler, Deutsche Gesellschaftsgeschichte I)

Recension av: Arnold Barton, Scandinavia in the Revolutionary Era, *Historisk tidskrift* 1988:1

Recension av: M.S. Anderson, Europe in the Eighteenth Century (tredje upplagan), *Historisk tidskrift* 1988:2

Recension av: Birgit Bjerre Jensen, Udnævnelsesretten i enevældens magtpolitiske system, *Historisk tidskrift* 1988:3

Recension av: Beata Losman, Kvinnor, män och barn på 1800-talets svenska landsbygd, *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, 1988

Recension av: Jens Arup Seip, To linjer i norsk historie, *Historisk tidskrift* 1988:3

1989

Sockenstugans politiska kultur. Lokal självstyrelse på 1800-talets landsbygd (Studier i stads- och kommunhistoria, 6), Stockholm 1989

”Bödlar och byråkrater i Stockholms 1600-talsförvaltning”, *Historisk tidskrift* 1989:2 (recension av Lars Ericson, Borgare och byråkrater)

Recension av: Vetenskap och omvärdering. Till Curt Weibull på 100-årsdagen, *Historisk tidskrift* 1989:3

”Nationalism i Norden” (konferensrapport, tillsammans med Hanne Sanders), *Historisk tidskrift* 1989:3

”Fackföreningsrörelsen på Island”, *Historisk tidskrift* 1989:4 (recension av: Stefán Hjartarson, Kampen om fackföreningsrörelsen)

”Norska historikerdagar 1989” (konferensrapport), *Historisk tidskrift* 1989:4

”Nordisk historiografi efter 1965” (konferensrapport), *Historisk tidskrift* 1989:4

”Norskt 1700-tal skildrat med vapenskrammel”, *Nordisk Tidskrift* 1989:3 (recension av: Georg Apenes & Tore Dyrhaug, Tyttebærkrigen. Det norske felttog i Sverige 1788)

1990

”Historia till frukost. Ett bidrag till den icke-professionella historiekulturens historiografi”, *Studier i modern historia tillägnade Jarl Torbacke den 18 augusti 1990*, Stockholm 1990

”Stad-omland-perspektivet. En socken i Stockholmstrakten under förindustriell tid”, *Historisk tidskrift* 1990:1

”Historieämnet idag och i morgon – Kommentar II”, *Historisk tidskrift* 1990:1

”Stjórnsysla”, i: Ingi Sigurðsson (red.), *Upplysingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*, Rvík 1990

Historisk tidsskrift (Norge), Historisk Tidsskrift (Danmark) och Fortid og Nutid 1988 (tidskriftsöversikt), *Historisk tidskrift* 1990:1

American Historical Review, Historisk tidsskrift (Norge) och Heimen 1989 (tidskriftsöversikt), *Historisk tidskrift* 1990:4

Recension av: Gerhard Köbler, Historischer Lexikon der deutschen Länder, *Historisk tidskrift* 1990:1

Recension av: Historisk Atlas Danmark (tillsammans med Hanne Sanders), *Historisk tidskrift* 1990:1

Recension av: Josef Edström, Eneby by och Enebyberg 1498–1809, *Personhistorisk tidskrift* 1990:3–4

Recension av: Sven Z. Sundin, I storstadens skugga. Boo socken på Värmdön 1860–1970, *Personhistorisk tidskrift* 1990:3–4

1991

”Specialister, generalister, historiker? Om historieämnets identitet och spontanspecialiseringens faror”, *Scandia* 1991:1

”Statsbildning och territoriell integration. Linjer i nyare forskning, en nordisk ansats samt ett bidrag till 1500-talets svenska politiska geografi”, *Scandia* 1991:2

Recension av: Ulrika Sax, Den vita staden. Hammarbyhöjden under femtio år, *Historisk tidskrift* 1991:1

Recension av: Stig Tyrgil Hjalmarson Jaatinen, Arvo Peltonen & John Westerholm (red.), Ålands kulturlandskap – 1700-talet, *Historisk tidskrift* 1991:1

Recension av: Gwyneth Nair, Highley: The Development of a Community 1550–1880, *Historisk tidskrift* 1991:2

”Krig, girighet och statsbildning”, *Historisk tidskrift* 1991:3 (recension av: Charles Tilly, Coercion, Capital, and the European State)

Recension av: Kirsten Hastrup, Nature and Policy in Iceland 1400–1800. An Anthropological Analysis of History and Mentality, *Tidsskriftet Antropologi* (24) 1991

Recension av: Hannes Hólmsteinn Gissurarson, Island. Arvet från Thingvellir, *Gardar. Årsbok för Samfundet Sverige-Island i Lund-Malmö* (XXII) 1991

1992

”Magiska jöklar och primuskök. Funderingar kring schablonbilder av Island i allmänhet och Halldór Laxness i synnerhet”, *Gardar. Årsbok för Samfundet Sverige-Island i Lund-Malmö* (XXIII) 1992

”Stockholms omland. Aspekter på forskningsläge och forskningsmöjligheter”, i: Lars Nilsson (red.), *Huvudstadens historia. Sju kunskapsöversikter kring Stockholms historia från äldsta tid till idag* (Lokalhistoria, 5), Stockholm 1992

”Aufenhalte in Lübeck können folgenschwer sein”, *Lübeckische Blätter* 1992:10

”Gissur Thorvaldsson”, ”Färöarna. Historia”, ”Haukadalingaätten”, ”Island. Statsskick och politik, ”Island. Historia”, i: *Nationalencyklopedin* (VII–IX), 1992

Recension av: Knud J.V. Jespersen, Danmarks historie. Bind 3. Tiden 1648–1730, samt Leon Jespersen & Asger Svane-Knudsen, Stænder og magtstat, *Historisk tidskrift* 1992:1

Recension av: Steinar Imsen, Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart, *Historisk tidskrift* 1992:1

Recension av: Jean-Philippe Genet (red.), L'état moderne: Genèse. Bilans et perspectives, *Historisk tidskrift* 1992:2

Recension av: David Kirby, Northern Europe in the Early Modern Period: The Baltic World 1492–1772, *Historisk tidskrift* 1992:2

Översättning: Hanne Sanders, ”Webers protestantiska etik – ett levande lik?”, *Häften för kritiska studier* 1992:2

1993

”Jürgensen, Jørgen”, *Nationalencyklopedin* (X), 1993

Recension av: Ole Feldbæk, Dansk identitetshistorie 1, *Historisk tidskrift* 1993:2

Recension av: Hans-Erich Bödeker & Ernst Hinrichs (red.), Alteuropa – Ancien Régime – Frühe Neuzeit, *Historisk tidskrift* 1993:2

Recension av: Peter Aronsson, Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1660–1850, *Scandinavian journal of history* 1993:2

Recension av: Maria Ågren, Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850, *Scandinavian Journal of History* 1993:2

1994

Political Interaction in the Old Regime: Central Power and Local Society in the Eighteenth Century Nordic States, Lund 1994

”Dansk historisk forskning – set udefra”, *Humaniora* 1994:1

”Vad var staten? Den tidigmoderna svenska staten: sex synpunkter och en modell”, *Historisk tidskrift* 1994:2

”Conglomerates or Unitary States? Integration Processes in Early Modern Denmark-Norway and Sweden” i: Thomas Fröschl (red.), *Föderationsmodelle und Unionsstrukturen. Über Staatenverbindungen in der frühen Neuzeit vom 15. zum 18. Jahrhundert* (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit Band, 21), Wien 1994

”Reykholt”, ”Reykjavík. Historia”, *Nationalencyklopedin* (XV), 1994

Recension av: Kåre Lunden, Norsk grålysing. Norsk nasjonalisme 1770–1814 på allmenn bakgrunn, *Historisk tidskrift* 1994:1

Recension av: Rainer Brüning, Herrschaft und Öffentlichkeit in den Herzogtümern Bremen und Verden 1697–1712, *Historisk tidskrift* 1994:1

Recension av: Már Jónsson, Bloðskömm á Íslandi 1270–1870, *Scandinavian Journal of History* 1994:2

1995

”Om norsk och annan nationalism. Slutreplik till Kåre Lunden”, *Historisk tidskrift* 1995:3

”Sigurðsson, Jón”, ”sockenstämma”, ”Sverige. Historia. Frihetstiden (1719–72). Gustaviansk tid (1772–1809)”, *Nationalencyklopedin* (XVI–XVII), 1995

Recension av: Lennart Hedberg, Företagarfursten och framväxten av den starka staten, *Scandia* 1995:2

1996

Tider (tillsammans med Bo Persson), Stockholm 1996 (gymnasielärobok)

”Isländsk fårskabb – en nordisk fråga? Om nödvändigheten av ett nordiskt perspektiv på historien”, *Nordliv 1995–1997*, Oslo 1996

”Vídalín, Arngrímur Jónson”, *Nationalencyklopedin* (XIX), 1996

Recension av: Sven Tägil (red.), Ethnicity and Nation Building in the Nordic World, *Scandinavian Journal of History* 1996:3

”Norgeshistorie på engelsk”, *HIFO-nytt* 1996:3 (recension av**:** Stale Dyrvik, Tore Gronlie & Knut Helie (red.), Norway: A History from the Vikings to Our Times)

1997

Nordens historia. En europeisk region under 1200 år, Lund 1997

”Funderingar om det isländska tidigmoderna samhället”, *Gardar. Årsbok för Samfundet Sverige-Island i Lund-Malmö* XXVIII 1997

”Centrum och periferi”, i: *Ur Nordens historia 1397–1997. 10 teman*, Stockholm 1997

Recension av: Sølvi Sogner, Aschehougs Norgeshistorie VI, *Historisk tidsskrift* (Norge) 1997:2

Recension av: Erik Ringmar, Identity, Interest and Action: A Cultural Explanation of Sweden's Intervention in the Thirty Years War, *Scandinavian Journal of History* 1997:4

”Isländska historikermötet” (konferensrapport), *Historisk tidskrift* 1997:3

1998

”Hugleiðingar um samfélagsgerð Íslendinga á árnýöld”, *Íslenska sögupingið 28.–31 maí 1997. Ráðstefnurit* II, Reykjavík 1998

”Omlandets genussystem? eller Varför man bör gå halvnaken in i arkiven”, i: Lars Nilsson (red.), *Kvinnan och staden. Rapport från en stadshistorisk konferens i Stockholm den 30 nov 1995*, Stockholm 1998

”Öresundsregionens delning 1658. Ett internationellt perspektiv på forskningsläget”, i: Erik Skärbäck (red.), *Hur en region nybildas. Öresundssymposium 98 Alnarp*, Lund 1998

”Dansk historia i nordiskt perspektiv – eller tyskt?”, *Historisk Tidsskrift* (Danmark) 1998:2

”The Conglomerate State: A Perspective on State Formation in Early Modern Europe”, *Scandinavian Journal of History* 1998:3–4

”Gesamtstaat oder Konglomeratstaat? Schleswig in Dänemark-Norwegen im 18. Jahrhundert”, i: Henrik Becker-Christensen & Ulrich Lange (red.), *Geschichte Schleswigs vom frühen Mittelalter bis 1920*, Åbenrå 1998

”Men vad slogs de om? Sverige under Vasa-sagans tid”, *Vasa-sagan* (programblad från Malmö dramatiska teater), Malmö 1998

”Vadå svensk?! Vadå dansk?!”, *Sydsvenska Dagbladet* 1998.02.06

Recension av: Sten Bo Frandsen, Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814–64, *Historisk tidskrift* 1998:2

1999

Brennekyrkia Sochn. Socknen vid staden (tillsammans med J. Ferenius) (Monografier utgivna av Stockholms stad, 115), Stockholm 1999

”Reflexioner över Danmark-Norges historia”, *Historisk tidsskrift* (Norge) 1999:4

”En gammal historia kan berättas på ett helt nytt sätt”, *Sydsvenska Dagbladet* 1999.10.11

”Några ord om forskarutbildningen i historia i Lund”, *Nyhedsbrev for ph.d.-studerende ved de historiske institutter i Danmark* Nr. 7, Forår 1999

Recension av: Wayne te Brake, Shaping History: Ordinary People in European History 1500–1700, *Historisk tidskrift* 1999:3

2000

Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541, Stockholm 2000

”Præsten som velfærdsforvalter i tidligt moderne tid”, i: Tim Knudsen (red.), *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, Aarhus 2000

”När blev Skåne svenskt? Ett internationellt perspektiv”, *Skånes renässans. Kulturen 2000*, Lund 2000

”A Nordic Perspective – why? Why not?”, i: Richard Holt, Hilde Lange & Ulrike Spring (red.), *Internationalisation in the History of Northern Europe Report of the Nordsaga ’99 Conference. University of Tromsø, 17–21 nov 1999*, Tromsø 2000

”Alltinget”, ”Danmark. Historia” (tillsammans med Lars-Arne Norborg), ”Färöarna. Historia”, ”Grímsson, Ólafur Ragnar”, ”Island. Statsskick och politik”, ”Island. Historia”, ”Norge. Historia” (tillsammans med Lars-Arne Norborg), *Nationalencyclopedin. Supplementband* I–IIII, 2000

2001

”Om Nordens historia. Öppningsföreläsning vid nordiska historikermötet i Århus i augusti 2001”, *Scandia* 2001:2

”Identiteter i Danmark-Norge. Reflexioner över Øystein Rians refleksjoner över mina reflexioner”, *Historisk tidsskrift* (Norge) 2001:2

”En hund begraven i föränderlig historia”, *Professorsinstallation 23 mars 2001*, Lunds universitet 2001

Recension av: Hans Henrik Appel, Tinget, magten og æren, *Historisk tidskrift* 2001:2

Recension av: Kristni á Íslandi I–IV, *Historisk tidskrift* 2001:2

2002

På jakt efter Öresundsregionen. Tankar och slutsatser från ett mångvetenskapligt forskningsprogram, Harald Gustafsson (red.), Lund 2002

”Indledning til en fantasirejse til Øresundsregionen”, i: Harald Gustafsson (red.), *På jakt efter Öresundsregionen. Tankar och slutsatser från ett mångvetenskapligt forskningsprogram*, Lund 2002

”Öresundsforskning på väg. Om broprogrammet, dess delprojekt och dess plats i Öresundsregionens forskningslandskap”, i: Harald Gustafsson (red.), *På jakt efter Öresundsregionen. Tankar och slutsatser från ett mångvetenskapligt forskningsprogram*, Lund 2002

”The Eighth Argument: Identity, Ethnicity and Political Culture in Sixteenth-Century Scandinavia”, *Scandinavian Journal of History* 2002:2

”Professorer och principer”, *Sydsvenska Dagbladet* 2002.03

”Fanns inte Sverige skulle danskarna uppfinna det. Svenskhatet har en lång historia i Danmark”, *Sydsvenska Dagbladet* 2002.08.25

”Erik Lönnroth” (nekrolog, tillsammans med Eva Österberg), *Sydsvenska Dagbladet* 2002.03.20

Recension av: Peter Carelli, En kapitalistisk anda, *Historisk tidskrift* 2002:4

Recension av: Göran Malmstedt, Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige, *American Historical Review*, december 2002

2003

”Integration, interaktion och identiteter i den östdanska övergången till Sverige”, i: Karl-Erik Frandsen & Jens Chr. V. Johansen (red.), *Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet*, Ebeltoft 2003

”Att göra svenskar av danskar? Den svenska integrationspolitikens föreställningsvärld 1658–1693”, i: Karl-Erik Frandsen & Jens Chr. V. Johansen (red.), *Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet*, Ebeltoft 2003

”Historia från ett hotellfönster. Europa, Norden och de långa linjerna under det korta 1900-talet”, *Aktuellt om historia* 2003:2

”Skilj på svenska riket och dess provinser”, *Sydsvenska Dagbladet* 2003.06.25

(Debattnotis utan rubrik, om äldre svenskhet) *Sydsvenska Dagbladet* 2003.10.21

Recension av: Dansk Udenrigspolitiks Historie I–II, *Historisk Tidsskrift* (Danmark) 2003:2

2004

”Postmodern barock”, *Sydsvenska Dagbladet* 2004.02.24 (recension av Anders Hammarlund, Ett äventyr i staten)

”Det stormar kring nationalmonumentet”, *Sydsvenska Dagbladet* 2004.09.08 (om den isländska debatten om Laxness och Hannes Hólmsteinn Gissurarson, Halldór)

Recension av: Björn Asker, I konungens stad och ställe, *Scandia* 2004:2

Recension av: Anders Hammarlund, Ett äventyr i staten, *Historisk tidskrift* 2004:4

Recension av: Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772, *Historisk tidskrift* 2004:4

Recension av: Karin Sennefelt, Den politiska sjukan, *Scandinavian Journal of History* 2004

2005

”Skåne som gränslandskap – en historia om gränser som frågetecken”, i: Steinar Imsen (red.), *Grenser og grannelag i Nordens historie*, Oslo 2005

”Det nya Norden – före eller efter Napoleon?”, *Nordisk tidskrift* 2005:2 (med rättelse och tillägg i *Nordisk tidskrift* 2005:3)

”Var finns det internationella – och vad ska vi med svenskan till?”, *Tvärsnitt* 2005:4

”Laxness liv en historia om 1900-talet”, *Svenska Dagbladet* 2005.09.20

”Grattis Sverige på 100-årsdagen!”, *Sydsvenska Dagbladet* 2005.10.26

”Gustav III i närsynt närbild”, *Sydsvenska Dagbladet* 2005.03.01 (recension av: Leif Landen, Gustaf III. En biografi)

”Ett attentat mot nationalhistorien”, *Tidsskrift for historie* 2005:4 (recension av: Michael Bregnsbo & Kurt Villads Jensen, Det danske imperium. Storhed og fald)

2006

Vid gränsen. Integration och identiteter i det förnationella Norden, Harald Gustafsson & Hanne Sanders (red.), Göteborg 2005

”Att testa gränser. En inledande problematisering”, i: Harald Gustafsson & Hanne Sanders (red.), *Vid gränsen. Integration och identiteter i det förnationella Norden,* Göteborg 2005

”När Östdanmark blev Sydsverige. Integration, interaktion och identiteter” (tillsammans med Stig Alenäs, Karl Bergman & Jens Lerbom), i: Harald Gustafsson & Hanne Sanders (red.), *Vid gränsen. Integration och identiteter i det förnationella Norden,* Göteborg 2005

”A State That Failed? On the Union of Kalmar, Especially its Dissolution”, *Scandinavian Journal of History* 2006:3–4

”Den gamla staten på nya äventyr. Synpunkter på nyare statsbildningsforskning”, *Scandia* 2006:1

”1800-talsunion och1900-talssyntes. Några böcker med anledning av hundraårsminnet
av den svensk-norska unionens upplösning” (samlingsrecension), *Scandia* 2008:2

Recension av: Knud J.V. Jespersen, A History of Denmark*, Historisk Tidsskrift* (Danmark) 2006:2

Recension av: Ole Feldbæk, Gyldendals bog om Danmarks historie, *Historisk Tidsskrift* (Danmark) 2006:2

2007

Nordens historia. En europeisk region under 1200 år (andra reviderade upplagan), Lund 2007

Den dubbla blicken. Historia i de nordiska samhällena kring sekelskiftet 1900, tillsammans med Fredrik Persson, Charlotte Tornbjer & Anna Wallette (red.), Lund 2007

”Den dubbla blicken. En inledning”, i: tillsammans med Fredrik Persson, Charlotte Tornbjer & Anna Wallette (red.), *Den dubbla blicken. Historia i de nordiska samhällena kring sekelskiftet 1900,* Lund 2007

”Att draga till Malmö och skaffa sig rätt. Undersåtar, överhet och identitetsföreställningar i skånska suppliker 1661–1699”, i: Fredrik Nilsson, Hanne Sanders & Ylva Stubbergaard (red.), *Öresundsgränser*, Göteborg 2007

”Danmark vs Sverige”, *Sydsvenska Dagbladet* 2007.01.07 (om hundraårsjubileet för Knud Fabricius Skaanes Overgang)

”Misson: Impossible?”, *Sydsvenska Dagbladet* 2007.02.07 (debattinlägg om humanioras ställning)

”Island släpper inte sitt sagolika förflutna”, *Svenska Dagbladet* 2007.10.15
Recension av: Matts Dreijer, Det åländska folkets historia III, *Historisk tidskrift* 2007:3

2008

Skåne i Danmark. En dansk historia till 1658, Lund 2008
”De överlappande pusslen. Om partikularistiska och multietniska konglomeratstater i det tidigmoderna Europa”, i: Max Engman & Nils Erik Villstrand (red.), *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*, Helsingfors 2008
”Skånelandskapen i den svenska konglomeratstaten. Ett europeiskt perspektiv”, *Stiftshistoriska sällskapet i Lunds stift. Årsbok* 2008
”Skånes statsbyte 1658. Vad har det att säga om Sverige och Europa?”, *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2008:1
”Da Østdanmark blev til Sydsverige”, *Siden Saxo* 2008
”Att göra svenskar av skåningar”, *Norden nu* (Danmark) 2008:11
”Att göra svenskar av skåningar”, *Svenska Dagbladet* 2008.02.26
”Danskt föredöme. Exemplet Slesvig visar att konflikter inte måste lösas med våld”, *Sydsvenska Dagbladet* 2008.08.24
”Kulturtankar i hjärnans tidsålder”, *Svenska Dagbladet* 2008.10.07
Recension av: Paul Douglas Lockhart, Denmark 1513–1660, *Scandinavian Journal of History* 2008:3

2009

”Över Östergötlands lavafält. Identiteter hos tre isländska Sverigeresenärer”, *Scandia* 2009:2
”Förlusten av Norge gav nordisk istid”, *Svenska Dagbladet* 2009.03.24
Recension av: Ruth Hemstad, Fra Indian Summer til nordisk vinter, *Scandia* 2009:1
Recension av: Lára Magnúsardóttir, Bannfæring og kirkjuvald á Íslandi 1275–1550, *Historisk tidskrift* 2009:4
Recension av: Almenningsfræðsla á Íslandi 1880–2007 I–III, *Historisk Tidsskrift* (Danmark) 2009:2
Översättning: Thyge Svenstrup, ”Lauritz Weibull 1873–1960. Epokgörande källkritiker”, i: Ragnar Björk och Alf W. Johansson (red.), *Svenska historiker från medeltid till våra dagar*, Stockholm 2009

2010

Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen, Stockholm 2010
Recension av: Peter Haldén (red.), 1648 den westfaliska freden. Arv, kontext och konsekvenser, *Scandia* 2010:1
”Sundet som blev en ocean”, *Sydsvenska Dagbladet* 2010.09.07 (debatt demokrati i Sverige och Danmark)
”Demonisering ger ingen debatt”, *Sydsvenska Dagbladet* 2010.09.14 (replik till Håkan Arvidsson)

2011

”Islands kristnande – en kritisk undersökning”, *Scandia* 2011:2
Recension av: Michael Bregnsbo, Til venstre hånd – danske kongers elskerinder, *Scandia* 2011:1
”Nationalism grund i nordiskt identitetsbygge”, *Svenska Dagbladet* 2011.02.12
Birgitta Ericsson (nekrolog, tillsammans med Pär Frohnert), *Dagens Nyheter* 2011.12.

2012

”Om stater nu och förr – särskilt Danmark under tidigmodern tid”, *Noter* 2012
Birgitta Ericsson (nekrolog, tillsammans med Pär Frohnert), *Östersundsposten* 2012.01.
”Nya perspektiv på stormaktstiden”, *Historisk tidskrift* 2012:1 (recension av: Nils Erik Villstrand, Sveriges historia 1600–1721)
Recension av: James L. Larson, Reforming the North: The Kingdoms and Churches of Scandinavia, 1520–1545, *European History Quarterly* 2012

2013

”Historia på frukostbordet. Historiebruk i två nordiska dagstidningar 1987 och 2012”, *Historisk tidskrift* 2013:2
”Konsten att styra riket från sadeln”, *Svenska Dagbladet* 2013.08.15
Recension av: Steinar Imsen (red.), Taxes, tributes and tributary lands in the making of the Scandinavian kingdoms, *Historisk tidskrift* 2013:4
Recension av: Brynjulf Gjerdåker, Statstenestemann og “Almuens Formand”. Lensmannsombod og lensmenn i det nordafjelske Noreg c. 1660–1870, *Sjuttonhundratal* 2013
Recension av: Sten-Åke Stenberg, Född 1953. Folkhemsbarn i forskarfokus, *Scandia* 2013:2
Recension av: The historical essays of Otto Hintze, *Scandia* 2013:2

2014

”Att förhandla det förflutna. Historiebilden i Halldór Laxness *Islands klocka* och dess samtida reception”, *Scandia* 2014:1
”Norden och omvärlden”, i: Maria Sjöberg (red.), *En samtidig världshistoria*, Lund 2014
”Därför är Grönland inte svenskt”, *Svenska Dagbladet* 2014.02.02
”150 år av dansk nederlagsnationalism”, *Svenska Dagbladet* 2014.04.17
”200 år sedan Norge fick smak på friheten”, *Svenska Dagbladet* 2014.05.17
”Norge från stark unionspartner till underlydande rike”, *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 2014:2

2015

”Nordiska män såldes som slavar i Afrika”, *Svenska Dagbladet* 2015.01.09
”Världen genom nyckelhålet 1715”, *Svenska Dagbladet* 2015.05.01
”Den förlorade konsten att sluta fred”, *Svenska Dagbladet* 2015.08.28
Recension av: Rasmus Glenthøj, 1864. Sønner af de Slagne, *Historielärarnas förenings årsskrift* 2015

2016

”Sverige som partner 1319–1905. Ett perspektiv”, *Historisk tidskrift* 2016:1

”The situation of the commoners, 1650–1750”, i: Erkki I. Kouri & Jens E. Olesen, *The Cambridge History of Scandinavia, volume II, 1520–1870*, Cambridge 2016

”1864 – Nordens ödestimme?”, *Historielärarnas förenings årsskrift* 2016

”Vad Sten Sture kan lära oss om svenskheten”, *Svenska Dagbladet* 2016.02.10

”Så blev Sverige ett land för hertigar”, *Svenska Dagbladet* 2016.03.15

”Mångfald bäddade för Europas övertag”, *Svenska Dagbladet* 2016.10.24

”Historiska spadtag i den skånska myllan”, *Svenska Dagbladet* 2016.11.21 (recension av: Gunnar Wetterberg, Skånes historia 1)

Recension av: Bård Frydenlund, Spillet om Norge, *Historisk tidskrift* 2016:2

Recension av: Ruth Hemstad, Propagandakrigen, *Historisk tidskrift* 2016:2

Recension av: Leif Runefelt & Oskar Sjöström (red.), Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830, *Scandia* 2016:1

Recension av: Mats Hallenberg & Magnus Linnarsson (red.), Politiska rum. Kontroll, konflikt och rörelse i det förmoderna Sverige 1300–1850, *Scandia* 2016:1

2017

Nordens historia. En europeisk region under 1200 år (tredje reviderade upplagan), Lund 2017

”Norden och omvärlden”, i: Maria Sjöberg (red.), *En samtidig världshistoria* (andra reviderade upplagan), Lund 2017

”Skånsk historia för kalenderbitare”, *Svenska Dagbladet* 2017.05.19 (recension av: Gunnar Wetterberg, Skånes historia 2)

Tabula gratulatoria

Anna Agnarsdóttir, Seltjarnarnes
Martin Almbjär, Uppsala
Anna-Lena Jacobsson Amundson, Stockholm
Peter K. Andersson, Lund
Agnes S. Arnórsdóttir & Per Ingesman, Aarhus
Peter Aronsson, Gemla
Christina Folke Ax, Frederiksværk
Ole Bay, Aarhus
Åsa Bengtsson, Halmstad
Roald Berg, Bru
Lars Berggren, Malmö
Irene Berg Gustafsson, Hässleholm
Karl Bergman, Hammenhög
Carin Bergström, Djursholm
Madeleine Bergström, Lund
Martin Berntson, Göteborg
Erik Bodensten & Carolina Muszynska, Malmö
Stephan Borgehammar, Dalby
Michael Bregnsbo, Odense
Kajsa Brilkman & Knud Weber, Ronneby
Werner Buchholz, Greifswald
Kalle Bäck, Linköping
Urban Claesson, Falun
Marie Nelson Clark, Linköping
Bonnie Clementsson, Södra Sandby
Marie Lindstedt Cronberg, Lund
Marie Cronqvist & Johan Östling, Lund
Elisabet & Göran Dahlbäck, Täby
Stefan Dalin, Timrå
Lars Edgren, Lund

Monika Edgren, Lund
Nils Edling, Stockholm
Dan Ekdahl, Solna
Leif Eliasson, Lund
Per Eliasson, Malmö
Olle Ferm, Sollentuna
Christer Flodin, Göteborg
Christina Florin, Stockholm
Pär Frohnert, Jakobsberg
Gustaf Fryksén, Lund
Anders Fröjmark, Kalmar
Daisuke & Yoshiko Furuya, Osaka
Ólöf Garðarsdóttir, Reykjavík
Liesbeth Geevers, Lund
Kristian Gerner & Kerstin Nyström, Uppsala
Eiríkur G. Guðmundsson, Reykjavík
Gunnar F. Guðmundsson, Reykjavík
Rolf Å Gustafsson, Stockholm
Guðmundur Hálfdanarson & Þórunn Sigurðardóttir, Reykjavík
Mats & Marita Hallenberg, Stockholm
Anna Nilsson Hammar & Isak Hammar, Lund
Kenth Hansen, Lund
Lars-Erik Hansen, Bromma
Börje Harnesk, Stockholm
Dick Harrison, Åkarp
Leif Heggen, Haugesund
David Larsson Heidenblad & Maria Heidenblad, Lund
Þorsteinn Helgason, Reykjavík
My Hellsing, Stockholm
Susanna Hellsing, Johanneshov
Erik Helmer Pedersen, Nærum
Ruth Hemstad, Oslo
Henrik Horstbøll, Hillerød
Hans Hägerdal, Lund
Benkt Högstedt, Steninge
Steinar Imsen, Trondheim
Grethe Jacobsen & Jens Christian V. Johansen, Frederiksberg
Torbjörn Jacobson, Stockholm

Ármann Jakobsson, Reykjavík
Sverrir Jakobsson, Reykjavík
Torkel Jansson & Grete Solberg, Uppsala
Leon Jespersen, København
Magnus Jerneck, Lund
Per Göran Johansson, Halmstad
Loftur Hlöðver Jónsson, Reykjanesbœr
Már Jónsson, Reykjavík
Árni Daníel Júlíusson, Reykjavík
Thomas Kaiserfeld, Lund
Gunnar Karlsson, Reykjavík
Klas-Göran Karlsson, Falsterbo
Maria Karlsson, Lund
Kimmo Katajala, Joensuu
Helgi Skúli Kjartansson, Reykjavík
Nina Javette Koefoed, Aarhus
Wiebke Kolbe, Lund
Kristjana Kristinsdóttir, Reykjavík
Gabriela Bjarne Larsson, Stockholm
Göran Larsson, Lund
Sofia Lenninger, Kristianstad
Jens Lerbom, Haverdal
Sven Lilja & Jill Johansson, Ingarö
Thomas Lindkvist, Västra Frölunda
Johannes Ljungberg, Lund
Birgit Løgstrup, Skørping
Anne Løkke & Gunner Lind, København
Auður Magnúsdóttir, Göteborg
Sven & Eva Malmberg, Rogslösa
Göran Malmstedt, Göteborg
Peeter Mark, Johanneshov
Ragnheiður Mósesdóttir, København
Max Naderer, Oslo
Agneta Ney, Uppsala
Torbjörn Nilsson, Huddinge
Magne Njåstad, Trondheim
Jonas Nordin, Stockholm
Hugo Nordland, Lund

Svante Norrhem, Skarhult
Kenneth Nyberg, Göteborg
Henry Nygård, Bennäs
Peter Olausson, Gillberga
Sebastian Olden-Jørgensen, København
Jens E. & Marjatta Olesen, Greifswald
Magnus Olofsson & Malin Gregersen, Växjö
Andreas Olsson, Bro
Erik Opsahl, Trondheim
Karen Oslund, Maryland (USA)
Páll Pálsson, Hrafnkelsdalur
Bo Persson, Stockholm
Bodil E.B. Persson, Fjälkinge
Helén Persson & Ulf Zander, Lund
Fredrik Persson-Lahusen, Västerås
Hanne & Gert Posselt, København
Bjørn Poulsen, Aarhus
Sveinbjörn Rafnsson, Reykjavík
Hrefna Róbertsdóttir & Eiríkur K. Björnsson, Reykjavík
Henrik Rosengren, Malmö
Maija Runcis, Stockholm
Jens Rydström, Lund
Åke Rönn, Sköndal
Kim Salomon, Stockholm
Jan Samuelson, Sundsvall
Göran Samuelsson, Sundsvall
Hanne Sanders, Lund
Tove & Björn Sanders, Lund
Karin Sennefelt, Stockholm
Maria Sjöberg, Göteborg
Þorsteinn Skúlason, Reykjavík
Staffan Smedberg, Saltsjö-Boo
Thomas & Maria Småberg, Lund
Mjöll Snæsdóttir, Reykjavík
Johan Stenfeldt, Lund
Per Stobaeus, Lund
Lina Sturfelt, Lund
Hrafn Sveinbjarnarson, Reykjavík

Ulf Svenér, Solna
Jørgen Thomsen, Odense
Markús Þórhallsson, Reykjavík
Helgi Þorláksson, Reykjavík
Charlotte Tornbjer, Lund
Eva Helen Ulvros, Lund
Nils Erik Villstrand, Åbo
Anna Wallette, Malmö
Yvonne Maria Werner, Malmö
Gunnar Wetterberg, Stockholm
Tobias Wetterlöv, Helsingborg
Jes Wienberg & Bodil Petersson, Lund
Pablo Wiking-Faria, Varberg
Patrik Winton, Uppsala
Henrik Ågren, Uppsala
Ebba Berling Åselius & Gunnar Åselius, Stockholm
Eva Österberg, Lund
Joachim Östlund, Lund

Övriga

Fredrik Nilsson, Centrum för Öresundsstudier
Historiska institutionen, Lund
Makadam förlag, Göteborg & Stockholm
Þjóðskjalasafn Íslands, Island Nationalarkiv, Reykjavík
Riksarkivet, Stockholm
Studentlitteratur AB
Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, Historiska institutionen
vid Islands universitet, Reykjavík
Sögufelag, Islands Historiske förening, Reykjavík
Sörmlands museum, Nyköping

Studia Historica Lundensia

Denna bok ges ut som en del i skriftserien Studia Historica Lundensia. Redaktörer är Lars Edgren, Yvonne Maria Werner och Ulf Zander. Skriftserien innehåller följande volymer:

1. Irene Andersson, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, 2001
2. Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, 2001
3. Anna Lindberg, *Experience and Identity. A Historical Account of Class, Caste, and Gender among the Cashew Workers of Kerala, 1930–2000*, 2001
4. Per Göran Johansson, *Gods, kvinnor och stickning. Tidigindustriell verksamhet i Höks härad i södra Halland ca 1750–1870*, 2001
5. Bodil Persson, *Pestens gåta. Farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne*, 2001
6. Charlotte Tornbjer, *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*, 2002
7. Karl Bergman, *Makt, möten, gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*, 2002
8. Solveig Fagerlund, *Handel och vandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv. Helsingborg ca 1680–1709*, 2002
9. Andreas Linderoth, *Kampen för erkännande. DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige 1949–1972*, 2002
10. Martin Alm, *Americanitis. Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939*, 2003
11. Jens Lerbom, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700*, 2003
12. Curt Åke Olsson, *Tidningsmakt och politiska organisationer. Den borgerliga samlingsrörelsen i Fyrstadskretsen 1962–1968*, 2003
13. Eva Bergenlöv, *Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800*, 2004
14. Mathias Cederholm, *De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*, 2007
15. Louise Sebro, *Mellem afrikaner og kreol. Etnisk identitet og social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770*, 2010
16. Anna Rosengren, *Åldrandet och språket. En språkhistorisk analys av hög ålder och åldrande i Sverige cirka 1875–1975*, 2011
17. Carolina Jonsson Malm, *Att plantera ett barn. Internationella adoptioner och assisterad befruktning i svensk reproduktionspolitik*, 2011
18. Anna Alm, *Upplevelsens poetik. Slöjdseminariet på Nääs 1880–1940*, 2012

19. Andreas Tullberg, *"We are in the Congo now". Sweden and the trinity of peacekeeping during the Congo crisis 1960–1964*, 2012
20. Maria Nyman, *Resandets gränser. Svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet*, 2013
21. Martin Ericsson, *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955,* 2015
22. Per Höjeberg, *Utmaningarna mot demokratins skola. Den svenska lärarkåren, nazismen och sovjetkommunismen*, 2016
23. Erik Bodensten, *Politikens drivfjäder. Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken*, 2016
24. Marianne Sjöland, *Historia från tidskriftsredaktionen. En komparativ studie av* Populär Historias *och* History Todays *historieskrivning*, 2016
25. Kristoffer Ekberg, *Mellan flykt och förändring. Utopiskt platsskapande i 1970-talets alternativa miljö*, 2016
26. Valter Lundell, *Det omstridda arvet. Den kommunistiska erfarenheten i dansk och svensk historiekultur*, 2017
27. Agneta Edman, *Between Utopia and Home. Swedish radical travel writing 1947–1966*, 2017
28. Erik Bodensten, Kajsa Brilkman, David Larsson Heidenblad och Hanne Sanders (red.), *Nordens historiker. En vänbok till Harald Gustafsson*, 2018